

Լ. Հ. ԲԱԲԱՅԱՆ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՂ ՅԵՌԴԱԼԻՉՄԻ
ԴԱՐԱՇՐՉԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԳԻՌՈՒԹՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Л. О. БАБАЯН

ОЧЕРКИ ИСТОРИОГРАФИИ
АРМЕНИИ ЭПОХИ РАННЕГО
ФЕОДАЛИЗМА

(V—VIII вв.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. Հ. ԲԱԲԱՅԱՆ

Դ Ր Վ Ա Գ Ն Ե Ր
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

(V—VIII ԴԱՐԵՐ)

A
" 58409

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

Մենագրության մեջ լուսարանվում են V—VIII դդ. հայ պատմագիրներ Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի և Ղևոնդի պատմագիրական, հասարակական - քաղաքական ու կրոնական հայացքները: Ցույց է տրվում այդ պատմագիրների աշխատությունների աղբյուրագիտական նշանակությունը Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների պատմության և սոցիալականության համար:

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Պատմագրությունը ուսումնասիրում է պատմագիտության պատմությունը, մարդկային հասարակության զարգացման մասին գիտելիքների կուտակման և գիտություն դառնալու ընթացքը, պատմական երևույթների նկատմամբ տարբեր հայացքների էությունը: Այն բացահայտում է հասարակական զարգացման օրենքների իմացության պատմությունը, լուսաբանում է պատմական գիտության զարգացման յուրաքանչյուր փուլում գոյություն ունեցող տարբեր ուղղությունների ու հոսանքների դասակարգային էությունը, գաղափարական բովանդակությունը, քաղաքական իմաստը, ինչպես նաև նրանց միջև տեղի ունեցող պայքարը:

Հասարակական մտքի պատմության մի բնագավառն է պատմագրությունը և այն սերտորեն առնչված է դարաշրջանի քաղաքական ու փիլիսոփայական ընդհանուր հոսանքների հետ ու միշտ նրանցավորված է քաղաքականությամբ՝ որոշ գեպքերում բացահայտ, երբեմն էլ քողարկված ձևով, և այդ իմաստով նա հանդիսանում է քաղաքական ու դասակարգային գեներ:

Հայ պատմագրության պարբերացումը համապատասխանում է մարդկային հասարակության զարգացման ընթացքի ընդհանուր պարբերացմանը և այն պայմանավորված է յուրաքանչյուր հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայում դասակարգային պայքարի զարգացմամբ, պատմական գիտության, սոցիալ-տնտեսական և ընդհանուր գաղափարական բովանդակության միջև օրգանական կապի գոյությամբ:

Հայ պատմագրությունը ընդհանուր ձևով բաժանվում է երկու հիմնական փուլի՝ մինչև սովետական և սովետական: Առաջին փուլը կազմում է ստրկատիրության, ֆեոդալիզմի և կապիտալիզմի դարաշրջանների պատմագրությունը:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրությունը բաժանվում է նրեք պատմաշրջանների. 1) Պատմական գիտելիքների կուտակման, Ֆեոդալական պատմագրության ծագման ու զարգացման (V—XIV դար), 2) Ֆեոդալական պատմագրության ամլության (XIV—XVI դար), 3) Ֆեոդալական պատմագրության զարգացման նոր վերելքը (XVII—XVIII դար):

Ֆեոդալական պատմագրությանը նախորդել է նախնական շրջանը: Բանասիրության մեջ արդեն ցույց է տրված, որ հին Հայաստանում պատմագիտական մտքի զարգացման անընդմեջ շղթա է գոյություն ունեցել, որի առաջիմ նշմարելի ասկավաֆիվ օղակներն իսկ ընդգրկում են 500-ամյա մի շրջան: Մետրոդորոս և Արտավազդ՝ մ. թ. I դար, Տիգրանի ներքոյի հեղինակ և Օղյումպ պատմագիր՝ մ. թ. I—II դարեր, Իսրգածան՝ III դար, Մարաբա Մծուրեացի՝ IV դար¹:

Հայ պատմագրության զարգացման ընթացքում կարևոր սահմանագծեր են հանդիսացել V դարը, XII—XIII դարերը և XVII—XVIII դարերը: V դարը հանդիսանալով Ֆեոդալական պատմագրության արշալույսը, տվել է պատմագիրների մի փայլուն համաստեղություն, որը հետագա սերունդներին ժառանգություն է թողել պատմական հիասքանչ հուշարձաններ: Հետագայում հայ պատմագրությունը զարգացում է ապրում XII—XIII դարերում: XIII դարում վանական վարդապետ Տավուշեցին ստեղծում է իր պատմագիտական դպրոցը, պատրաստում է հայ պատմագիրների մի նոր համաստեղություն, որոնց երկերը նշանավորեցին աշդ զարգացումը:

XVII դարում հայ պատմագրությունը թևակոխում է իր զարգացման նոր փուլը:

* * *

Հայ պատմագրության արշալույսը ժամանակի և պայմանների ձեռնդն էր: Մեր թվագրության 387 թվականին հիմնականում ավարտվում են Բյուզանդական կայսրության և Պարսկաստանի միջև

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Սարգսյանի «Նախամետոդյան շրջանի պատմագրությունը» հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 1, էջ 107—126:

դարեր շարունակ մղվող արյունահեղ պատերազմները՝ կռվախնձոր հանդիսացած Հայաստանի համար: Աշխարհակալ այդ պետությունները սարսափների թատերաբեմ դարձած Հայաստանը բաժանում են իրար մեջ: Երկրի մեծ մասին տիրում է Սասանյան Պարսկաստանը, համեմատաբար փոքր մասին՝ Բյուզանդիան:

391 թվականին կայսրությունը իր բաժնում վերջ է տալիս հայ պետականությունը և այն դարձնում է սոսկ մի նահանգ: Սասանյանների բաժնում հայ պետականությունը հարատևում է մինչև 428 թվականը, որից հետո այն նույնպես վերացվում է և երկրամասը դառնում է Պարսկաստանին ենթակա մի մարզ:

Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան նվաճելով Հայաստանը, ամեն ջանք գործադրում են, որպեսզի քուլացնեն և իսլառ վերացնեն հայ ժողովրդի ազատատենչ ձգտումները, նրա դիմադրողական պոստենցյալ ուժը²: Այդ են վկայում Մորիկի վաչարի հետևյալ խոսքերը. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ևս դիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զբոյզ ժողովէ և հրամայէ Արեւելս տանել: Զի եթե մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեր կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի փրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»³:

Բազմաշարժար հայ ժողովուրդն իր փնքնուրույնությունը պահպանելու համար, ստիպված էր մաքառման նոր միջոցներ փնտրել՝ ահեղ քնամիներից պաշտպանվելու և գոյատևելու համար:

Հայաստանին տիրացած երկու բռնակալ պետություններն առաջին հերթին աշխատում են երկիրը զրկել ռազմական ուժից: Այդ նպատակով, զանազան պատրվակներով, հայկական ֆեոդալական զինված ուժերը դուրս են հանվում հայրենիքից:

Ստեղծված պայմաններում անկախության համար զինված պայքար մղելն անհնարին է դառնում. ուժերն անհավասար էին: Ներքին անկախությունն ու ինքնուրույնությունը պահպանելու համար մնում էր հոգևոր մաքառման միջոցը, քանի որ նոր տերերը ձգտում էին հայերին ձուլել, վերջ տալ նրանց ինքնուրույնությանը: Պարսկաստանը աշխատում է այդ իրականացնել հայերին դավա-

2 Այստեղ և հետագա բոլոր ընդգծումները հեղինակինն են:

3 «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 49:

նափոխ անելու, զրադաշտական կրոնը բռնի տարածելու միջոցով, Բյուզանդիան՝ ներքին ինքնուրույնությունը, հայկական ավանդույթներն ու սովորույթները վերացնելու, բնակչության բռնի զանգվածային տեղահանումների, նոր էթնիկական տարրերով Արևմտյան Հայաստանը բնակեցնելու միջոցով:

Անցել էր ավելի բան հարյուր տարի, փնշ բրիտոնենությունը Հայաստանում պետական կրոն էր դարձել, սակայն բնակչությունը հատկապես ծայրագավառներում, շարունակում էր մնալ հեթանոսական ավանդույթների ազդեցության տակ: Նման վիճակի պատճառն այն էր, որ այդ գավառներում բրիտոնենությունը դեռևս ամուր հող չոններ: Եկեղեցական ծիսակատարությունները երկրում կատարվում էին ասորերեն և հունարեն լեզուներով, որոնք ժողովրդի մեծագույն մասին անհասկանալի էին: Ղազար Փապեցին ցավով արձանագրում է, թե եկեղեցական արարողություններն ու սուրբ գրքի ընթերցանությունը՝ վանքերում ու եկեղեցիներում, ասորերեն լեզվով էին կատարվում, ժողովուրդը ոչինչ չէր կարողանում հասկանալ և օգուտ ստանալ նրանից⁴, չկար հայերեն գիր ու գրականություն: Սասանյաններն ամեն կերպ աշխատում են իրենց բաժնում վերացնել հունական ազդեցությունը, արգելում են հունարեն լեզվի օգտագործումը, հալածում հունական և տեղական, ազգային կողմնորոշում ունեցողներին: Միաժամանակ հովանավորում են ասորի հոգևորականությունը, որի ձեռքում մեծ գտնվում այդ ժամանակ հայաց եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնները:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին ուղղակի գրում է. «Քանզի նախ ի Մերութանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրքք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ շտային պարսիկ վերապետութն յոյն ուսանել դպրոսթիսն ումեք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի»⁵:

Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան Հայաստանում տնտեսական ու հարկային դաժան քաղաքականություն են վարում, որից տուժում են հայ հասարակության բոլոր խավերը:

Ուժեղ պաշար է սկսվում հայ եկեղեցու, աշխարհիկ ու հոգևոր

4 Տե՛ս «Ղազարայ Փապեցույ պատմութիւն Հայոց և թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1907, էջ 29—32:

5 «Մովսէսի Խորենացույ պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 336:

Ֆեոդալների և սասանյանների ու քրմերի միջև: Այդ պայքարում հաջողություն ունենալու համար, անհրաժեշտ էր երկրում ծավալել քրիստոնեությունը, իսկ դրա համար հարկավոր էր ունենալ սեփական զին ու զրահանություն և նկեղեցական արարողությունները կատարել բոլորին հասկանալի մայրենի լեզվով:

V դարում աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկի— հայ ժողովրդի, գոյի ու չգոյի հարցն էր դրված, դա նրա ոչնչացման բիւրս ու ստոր մեքենայությունների և նրա մաքառումների ու մարտիրոսությունների ժամանակաշրջանն էր: Հանդուրժե՞լ ստեղծված նման իրավիճակը, հակառակի բախտին հանձնել հայ ժողովրդին, քե՞ն էլ՝ գտնել վրկելու նրան այդ վիճակից: Վերջինս էր դարի առաջադեմ մտածողների հոգսը, նրանց կյանքի նպատակը:

Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդն իր իսկ սաղմնավուման օրերից գոյի համար մահու ու կենաց կռիվ է մղել ու հաղթանակել, որ այդ մահառումների ավանդույթները պետք է շարունակել ու սրբությամբ պահպանել: Պետք էր անցյալի օրինակով դաստիարակել ժամանակակիցներին ու հետագա սերունդներին: Անհրաժեշտ էր ամեն կերպ բարձրացնել ժողովրդի ինքնագիտակցությունն ու ազգային արժանապատվությունը, ժողովրդի՞նք ինքնաճանաչ դարձնել, բարոգել հայ պետության վերականգնման անհրաժեշտությունը և օտարի տիրապետության անհանդուրժելիությունը հերոսական անցյալ ունեցող այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր Հայաստանը:

Դրաի պահանջը հայ ժողովրդի կյանքում ծնում է հեղափոխիչ ու ճակատագրական նշանակություն ունեցող անմահ իրադարձություններ, ստեղծում հոգևոր ու մշակութային հզոր զենք—գիրն ու գրականությունը, գրչով ու զենքով զինում բազմաշառա՞ր ժողովրդին իր թշնամիների դեմ:

Ժամանակակիցներին ու հետագա սերունդներին անցյալի պատմությամբ դաստիարակելու անհրաժեշտության գիտակցումն ստիպողական պահանջ է առաջադրում՝ հետադարձ հայացք գցել անցած—գնացած դարերի պատմության վրա, քալիանցել նրա մատյանների մեջ և գրել հայրենիքի ու ժողովրդի պատմությունը, ցույց տալ, որ անցյալում շատ ու շատ անգամ է վտանգվել հայրենիքի անկախությունն ու ազատությունը, սակայն միշտ էլ, շնորհիվ ժողովրդի հայրենասիրության և նրա արի ու քաջ աշխարհիկ և հոգե-

վոր տերերի, ոչ միայն կարողացել են դիմակայել բշտամբներին, այլև միշտ էլ հաղթանակել են, ոչնչացրել բշտամբների ուժերը ու ետ շարտել հայրենիքի սահմաններին:

Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ Հայաստանը անցյալում հզորագույն պետություններից մեկն է եղել, որ նրա հետ հաշվի են հաշել հարևան աշխարհակալ պետությունները, հաճախ դիմել են նրա օգնությանը: Որ հայ թագավորները, զորավարները, հոգեորականները և ամբողջ ժողովուրդը ջանք չեն խնայել հայրենիքը անսպառ դարձնելու, ծաղկեցնելու համար: Որ նրանց բոլոր հաղթանակները ջերմ հայրենասիրության արդյունք էին: Ժամանակները պահանջում էին շեշտը դնել, ընդգծել քրիստոնեությունը զորության վրա: Ցույց տալ դավանանքի ու հայրենիքի դավաճանների խարդախ ու նենգ դործունեությունը և նրանց ողբերգական վախճանը: Ատելություն սերմանել ժողովրդի մեջ նմանների նկատմամբ, կոչ անել զգոն լինել ու միշտ պատրաստ պաշտպանելու երբեմնի հզոր ու անպարտելի հայրենիքի արժանապատվությունն ու հեղինակությունը:

Մեր պատմագիրները փրենց երկերը սկսում ու վերջացնում են հավատացնելով, որ պատմությունից վերցված դասերն են ամենամիշտ ձևով մարդուն տալում դեպի լուսավորություն և նախապատրաստում հասարակական գործունեության, որ նախնիների ու իրենց ժամանակակից մարդկանց դաստիարակության ու գործունեության մասին պատմվածքներն են միակ դաստիարակը, որը մարդկանց սովորեցնում է արիարար դիմանալ նակատագրի հեղեղունությանը: Նրանք բոլորն էլ գիտակցել են, որ պատմության հայրենասիրական նշանակությունը կայանում է՝ անցյալում հայրենիքի ազատության ու անկախության համար պայքարի վերհանման ու ցուցադրման մեջ: Նրանք չեն գովաբանում պատմությունը, այլ ձգտում են վերհանել-բացահայտել պատմության ռեսուսանսիություն օգուտը, նրա դաստիարակչական նշանակությունը:

Մեր դասական պատմիչների վկայությամբ, հայերի քաղաքական կողմնորոշումը մեռական նշանակություն է ունեցել պարսկահռոմեական և պարսկա-բյուզանդական հակամարտություններում: Այդ իսկ պատճառով հայերի՝ Արևմուտքի հետ միակրոն լինելու հանգամանքը շատ է անհանգստացրել պարսկական արքունիքին: Դրա մեջ նա տեսնում էր ռազմա-փառապաշտական դաշինքի երաշխիք:

Նվաճելով Հայաստանը, նրա վերջնական նպատակն էր տնտեսապես, քաղաքականապես և կրոնով այն լրիվ միաձուլել իրեն: Արշակունյաց թագավորությունն անկումից հետո, այդ դաշինքի իրականացման վտանգն էր, որ ստիպել էր պարսկական արքունիքին, որոշ ժամանակ Հայաստանի նկատմամբ հանդուրժողական և դուռպ քաղաքականություն վարելու: Եղիշեն վկայում է, որ 428 թվականից հետո երկրում իշխանությունն անցնում է հայոց նախարարներին, որովհետև թեպետ հարկը պարսից արքունիք էր դնում, սակայն հայոց հեծելազորն ամբողջությամբ նախարարներին և առաջնորդել պատերազմի ժամանակ⁶: Սպարապետության և հաղարապետության պաշտոնները վարել են հայ նախարարները, դատավարությունը եկեղեցու ձեռքում է եղել: Պարսից արքունիքը երկար չէր կարող հանդուրժել նման վիճակը. այն խոչընդոտում էր իր վերջնական նպատակի իրականացմանը: Առաջին հերթին պետք էր ոչնչացնել Հայաստանի և Արևմուտքի միջև նման դաշինքի իրականացմանը նպաստող պայմանները: Եվ արքունիքը դիմել է վճռական միջոցների: Անհրաժեշտ էր ուժասպառ անել ու վերացնել հայերի դիմադրողական պոտենցիալ հզորությունը, զրկել նրան ռազմական ուժերից, տնտեսապես հյուծել: Այդ նպատակով պարսից արքունիքն՝ արտաքին թշնամիների դեմ պատերազմելու պատրվակով, հայկական այրուձին երկրից դուրս է հանում:

Պարսիկները տնտեսական իրենց քայքայիչ քաղաքականությունն էլ ծանր հարկահանությամբ են իրականացնում: Դրանով պարսկական արքունիքը շոշափում էր հայ հասարակության բոլոր խավերի տնտեսական, քաղաքական և կրոնա-բարոյական շահերը: Եթե IV դարի վերջերին առկա էր միայն միաձուլման վտանգի զգացումն ու կանխատեսումը, և հայերը զինվում էին գաղափարապես գալիք այդ վտանգին դիմադրելու համար, ապա V դարի 40-ական թվականներից գաղափարական պայքարը վերաճում է զինված դիմադրության, հերոսամարտերի:

Ռազմական դիմադրության այդ զարթոնքը կյանքի էր կոչվել Սահակ-Մաշտոցյան անխոնջ մշակների եռանդուն ջանքերով, մշակութային-գաղափարական աննախընթաց շարժմամբ: Պատա-

⁶ Տե՛ս Եղիշեի վարդանանց պատմությունը, թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով պրոֆ. Գ. ր. Ն. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1958, էջ 13:

հակառակ չէ, որ պատմիչը խոսելով Տիգրանում բանտարկված երիտասարդ նախարարների մասին, գրում է, որ նրանք սովորում են իրենց հայրենի երկրի դիրքն ու գրականությունը, և այն դառնում է նրանց համար հոգևոր սնունդ, որով խրախուսվում են իրենք և ընկերներին մխիթարում: Եվ այնպես են դմայվում իրենց մտքով ու հոգով, որ ծերերն անգամ երիտասարդանում են, որովհետեւ թեպետ նրանց ուսման ժամանակներն անցել էին, սակայն բազմաթիվ աղմուսներ բերանացի անելով՝ հոգևոր երգակից են դառնում մանուկների մատաղերամ բաղմունքյանը⁷: Ահա մայրենի ղարուբյան ուժն ու խաղացած դերը:

Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարով ստեղծված հայկական գիրը, նրա և Սահակ Պարթևի ու նրանց աշակերտների ծավալած քրտնաշան ու բեղմնավոր գործունեությունը՝ թարգմանչական և ինքնուրույն գրականություն ստեղծելու ուղղությամբ, լայն հորիզոններ են բացում հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու, դոյառնումը ու ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար:

Հայկական երկնակամարի վրա թեև մարել էր քաղաքական անկախության աստղը, բայց նրա տեղը հզոր նեցուկ էր ստեղծվել — դա V դարի առաջին կեսում ծավալված մշակութային աննախընթաց շարժումն էր, որի արդասիքը եղավ եկեղեցա-քաղաքական մաքառման գրականության ստեղծումը: Ժամանակի հայ մտավոր կյանքի անխոնջ մշակները ձգտել են խավարից դուրս բերել օտարի ծանր լծի տակ հեծող ժողովրդին, բարձրացնել նրա ազգային ինքնագիտակցությունը, ազատատենչ ոգին ու դիմադրողական ուժը:

Կորյուն պատմադրի վկայությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը հոգալով ասել է. «Տրամուրիւն է ինձ և անպակաս ցաւ սրտի իմոյ, վասն եղբարց իմոց և ազգականաց»⁸: Նա «Բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բաբեաց ինչ օնան գտանելոյ»⁹ որպէսզի իր ժողովուրդը նանաչի—ծանոթ լինի իմաստությամբ¹⁰:

7 Տե՛ս Եղիշե, էջ 173:

8 Կորիւն, Պատմութիւն Վարուց եվ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, Թիֆլիս, 1913, էջ 11:

9 Նույն տեղում, էջ 14:

10 Կորյուն, Վարբ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 51:

Սահակ-Մեսրոպյան սերունդը նպատակ է դնում անկախության և պետականության պահպանման համար դարեր շարունակ հայ ժողովրդի մղած հերոսական մաքառումների օրինակով ժամանակակիցներին և հետագա սերունդներին դաստիարակել հայրենասիրության վեհ զաղափարներով, վառ գույներով ներկայացնել հայրենիքի անցյալի փառքը, հզորությունը, ժողովրդի տոկոսունությունն ու խիզախությունը, ջերմ հայրենասիրությունն ու նվիրվածությունը, դրանով իսկ մարտունակ դարձնել հայրենակիցներին ինքնուրույնության պահպանման համար մղվող պայքարում:

V դարը հայ ժողովրդի հեռավոր անցյալի հերոսապատումների պատմության ամենահարուստ էջերից մեկն է: Այն քաղաքական ու մտավոր մաքառումների մի դարաշրջան էր, ուր որոշվում էր ժողովրդի հակաազգիրք. նրա ինֆուրույնության պահպանման հարցը:

Հերոսամարտերի պատմության այդ էջը ժամանակակիցներին ու հետագա սերունդներին ժառանգություն են թողել իրադարձությունների ականատես ու ակտիվ մասնակից, ժողովրդի դառն ճակատադրով մորմոքվող, մտավոր կյանքի գործիչները՝ հայ պատմագիրները:

Ազգապահպանման այդ վսեմ գաղափարները հենց V դարի կեսերին ծնունդ են տալիս հայ պատմական ինֆուրույն գրականությանը—հայ պատմագրությանը: Հրապարակ են գալիս այսօր համաշխարհային պատմագրության մեջ իրենց արժանի տեղը դրաված պատմական անգնահատելի կոթողներ, որոնցից շատերը, իբրև հավաստի և հազվագյուտ ակզբնաղբյուրներ, դուրս են գալիս իրենց նշանակությամբ Հայաստանի պատմության սահմաններից, նրանք կարևոր են նաև Մերձավոր Արևելքի երկրների ու ժողովուրդների, հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

V դարի հայ պատմագիրներն իրենց ժամանակի մշակույթի խոշորագույն ներկայացուցիչներն էին: Հենվելով ժողովրդական առասպելա-պատմական բանահյուսության վրա և յուրացնելով հունա-հռոմեական անտիկ պատմագրության լավագույն ավանդույթները, նրանք ստեղծում են ինքնատիպ երկեր, որոնք և նշանավորում են վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանում հայ գիտա-պատմական մտքի զարգացման նոր փուլը: Գրականագետ Մ. Մկրյանը

միանգամայն ճիշտ նկատում է, որ V դարի հայկական գրականությունը, որի բովանդակությունն ու լեզուն միշտ հիացրել են հայ, ռուս և արևմտաեվրոպական մասնագետներին, արդյունք էր հասարակական-քաղաքական գիտակցության բարձրացման, որը արդատիք էր Հայաստանի այն ժամանակաշրջանի որոշակի պատմական պայմանների: Գիտակցության այդ վերելքն իր փայլուն դրսևավորումն է գտել հատկապես հայ պատմագրության մեջ, որն իր հերթին հսկայական ազդեցություն է դրած յայդ գիտակցության վրա և դրանով իսկ մեծ դեր կատարել հայկական հասարակական կյանքի և մտքի հետագա զարգացման գործում, դարեր շարունակ վառ պահելով ժողովրդի՝ իր գոյության համար մղված ազատագրական պայքարի սրբազան կրակը¹¹:

Առաջին հայ մատենագիրների վեհ գաղափարները, որոնք արդյունք էին Հայաստանում ստեղծված պատմական կոնկրետ պայմանների, պայմանավորել են նաև հայ պատմագրության աշխարհիկ-ֆաղափական բնույթը: Բուռն մաքառումների այդ դարաշրջանում հայ հասարակական մտքի քաղաքական նպատակասլացությունը չէր կարող ետին պլանի վրա դնել աշխարհիկ պատմագրությունը: Հայ պատմական մտքի ինքնուրույն ստեղծագործությունները հիմնականում աշխարհիկ բնույթ ունեին¹², և նրանցից յուրաքանչյուրը որոշակի նկատառումներով էին գրված: Ինչ վերաբերում է աստվածաբանական թաղամանչական գրականությանը, որը V դարում մեծ մասշտաբներ է ընդունել, վերջին հաշվով, նույնպես քաղաքական նպատակներ է հետապնդել, այն է՝ որքան հնարավոր է կարճ ժամանակում ժողովրդի մեջ արմատավորել և խորացնել քրիստոնեական գաղափարախոսությունը: Եվ քանի որ միջնադարյան փրավարմբոնմամբ դավանանքը նույնացվում էր ազգայությանը, այն դիտվում էր որպես ազգության հատկանիշ, ուստի այդ գրականությունն իր հերթին օժանդակում էր ինքնագիտակցության ու ազգային արժանապատվության բարձրացմանը, արգելակում զրադաշտական կրոնի բռնի տարածման ու միաձուլման ընթացքը: Այդ նպատակներն են հետապնդել նաև կրոնա-փիլիսոփայական բնույթի ինքնուրույն ստեղծագործությունները, որոնցից է իր տե-

¹¹ Տե՛ս Մ. Մ. Мкрян, Мовсес Хоренаци, Ереван, 1969, էջ 5:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

սակում չդերազանցված Եզնիկ Կողբացու, «Եղծ աղանդոց» աշխատ-
թյունը:

Եթե քրիստոնեության վերջնական հաղթանակից և պետական
կրոն դառնալուց հետո, համաշխարհային գրականություն մեջ գե-
րիշխող դիրք էր զբաղել առավածաբանական գրականությունը,
ևսին պլանի վրա մղելով աշխարհիկ միտքն ու գրականությունը,
անգամ այնպիսի հին մեծ ու հարուստ գրականություն ռանցող ժո-
ղովուրդների մոտ, ինչպիսիք էին հույներն ու հռոմեացիները, ո-
րոնց գրականությունը ոչ միայն ետ էր մղվել առավածաբանական
գրականության առջև, այլև մինչև անգամ հետդհետ մոռացության
տրվել, ապա հինգերորդ դարի հայ պատմագրությունը նշված վեհ
հայտնակներին ծառայեցնելու ձգտումը հենց պայմանավորել է նրա
աշխարհիկ բովանդակությունը:

Առաջին իսկ թարգմանական և ինքնուրույն ստեղծագործու-
թյունները զարմացում են լեզվի հարստությամբ: Այդ լեզուն այն
ստտիճանի է ձևավորված ու զարգացած եղել, որ նրա միջոցով
հնարավոր է եղել գեղարվեստական ձևով արտահայտել մարդկա-
յին մտքի և խոսքի ամենատարբեր երանգները: Այդ բացատրվում
է գլխավորապես ժողովրդական լեզվով գրականության հարըս-
տությամբ, որի ավանդույթներն ու ձևերը վարպետորեն օգտա-
գործել էին V դարի պատմագիրներն ու թարգմանիչները:

Իրավացի է լեզվաբան Գուրգեն Սևակը, երբ գրում է, թե V
դարի գրականությունը մեզ տվել է քաղաքական ու քաղաքացիա-
կան պատմության չգերազանցված երկեր հանձին Եղիշեի, Փավս-
տոս Բողանոցի, Ղազար Փարպեցու և մանավանդ Մովսես Խորենա-
ցու ստեղծագործությունների, Եզնիկ Կողբացու քննադատական-
փիլիսոփայական «Եղծ աղանդոցի» և այլ կարևոր գործերի: Սառը
էպիկական դասողականություն, ժողովրդական ավանդույթների ու
սոսոկանքների քննական վերլուծություն, այլալեզու աղբյուրների
քննադատական օգտագործում, V դարի երկրորդ կեսի ողբերգա-
կան լառվածության՝ Վարդանանց և Վահանյանց պատերազմների
պաթետիկ նկարագրություն, ժողովրդական հերոսների լիրիկական-
ռոմանտիկական կերպարանավորում, դասողական-վերլուծական
ուգի, փիլիսոփայական-տրամաբանական մտքի ուժ, բանավեճի
սրություն, ժողովրդական հումոր և երգիծանք, հագեցված բարձր

հումանիզմով մարդու և առհասարակ մարդկությունն նկատմամբ, հայրենատիրության վեհ գաղափարներով, ժողովուրդների բարեկամության ազնիվ զգացմունքներով,— ահա այն անդնատակի հարուստ ու բազմազան բովանդակությունը, որ բնորոշում է V դարի մեր պատմագրությունը: Ժանրերի այդպիսի բազմազանություն, ստեղծագործական այդպիսի թռիչք, բանարվեստի և լեզվական մշակույթի այդպիսի բարձր մակարդակ, զգվար է երևակայել մի նորաստեղծ գրականության մեջ¹³:

Ներշնչի երկի մասին գերմանացի անվանի գիտնական Մարկվարտը գրել է. «Միջնադարի որ ժողովուրդը պիտի կարողանար պարծենալ, թե կարողացել է հրապարակ հանել վարդանի և ընկերների ղուցազնական պատերազմի՝ Ներշնչի նկարագրությանը համազոր մի ստեղծագործություն կամ իր իսկ լեզվով, կամ թե երջանկացնող լատիներենով»¹⁴:

Միանգամայն իրավացի էր Մ. Նալբանդյանը, որն իր ժամանակին քննադատել է կղերա-պահպանողականներին այն բանի համար, որ նրանք V դարի մեր պատմագիրներին եկեղեցական գրողներ էին համարում: Բացահայտելով հոգևորականության հասցրած վնասները ազգին, նա իր «Նրկու տող» հոդվածում գրում է. «Այս բոլոր պատմական ֆակտեր լինելուց հետո, դեռ հոգևորականությունը պիտի պարծի թե ազգ պահեց: Մեր այս խոսքերը, հոգևորների ընդդեմ, չէ վերաբերվում մեր տոնելի թարգմանիչներին կամ նոցա հետևող փոքրագույն մասին:

Ինքեանք, այդ սուրբ թարգմանիչք, արսորվեցան և հալածվեցան մինչև ի մահ ընդհանուր հոգևորականության ձեռքով:

Խնկելի Խորենացին, այն հրեշտակ ծերունին շարաշար հալածվեցավ, որին ի վերջո Բագրեանդի եպիսկոպոսությունը, սրպես մահադեղ տալով, անհանգիստ հալածանքով վախճանեցուցին, և որ, յուր վախճանի ժամանակ, ահավոր նոսր զրեց հայոց կաթողիկոսի վերա:

Հայոց եկեղեցականությունը և մահով չհաշտվեցավ այն պատկառելի ծերունու հետ, նորա ոսկերքը փորեց հանեց գերեզմանից, ու գետը թափեց:

Ղազար Փարսեցուն ոտքը բռնիկ բռնեցին վանքից, որ, Մամի-

13 Տե՛ս Դուրգեն Սեակ, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1962, էջ 74—76:

14 Մեսրոպ Մաշտոց, Հոգվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 127:

կոնյանց տիրոջ Վահանի հանձնարարությամբ բարեկարգել էր, յուր սեփական ունեցած-չունեցածը ծախելով: Վանքից հալածելու ժամանակ, նորա բոլոր ինչքը հափշտակեցին, նաև հունարեն գիրքերը, թեև մարդ չկար վանքում հունարեն կարդացող:

Խոսրովիկը, դեռևս Հայաստան չմտած, երբ լսեցին թե գալիս է, փրփրեցան նախանձով և վառեցին բորբոքեցին յուրյանց հալածանքը, մինչև որ հայրենիքի անձուկով աչքված տոշորված երիտասարդը, որ աշխարհից աշխարհ գնացել էր բան ուսանելու, աղղը լուսավորելու համար, լսելով այս մահաձայն ուղեղների դռնչունքը, աղոթեց առ տեր և վճարեց յուր կյանքը, որի և ոսկերքը օտարը և ոչ մեք արժանի եղանք ընդունելու:

Խորենացու տգիտահալած մատյանները Փաթաղիկես անունով հռչակեցին, իսկ Ղազար Փարպեցին աղանդավոր»¹⁵:

* * *

Հայ պատմագրության սկզբնավորման առաջին օրերից, նրա զարգացմանը խթանող գործոնները հիմնականում հանդիսացել են Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական, հոգևոր մշակութային խոշոր իրադարձությունները: Հայտնի է, որ Կորյունի երկը կյանքի է կոչվել Սահակ-Մեսրոպյան մեծ գործով, Ագաթանգեղոսին՝ հայոց դարձով, Եղիշեին՝ Աւարայրով, Փալստոս Բուզանդին, Մովսես Խորենացուն և Ղազար Փարպեցուն՝ քաղաքական ու հոգևոր մարտամենքի անհրաժեշտությամբ: Փարպեցիով եզրփակվել է հինգերորդ դարյան հայ պատմագրության փայլուն համաստեղությունը: Փարպեցուց հետո, մինչև VII դարի կեսերը, հայ պատմագրությունը ամուլ շրջան է ապրել, այդ ժամանակահատվածից մեղ չի հասել պատմական որևէ երկ, եթե միայն եղել է նման վիճակը թերևս բացատրվում է նրանով, որ պատմագրական երկերի ստեղծման անհրաժեշտությունը մեծ մասամբ պայմանավորվել է Հայաստանի և հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած մեծ երևույթների ու իրադարձությունների ծավալմամբ, որոնք շրջադարձային նշանակություն են ունեցել: Նշված այդ ժամանակահատվածում պատմագրելու արժանի իրադարձություններ գրեթե տեղի չեն ունեցել:

¹⁵ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակար ժողովածու, հատ. III, Երևան, 1940, էջ 27—28:

Հետագայում միայն, VII դարի կեսերին ստեղծված ռազմա-
քաղաքական նոր իրադարձություններն են, որ կյանքի են կոչում
այդ դարի երկու պատմագիրների՝ Սեբեոս եպիսկոպոսին ու Մով-
սես Կաղանկատվացուն (X դարից մեզ հասած «Պատմություն Աղ-
վանից աշխարհի» պատմական գրույցների ժողովածուի առաջին
մասի հեղինակին)։

Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանը թևակոխում է քաղա-
քական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացման նոր
փուլ։ Թեոդորոս Ուշտունու ջանքերով Հայաստանի երկու հատված-
ները միավորվում են, X դարի պատմագիր Հովհաննես Դրասխա-
նակերտցու խոսքերով ասած, ստեղծվում է «յիշխանական պետու-
թիւն»¹⁶ Ուշտունու ղլխավորությամբ։ Հիմնմատարար խաղաղ պալ-
մանները հնարաւորություն են ընձեռում տնտեսական կյանքի ո-
րոշ աշխուժացման համար, իսկ այդ իր հերթին խթանում է հոգե-
վոր կյանքի, հատկապես գիտության ու ճարտարապետության
բուռն զարգացումը։ Այդ ժամանակաշրջանը ծնում է միջնադարի հայ
մտքի ռահվիրային՝ Անանիա Շիրակացուն, կառուցվում են հայ
ճարտարապետության անկրկնելի հիասքանչ կոթողը՝ Զվարթնոցը
և մի շարք այլ հրաշալի հուշարձաններ։ Վերածնունդ է ապրում նաև
հայ մատենագրությունը։

Ֆեոդալական հասարակարգին բնորոշ կենտրոնախույս և
կենտրոնաձիգ ուժերի պայքարը, իր անասելի շափերի հասնող բա-
ցատական հետեւանքներով հանդերձ, դարերի ընթացքում առաջ է
բերում և նոր երևույթներ, որոնք իրենց նշանակությամբ, պատմա-
կան առումով, դրական դեր են կատարում հայ ժողովրդի շինա-
րարական ու մշակութային կյանքում։

Մրցակցող հակամարտ ուժերը ձգտում էին հիմնավորել իրենց
տոհմերի հնամենիությունն ու գերադասությունը մյուսների նկատ-
մամբ, անմահացնել իրենց և իրենց նախնիներին։ Այդ ձգտումը
VI դարից հետո դրսևորվում է հիմնականում նշանավոր նախարա-
րական տների տիրույթների սահմաններում և տեղական բնույթ
կրում։ Այդ մրցակցության արգասիք հանդիսացան՝ քաղաքների
թաղուհի Անին, Ախթամարն իր հիասքանչ կառույցներով և շատ

¹⁶ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու պատմութիւն հայոց»,
Թիֆլիս, 1912, էջ 89։

ուրիշ հոյակապ կոթողներ: Այդ մրցակցության արգասիք են նաև հայ շատ պատմական երկերի հրապարակ գալը: Թերևս եթե չլինեիր այդ մրցակցությունը, մեր պատմագրությունը չէր ունենա մի շարք արժեքավոր պատմական երկեր՝ գրավոր հուշարձաններ:

* * *

Հին և միջին դարերում հայ մատենագիրները աստվածաբանական-դավանաբանական կրթության հետ միասին, խոր կերպով ուսումնասիրել են ճարտասանություն, հնետորություն, իմաստասիրություն և հարակից այլ գիտական-փիլիսոփայական առարկաներ: Նրանք ձգտել են իրենց երկերում՝ ստացած կրթության համաձայն, պատմական իրադարձությունները, նույնիսկ գիտական լուրջ հարցերը ու սրանց վերլուծությունները շարադրել գեղեցիկ ու պատկերավոր, վանական դպրոցներում մշակված բանավեստի հատուկ կանոնների համեմատ¹⁷: Նրանք կիրառել են զանազան հնետորական ձևեր, պատկերավոր արտահայտություններով պերճ լեզու և իրենց գրվածքներին տվել են որոշ ոճաբանական ձևավորում. նրանց գրվածքները երբեմն խառնուրդ են բանաստեղծականի և արձակի, միևնույն երկի մեջ գրական և արտագրական տարրերը գտնվում են փոխհսկոխ իրար կողքի¹⁸:

Հին և միջնադարյան պատմագիրների դասային պատկանելությունը բնորոշում ու բացատրում է նրանց պատմա-փիլիսոփայությունը: Եկեղեցին ու կրոնական դաստիարակությունը և կրթությունը իրենց կնիքն են դրել նրանց կյանքի ու կենցաղի, ամբողջ հոգեկան աշխարհի ու մտածելակերպի վրա: Իգեալիստական աշխարհայեցողությունը տիրապետում է նրանց հոգեկան աշխարհում: «Սկզբից էր Բանը, և Բանը Աստծոյ մօտ էր, և Բանը Աստուած էր: Նա սկզբից Աստուծոյ մօտ էր: Ամենայն ինչ նրանով եղաւ. եւ առանց նրան չեղաւ ոչինչ, որ եղել է»¹⁹:

Սա է մեր պատմագիրների աշխարհայեցողության այլն ու բնն,—գիպուկ նկատում է Կ. Մելիք-Օհանջանյանը,—սկիզբն ու

17 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ ԿԶ:

18 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 3:

19 «Նոր կտակարան», էջմիածին, 1969, էջ 289:

վախճանը: Սրանով է բացատրվում ամեն ինչ թե՛ բնության, թե՛ կենդանական աշխարհում և թե՛ մարդկային հասարակության մեջ: «Բանը» — նախախնամությունն է շարժում մարդկային հասարակության պատմության անիվը: Ամեն ինչ աստծու ցանկությամբ ու անմիջական մասնակցությամբ է կատարվում, անգամ բնական տարերային երևույթները²⁰:

Ինչպես ֆեոդալական ամբողջ աշխարհում, այնպես էլ Հայաստանում պատմական գիտությունը յուրացրել էր Աստվածաշնչի աստվածաբանական համըմբռնումը (կոնցեպցիան), բոլոր համաշխարհային պատմության ամբողջ ընթացքը՝ սկզբից մինչև վերջը, նախօրոք բնոգնաբար գծերով կանխագուշակվել է աստծու կողմից և աստվածային աշխարհայեցողության իրականացում է միայն շնորհիվ աստծու մշտապես և ուղղակի միջամտությամբ ժողովուրդների, պետությունների և առանձին մարդկանց ճակատագրում: Մարդը պատմության գործոն չէր, այլ աստծու կույր գործիք, որին ղեկավարում է համաշխարհային պատմական դրամայի միակ հերոսը — ամենաբարձրալը՝ աստվածը: Սովը և համաճարակը, հրդեհն ու ջրհեղեղը, երկրաշարժերն ու քաղաքական երկպառակությունները, պատերազմներն ու բանակների պարտությունը — այդ բոլորը աստծու կողմից ուղարկված պատիժներ են մարդկանց գործած հանցանքների ու մեղքերի համար և հանդիսանում են նրանց դատախարակելու և ուղղելու միջոցներ:

Պատմական փաստերի բացատրությունը աստծու անմիջական միջամտությամբ ու օգնությամբ՝ անհրաժեշտ չի դարձրել փնտրելու նրանց բնական պատճառները: Երկրային գործերին աստծու անձնական միջամտությունը դրսևորվում էր ամենից հաճախ հրաշքի, տեխիլի, կանխագուշակ քնի շնորհիվ: Պատմագիրների համար հրաշքը դեպքերի բնական ընթացքի խախտարում չէր, այլ սովորական երևույթ: Հրաշքներ գործում էին ոչ միայն աստված, այլև սատանան, ոչ միայն սրբերը, այլև հասարակ հոգևորականները: Ամեն մի իրադարձություն փարոջ էր հրաշք լինել, որին պատմագիրը անտարբեր չէր վերաբերվում: Նա կարծեք թե սալրում էր հրաշքների ու երազների միջոցով, որը նրա համար հանդիսանում էր ռեալ իրականության մի մասը:

20 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Առաջարան, էջ 2Թ:

Հրաշքների, տեսիլների, երազների մասին զրույցները օգտագործվում էին հերթնական նպատակների համար: Նրանք սանձահարում էին եկեղեցու հակառակորդներին, ծառայեցվում նաև քարոզչական նպատակներով՝ որոշակի բաղադրական դիրք պաշտպանելու համար:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում պատմագիրներին բնորոշ էր նաև պուալիստական աշխարհայացքը: Նրանք քաղաքական իրադարձություններում և մարդու ճակատագրում տեսնում էին աստծու և սատանայի, չարի ու բարու, երկնքի ու դժոխքի, հնից եկող պայքարի դրսևորում: Այդ պատկերացումը դարձել էր քրիստոնեական դավանաբանության օրգանական մասը և ամենալիտեր կասկածանքը սատանայի գոյության մասին՝ համարվում էր հերետիկոսություն: Սատանայի ժխտումը նշանակում էր եկեղեցու անհրաժեշտություն ժխտում, որի գոյության վերջինքը կայանում էր այն պայքարում, որ նա մղում էր «խավարի իշխանի» դեմ և նրանից «փրկում մարդկային հոգիները»:

Բոլոր ասպատամբությունները, սոցիալ-դասակարգային շարժումները, աղանդները, սատանայի հրահրածն էին: Սատանան գործում էր աստծու թուլությունով, հաճախ նա հանդես էր գալիս իբրև նրա գործիք, հանցագործներին ճիշտ ուղու վրա դնելու համար: Սակայն ոչ բոլոր դեպքերում էր սատանան կատարում իր դերը: Նա հիմար էր, բերանբաց և հոգևորապահությունը դժվար չէր ձախուղել նրա նպատակները:

Ահա այս միջավայրում է, որ սկիզբ է առնում կատարածաբանական-էսթետոլոգիական այն ուսմունքը, որի համաձայն «վերջին ժամանակները» երևան է գալու Քրիստոսի գլխավոր ախոյանը՝ «որդին կորստեան» — Նեռը և սկսելու է իր պայքարը «իշխանության» համար: Կատարածաբանական այս վարդապետությունը մեր դրականության մեջ տրոջություն է ունեցել դեռևս V դարից (Նեստես Պարթևի, Սահակ Պարթևի, Հովհան Կողբեռնի և ուրիշների տեսիլները²¹), որն իր արտացոլումն է գտել Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի, Ղևոնդի հրկեղում:

«Բիրլիական հնավանդ պատկերներով, — գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը, — աշխարհի տիրակալները կամենում էին սանձահարել

21 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Առաջաբան, էջ 2:

ու հնազանդութեան բերել հետտող հպատակներին, անձնաշնորհելով սրանց մեջ «նեոի կարապետներին» կամ հենց իրեն նեոին: Սաստիշ տեսիլների ու հայտնությունների մեջ նրանք ծրարում էին իրենց ներքին կամ արտաքին թշնամիներին՝ հասցեագրված փնտիկափնտիներ ու խրատներ, սոցիալական կամ քաղաքական երազանքներ ու ձգտումներ, որոնց աշխարհային իմաստը պարզ է ու ակներև: Հայալեզու տեսիլներն ու գուշակությունները ևս քաղաքական ու տոպիկաներ, ծրագրեր կամ քարոզներ էին: Բիբլիական պատկերացումների օգնությամբ դրանք արձանացնում էին ոչ աճյալ, անցյալը, որքան ներկան, ոչ այնքան եղածը, որքան լինելիքը, ալիլի ճիշտ՝ բաղձալին»²²:

* * *

Ընդհանրապես Աստվածաշնչի բառ ու ոճը, պատկերն ու մտապատկերը, համեմատությունն ու հակադրությունը, առածն ու ասացվածքը, այլ խոսքով ուղն ու ծուծը, շատ մեծ ազդեցություն են ունեցել հին և միջնադարյան պատմագիրների ոճական հենքի վրա: Մտածել, ստեղծագործել, շարադրել Աստվածաշնչի բառ ու բանով—դա քրիստոնյա մատենագրի գերագույն տենչն ու ձգտումն է եղել, նրա հեղինակային իդեալը, միանգամայն ճիշտ նկատում է Կ. Մելիք-Օհանջանյանը:

Ասվածը ցցուն կերպով զգացվում է հատկապես եկեղեցական ականաւոր գործիչների նկարագիրը ուրվագծելիս:

Այդ պատմագիրների երկերում շատ բանաքաղություններ կան հայրական պատմական միջավայրում ճանաչված եկեղեցական հայրերի դավանաբանական երկերից (Աթանաս Աղեքսանդրացի, Սոկրատես Աքղաւտիկոս, Գրիգոր Լուսավորիչ, Գրիգոր Աստվածաբան, Գրիգոր Նյուսացի, Բարսեղ Կեսարացի, Հովհան Ոսկերեսրան, Դիոնիսիոս, Ծվեբիոս Կեսարացի և ուրիշներ): Նրանք դիմել են նաև վարքաբանական-վկայաբանական հուշարձանների օգնութեանը կամ անմիջականորեն կամ միջնորդաբար, մի այլ հեղինակից քաղելով նրանցում պարունակվող վարքաբանական առանձին

²² Աշ. Հովհաննիսյան, Դավադներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք I, Երևան, 1957, էջ 42:

միջադեպերը և հրաշապատումները տեղաճանաչելով ու ազգայնաց-
նելով, վերապատմել են ազգային եկեղեցական հայրերի մասին²³։

Գրական սեփականություն հասկացությունը միջին դարերում
անհայտ էր։ Բառացի փոխադրումը գրագողություն չէր համարվում,
ընդհակառակը, պատմիչը ղրանով հպարտանում էր, իր աշխա-
տանքը համեմատում ծաղկեփնջի, իսկ իրեն՝ աշխատասեր մեղվի
հետ։ Նման բանաբաղադրություններում կազմողի տեքստը քիչ է։
Դրոֆյունը չի փոխվում և այն ժամանակ, երբ պատմիչը չի օգտա-
գործում ուրիշի գրածը, այլ վերցնում է նյութեր, որոնք կարելի է
անվանել սկզբնաղբյուր, վերաշարադրում է գրանք հաճախ մեխա-
նիկորեն կապելով մեկը մյուսի հետ, առանց քննադատության և
առանց նրանց մշակման փորձի։

Շարադրման այդ մեթոդը ղգալի չափով բացատրվում է պատ-
միչի աշխատանքի պայմաններով։ Նրա տրամադրության տակ շատ
քիչ գրականություն և նյութեր են եղել, և նա ձգտել է արագ կերպով
կարճ քաղվածքներ անել նրանցից, բավարարվել մեկ-երկու ակա-
նատեսի կամ ականջալուրի վկայությամբ։

* * *

XIX դարից սկսած հայագիտության մեջ պատմագիրներից շա-
տերի անունների, ասլրած ժամանակաշրջանների, երկերի խո-
րագրերի, դրության ժամանակի, օգտագործած աղբյուրների, հա-
վաստիության աստիճանի հարցերը գրավել են հայ և օտար շատ
պատմաբանների, բանասերների, լեզվաբանների ուշագրությունը,
գրվել են բազմաթիվ բանասիրական բնույթի աշխատություններ,
արտահայտվել են հաճախ իրարամերժ կարծիքներ։ Սովետահայ
հայագիտությունը ղգալի աշխատանք է կատարել հայ պատմա-
գիրների հետ կապված վիճելի ու հակադրական-հակապատմա-
կան շատ հարցադրումների, դրույթների ճիշտ լուսաբանման ուղ-
ղությամբ և հատել է որոշակի հաջողությունների։

Քանի որ ներկա մենագրությունը բանասիրական բնույթի ու-
սումնասիրություն չէ, ուստի այդ հարցերի մասին խոսելիս հիմք
ենք ընդունել բանասիրության մեջ ճանաչում տալիս տեսակետ-

23 Տե՛ս Կիրակոս Դանձակեցի, Առաջարան, էջ ԽԱ։

ներն ու զրույթները, առանձին ղեկավարում արտահայտել ենք նաև մեր կարծիքը:

Ականավոր բանասեր Մ. Աբեղյանն առաջինն էր, որ իր գրականության պատմության մեջ, շատ համառոտ և ընդհանուր գծերով տվել է ֆեոդալիզմի դարաշրջանի հայ պատմագրության սիստեմատիկ պատմությունը²⁴:

Առանձին գրականագետներ, հայ պատմագրությունը համարելով հայ ղեղարվեստական գրականության մի ճյուղը և պատմական երկերը դիտելով իբրև գրական կոթողներ, հայ գաղության և գրականության պատմությունը նվիրված իրենց աշխատություններում տվել են հայ պատմագրության պատմությունը՝ գրականագիտական առումով²⁵:

Որոշ պատմագիրների մասին՝ պատմագրական առումով, զբաղվել են գիտական արժեքավոր հոդվածներ և փոքրածավալ մենագրություններ, որոնց քանակը, սակայն, շատ քիչ է²⁶:

Մենագրության մեջ փորձ է արված համակողմանի և ամբողջական ձևով վեր հանել պատմագիրներ Կորյունի, Աղաթանգեղոսի, Փալստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Անանունի, Սեբեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի և Զեոնդի պատմագիտական, հասարակական-քաղաքական և զտափայտական հայացքները, ժամանակի պատմության վերարտադրմանարտացոլման օբյեկտիվության աատմանը և այլն:

Մենագրության բնույթով է թեկդրված այն, որ նրանում մեր առաջադրած հարցադրումներն ու զրույթները հիմնավորելու համար մեջբերումներ ենք արել, առանձին ղեկավարում ընդառնալ,

24 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1—2 հատորներ, Երևան, 1944, 1946:

25 Գ. Տեր-Մկրտչյան, Խորենացու պատմության ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1896, և նույնի այլ գործերը:

Գ. Զարբանալյան, Հայակահայ հին գաղութան պատմություն (Դ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1897, Վ. Փալստյան. Պատմություն Հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910, Կ. Քրպարեան. Պատմություն հայ գրականության, հ. Ա, Վենետիկ, 1944, և ուրիշներ:

26 Ե. Տեր-Մինասյան, Ոսկեդարի հայ գրականությունը, Երևան, 1946, Մ. Մկրչյան, նշվ. աշխ., Վ. Նալբանդյան, Եղիշե, 1959 և ուրիշներ:

սլատմագիրների երկերից զրաբար՝ առանց աշխարհաբարի թարգմանելու կամ բոլոր դեպքերում օգտագործված նյութերը մատնանշումներով փոխարինելու։ Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի խոսքերով ասած. «Կարծում ենք, այլապես վարվելով՝ թուլացրած կլինեինք մեր արդումենտների գիտական կշիռը և ընթերցողին զրկած մեր վկայակոչումները ստուգելու դյուրությունից»²⁷։

27 Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի սլատմության, գիրք I, Առաջաբան, էջ 9։

ԿՈՐՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ. «ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ» ԵՐԿԸ

Հայ մատենագրության հիմնադիր, մեծ հայրենասեր Մեսրոպ Մաշտոցի կրտսերագույն աշակերտին է բախտ վիճակվում առաջին անգամ զրել աշխարհիկ բնույթի պատմական, բովանդակությամբ երկ: Պատահական չէ, որ պատմական այդ առաջին երկը նվիրված է հենց հայ ժողովրդի հոգևոր ավատության ամենահզոր զինքի, նրա ընդհանուր համալգային¹ միասնության ամենամեծ պատմական-մշակութային գործունի՝ հայ զրի ստեղծման պատմությանը:

Մաշտոցի այդ երախտապարտ աշակերտը Կորյուն վարդապետն էր, հայ պատմագրության առաջնեկը²: Կորյունի գրած առաջին ինքնուրույն պատմական երկը, որ մեզ է հասել, կրում է «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն Երանելոյ սրբոյն Մաշտոցի վարդապետի մերոյ թարգմանչի ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին» խորագիրը³:

Մաշտոցի մահից հետո (440) Կորյունը մտածում է ձեռնարկել այդ գործը, և հենց այդ ժամանակ նա հրաման է ստանում Մաշտոցի աշակերտ, կաթողիկոսական տեղապահ Հովսեփ Հողովմցուց գրելու իրենց ուսուցչի կենսագրությունը և գրերի ստեղծման պատ-

1 Միջնադարյան պատմիչները «ազգ» բառը գործ են ածել էթնիկական առումով:

2 Իրավացի է Հ. Մարկվարտը նշելով. «Հայ պատմագիրներին նվիրված յուրաքանչյուր աշխատանք պետք է սկսել Կորյունից, որը նրանց առաջնորդն է» (տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 126. ծան. 1): Անվանի հայագետը հավանաբար առաջնեկի իմաստով է գրել:

3 Հստ ն. Ակիսյանի, Վարբի խորագիրն է «Պատմութիւն վարուց և կենաց առն Երանելոյ Մաշտոց վարդապետի, զոր արարեալ է նորին աշակերտի Կորեան (Տե՛ս Կորիւն, Վարբ Ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1952, ներածութիւն, էջ ԺԶ):

մովթյունը: Կորյունը քաջալերվելով նաև Մաշտոցի մյուս աշակերտների կողմից, գրում է իր երկը և ավարտում է ոչ վաղ, քան 443 թվականը⁴:

Գրանով Մաշտոցի երախտապարտ աշակերտները անմահացրել են իրենց ուսուցչի անունն ու կատարած գործը, գրավոր հուշարձան են ստեղծել ու թողել հետագա սերունդներին:

Հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքի այդ հեղափոխիչ իրադարձության սկզբնական պատմության ամենավատահերի աղբյուրը Կորյունի երկն է:

Նա նշում է, որ ինչ-որ գրել է, ոչ թե հին գրույցներից է տեղեկացել և շարադրել, այլ ինքը հենց յականատես է եղել նրանց գործունեությանը և մասնակցել հոգևոր գործերին: «Ոչ թե սուտապատում ճարտարախոս ըինելով մեր խոսքերով՝ իմ հոր մասին կարգեցինք (այս), այլ շատը թողնելով և նշանավոր գիտականից քաղելով այս, համառոտը գրեցինք»⁵:

Կորյունը տվել է հայ, վրաց և աղվան գրերի ստեղծման, հայ մատենագրության սկզբնավորման, առաջին հայ թարգմանիչների գործունեության, հայերեն լեզվով ուսումնական գործի կազմակերպման, հայ ժողովրդի բոլոր խավերի ոգևորության և արկածաշունչ աջակցության ու գործակցության, հեթանոսության և աղանդների դեմ պայքարի պատմությունը՝ կապված Մեսրոպ Մաշտոցի ծավալած գործունեության հետ:

4 ՏՆ՝ա Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Մ. Աբելյանի Առաջարանի էջ 8, Երևան, 1941:

Ն. Ակինյանը իրավացիորեն կշամբում է Նորայր Բյուզանդացուն այն բանի համար, որ նա առանց հիմնավորելու Կորյունին համարում է Ագաթանգեղոսի և Փավստոսի երկերի թարգմանիչ: Սակայն ինքն էլ իր ենթադրությունները ներկայացնում է իրրե իրողություն: Այսպես, գրում է, թե Մաշտոցի մահից հետո «Փափագ յայտնուեցաւ աշակերտաց ժողովի մեջ, որ անմահացուի Վարդապետի յիշատակը զրաւոր յիշատակարանով, ամենուն ուշադրութիւն ուղղեցաւ Կորիւնի, իբրեւ միակի, որ ատակ էր այդ գործի, եւ Յովսէփ զլխաւորն ժողովին պաշտօնապէս յանձնարարեց Կորիւնի մատենագրել երանելոյն վարքը» (էջ ԻԶ): Գրում է, թե Կորյունը վարքը գրել է 440 թվականի մարտ-մայիս ամիսներին և իբր աչի կարգացիւ է Մաշտոցի դին՝ Օշական փոխադրելու հանդեսին՝ 440 թվականի հունիսին, հետո մշակել է և 441/2թ. հրապարակ հանել (էջ ԻԱ—ԻԲ): Սրանք սակայն, սոսկ ենթադրություններ են առանց աղբյուրագիտական հիմքի: Իր իսկ Ն. Ակինյանի խոոքերով ասած «Անսանձ ձիարշաւ է» (էջ ԻԱ):

5 ՏՆ՝ա Կորյուն, էջ 99:

Կորյուների երկը ներբողյան է՝ գրված համապատասխան կառուցվածքով և հորինման կանոններով:

«Վարք Մաշտոցի» հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկությունների միակ աղբյուրը հենց ինքը Կորյունն է: Նա հայտնում է, որ բախտ է ունեցել լինելու Մաշտոցի կրտսերագույն աշակերտը և «ընտանեպոյն սննդակիցը» Եղնիկ Կողբացու, այլ խոսքով, մանկության ժամանակ ուսումնակիցն է եղել ու մեծացել է Եղնիկի հետ: Կորյունի ծննդյան թիվը հայտնի չէ: Ելնելով այն ֆակտից, որ նա Կոստանդնուպոլսից հայրենիք վերադարձած պետք է լիներ 431 թվականից հետո, քանի որ հետը բերել էր այդ թվականին կայացած եփեսոսի կեղեցական ժողովի կանոնները, և նրանից, որ այդ ժամանակ Հայաստանից արտասահման էին ուղարկում սովորելու և կատարելագործվելու սովորաբար 3—5 տարի ժամանակով, կարելի է ենթադրել, որ Կորյունը Պոլիս է գնացել 427—428 թվականներին և այդ ժամանակ նա արդեն պետք է որ հասուն երիտասարդ լիներ, մոտ 22—25 տարեկան: Հետևապես ծնված պետք է լիներ մոտավորապես 400—405 թվականների ժամանակահատվածում:

Կորյունն սկզբնական կրթությունն ստացել է Վաղարշապատում: Ձեռք բերելով համապատասխան գիտելիքներ, նրան և շատ ուրիշների, ուղարկել են դավառները ուսուցչական աշխատանքի:

«...Սկսան իսկ սինք եկեղեցւոյ միջամուխ ձեռամբ զգործ աւետարանչացն Քրիստոսի գործել, գոմարել ի կողմանս, ի դատաւս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան ազգին, դասս դասս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան, բաւականս և առ ի վալսն ղեկուցանելոյ»⁶, — գրում է Կորյունը:

Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը մեծ հոգատարություն են ցուցաբերել աչքի ընկած իրենց աշակերտների նկատմամբ: Նրանցից շատերին ուղարկել են ժամանակի գիտության նշանավոր օջախները՝ լեզոններ սովորելու և գիտությունների մեջ կատարելա-

6 Տե՛ս Մ. Աբելյան, Հայ հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 151: Ն. Ակինյանը գրում է. «ոչ միայն աշակերտակից, այլ թերևս հայրենակից» (տե՛ս Կորիւն, Վարք Ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1952, ներածութիւն, էջ ԺԸ):

7 Ըստ Ն. Ակինյանի՝ 395 թվականին, սակայն առանց հիմնավորելու (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ ԺԷ):

8 Կորյուն, էջ 58:

գործվելու: Մեծ երախտավորների նման վերաբերմունքը, հասկանալի է, թեև պարզված էր այն մեծ գործի շահերից, որ ձեռնարկել էին նրանք. աստվածաբանական գրականության թարգմանությունը պահանջում էր կարճ ժամանակում պատրաստել համապատասխան, հմուտ թարգմանիչներ ու մեկնաբաններ:

Սահակի և Մաշտոցի այդպիսի բախտավոր աշակերտներից էր նաև Կորյունը: Վաղարշապատում հոգևոր կրթություն ստանալուց հետո, հավանաբար նրան տրվել է վարդապետի կոչում և նա զբաղվել է, ինչպես ինքն է փկայում, ուսուցչությամբ և քարուղչությամբ: Որոշ ժամանակ անց, մի քանի «եղբայրների» (հոգևորականների—Վ. Բ.) հետ նրան ևս ուղարկել են Կոստանդնուպոլիս՝ թարգմանչական աշխատանքի համար: Այնտեղ նրանք հանդիպել են Եղնիկ Կողբացուն իբրև «ընտանեգոյն սննդակցի»: Մի քանի տարի մնալուց հետո վերադարձել են հայրենիք, հետևերը բերելով Աստվածաշնչի ստույգ օրինակները և այլ ձեռագրեր, որոնց թվում նաև Նիկիո և Եփեսոսի եկեղեցական ժողովների կանոնները: Վերադառնալուց հետո, Կորյունը, հավանաբար, Վաղարշապատում շարունակել է թարգմանչական ու ստեղծագործական գործունեությունը և հոգևոր ծառայությունը:

Ն. Ադոնցը հենվելով լատին պատմիչ Լիբերատի և Ծ-րդ տիեզերական ժողովի արձանագրությունների մեջ պահպանված մի հիշատակարանի տվյալների վրա, ենթադրում է, որ եփեսոսյան դավանանքի հաղթանակից հետո հայերը առանձին հանձնարարականով վերադառնալուց հետո ևս ուղարկել Կ. Պոլիս՝ Պրոկլ պատրիարքին⁹: Ադոնցը հավանական է համարում նաև, որ Լիբերատի վկայության մեջ նշված 2—3 անձնավորությունները եղել են Կորյունի նշած Ղևոնդը, Կորյունը և Եղնիկ Կողբացին¹⁰, և գտնում է, որ Կորյունի «Միաբանության հոգևոր պիտոյից զխնդիրն վճարել» արտահայտությունը գուցե խուլ ակնարկ է և ընդհանուր բնորոշում այն հանձնարարության, որի մասին խոսելի լուր աշխարհի անպատեհ է համարում մեր պատմիչը¹¹:

Մաշտոցի մահից հետո, ինչպես ասվեց, Կորյունը ձեռնարկել

9 Ն. Ադոնց, Մաշտոցը և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների (տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց» հոգվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 233:

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 235,

11 Նույն տեղում, էջ 227:

է գրեւոր իր երկը: Այդ գործին նա մեծ երկյուղածովյամբ է վերաբերվել, քանի որ ժամանակը և երկրում ստեղծված պայմանները նպաստավոր չէին: Պարսկական արքունիքը իրականացրել էր իր վաղեմի նպատակը, վերացված էր հայոց թագավորութիւնը, 430-ական թվականներին հայ եկեղեցու բարձր դիրքերը զրավել էին ասորի հոգեորականները, որոնք հովանավորվում էին պարսկական արքունիքի կողմից և թշնամաբար էին տրամադրված Սահակի և Մաշտոցի ու նրանց աշակերտների ծավալած գործունեութեան նկատմամբ, Սահակը ղրկվել էր կաթողիկոսական ամրոց:

Ասորի հոգեորականները շատ լավ էին հասկացել, որ հայերի կողմից ծավալած թարգմանչական գործունեութիւնը և հայերեն լեզվով ուսուցման գործի կազմակերպումը ուղղված էր հենց ասորական աղղեցութեան ու ասորերեն լեզվի դեմ: Այդպիսի պայմաններում զրել ու գովաբանել հայ գրերի ստեղծողին, բավական դժվար ու համարձակ գործ էր: Լավ գիտակցելով այդ, մեր պատմիչն իր նպատակը իրագործելու համար հլք է գտնում: Առաջին համառոտ ու անհրաժեշտ առաջաբանից հետո, մի երկրորդ քնդարձակ առաջաբան է գրում, ուր Աստվածաշնչից շատ մեջբերումներ է անում, հիմնավորելու համար, որ ոչ միայն թուլատրելի է, այլև անհրաժեշտ է Մաշտոցի կենսագրութիւնը զրել ուրիշներին իբրև օրինակ ծառայելու համար:

Չէ որ աստծու՝ Սուսեսին տված բարձր պատգամներից մեկն էլ բոլոր եղած բաների մասին մատչանի մեջ գրելն էր՝ գալի՛ք հավիտենական ւրջանը պահ տալու համար¹²:

Կորյունը ցույց է տալիս, որ Սահակի և Մաշտոցի ծավալած գործունեութիւնը և հատկապես Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութիւնը թուլատրված է ոչ միայն մարգարեների, այլև հենց Հիսուսի կողմից:

Չէ որ Դավիթը հայտնի կերպով ցույց է տվել, որ աստվածատուր օրհները պիտի վիճակվի բոլոր ազգերին, ասելով թե՛ «պիտի գրվի ուրիշ ազգերի համար» և թե՛ «տե՛րը զգ՛նով պիտի պատմի ժողովուրդներին»¹³:

¹² Տե՛ս Կորյուն, էջ 54:

¹³ Նույն տեղում, էջ 57:

Զէ որ աստվածն է պատվիրել թե՛ այս ավետարանը պիտի քարոզվի ամբողջ տիեզերքում¹⁴:

Խոսելով Պողոս առաքյալի 14 թղթերի մասին, ուր նա պատմում է իր առաքելափոխների և գործակիցների մասին, Կորյունը գրում է, որ այս ամենը նա հռչակել է ոչ թե գովքի ու պարծանքի համար, այլ որպեսզի օրինակ և կանոն ծառայի հետո եկողներին: Ուրպեսզի ամենքը նախանձալուր լինեն նման բարի գործերի¹⁵:

Կորյունն էլ Սահակի և Մաշտոցի գործունեության մասին պատմում է ոչ ի պատիվ աստծու սրբերի, որոնք ամենապայծառ հավատով ու վարքով ճանաչված՝ հարգվել էին, այլ ի քաջաբերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակների և այն ամենքին, որ նրանց միջոցով աշակերտելու են սերնդե սերունդ¹⁶:

Եվ կարծես մի տեսակ հանգստացած ու իրեն արդարացնելու նպատակով, առաջաբանը վերջացնում է. «Եվ այսպես ուրեմն՝ երկուսից էլ¹⁷ թույլտվություն ենք ստացել նաև արդար մարդու վարքը դրի առնելու»¹⁸:

Պատահական չէ, որ Կորյունը շեշտը դրել է Մաշտոցի հոգևոր գործունեության վրա, չի շոշափել ժամանակի քաղաքական, եկեղեցական հարցերը, խուսափել է անցնել ամենից, ինչ կարող էր զայրացնել իրենց հակառակորդներին: Ընդհակառակը, ամեն կերպ աշխատել է ցույց տալ ու շեշտել, որ Մաշտոցին հայ գրերի ստեղծման գործում լայն աջակցություն և հովանավորություն են ցույց տվել ասորի և հույն նշանավոր հոգևորականները, որ նրանք անշարժ ուրախացել են Մաշտոցի հայտնագործությանը, չնայած իրականում, իհարկե, այդպես չի եղել: Ավելին, Կորյունը նշել է, որ Մաշտոցից առաջ հայ գրերի ստեղծման գաղափարը հղացել է մի ասորի հոգևորականի մոտ և ոչ հայի: Այդ բոլորով նա ձգտել է հասկացնել ասորի և հույն հոգևորականությանը, որ նրանք օրինակ վերցնեն իրենց անվանի նախորդներից, հետևեն նրանց և

14 Տե՛ս նույն տեղում:

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

16 Նույն տեղում, էջ 99:

17 Այսինքն ս. Գրքից և առաքյալներից հետո ստեղծված կանոնական գրվածքներից:

18 Կորյուն, էջ 35:

նույնպես բարյացակամ լինեն հայ դպրութեան ու նրա ատեղծողի նկատմամբ:

Այս իմաստով սխալվում է Ն. Ադոնցը՝ անվերապահորեն հայտարարելով, թե Կորյունի «գործը հակասութեամբ կնիք, նեստորական խորշանք ունի», որ «Ասորական նպաստը գրեթե գլուխում դիտմամբ սփռված է նրա գրչի տակ»¹⁹:

Ներքոստ ասորի հոգևորականության նկատմամբ ատելությունամբ լցված պատմիչը այն պայմաններում չէր կարող հակասութեամբ կնիք կրող գործ ատելծել: Կորյունի նպատակը բոլորովին այլ է եղել: Ինչպես միանգամայն ճիշտ նկատում է Մ. Աբեղյանը, Կորյունը խուսափել է սնդամ ասորի բառը օգտագործել²⁰: Ամբողջ երկում երկու անգամ է հիշված այդ բառը, այն էլ մեծ համակրանքով: Առաջին անգամ՝ ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ տառեր գտնելու առնչությամբ, երկրորդ անգամ՝ Եգեսիայի և Ամիգի եպիսկոպոսների Մաշտոցին ցույց տված մեծ պատվի ու օժանդակության կապակցությամբ:

Կորյունի երկում նեստորի անունն անգամ չկա, իսկ նրա ուսուցչի՝ Թեոդոր Մոպսուեստացու մասին գրվածն էլ բավական զուսպ է. այդ մասին քիչ հետո: Հետևապես այն «նեստորական խորշանք» էլ չունի: Ն. Ադոնցը նման հետևություն է հանգել, հավանորեն, թեոդորական-նեստորականների և հակա-նեստորական-ների պայքարի մասին օտար աղբյուրների տվյալների աղղկեցության տակ և ոչ Կորյունի երկից ելնելով: Կորյունի երկը նման եզրակացության հիմք չի տալիս:

Կորյունը զգուշացել է մեծ երախտավորի բոլոր գործերի մասին գրելու: Այդ կապակցությամբ նա ասում է, որ ինքը չէր կարող դիմանալ նրանց յուրաքանչյուրի բոլոր արածները գրի առնելու, ուստի պատասխարվել է այդ ավելի հեշտ ու դյուրինով-առաքելականով²¹: Այսպես վարվելու պատճառը իբր թե այն է, որ նա սրբերի բազմախառն վաստակները թողել է, որպեսզի մանրամասնորեն պատմի կաթեդրագույն հանգամանքները²²:

19 Ն. Ադոնց, նշվ. հոդվածը, էջ 241:

20 Տե՛ս «Վարք Մաշտոցի», Մ. Աբեղյանի առաջարան, էջ 14:

21 Տե՛ս Կորյուն, էջ 99:

22 Տե՛ս նույն տեղում:

Բակական պատճառը, իհարկե, ղգուշությունն էր և ոչ թե կա-
րեորացուն հանգամանքները մանրամասն պատմելը:

Մ. Աբեղյանն այդ կապակցությամբ միանգամայն դրսևոյ
նկատում է, որ իսկանյես Կորյունը պատասպարվել է Աստվածաշնչից
բերած բազմաթիվ մեջբերումների ետևում²³:

Միանգամայն տեղին է Մ. Աբեղյանի կշտամբանքը Նորայր
Բյուզանդացու նկատմամբ, այն բանի համար, որ վերջինիս կար-
ծիրով Կորյունի երկրորդ առաջաբանը ավելորդ է: «Այդ նշանակում
է,—գրում է անվանի գիտնականը,— չհասկանալ Կորյունին և նրա
ժամանակը»²⁴: Այդ առաջաբանը ուղղված է Մաշտոցի և նրա սշա-
կերտների հակառակորդների դեմ: Ժամանակները փոխվել էին: Իր
մեծ հեղինակությամբ, նշում է Մ. Աբեղյանը, ինչպես վկայում է
Կորյունը, Մաշտոցը զսպել էր հակառակորդներին²⁵:

Սակայն Սահակի ու Մաշտոցի մահից հետո, այդ հակառա-
կորդներն ավելի էին ակտիվացել ու հալածանքներ սկսել նրանց
աշակերտների ու նրանց ծավալած գործունեության դեմ: [Գրելով
այդ առաջաբանը, Կորյունը կատարել է ժամանակի պահանջը և,
ինչպես ճիշտ նկատում է Մ. Աբեղյանը, այդ առաջաբանն է, որ
հնարավորություն է տալիս այսօր պատկերացում կազմելու այն
ժամանակի ոգու և դրություն մասին²⁶:

Բանասեր Կ. Քիպարյանը, նույնպես ճիշտ գնահատելով երկը
և նշելով, որ Կորյունի գիրքը, «Խեր պատմութիւն շատ քիչ բան կը
ներկայացնէ», այնուհանդերձ գտնում է, որ «...գրերու գիւտի
պատմութեան միակ ակաւատեսն եւ անդուդական վկան է եւ այս
տեսակեւորով գիրքը շատ թանկագին է»²⁷:

Այս իմաստով չի կարելի համաձայնվել նաև Ն. Ադոնցի հետ,
ըստ որի «...Մաշտոցի կենսագիրը շատ հեռու է բավարարելու այն
պահանջներին, որ կարելի է առաջադրել մի աշակերտի, որ գրում
է իր ուսուցչի կյանքը: Կորյունը որքան ճոռոմաբան, նույնքան
սակավագետ է: Գուցե և ավելի գիտեմ, քան հայտնում է մեզ: Խոս-

23 Տե՛ս «Վարք Մաշտոցի», Մ. Աբեղյանի առաջաբան, էջ 16:

24 Նույն տեղում, էջ 12:

25 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79:

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

27 Կ. Քիպարյան, Պատմութիւն հայ գրականութեան, առաջին մաս, Վենետիկ,
1944, էջ 66:

տումնալից արաջաբանը, ուր ուղում է նալել «զհամատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն» նման է շքեղ մուտքի, որ տանում է մի խեղճ տնակ: Ուստի և վերջաբանությունը, ուր հայտարարում է, որ «ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ» մատենագրում է, «այլ յորոց մեր իսկ ականատես եղեալ», թողնում է բոլորովին հակառակ տպավորություն»²⁸:

Նման հարցադրումը, Մ. Աբեղյանի խոսքերով ասած, նշանակում է չհասկանալ Կորյունին և նրա ժամանակը:

Տարօրինակ է, սակայն, որ Ն. Ադոնցն այդ բառերից հետո գրում է. «Կորյունը հասարակ կենսագիր չէ, նա եկեղեցական դորժիչ է և իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետ-եփեսոսյան տրամադրության»²⁹: Այլ խոսքով՝ ժամանակին:

Ավելին, Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Կորյունը որոշ հարցերի մասին անպատեհ է համարել «խոսել ի լուր աշխարհի»³⁰, որ Կորյունը հանդես է բերել «ծածկամտություն»³¹ և այլն:

Հ. Մանանդյանը ելնելով Ն. Ադոնցի վերոհիշյալ եզրակացությունից, գտնում է, որ «...Կորյունի յոնեկոթյունների մեջ եղած թերությունները, անորոշությունները և անդամ աղավաղումները կարող են բացատրվել ոչ միայն ուշ շրջանում այդ աշխատության խմբագրական վերամշակմամբ, այլև մասամբ հենց իր՝ հեղինակի դավանական նկատառումներով, դեպքեր նկարագրելով կրոնական փոփոխված տրամադրություններին համապատասխան V դարի երկրորդ քառորդում»³²:

Ըստ Ն. Ադոնցի, այդ տրամադրություններին համակերպվելու պատճառով է, որ Կորյունը սքողել է Մաշտոցի՝ Ամիդ, Եդեսիա կատարած ուղևորության բուն նպատակը:

Հենվելով լատին պատմիչ կիբերատի վկայությունների վրա, Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Մաշտոցը, սկզբնական շրջանում մոտ հարաբերությունների մեջ է եղել Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս

28 Ն. Ադոնց, նշվ. հոդվածը, էջ 221:

29 Նույն տեղում, էջ 227:

30 Նույն տեղում:

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 226:

32 Հ. Մանանդյան, Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի սյախարը մշակութային ինքնությունության համար (տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու, էջ 53):

Մոպսուէստացու հետ, նամակագրական կապեր է ունեցել և շատ հավանական է համարում, որ Կորյունը լինելով հականեստորական, այնուամենայնիւ, հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, խուսափել է այդ մասին գրել և Մաշտոցի առնչությամբ Թեոդորոսի անունը տալ³³։ Նկարագրելով Մաշտոցի ճանապարհորդութունը Ամիդ, Եղեսիա, Սամոսատ, Կորյունը գրում է, որ միբջինում «...Մեծապատիվ կերպով մեծարվեց եպիսկոպոսից և եկեղեցուց»³⁴։ Սակայն Սամոսատի այդ եպիսկոպոսի անունը պատմիչը չի նշում, այն զեպքում, երբ Ամիդի և Եղեսիայի եպիսկոպոսների անունները տրվում է։ Այստեղից Ն. Աղոնցը եզրակացնում է, որ դրա պատճառը այն է, որ Սամոսատի՝ Անդրեաս Սամոստացին, հայտնի նեստորական էր, ուստի Կյուրեղականներին չգրգռելու համար պատմիչը նրա անունը չի տվել։

Աղոնցը գտնում է նաև, որ չի կարելի չհամեմատել Կորյունի նշած Կեստանդնուպոլսում գործող 3 անձնավորութուններին (Ղևվոնդ, Կորյուն, Եղեիկ — Լ. Բ.) Լիբերատի 2—3 անձերի հետ³⁵։ Եվ որ այդ կապակցությամբ Կորյունի շարադրանքում «Յևո այնորիկ» և «յևո ժամանակի» անորոշ դարձումները ցույց են տալիս, որ կամ պատմիչն անգետ է և կամ չի ուզում ճշգրիտ լինել որևէ դիտավորությամբ³⁶։

Հիմք ընդունելով օտար աղբյուրների վկայությունները, ըստ որոնց Ակակիոսը Ամիդի եպիսկոպոս է եղել 419—420 թվականներին, իսկ Ռաբիլասը (Բաբիլասը) Եղեսիայի եպիսկոպոս՝ 412—435 թվականներին, Ն. Աղոնցը գտնում է, որ Կորյունի նշած ժամանակը Մաշտոցի՝ Ամիդ, Եղեսիա, Սամոսատ քաղաքներն ուղևորության մասին ճիշտ չէ. այն տեղի է ունեցել ոչ թե Հազկերտի թագավորության ռթերորդ տարում, այլ 420-ից ոչ առաջ և ոչ ուշ քան 435 թվականը։ Ավելի ճշտելով, նշում է՝ 420—425 թվականներին³⁷։ Եվ դրանից եզրակացնում է, որ «420—435 թվականին Մաշտոցի այցը Ամիդ, Սամոսատ և Մելիտինե որևէ աղերս չունեին և չէին էլ կարող ունենալ գրերի գյուտի հետ։ Մանկությունից հիլին դպրության

33 ՏՆՍ Ն. Աղոնց, նշվ. հոդվածը, էջ 237։

34 Կորյուն, էջ 49։

35 ՏՆՍ Ն. Աղոնց, նշվ. հոդվածը, էջ 235։

36 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 225։

37 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 224։

վարժ, նա պիտք չունի նաև կրթության: Եվ ոչ թարգմանչական գործը նրա համար գոնե առանձին ճանապարհորդության շարժառիթ կարող է նկատվել: Եթե գրիտի առթիվ նա այցելել է հիշյալ քաղաքները և մանավանդ Եդեսիան... համենայն դեպս այցը եղել է 420 թվականից շատ առաջ. 406 թ. գրիտն արդեն պատրաստ էին և նրանց հոգսը վերջացած: Հավանական է, որ գրի ուրոնումների շրջանին նա ծանոթացել է ոչ միայն Ռաբբուլի, այլև ավելի հռչակավոր Թեոդոր Մամուեատացու հետ: Անձնական ծանոթության հետևանքով է գրված և Թեոդորի մեղ հետաքրքրող գործը, Մաշտոցի... հասցերին: Գրությունը տեղի ունեցած պիտի լինի մինչև 406 թիվը....:

Հավանական է, որ Մաշտոցի այցը ասորի եպիսկոպոսներին, որի մասին պատմում է Կորյուն, կապ ունի հավատո խնդրի հետ և մոտ 430 թվականներին»³⁸:

Եթե անվանի պատմաբանը չի ժխտում, այլ հավանական է համարում Մաշտոցի՝ վաղ շրջանում կատարած այցը նշված քաղաքները, ապա կարելի է ենթադրել, որ Կորյունը նկատի է ունեցել նրա այդ ուղևորությունը և ոչ այն ինչի մասին ասված է վերևում: Երկրորդ այցի մասին Կորյունի լուրջությունը պետք է բացատրել ժամանակով և նրա զգուշությամբ ու ծածկամտությամբ: Ինչ վերաբերում է Ամիդի ու Եդեսիայի եպիսկոպոսների տարեթվներին, ապա այդ, կարծում ենք, համոզիչ փաստարկ չի կարող հանդիսանալ կասկածելու Կորյունի հաղորդած ժամանակի մատին: Ակակիոսը և Ռաբիլասը նշանավոր դեմքեր էին և դավանական պայքարում պատկանում էին հաղթանակածների բանակին, ուստի մեր պատմիչը կարող էր նպատակահարմար շահմարել նշելու նրանց քահանայական կոչումը, ժամանակն էր թելադրել նրանց ներկայացնելու եպիսկոպոսական կոչումներով, չնայած նկարագրվող դեպքերը վերաբերվում են նրանց մինչ այդ կոչումը ստանալը:

Ն. Ադունցը ընդհանրացնելով իր միտքը, գրում է. «Ինչպես և մեկնելու լինենք Կորյունի գիրքը և հարակից խնդիրները, մի բան է հաստատում, որ հայ եկեղեցու դավանաբանության վյուրեղյան խարիտիսը ավանդ է Եփեսոսի ժողովից: Մաշտոցը և նրա աշա-

38 Ն. Ադունց, նշվ. հոդվածը, էջ 236:

կերտները, Ղևոնդ և Թեաքար Կորյուն, երևան գալով ընդհանուր եկեղեցական ասպարեզում անմիջական մասնակցութիւն են ունեցել ճշմարտութեան որոնումներին և հիմնարկել են հայ դավանաբանական շէնքը: Սերունդների միշտ արթուն զգացումը, միանգամ ստացած ժառանգութիւնը պահելու անդրդիւի կորովը բացատրելու է և նորանով, որ նա սրբագործված է եղել հայ լուսավորութեան ամուլների սրբազան աջով»³⁹:

* * *

Հայրենասեր պատմիչ Կորյունը հիացած լինելով իր ուսուցչի ստեղծագործական հանճարով, միաժամանակ խորը դիտակցելով նրա հայտնագործութեան հեղափոխիչ նշանակութիւնն իր ժողովրդի ինքնագոյութեան պահպանման համար, ցույց է տվել այն մեծ հրճվանքն ու ցնծութիւնը, որ ապրել է հայ ժողովուրդը այդ օրերին: Այդ անելու համար, նա ինչպես ինքն է սուտ, խիղախել է համեմատութիւն կատարել Մովսէս մարգարեի և Մաշտոցի միջև:

Մեծ Մովսէսը, — գրում է պատմիչը, — այնպես ուրախ չի եղել Սինա լեռից իջնելու ժամանակ, որովհետև աստվածատես մարդն աստվածագիր հրամանն աստծուց առած և իր բազուկների վրա բռնած իջել է լեռից, բայց նա տխուր է եղել իր չարագործ ժողովրդի պատճառով, որը թիկունքը դեպի տիրոջն է դարձրել, տիրադրում է դարձել ու իր ձուլածո կուռքին է երկրպագել և աստծու հրամանաբերի սիրտը կոտրելով, սրտառու լացացրել էր: Իսկ այն երանելին՝ Մաշտոցը, — ընդգծում է Կորյունը, — որի մատին գրել է ինքը, չի եղել այնպես, ինչպես Մովսէսը, այլ նա իր հոգևոր մխիթարութեամբ լցված գիտեցել է իր ժողովրդի հոժաւորքիւնը և նրանց ուրախութեան հուսով լցված լինելով նախապահներէ կայաններն ավետաբեր են եղել նրա համար: Ապա պատմիչն ավելացնում է, որ ոչ ոք թող իրեն հանդուգն չհամարի իր ասածների համար, թե ինչպես մի շատ խոնարհ մարդու նմանեցնելով հավասարեցրել է մեծ Մովսէսին, որով թերևս ինքը մեղադրվի⁴⁰:

Եթե Կորյունին մեղադրելու և հալածելու մասին տեղեկութիւն-

39 Ն. Աղոնց, նշվ. հոդվածը, էջ 241:

40 Տե՛ս Կորյուն, էջ 53:

Շներ շեն պահպանվել, ապա նրա գրչակիցներին՝ Ղազար Փարպեցուն, Մովսես Խորենացուն և ուրիշներին, որպես Սահակ-Մաշտոցյան գործի անխոնջ մշակների, հալածանքների մասին որոշակի վկայություններ են մեզ հասել⁴¹:

Կորյունը նկարագրել է նաև Մաշտոցին ցույց տված ջերմ ընդունելության տեսարանները. երբ նա մոտեցել է թագավորական քաղաք Վաղարշապատին, Վռամշապուհն ու Սահակը նախարարագունդ ավագանու բոլոր բաղմոսյունն իրենց հետ վերցնելով, քաղաքից դուրս են եկել դիմավորելու Մաշտոցին Ռահ (Երասխ) գետի ափին: Ցանկալի ողջույնը միմյանց տալուց հետո այնտեղից ցնծոթյան ձայներով և հոգևոր երգերով ու բարձրագույն օրհնություններով ետ են դարձել քաղաքը և տոնական ուրախությամբ անց կացրել օրերը⁴²:

Բյուզանդական կայսրին այցելելուց հետո, վերադարձին, Մաշտոցին բոլոր քաղաքները դիմավորել են և երեկի ընդունելություն կազմակերպել⁴³:

Հայ ժողովրդի բոլոր խավերը ոչ միայն այդ օրերին հրճվանք են ապրել, այլև նրանց շատ ներկայացուցիչներ հագեցրել են ուսման իրենց ծառավր: Աշակերտներն ու անգետ մարդիկ, երկրի զանազան կողմերից ու գավառներից բաղմոսյամբ եկել հասել են աստվածային գիտության բացված աղբյուրը⁴⁴:

Կորյունը գիտակցել է գրերի գյուտի քաղաքական-համապետական խոշոր նշանակությունը: Ուսուցման գործի կազմակերպումը նրա մոտ պետական հիմքերի վրա է դրված: Ամենուր դրա կազմակերպիչներն են արքունիքը, թագավորները, իշխաններն ու հոգևորականները: Արքունիքի և տեղական իշխանների միջոցներով բացվում են դպրոցներ, աչքի ընկած ուսումնականներին ուղարկում են արտասահման կատարելագործվելու:

Պատմիչի վկայությամբ Վռամշապուհ թագավորը «...հրամայել էր ամեն տեղ նույն նշանագրերով սովորեցնել-կրթել»⁴⁵:

Պատմիչն ասում է, որ վրաց Բակուր թագավորն էլ, Մաշտոցի

41 Այդ մասին կապի նշված պատմիչների մասին խոսելիս:

42 Կորյուն, էջ 55:

43 Նույն տեղում, էջ 69:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

45 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:

հորդորանքով, հրամայել էր իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնազանց գավառներից մանուկներ ժողովել և տալ Մաշտոցի ձեռքը՝ նրանց սովորեցնելու համար⁴⁶:

Այնուհետև, Կորյունը վկայում է, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերի ուսման գործը կազմակերպելու նպատակով, Մաշտոցը մեկնել է Կ. Պոլիս՝ թուլլտվություն ստանալու համար: Այնտեղ փառավոր բնդունելությունից հետո, նա անընդդիմանալի հրաման է առել կայսրից՝ մանուկներ ժողովելու ու սովորեցնելու համար⁴⁷:

Այնուհետև,— գրում է Կորյունը,— Արևմտյան Հայաստանի սպարապետը ստանալով հրամանը, շտապել է այն իսկույն կատարել. պատգամավորներ է ուղարկել կայսեր իշխանության մեջ եղած հայոց գավառները՝ բազմաթիվ մանուկներ ժողովելու և դպրոցներ բաց անելու համար⁴⁸:

Պակաս հոգաբարություն չի ցուցաբերել նաև Աղվանքի թագավորը. նրա հրամանով էլ «բազմաթիվ մանուկներ են ժողովել, արժանավոր ու հարմար տեղերում դպրոցներ բացել»⁴⁹:

Մաշտոցին մեծ օգնություն ու աջակցություն են ցույց տվել նաև Գողթնի, Սյունիքի ու Գարդմանի իշխանները⁵⁰:

Կորյունը գիտակցել է, որ լեզուն յուրաքանչյուր ժողովրդի միավորին է: Խոսելով Մաշտոցի կողմից ստեղծված վրացերեն նշանագրերի՝ կյանքում կիրառման արդյունքների մասին, գրել է, թե նա նրանց մեկ աստվածային պատգամներով կսպեց, դարձրեց մեկ ազդ, մեկ աստծու փառաբանիչներ⁵¹:

* * *

Ըստ Կորյունի ժողովուրդներին միավորելու միջոցը դառնված էր: Միմիջարեկու անհրաժեշտությունը թելադրված էր ստեղծված իրավիճակով: Երկրին ու ժողովրդին նորանոր արհավիրքնիր էին սպասում, հայ պետականությունը հեղեվարք էր ապրում, Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան վարում էին միաձուլման քաղաքականություն, որից տուժում էին նաև վրացիներն ու աղվանները:

46 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63:

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

48 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61, 63, 73:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

Հանդամանքների բերումով, ստեղծված պայմաններում բրիստո-
նեռոյնն էր ազգապահպանման միջոցը, որն, ինչպես ասվեց,
միջնադարյան իրավարմբումամբ նույնացվում էր ազգ հասկացու-
թյանը:

Ստեղծված իրավիճակում անհրաժեշտ էր ընդհանուր թշնամու
ղեմ ստեղծել միասնական ճակատ:

Միասնական ճակատ ստեղծելու գաղափարն է հենց, որ առաջ
է քաշում մեր պատմիչը և կարմիր թելի նման անցկացնում ամբողջ
երկում:

Կորյունի մոտ ազգային խտրականություն չկա. նա հավասար
չափով գովում է բոլոր նրանց, որոնք ջանք ու եռանդ չեն խնայում
հիմնական նպատակի իրականացման գործում, այսինքն բրիստո-
նեռոյնն տարածման ու ամրապնդման և կրթական գործի կազ-
մակերպման բնագավառներում, լինեն դրանք ասորի, թե հույն,
հայ, թե վրացի կամ աղվան: Մեր պատմիչը նույնպես ազգությունը
մարմնավորում է բրիստոնեռոյնն հասկացության մեջ և գտնում
է, որ քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները պետք է ունենան մեկ
նպատակ—այն է համերաշխություն, միասնություն, սեր և ձգտում
քարուն ծառայելու:

Յույց տալու համար այդ նպատակի իրականացման ասպա-
րեզում Մաշտոցի մեծությունը, Կորյունը խիզախում է համեմա-
տության միջոցով նմանություն տեսնել Բրիստոսի և Մաշտոցի,
Պողոս առաքյալի և Մաշտոցի ծավալած գործունեության մեջ և
դրանով հիմնավորել Մաշտոցի գործադրած ջանքերի անհրաժեշ-
տությունն ու իրավասությունը Հայաստանում, վրաստանում և
Աղվանքում:

Նոսելով Ձիթենյաց լեռան վրա Բրիստոսի կատարած աղոթքի
մասին, Կորյունը գրում է, թե առանց բնեւելու էլ իսկապես հայտնի
է, որ Հիսուսը ոչ թե իր անձի, այլ համայն աշխարհին սովորեցնե-
լու համար է այն արել, և ասել «Արթուն կացեք, որ փորձության
մեջ չմտնեք»⁵²:

Պողոսն էլ ասել է. «Հետևեցեք աիրո, և ամենքը սիտի նա-
խանձավոր լինեն հոգևոր բաների... Կալ է ամեն ժամանակ նա-
խանձել բարիքներին»⁵³:

⁵² Կորյուն, էջ 85:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

Ըստ Կորյունի՝ աստվածասեր ընտրյալների գովքը ոչ թե նրանց սպարձանքի համար է, այլ մարդկանց մեջ նախանձ շարժելու, որպեսզի միմյանցով քաջալերված՝ հասնեն իրեն նպատակին⁵⁴։

Համեմատության մեջ դնելով Մաշտոցի կյանքը Քրիստոսի կյանքի հետ, հայրենասեր սրտամիջը ցանկանում է հասկացնել, որ Մաշտոցն էլ աղոթել է իր աշխարհի համար և կոչ է արել «Արթուն կացեք, որ փորձության մեջ չմտնեք»։ Այլ խոսքով. զգո՛ն հղիք ու պատրաստ՝ դիմակայելու նոր փորձություններին։

Պատմագիրն ընդգծում է, թե Մաշտոցը Հայաստանում ծավալած դործունեության զուգընթաց, Վրաստանում էլ իր քարոզչական ու կրթական աշխատանքով կարգավորել էր աստվածապաշտության դործը⁵⁵։

Ըստ Կորյունի, Աղվանքում էլ Մաշտոցի դործունեության շնորհիվ «վայրենամիտ, դատարկասուն և անասնաբարո մարդիկ մարգարեագետ և առաքելածանոթ ավետարանի ժառանգներ են դարձել»⁵⁶։

Պատահական չէ, որ Կորյունը շեշտում է, թե Մաշտոցը Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բոլոր կողմերում իր ամբողջ կյանքի ընթացքում, անվեհեր և առանց հապաղելու, իր իսկ ավետարանական և ողջապատում վարքով ամեն մարդու զարգարել է «Քրիստոսի զգեստով և հոգեպես»⁵⁷։

Հետաքրքիր ու կարևոր է Կորյունի հետևյալ բացատրությունը. «Գործք առաքելոց»-ից բերելով՝ «Սկսեց Հիսուս գործել և սովորեցնել» միտքը, պատմիչը գրում է, թե այն պետք է հասկանալ ոչ թե «որպեսզի սպարդեի», այլ՝ սովորեցնելի։ Եվ նրա բարեխոսելը սրբերի համար մեզ սովորեցնելու նպատակով է, որովհետև պետք է հասկանալ միմյանց, փոխանակ բարեխոսելու⁵⁸։

Եթե պատմիչն իրեն իրավունք է վերապահում Սուրբ Գրքից բերված մտքերի մեջ տեսնելու իսկական իմաստը և տալու իր մեկնաբանությունը, ապա մենք էլ մեզ իրավունք ենք վերապահել նրա

54 Տե՛ս Կորյուն, էջ 35։

55 Նույն տեղում, էջ 65։

56 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 71—73։

57 Նույն տեղում, էջ 79։

58 Նույն տեղում, էջ 85։

խակական մտքերն ու նպատակը կարգալ ու հասկանալ սուրբ գրքերից բերված բազմաթիվ մեջբերումներում և դրանցով միազնացնելով իր խիստ շարադրանքում, այլ խոսքով նրա խակական մտքերն ու նպատակը կարգալ ու տեսնել տողամեջ, քողազերծ անել շարադրանքը, բացահայտել իրականը, որը ժամանակի թելադրանքով ստիպված մթուժյան քողով է շղարշվել:

Միանգամայն իրավացի է ն. Ազոնցը, երբ նկատում է, թե «հույն և լատին հին հիշատակարաններում կան քսեմի մի ակնարկներ և տեղեկություններ, որոնք, որքան և դիպվածական ու հատուկտոր, բայց և այնպես անսպասելի լույս են ցողում Մաշտոցի և յուրայինների կյանքի մի կարևոր շերտի վրա: Գուցե և նրանք թույլ տան բարձրացնելու այն քողը, որ թվում է, թե ձգվում է Կորյունի երկի մեջ ոչ միայն Մաշտոցի, այլև իր՝ Կորյունի որոշ գործունեության վրա»⁵⁹:

Եվ խկապես, մեր պատմիչի մոտ պաշտպանական միասնական ճակատ ստեղծելու գաղափարը, ինչպես և մի շարք այլ երևվույթներ, շղարշված են կրոնական-դավանաբանական քողով և քրիստոնյա ժողովուրդների միասնության գաղափարով: Մի բան, որ տրամաբանական է, թելադրված է ժամանակի պայմաններով և համապատասխանում է ժամանակի ոգուն:

Կորյունին ճիշտ են հաակացել և ճիշտ եզրակացության հանգեղ Հ. Մանանդյանն ու Մ. Աբեղյանը: «...Կորյունի վկայություններից պարզվում է, — գրում է Հ. Մանանդյանը, — որ Հայաստանի հետ միաժամանակ, սերտ և բարեկամական միությամբ, իրենց դպրությունն էին զարգացնում և մշակութային ինքնուրույնությունը պաշտպանում նաև անդրկովկասյան հարևան երկրները: Պայքարը մազդեդականության և Սասանյան Պարսկաստանի մշակութային համաձուլարար սպառնալիքի դեմ, ինչպես երևում է, ընդհանուր գործ էր եղբայրական այդ երեք ժողովուրդների համար...:

Այս ընդհանուր անդրկովկասյան գործում Մեսրոպ Մաշտոցը, ակներևորեն, աչքի ընկնող դեր է կատարել, Կորյունի պատմածից կարելի է եզրակացնել, որ հայ գրերի հանճարեղ ստեղծողը միաժամանակ եղել է նաև առաջնորդվոր քաղաքագետ ու խոշոր կալմակերպիչ:

59 Ն. Ազոնց, նշվ. աշխ., էջ 200:

Սասանյան Պարսկաստանի դեմ մղված պայքարում նա աշխատում էր անվտանգ դարձնել իր երկրի թիկունքը Հյուսիսից և ձգտում էր, ըստ երևույթին, ստեղծել լայն պաշտպանական ճակատ ընդդեմ ընդհանուր արտաքին թշնամու»⁶⁰:

«Ընդհանուր դիմադրություն ու թիկունք ստեղծելու համար,— գրում է Մ. Աբեղյանը,— նույնը պետք էր առաջ բերել նաև Վրաստանում ու Աղվանքում, որոնց եկեղեցիները կապված էին հայերի հետ և նույն սպառնալիքի տակ էին: Այդ պատճառով Մաշտոցը հոգում է նաև վրացական ու աղվանական դպրություն»⁶¹:

* * *

Պատահական չէ, որ Կորյունը հայ ժողովրդի, հետևապես և վրաց ու աղվան ժողովուրդների համար գրերի ստեղծումը համարել է «աշխարհահոգ խորհուրդ»⁶², «աշխարհահեծ հոգսեր»⁶³: Եվ նա մեծ հիացմունքով ու հրճվանքով է տալիս դրանց իրականացման արդյունքները:

Այն ժամանակ, ասում է Կորյունը, անպայման սքանչելի դարձավ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստանը, ուր երկու հավասարակիցների ձեռքով հանկարծ, միանգամից եկան հասան, հայաբարբառ, հայրենախոս դարձան օրենսդրույց Մովսեսը՝ մարգարեական դասի հետ, և առաջադեմ Պողոսը՝ բոլոր առաքելական գնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցույց ավետարանի հետ միասին:

Ինչ սրտալիր ուրախություն էր այնտեղ, այնուհետև բացականշում է պատմիչը, և ինչ հաճելի տեսարան աչքի համար: Որովհետև մի երկիր, որ անունն անգամ չէր լսել այն կողմերի, ուր բոլոր աստվածային գործերը կատարվել էին, շատ շուտով, փակույն իմացավ, բոլոր եղած բաները, ոչ միայն ժամանակով կատարվածները, այլև առաջագույն հավիտենականությունը⁶⁴, և հետո եկածները, սկիզբը և վերջը, և բոլոր աստվածային ավանդությունները⁶⁵:

60 Զ. Մանանդյան, նշվ. հոդվ., էջ 61—62:

61 Մ. Աբեղյան, Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը. «Մեսրոպ Մաշտոց» հոգվածների ժողովածու, էջ 299:

62 ՏՆ՝Ս Կորյուն, էջ 43:

63 ՏՆ՝Ս նույն տեղում, էջ 49:

64 Այսինքն՝ աշխարհարարումից առաջ և հետո եղածը աշխարհի սկիզբն ու վերջը:

65 ՏՆ՝Ս Կորյուն, էջ 57:

Նույն ռեկորդայամբ Կորյունը շարունակում է պատմել այն մասին, որ Սահակն ու Մաշտոցը Հայաստանի զանազան կողմերը, գավառներն են ուղարկում ճշմարտության աշակերտների խմբեր՝ գիտության մեջ կատարելության հասածներին, որպեսզի նրանք էլ ուրիշներին սովորեցնեն։ Իսկ իրենք վրթում են արքունիքը բոլոր ազատագրունդ բանակի հետ։ Սահակն հատկապես յուսուցանում էր Մամիկոնյաններին, այդ թվում և Վարդանին։

Եկեղեցու այդ սյուները աշխատել են մարդկանց կրթել, հասկացնել ճշմարտության գիտությունը⁶⁵։

Կորյունն այս մասին գրել է այն ժամանակ, երբ Հայաստանում Մամիկոնյաններն էին ազգապահպանման և ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման շահակիրները։ Ծճարարի գիտության նպատակը, ըստ պատմիչի, կրթելն էր, հասկացնելը, կյանքի խոսքը սերմանելը։ Կյանքի խոսքը այն ժամանակ պետք է լիներ և էր ազգային ինքնագիտակցության բարձրացումը և վեհ հայրենասիրությունը։ Այդ շատ լավ գիտակցել է մեր պատմիչը և պատահապես չէ, որ շեշտը դրել է Մամիկոնյանների և ազատագրունդ բանակի վրա, որի սպարապետն էր Սահակ վաթողիկոսի սան, հետագայում Ավարայրի ճակատամարտի հերոս Վարդան Մամիկոնյանը։

Պատահական չէ նաև այն, որ հայրենասեր պատմիչի մոտ ազգը, ժողովուրդը և հայրենիքը նույնացվում են։ Հայաստան, Աղվանք երկրանունները միաժամանակ իմաստավորում են այդ երկրների ժողովուրդները։ Դրանով Կորյունը ուզում է շեշտած լինել ժողովրդի ու հայրենիքի անբաժանելի միասնությունը, ազգապահպանումը ապահովում էր և հայրենիքի պահպանումը։

Կորյունի աշխարհայացքը Աստվածաշնչի սահմաններից այն կողմ չի անցնում։ Արտահայտելով իշխող մտայնության գաղափարախոսությունը և հիմք ընդունելով Ղուկաս ավետարանիչի գրած «Գործք առաքելոցը»⁶⁷, նա նույնպես գտնում է, որ ամեն ինչ աստված է ստեղծել, շնորհել, ուստի և Մաշտոցի հայտնադրածությունը աստծու շնորհն է, դրանք աստվածատուր նշանագրեր են⁶⁸։ «Ամեն բան շնորհող աստծուց իսկապես պարգևվեց նրան (այդ)»

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59։

⁶⁷ Տե՛ս «Նոր կտակարան, չորս ավետարաններ և Գործք Առաքելոց», էջմիածին, 1969, էջ 382։

⁶⁸ Տե՛ս Կորյուն, էջ 49։

բախտը, նա փր առաւր ւաջով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ— հայերեն լեզվի նշանադրեր»⁶⁹:

Կորյունը համոզված է, որ ամեն ինչ ունի իր սկիզբը և վրեջը. «...և ապա եկելոցն, սկզբանն և կատարածի...»⁷⁰:

Էինելով դարի զավակ, Կորյունը հավատում է հրաշքներին, տեսիլներին և Մաշտոցին առանձին դեպքերում վերադրում է հրաշագործություններ: Երբ Մաշտոցը Գողթն գավառում «սերմանել էր կյանքի խոտքը», հայտնապես մեծամեծ հրաշքներ են երևացել զավառի բնակիչներին և դեհրը զանազան կերպարանքներով փախել բնկել են մարմրի կողմերը⁷¹:

Մաշտոցի թաղման կապակցությամբ էլ ասում է, թե մինչդեռ սրբի ձեռքերը վարկառված էին դեպի երկինք, խաչաճման, լուսավոր ձևով սքանչելի տեսիլ է երևացել այն ապարանքի վրա, ուր վախճանվել էր երանելիին⁷²:

Աղվանքում, երբ Երեմիա եպիսկոպոսը սկսել է Աստվածաշունչը թարգմանել, մի ակնթարթում վայրենամիտ մարդիկ մարգարեագետ և առաքելածանոթ են դարձել⁷³ և այլն:

* * *

Կորյունի վկայությունն այն մասին, որ Կոստանդնուպոլսից նրանք իրենց հետ բերել են Նիկիո և Եփեսոսի եկեղեցական ժողովների կանոնները, կարևոր է Հայաստանում V դարի առաջին կեսում դավանաբանական պայքարի և մասամբ սոցիալ-դասակարգային-աղանդավորական շարժումների պատմության լուսաբանման համար: Պետք է ենթադրել, որ այդ կանոնները բերվել են Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի պահանջով, քանի որ, պատմիչի վկայությամբ, նրանք էլ Եփեսոսի ժողովից առաջ պայքարել են Հայաստան թափանցած աղանդների, հատկապես բորբորիտների և Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու ուսմունքի դեմ: Եվ հասկանալի է, որ այդ կանոնները նրանց էլ է հետաքրքրել:

69 Տե՛ս նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, էջ 56:

71 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:

73 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71—73:

V դարի 20—40-ական թվականներին Բյուզանդիայում տեղի են ունենում աստվածաբանական մեծ վեճեր: 431 թվականին, երբ Կորյունն իր ընկերներով գտնվել է այնտեղ⁷⁴, հրավիրվել է Եփեսոսի եկեղեցական ժողովը, որը դատապարտել է նեստորականությանը: Նրանց հայտնի են եղել ժողովում քննարկված հարցերը և որոշումները:

Կինեւով իր ուսուցիչների սիրեցյալ ու հավատարիմ աշակերտը և ծայրաստիճան աստվածապաշտ, Կորյունը, հասկանալի է, բացասական վերաբերմունք պետք է ունենար այն ամենի նկատմամբ, ինչը խոչընդոտում է իր դավանաափի ամրապնդմանը:

Նկարագրելով Մաշտոցի գործունեությունը Արեւմտյան Հայաստանում, Կորյունը ասում է, որ այնտեղ նա ձեռնարկել էր բորբոքիտների աղանդի քննությունը: Եվ երբ ոչ մի հնար չի գտել նրանց ուղղության բերելու, սկսել է խիստ ծանր տանջանքների ենթարկել: Իսկ երբ այդ էլ չի օգնել, այն ժամանակ հրամայել է սաստիկ ծեծել, ապա խառնծել ու մրել և զանազան ձևերով խայտառակել ու երկրից դուրս քշել⁷⁵:

Կորյունի այն վկայությունը, որ Մաշտոցը Թեոդորոս Բ կայսերից հրաման է ստացել եկեղեցու դիրքերն ամրապնդելու համար, հալածելու բորբոքիտներին և նա դաժանորեն հաշվհարդար է տեսել նրանց հետ, ցույց է տալիս, որ այդ շարժումը շատ է անհանդրստացրել Մաշտոցին, քանի որ այն ուղղված է եղել եկեղեցու դեմ, հասկանալի է, որ խոչընդոտել է նրա քարոզչական գործունեությունը:

Գիտակցելով զրեւի դյուտի ոչ միայն որպես ուսուցման միջոցի, այլև իբրև քաղաքական պայքարի գեներալ-կարևոր նշանակությունը, Կորյունը Մաշտոցի՝ ինչպես Արեւելյան, այնպես և Արեւմտյան Հայաստանում՝ ուսուցման գործի կազմակերպման, քարոզչական աշխատանքի, աղանդավորների ու հեթանոսների դեմ պայքարի ուղղությամբ ծավալված գործունեությունը ներկայացնում է որպես մի ամբողջություն, միահյուսված. որպես մեկը մյուսի բաղկացուցիչ մասը:

Մաշտոցը վճառապաշտ թագավորից հրաման է ստանում կաղ-

⁷⁴ Վերևում արդեն ասվել է ն. Ադոնցի կարծիքը՝ նրանց այնտեղ մեկնելու ժամանակի և նպատակի մասին:

⁷⁵ Կորյուն, էջ 69:

մակերայել ուսուցման գործը մարերի խուժադուժ կողմերում, որտեղի բնակիչները «դժվար մատչելի» էին ոչ միայն «իրենց դիվան, սատանայակիր, ճիվաղական բարքի, այլև խեցբեկագույն և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով»։ Կորյունը վկայում է, որ ձեռնարկելով այդ գործը, Մաշտոցը նրանցից շատերին դարձնում է պարզախոս, հոնտորարան, կրթված, աստվածատուր փմաստուլյանը ծանոթ։ Եվ նրանք այնպես հանգամանորեն ձև խորամուկեղել օրենքների ու պատգամների մեջ, որ այլևս չեն նմանվել իրենց սղգակիցներին⁷⁶։

Կորյունը գիտակցել է նաև, որ հասարակական տարբեր խաւերի համար գրելիս, պետք է հաշվի առնել նրանց ընկալման կարողությունը։ Նշելով, որ Մաշտոցը գրել է նաև ճառեր, նկատում է, որ դրանց մեջ՝ հանգերձյալ կյանքի, հարստություն առնելու և նման այլ բաների մասին գրածները որպեսզի տխմարներին և մարմնական բաներով զբաղողներին հեշտ ընդունելի և հեշտ հասկանալի լինեն, շատ նմանություններ և օրինակներ է հերյուրել աշխարհիս աւցաւոր բաներից⁷⁷։

Հինելով հականեստորական, պարզ է, որ Կորյունը բացասական վերաբերմունք պետք է ունենար նրանց նկատմամբ։ Խոսելով Թեոդորոս Մոսպուեստացու աշխատությունները Հայաստանում տարածելու մասին, նա գրում է, թե այն ժամանակ քերվել, երևացել էին Թեոդորոս արևոնով մի հոռմեացի մարդու սոստապատում դրքերը, դատարկաբան ավանդությունները։ Սուրբ եկեղեցիների հայրապետներն այդ մասին գրել ու հայտնել են Սահակին և Մաշտոցին ու նրանց ջանքերով մեջտեղից վերացրել են դրանք, աշխարհից հալածելով՝ իրենց սահմաններից դուրս են վանել, որպեսզի «ոչ մի սատանայական ծովի շխառնվի լուսավոր ուսմանը»⁷⁸։

Կորյունը չի բացահայտում աղանդավորների, հեթանոսների և Թեոդորոսի ուսմունքի էությունը, բավարարվում է միայն պիտակավորմամբ։ Առաջիններին՝ «անպատշաճ ու սուտ», երկրորդներին՝ «սատանայակիր, ճիվաղական, դիվական բարքի տեր», «վայրենամիտ, դատարկասուն և անասնաբարոյ» մարդիկ, նրանց լեզուն՝

76 Տե՛ս Կորյուն, էջ 55։

77 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79։

78 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87։

խնցքեկագույն և կոշտ, ապրած տեղերը՝ խուժադուժ, անկարգ ու անխնամ⁷⁹, իսկ Թեոդորոսի ուսմունքը՝ «սուտապատում ընդունայնախօս ավանդութիւնք» անվանելով: Եվ այդ արել է դիտակցված: Նրա վկայութեամբ, Անդրկովկասում Մաշտոցի ծավալած մտավորական շարժումը լայն աջակցություն է ստացել իշխող աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների կողմից: Ֆեոդալ իշխանները, ինչպես ասվել է, արտաքին ու ներքին անապահով պայմաններում, իրենց դիրքերը պահպանելու համար ամենազորեղ միջոցը տեսել են բրիտոնեական գաղափարախոսության մեջ, եկեղեցու մեջ, և հասկանալի է, ամեն կերպ շահագրգռված պետք է լինեին այդ գաղափարախոսության արագ արմատավորմանը, որի միակ միջոցը սեփական գիր ու գրականություն ունենալն էր: Այն ամենը, ինչ խթրէ էր, ինչ կարող էր խոչընդոտել ու հարվածել բրիտոնեության ուսմունքի միասնությանը, անհամատեղելի էր իշխող մտայնության ու նպատակադրումների գրառման հետ: Այդպիսիք էին աղանդները: Կորյունը քաջ դիտակցել է, որ հեթանոսությունը դեռևս կենսունակ է, հատկապես ծայրագավառներում: Բացահայտել հեթանոսների ու աղանդների նպատակները, առաջադրած խնդիրները, գաղափարները, այլ խոսքով՝ նրանց էությունը, կնշանակել մասսայականացնել դրանք՝ հակառակ իր կամքի: Ահա նման հանգամանքի դիտակցումով է ղեկավարվել պատմիչը նրանց մատին գրելիս: Ավելին, դավանաբանական սայթաքում չանելու համար, նա ձգտել է «հաջողությամբ և ուղիղ նավել վարդապետական ծովի համատարած ալիքների վրայով»⁸⁰:

Այդպես են մտածել ու գրել ոչ միայն Կորյունը, այլև նրանից հետո՝ ամբողջ միջնադարում, հայ, և ոչ միայն հայ, այլև գրեթե բոլոր ժողովուրդների աբստամադիրները՝ չնչին բացառությամբ: Նրանց նման մտածելակերպը մեզ ղրկել է շատ բան իմանալու հեթանոսության, աղանդավորների և սոցիալ-դասակարգային շարժումների պատմության, հատկապես նրանց գաղափարախոսության մասին:

Աստվածաբան Սոկրատես Սքուլաստիքոսը բացահայտ գրել է այդ մասին իր «Եկեղեցական պատմություն» 7 հատորանոց աշ-

79 Տե՛ս Կորյուն, էջ 41, 61, 87:

80 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

խատուլյան մեջ: Նշելով, որ գաղափարական հակառակորդին շատ ավելի հեշտ է հաղթել, երբ նրա դեմ է ուղղված հենց իր իսկ սեփական գեները, ընդգծում է, թե մենք այդ չենք կարող անել, եթե ինքներս չտիրապետենք մեր հակառակորդների գեներին, ապա այդ գեները ձեռք բերելու ժամանակ պետք է հանդես բերել զգուշացման, որպեսզի չընկնենք նրանց հայացքների ազդեցության տակ⁸¹:

Կորյունը բարյացակամ է ձնշվածների, շահագործվողների նկատմամբ: Նա գոհունակությամբ ընդգծում է, որ Մաշտոցը շատ բանտարկյալներ, կալանավորներ և նեղյալներ է ազատել բռնակալների ձեռքից: Շատ անիրավ մուրհակներ է պատռել և շատ սգավորների ու նեղսրտածների իր մխիթարական վարդապետությամբ ակնկալություն և հույս է տվել⁸²:

* * *

Կորյունի երկը, հատկապես վերջին մասը, շատ աղճատված է հասել մեզ, և այդ աղճատումները կատարվել են արտագրողների ձեռքերով⁸³:

2. Մանանդյանը համեմատելով Կորյունի վերջաբանի տվյալները գրերի գյուտի տարեթվի և մի քանի այլ հարցերի վերաբերյալ Ղազար Փարպեցու և այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ, գտնում է, որ Կորյունի վերջաբանը, հատկապես ժամանակագրությունը, ուշ դարերում, հավանաբար, վերամշակման է ենթարկվել, իսկ Ղազար Փարպեցին և մյուս պատմագիրները օգտվել են Կորյունի իսկական բնագրից⁸⁴: Միաժամանակ նա գտնում է, որ Կորյունի և Փարպեցու՝ խորհնացու հետ ունեցած հակասությունները, սրբագրված ու ընդմիջարկված են խորհնացու Պատմությունից⁸⁵:

Ն. Ալիխյանի կարծիքով «Կորին նախ հռետոր է եւ ապա պատմիչ. բայց պատմութիւնը չի զոհած իր հռետորութեան»: Ըստ նրա, Կորյունի ոճը «ունի ամրակուռ թեւերով բարձրասլաց ճախրանք. սպառազինուած և նորաձույլ հարստաբոլոն բռներով, կո

81 Տե՛ս Socrates (Scholasticus). The Ecclesiastical History, L. 1914, p. 194

82 Տե՛ս Կորյուն, էջ 81:

83 Տե՛ս Կորյուն, Մ. Արեղյանի Ժողովրդագրություն, էջ 18:

84 Տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. հոդվածը, էջ 54—56:

85 Տե՛ս նույն աեղում, էջ 102—103:

հիստէ հաստահեղոյս պարբերութիւններ, կը հանէ պատկերներ ու-
ժեղ գույներով, բայց միշտ համապատասխան բարձրութեան իր
հերոսին, հաճոյ անոր ախորժանաց, ձուլուած անօր արուեստանո-
ցի մեջ:

Իր նկարագրականով արուեստական է անշուշտ այս ոճը, անսո-
վորական դրականութեան մեջ, բայց անոր մէջ մի մասունք ծաղ-
կաքաղ հանուած են գրական լեզուէն, հիւսած գրական ճաշակով և
ամբողջութեան մեջ ինքնատիպ, վսեմ և վայելչական»⁸⁶: Հովա-
նակ Ն. Ակինյանի այս շարժանքացրած գնահատականին, Մ.
Աբեղյանը իրավացիորեն նշում է, որ Կորյունի գրութեան ոճը շատ
ճոռոմ է, ավելորդութիւններն ու կրկնութիւնները շատ են: Իր իսկ՝
Կորյունի խոսքով ասած, «ծաղկեցւած» է: Անկաշտ լեզվի պատ-
ճառով շատ հատվածներ անհասկանալի են, մթին, պակասում են
անհրաժեշտ բառեր, կամ շատ կան ամբողջ նախադասութիւններ
փոխարինող, յուրահատուկ նորահնար բառեր, այլև բառերի կիրա-
ռութիւն՝ մեզ ոչ ծանոթ առվորական նշանաբաններով⁸⁷:

Կորյունի ոճի մասին նույն կարծիքին է նաև Ե. Տեր-Մինաս-
յանը⁸⁸:

Մ. Աբեղյանը նշում է նաև, որ Կորյունի երկը դժվար մատչելի է
եղել նաև միջին դարերում, այդ պատճառով առաջացել է մի նոր
խմբագրութիւն (IX դար)՝ «Սուտ Կորյուն»՝ առնանով, Կորյունից
քաղվածաբար բերված բնագրին ավելացել են «տեղեկութիւններ
Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւնից», որոնցից մի քանիսն
առնաւ հակասում են Կորյունի տվյալներին ու հաղորդածներին:
Նոր խմբագրված այդ բնագիրը կրում է «Ի յիշատակ պատմութեան
վարուց երանելոյն սուրբ վարդապետին Մեսրոբայ, զոր ասացեալ
է նորին աշակերտի Կորեան» խորագիրը⁸⁹:

Կորյունի փոքրածավալ երկը մեծ կարևորութիւն ունի իբրև
ականատեսի վավերական հիշատակարան հայ գրականութեան ըս-
կըղքնաւորման մասին: Զրինք հայ պատմագրութեան առաջնեկի
մեսրոպատառ այդ հիասքանչ հուշարձանը, սերունդները գրեթէ ո-

86 Տե՛ս Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 115:

87 Տե՛ս Կորյուն, Մ. Աբեղյանի Առաջաբանը, էջ 18:

88 Տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Ոսկեդարի հայ գրականութիւնը, Երևան, 1946,
էջ 29:

89 Տե՛ս Կորյուն, Մ. Աբեղյանի Առաջաբանը, էջ 18:

շինչ շէին իմանա հայ, վրաց և աղվան ժողովուրդների հոգևոր ազատութեան ամենահզոր զենքի՝ գրերի ստեղծման ու հայ մատենագրութեան սկզբնավորման, դպրոցաշինութեան, կրթական գործի կազմակերպման, դրանց նկատմամբ հայ հասարակական խավերի վերաբերմունքի և աջակցութեան, առաջին հայ թարգմանիչների գործունեութեան, հեթանոսութեան ու աղանդների դեմ պայքարի միջոցների, քրիստոնեութեան արմատավորման պատմությունների մասին: Հետագա մեր պատմագիրների համար, որոնք անդրադարձել են նշված հարցերին, հիմնական աղբյուրը Կորյունի երկն է եղել: Այն V դարի հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքի հեղափոխիչ իրադարձությունների գործուն մասնակցի գրչի արգասիք է և իբրև այդպիսին խիստ կարևոր աղբյուր:

Ա.Գ.Ա.Թ.ԱՆԳԵՂՈՍԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԸ

Հինգերորդ դարի հայ պատմագիրների համաստեղության երկրորդ դեմքը «Ազաթանգեղայ պատմութիւն» երկի հեղինակն է: Նրա մասին կենսագրական տեղեկություններ չկան, եթե հաշվի չառնենք զրքի առաջաբանում գրված մի քանի ոչ ստույգ տվյալները: «Ազաթանգեղոս» հունարեն բառ է. նշանակում է բարի հրեշտակ, ավետարեր: Անհայտ բանաբաղը կամ խմբագրողը նպատակ է դրել զրեւու բարի ավետողի պատմությունը¹:

Մ. Աբեղանը փարժում է, որ «Ազաթանգեղոս» բառը ասուլ հասկանալով կամ դիտմամբ օգտագործվել է իբրեւ հատուկ անուն (անկախ նրանից, որ Ազաթանգեղոս հատուկ անունն եղել է), և որպեսզի զրքի արժեքը բարձրացվի, հեղինակը հանգես է եկել Տըրդատ Գ թագավորի քարտուղարի դերում²:

Հեղինակն իր մասին գրում է, որ լինքը մեծ Հռոմի քաղաքից է, հմուտ է հայրենի արվեստի մեջ, ստացել է հռոմեական ու հունական կրթություն, այբուբենի ստեղծմանը շատ էլ անտեղյակ չէ: Դրա համար էլ, երբ խոսքովի ժամանակ եկել է Արշակունյաց պալատը՝ դպրի պաշտոնով, քաջ և առաքինի, ուժեղ և պատերազմող

¹ Բ. Սարգիսյանը «Ազաթանգեղոս» բառը բացատրում է իբրեւ «բարի աւետիս կամ աւետիք», իսկ «Ազաթանգեղայ պատմութիւնը»՝ «Պատմութիւն բարի աւետաց» կամ «լավ ևս՝ Աւետարանին» (տե՛ս նրա «Ազաթանգեղոս և իւր բազմադարեան դադտիքը», Վենետիկ, 1890, էջ 1):

Իսկ ըստ Կ. Քիպարյանի «Ազաթանգեղոս» նշանակում է «բարի հրեշտակ, իւր քրիստոնեական կրօնքը հայերու աւետարանող գրութիւն և ոչ ավետարանչի պատմութիւն» (տե՛ս նրա Պատմութիւն հայ գրականութեան, առաջին մաս, Վենետիկ, 1944, էջ 70):

² Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 161:

Տրդատից հրաման է ստացել գրելու նախ Տրդատի նախնիների և հետո Տրդատի քաջության գործերը³։ Այնուհետև ընդօրինակելով Կորյունիին, գրել է, որ իբրև ինքը ոչ թե հին զրույցներից տեղեկանալով է մատենագրել, այլ դեպքերին ականատես և մոտ կանգնած է եղել այդ գործերին⁴։ Նա չի զլացել իր մասին ակնարկելու նաև վերջաբանում։ Այնտեղ նշում է, թե ստանալով թագավորի հրամանը՝ գրելու այդ մասին. ինքը շարադրել է ամբողջ հունական ճարտասանական արվեստի օրինակով⁵։

Հեղինակի այս հավաստումներին ամբողջ միջնադարում ոչ միայն հավատացել են՝ սկսած Ղազար Փարպեցուց և Մովսես Խորենացուց մինչև Միքայել Չամչյանը և ուրիշներ, այլև, իբրև ստույգ աղբյուր, օգտագործել են իրենց պատմական երկերը գրելիս և խճճել III դարի առանց այն էլ մոլթ պատմությունը։ Խորենացին նրան անվանում է «...Տրդատի ճարտար քարտուղար Ագաթանգեղոս»⁶, իսկ Ղազար Փարպեցին՝ «Երանելի այրն Ագաթանգեղոս», և որ այդ ամենն իրեն ստույգ ու անսխալ կերպով պատմել է «աստծո երանելի այր սուրբ Ագաթանգեղոսը»⁷։ Որ ինքը հայոց հին պատմագիրների մատյանների բազում պատմություններին ծանոթացել է երկար ընթերցանությունից հետո, նրանցում գտել է Հայոց երկրում զանազան ժամանակներում տեղի ունեցած բազմատեսակ իրադարձությունների մասին, որ ստույգ ու անսխալ գրել են առաջին գրողները, և որ դրանց մասին տեղեկացրել է իրեն Ագաթանգեղոսը՝ «ամենայն գիտությունք և կրթությամբ լի մի մարդ, իր պատմության մեջ ստուգաբան»⁸։ Սակայն արդեն XIX դարից սկզբած, հայագիտության մեջ մերժվել է «Ագաթանգեղոս պատմություն»-ի առաջաբանում Ագաթանգեղոս հեղինակի մասին գրվածը և այդ երկը համարվել է ոչ թե IV, այլ V դարի գրվածք։ Նման եղրակացության համար բավական հիմքեր կան։ Դեռևս 1877 թվականին Ա. Գուտշմիտը ցույց է տվել, որ Ագաթանգեղոսի գրքի մեջ չկան IV դարի պատմության մասին ուղղակի և ճշգրիտ տեղեկու-

3 Տե՛ս «Ագաթանգեղոս պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 14—15։

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16։

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 447։

6 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 136։

7 «Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1907, էջ 9։

8 Նույն տեղում, էջ 7։

թյուններ և գտել է, որ այդ գործը ականատեսի դրած չի կարող ընկել և որ այն տարբեր գրվածքների հավաքածու է⁹։ Բ. Սարգիսյանը և Հ. Տաշյանը նույնպես գտել են, որ այդ գործը զանազան գրվածքներից կազմված խմբագրություն է, որը կատարվել է V դարում¹⁰։

Հ. Մանանդյանն օտար աղբյուրների տվյալների բաշխատությամբ համոզիչ ձևով ցույց է տվել, որ Ազաթանդեղոսի պատմության մեջ հոսսրով Մեծի և Տրդատ Մեծի մասին պատմմաները վիսպական-բանաստեղծական են և դրանց համար բանաքաղի աղբյուրը հայկական երկրորդ ժողովրդական «Պարսից պատերազմը»¹¹ վեպն է եղել։

Ազաթանդեղոսը, նրան հետևելով նաև հոսրենացին և Սեբեոսը, III դարում հիշատակում են միայն երկու հայ թագավոր՝ հոսսրով Մեծ և Տրդատ Մեծ, մինչդեռ այդ դարում իշխել են հինգ հայ թագավոր հետևյալ հաջորդականությամբ՝ հոսսրով Ա, Տրդատ Բ, Արտավազդ, հոսսրով Բ և Տրդատ Գ։

Ազաթանդեղոսը Տրդատ Գ-ին և նրա հորը՝ հոսսրով Բ-ին է վերագրել այն բոլոր դեպքերը, որ իրականում, տեղի էին ունեցել Տրդատ Բ-ի ժամանակ, որն իշխել է 216—252 թվականներին։

«Պարսից պատերազմը» վեպում՝ Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ նկարագրված կռիվները տեղի են ունեցել ոչ թե հոսսրովի, այլ Տրդատ Բ-ի ժամանակ։

Տրդատ Մեծը կամ Գ-ն իշխել է 298 թվականից մինչև 330 թվականը։ 298 թվականին Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև կնքվել էր 40-ամյա փառադոլթյան պայմանագիր, հետևապես Տրդատ Գ-ն Պարսկաստանի դեմ նման պատերազմներ չէր կարող մղել։ Նա խաղաղ թագավորել է մինչև իր կյանքի վերջը։

«Ազաթանդեղայ պատմություն» երկի հեղինակը, ժողովրդական վեպի ազդեցության տակ, Տրդատ Ա-ին, Տրդատ Բ-ին և Տրդատ Գ-ին միաձուլել և դարձրել է մեկ անձ՝ Տրդատ Մեծ, որին

9 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., հատ. 1, էջ 165։

10 Տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Ազաթանդեղոս և իր բաղմադարեան գաղտնիքը, Վեներտիկ, 1890, էջ 5, Հ. Տաշևան, Ազաթանդեղոս առ Գեորգեայ Ասորի եպիսկոպոսին..., Վիեննա, 1891, էջ 60, 92։

11 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մ. Ա, Երևան, 1957, էջ 73։

վերադարձել է նաև զենայքեր առաջին երկու Տրդատների ժամանակներին¹²։ Ժամանակակից պատմիչը չէր կարող չիմանալ այդ բոլորը և այդքան խճճեր իրականությունը։

Որ հեղինակը ժամանակակից չէ, և երկը գրվել է ոչ թե Տրդատ Գ-ի ժամանակ, այլ V դարի 50-ական թվականներին, ակնհայտ երևում է հենց գրքի առաջաբանից։ Այնտեղ նշված նավարկողները ոչ այլ չք էին, եթե ոչ Սահակ-Մաշտոցյան մշակութային շարժման անխոնջ մշակները՝ Սահակն ու Մաշտոցը, Եղնիկն ու Կորյունը և նրանց շատ գրչակիցներ։ «Նրանք էին,— ընդգծում է պատմագիրը,— որոնք վարող էին փառավորել աշխարհն իրենց նահատակության ազդեցությունով, ցույց տալ աստծուն հասնելու երկնային ճանապարհների ընթացքը։ Նրանք աստծու արքայության ճանապարհների ուղևորներ էին, որ իրենց տիրող համար շարժարկերով մեռան և իրենց ամենահաճախակի ապրումների արդյունքը աշխարհին թողեցին։ Նրանք բոլորի համար բացել էին մարդասեր Քրիստոսի դրքերի դռները։ Նրանք էին բարեխոսության լցնում բոլոր կարոտյալներին»¹³։

Եվ ահա հետեւելով նրանց, «Ազաթանգեղայ պատմություն» երկի հեղինակն ինքն էլ էր հանձն առել նավարկել «իմաստոթյան ծովում և մտնել պատմական մատյանների խորություն մեջ»¹⁴։

«Քրիստոսի դիմագրության դռներն» ամենքի առաջ բացողները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ V դարի հայ թարգմանիչները, որոնք և հարցադրել են բոլոր «կարոտյալներին»։ Քրիստոնեության տարածման պայմաններում ժամանակակիցներին կարոտյալներ չէին կարող անվանել։ Կարոտյալները նրանք էին, որոնք ի սրտե ընդունել էին քրիստոնեությունը և ցավում էին իրենց կրոնին V դարի կեսերին սարսափալից վտանգի համար։

Գրքի բաժանագրությունը նույնպես վկայում է, որ հեղինակը Տրդատ Գ-ի ժամանակակիցը չէ։ Ժամանակակիցը, թագավորի հրամանով գրողը, երբեք Տրդատի մասին ժողովրդական առասպելներ չէր պատմի ու հանդգնի թագավորին խղի կերպարանքով

¹² ՏՆ՝ Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 73, 76—85, 118։

¹³ ՏՆ՝ Ազաթանգեղոս, էջ 12—13։ (Աշխարհարար թարգմանությունը կատարված է մեր կողմից),

¹⁴ ՏՆ՝ Ազաթանգեղոս, էջ 14։

ներկայացնել, պերճեական ուժի տեր մարդուն Հռիփսիմն հույսից պարտված ցույց տալ, գաղաններին նմանեցնել, չէր վերագրի մտքի ապուշություն, չէր որակի անօրեն և այլն:

Մ. Աբեղյանը ճիշտ նկատում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի «տեսիլի» մեջ աղոտ ակնարկված են V դարի կրոնական հալածանքներն ու հալածատու ացյունները, որ չէին կարող լինել IV դարում, այն էլ դարի սկզբին՝ զրված գրքի մեջ¹⁵: Նման ակնարկն էլ կան նաև Կեսարիայի եպիսկոպոսի նամակի մեջ:

Զորրորդ դարի հեղինակը, բնական է, չէր կարող օգտվել V դարում զրված գրքից, մինչդեռ ակնհայտ փաստ է, որ «Ագաթանգեղոսյ պատմութեան» հեղինակը մեծ շափով օգտվել է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկից, բաղմաթիվ բառացի հատվածներ է վերցրել ու մեխանիկորեն տեղադրել իր գրքում:

Վերջին այս հանգամանքը հիմք է տվել Նորայր Բյուզանդացուն և ուրիշներին ենթադրելու, որ Կորյունն ու Ագաթանգեղոսը միևնույն անձնավորությունն են, իսկ ոմանք էլ կարծել են, թե Ագաթանգեղոսի պատմության բնագիրը հունարեն է եղել և այն թարգմանել է Կորյունը, որ իբր Կորյունն է Ագաթանգեղոսից օգտվել: Մ. Աբեղյանն այդ կապակցությամբ միանգամայն ճիշտ նկատում է, որ Կորյունի զրվածքի մեջ Ագաթանգեղոսի վերցրած հատվածներն իրենց բնական տեղումն են, իմաստալից կապակցությամբ, իսկական պատմությանը հարմար, մինչդեռ Ագաթանգեղոսի մոտ զրանք հաճախ ոչ համապատասխան տեղերում են դրված, ընդհանրապես անկապ են հաջորդ և նախորդ մասերի նկատմամբ ու հակասող այլ տեղերում ասածներին: Մ. Աբեղյանը նկատում է նաև, որ գրելու ոճն էլ բոլորովին տարբեր է¹⁶:

Որ հեղինակը ժամանակակից չէ, վկայում է հենց ինքը՝ Ագաթանգեղոսը: Հակասելով առաջաբանի 14-րդ հատվածում իր պնդմանը, որ իբր ժամանակակից ու ականալիս է նկարագրվող դեպքերին, նույն առաջաբանի 16-րդ հատվածում գրում է. «Ընթերցեալ զԹորգոմայ աղգիս, զՀայաստան աշխարհիս պատուածապարգև աւետեացն աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց, թէ

¹⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 159:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

որպէս վրամ զի՛արդ ընկառան, և որպիսի արամբ, կամ և ո՛ր ուս-
տեք»¹⁷: 7-րդ հատվածում էլ կարգում ենք, թիւ որոնել ու մեջ է բերել
պատմութեան հատվածները¹⁸:

* * *

«Ագաթանգեղոս պատմութիւն»-ն իր ամբողջ էութեամբ ուղղված
է հեթանոսութեան դեմ, այդ իսկ առումով փաստորեն նա լրաց-
նում է Եղեղի Կողբացուն: Այն, ինչպէս ճիշտ նկատում է Մ. Աբեղ-
յանը, հունական կողմնորոշման ուղղութեան արգասիք է, և հա-
վանական է, որ գրել է Մաշտոցի կամ Սահակի աշակերտներից
մեկը, Մաշտոցի կամ ավելի հավանական է, Սահակի կարգադրու-
թեամբ¹⁹:

Ինչպէս Հ. Տաշյանը, այնպէս էլ Հ. Մանանդյանը ճիշտ նկա-
տում են, որ Ագաթանգեղոսի երկը «աշակերպեալ պատմութիւն» է,
որ հեղինակի պատմածները ճիշտ պատմական են, բայց միին ու
հարեանցի, շատ դեպքեր ի մի ձուլված, մի խոսքով պատմու-
թյուն, բայց ոչ ականատեսի և ոչ ժամանակակցի, այլ ի լրո պատ-
մադրող հեղինակի²⁰: Այդ կապակցութեամբ Մ. Աբեղյանը նկա-
տում է, որ լուրը միայն ժողովրդական վնայ և զրույց կարող է լի-
նել, քանի որ դրանք են միայն այնքան և այնպէս «աշակերպեալ»
ձևով սահել իրենց մեջ պատմական հիշողութեան մոտավորա-
պէս 125—130 տարի առաջ կատարված եղեղութեանների մասին,
քանի որ Ագաթանգեղոսի պատմական դեպքերն ընկնում են 225
թվականից մինչև IV դարի 20-ական թվականները, իսկ Ագաթան-
գեղոսի պատմութեանը V դարի կեսերին է գրված²¹:

«Ագաթանգեղոս պատմութիւն»-ը բաղկացած է երեք մասից,
առաջին մասում համառոտ տրված է Սասանյանների հաղթանա-
կը, պարթևների պարտութեանը, հայ Արշակունիների պայքարը
Սասանյանների դեմ, Տրդատի և Գրիգորի մասին կենսագրական

17 Ագաթանգեղոս, էջ 18:

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

19 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

20 Տե՛ս Յակովբոս Տաշյան, Ագաթանգեղոս առ Գևորգայ Ասորի եպիսկոպո-
սին և պատմական ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղոս, Վիեննա, 1891, էջ 60, 92,
Հ. Մառնեցյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

21 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 165:

տվյալներ: Այնուհետև, նկարագրված է Տրդատի գահակալումը, Գրիգոր Լուսավորչի հալածանքը, Հռիփսիմյան Կույսերի նահատակությունը, Տրդատի խոզի կերպարանք ստանալն ու շարչարվելու առասպելը, Գրիգորի ազատվելն ու հրաշագործությունները:

Երկրորդ մասը Գրիգորի վարդապետությունն է, ավելի ճիշտ, ընդարձակ քարոզը, ուր տրված են հայ մեղ բրիստոնեություն: տեսական մտքի հիմնական դրույթները: Երրորդ մասը՝ բրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն դառնալու պատմությունն է:

Պատմական այդ երկի առաջին մասի (Խոսրով և Տրդատ) հիմնական աղբյուրը «Պարսից պատերազմ» վեպն է, երկրորդ մասը, ինչպես նկատում է Մ. Աբեղյանը, «ամբողջապես թարգմանված կամ քաղված է հունարեն, կամ ավելի ասորերեն աղբյուրից»²²: Երրորդ մասի, ինչպես նաև Գրիգորի գործունեության համար, ինչպես Ագաթանգեղոսն է վկայում, աղբյուր է ծառայել IV դարում գրված այն գործը, որի մասին ասվեց վերևում²³: Այնուհետև բերված է նրա բովանդակությունը, որը, փաստորեն, Գրիգորի վարքըն է:

Հեղինակ-բանաբաղի այս վկայությունից Մ. Աբեղյանը հզրակացնում է, որ IV դարում եղել է գրվածք Հայաստանում ավետարանը քարոզելու մասին, որը և ծառայել է փբբև աղբյուր Ագաթանգեղոսի համար²⁴: Իսկ Կ. Քիպարյանը գտնում է, որ այն «...կարելի է նկատել նախնական գործը ինքնին Ագաթանգեղոսի»²⁵:

Պատմության բանաբաղը օգտագործել է նաև Գրիգորի և Հռիփսիմյան Կույսերի մասին եղած վկայաբանությունները, Լուսավորչի տեսիլը (որն ըստ Մ. Աբեղյանի անկախ ծագում ունի): Երկրորդական աղբյուրներից են եղել «Գորիա և Շմոն» վկաների մասին գրվածքը, ժողովրդական զրույցները և այլն:

Մ. Աբեղյանը միանգամայն ճիշտ նկատում է, որ նշված աղբյուրներից վերցված նյութը խմբագրողը կամ բանաբաղը չի կարողացել այնպես ի մի ձուլել, որ ստացվի կապակցված ամբողջական պատմություն, խուսափի կրկնողություններից, որի հետևան-

22 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 161:

23 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 18:

24 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 161, Կ. Քիպարեան, Պատմություն հայ գրականության, առաջին մաս, Վենետիկ, 1944, էջ 73:

25 Կ. Քիպարեան, նշվ. աշխ., էջ 73:

քով և բճն է տարբեր, և կան հակասական մասեր, ավելորդություններ²⁶;

Մ. Աբեղյանը միաժամանակ գտնում է, որ Ագաթանգեղոսի սկզբնական խմբագրությունը կատարված է V դարի առաջին կեսին, որը հետագայում վերախմբագրվել է և որոշ հատվածներ ու մտքեր հանվել են: Այսպես, արաբական թարգմանության բնագրում կան հատվածներ, որոնք մեզ հասած բնագրում չկան: Ըստ արաբական բնագրի, սկզբում Գրիգորը հոգացել է նաև վրաց, աղվանից և աբխազների եկեղեցիների համար: Այս փաստը հետագայում հանվել է: Հանվել է նաև Սասանյանների հարստության սկզբնավորման պատմությունը: Մնացել է միայն հայ եկեղեցու սկզբնավորման պատմությունը, իբրև մի առանձին աղբյուրի եկեղեցու: Միայն մի տեղ է, այն էլ Կորյունից վերցրած հատվածում, հիշված ասորի դպրության մասին²⁷:

Հունարեն թարգմանության սկզբում էլ կա մի հատված Արտավանի և Արտաշիրի մասին, որը նույնպես մեզ հասած հայերեն բնագրում չկա: Խորենացին հիշում է, թե Ագաթանգեղոսի մոտ հիշված է Նունե կույսի պատմությունը, դա էլ է հանվել և այլն:

Մ. Աբեղյանը ենթադրում է, որ Ագաթանգեղոսի հետագա վերախմբագրումը, աղգայնական վերամշակումը կատարվել է ոչ վաղ, քան VII դարը, և որ այդ ժամանակ էլ հենց, հավանական է, մտցվել են Կորյունից ընդարձակ հատվածներ, պատմությանն ակադեմիկոսի գործ ցույց տալու համար, ավելի ընդարձակելու, գեղեցկացնելու Գրիգորի կերպարն իբրև մենակյացի բարձրացնելու նպատակով²⁸: Սակայն վերջին առասնամյակներում քննարկի հայտնաբերված մի քանի այլ ձեռագրերը և արաբերեն ու հունարեն թարգմանությունները ցույց են տալիս, որ Ագաթանգեղոսի բնագրում որոշ պոփոխություններ վաղատարվել են մինչև VI դարի վերջը:

Մ. Աբեղյանը նկատում է, որ Գրիգորի տեսիլն իր տիմոլոգիզմով անհրաժեշտ է եղել հայոց եկեղեցու սկզբնավորմանը խորհրդավորությամբ տալու համար. երբ հայոց եկեղեցին անկախ էր հույ-

26 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 161: Այդ մասին նշում են նաև Հ. Տաշյանը և Կ. Քիպրյանը (տե՛ս նրանց նշված աշխատությունները):

27 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 164—165:

28 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164:

ներից և ասորիներից, պետք էր ցույց տալ, որ հայ եկեղեցին հիմնադրվել է ոչ թե III դարի վերջում կամ IV դարի սկզբում, ոչ թե Գրիգորի, և ոչ էլ նույնիսկ առաքյալների, այլ հենց նրանցից հետո՝ կապես իջած Քրիստոսի ձեռքով²⁹։ Պատմիչը նպատակ է դրել հիմնավորելու հայ եկեղեցու ազգային ինքնուրույնությունը, նրա «առաքելական ծագումը»։

Ժողովրդի մեջ վաղ քրիստոնեությունը քարոզելու հաջողությունը մեծ չափով օգնել է ժողովրդի դյուրահավատությունն ու պատրաստակամությունը՝ պաշտելու այն ամենը, ինչ համապատասխանում էր կամ արձագանքում էր նրա ակնկալություններին։

«Զի եղել ֆանատիզմի, հիմարության կամ խարդախության այնպիսի ձև,— գրել է Ֆ. էնդելսը,— որ շթափանցեր քրիստոնեական երիտասարդ համայնքները, չգտնեի դոնե առանձին տեղերում և որոշ ժամանակ, բարեհաճ ունկնդիրներ և նախանձախնդիր ապավինողներ»³⁰։

Մարդկանց դյուրահավատությունը խաբեության միջոցով շարաշահելը կազմել է կրոնական պաշտամունքների քարոզչության բնորոշ առանձնահատկությունը։

«Եթե տարերայնորեն առաջացած կրոնները,— գրել է Ֆ. էնդելսը,— փնչալեռ ֆետիշների երկրպագությունը նեգրերի մոտ, կամ ընդհանուր սկզբնական կրոնը արիացիների մոտ, ծագել են առանց խաբեության, ապա իրենց հետագա զարգացման մեջ տեղափոխված խաբեությունը շատ շուտով անխուսափելի է դառնում։ Իսկ արհեստական կրոնները, իրենց բնորոշ անկեղծ խանդավառությամբ, արդեն իրենց հիմնադրման առաջացման ժամանակ չեն կարող չույլ գնալ առանց խաբեության և պատմության խեղափոխուման։ Այդպես և քրիստոնեությունը հենց ամենասկզբից ունեցել է այդ բնույթի շատ ոչ վատ արդյունքներ»³¹։

«Բոլոր հայտնություններ» գրողներն իրենց փրավոմք են վերապահում խաբել իրենց ընթերցողներին,— մի այլ կապակցությամբ գրում է էնդելսը,— նրանք... ոչ միայն, որպես յանոն, դրո-

29 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 164—165։

30 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 472.

31 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стр. 306.

ված են բոլորովին ուրիշ մարդկանց կողմից, որոնք մեծ մասամբ ապրել են շատ ավելի ուշ, քան իրենց շինծու հորինած հեղինակները, բացի դրանից, փրենց հիմնական մասում նրանք մարգարեություն են անում գլխավորապես այնպիսի իրադարձությունների մատեն, որոնք վաղուց արդեն տեղի էին ունեցել և հիանալի հայտնի են իսկական հեղինակին»³²։ Կրոնական քարոզչության բնորոշ առանձնահատկություններից ղուրկ չէ և մեր այս պատմիչը։

«Ազաթանգեղաս պատմություն»-ը մի ձոն է՝ նվիրված Բրիտոնեությունը, հայ եկեղեցուն, կաթողիկոսությանն ու կաթողիկոսներին։ Խիստ վառ գույներով տրված են նրանց գովքն ու ջատագովությունը, ամեն ինչ ուղղված է հեթանոսության դեմ, ցույց է տրված հեթանոսական աստվածների, կուտների ոչնչությունը և նրանց դեմ պայքարի ու Բրիտոնեությանն արմատավորման համար անվեհեր մաքառման օրինակներ, որը և եղել է հայ հոգեորականության և նրա ներկայացուցիչ Ազաթանգեղոսի հիմնական ու միակ նպատակը։

Մեր պատմիչը հեթանոսությունը, կուտապաշտությունը մարդկանց գալթակղության արդյունք է համարում և խորհուրդ է տալիս նրանց դավանողներին արմատահան անել փրենց մարմնից գալթակղեցնող մեղքերը, որոնք խափանում են նրանց մեջ առաքինության արմատավորմանը։ Ըստ նրա, դրանք կուտապաշտական սովորություններն են, որոնք մարդիկ ժառանգելով նախնիներից՝ մուլորված, շարունակում են պահպանել։ Հեթանոսները, ըստ պատմիչի «...խստնաղանջ բազմամբոխ խաթամութ մարդիկ են»³³։

Ազաթանգեղոսը գտնում է, որ քարեղեն պատկերները ժանգոտվում են, գունավորվում, զաղրելի են դառնում, անուշադրության մատուցելով՝ ագեղանում։ Իսկ փայտե պատկերները քայքայվում են որդերից և հյուծվում։ Հանդերձաբքը, որ նրանք կրում են, ցնցոտվում ու մաշվում է³⁴։ Անօրենությունների սերմը, ըստ Ազաթանգեղոսի, չարիքի և պատուհասի ստեղծողն է, որը հետո է լինելու և մատուցելու է չարիքը մարդկանց՝ պետք է վաղօրոք ցորենը մաք-

³² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 476.

³³ Տե՛ս Ազաթանգեղոս, էջ 438։

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 261—262։

րեն որոմից, հեռացնեն նրա հասկը, որ հետո նա մարդկանց շարիք չպատճառի³⁵:

Յուլյց տալով բազմաթիվ համեմատություններով ու օրինակներով կռապաշտության ոչնչությունը, Ագաթանգեղոսը անցնում է քրիստոնեության ջատագովությանը, նրա առավելություններին:

Այնուհետև շատ օրինակներով պատմիչը աշխատում է ընթերցողներին համոզել իր դավանանքի ճշմարտությունը և կոչ է անում ճանաչել աստծուն, հավատալ նրան, դառնալ աստվածապաշտ:

Պատմիչը, որպեսզի ավելի ցցուն ու ազդու ցույց տա քրիստոնեության ուժն ու զորությունը, սկզբում Տրդատին ներկայացնում է իբրև մոլի հեթանոսի, որը Գրիգորին, քրիստոնյա լինելու համար, զաղանաբար չարշարանքների է ենթարկում և իր հրովարտականքով սաստում է հավատությանը: Եթե հաճարժ գտնվի մեկը, որ անպատվի աստվածներին, այդպիսինի ոտքերը, ձեռքերը և սրբանոցը պետք է կապվի ու բերվի պալատ, և նրա տունն ու կայքը, եկամուտն ու ունեցվածքը, ամեն ինչը անցնելու է նրան, ով հայտնաբերելու է անպատվողին³⁶: Հալածվում են ոչ միայն ուրացողները, այլև նրանց թաքցնողները: Իսկ երկրորդ հրովարտական Տրդատը նշում է, որ ուրացողների՝ հատկապես քրիստոնյաների պատճառով, աստվածներն իրենցից երես են դարձրել, ուստի զորժերը անհաջող են ընթանում և զրա համար հրամայում է, որ եթե դռնի մեկը, որին հնարավոր չինի հտ կանգնեցնել հեթանոսությունից, ապա նրան հայտնաբերողը արքունիքի կողմից պարգևի ու պատվի կարժանանա³⁷: Իսկ եթե մեկը նմանների մասին չհայտնի, կամ թաքցնի, ապա նա մահապարտ կհամարվի և արքունի հրապարակ բերվելով՝ կսպանվի, իսկ տունը կանցնի արքունիքին³⁸:

Եվ ահա, այդ նույն Տրդատը լսելով Գրիգորի հրաշագործ քարոզները, միանգամից փոխվում է, ստրկանում, ժողովրդի հետ միասին ընկնում է Գրիգորի առաջ, աղաչում, խնդրում, թավալվում գետնին, որպեսզի նա նրանց բուժի³⁹: Տրդատը ոչ միայն դառնում է ջերմ քրիստոնյա, այլև Գրիգորի հետ միասին շրջում է ամբողջ

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 263—265:

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74:

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75,

38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76—77:

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 371—372:

երկրով մեկ ու տարածում քրիստոնեությունն. այս անգամ արգեն-
հեթանոսների դեմ կիրառելով այն նույն պատիժները, որոնք նա
առաջ զործադրում էր քրիստոնյաների նկատմամբ: Պատմիչն ա-
տում է, որ Տրդատն իր զորքով Վաղարշապատից շարժվել, զնացել
է Արտաշատ, այնտեղ ավերել է Անհատական աստվածների տա-
ճարները⁴⁰: Ավելին, նա իր տերության մարդկանց՝ մեծերի ու
փոքրերի հետ ուխտ է դնում, որպեսզի բոլորն էլ հաստատ և հնա-
զանդ լինեն աստծու պատվիրաններին և հավատան նրան ամբողջ
սրտով: Եվ բոլորը համաձայնվում են ու շտապում կատարել այդ
ուխտը⁴¹:

Ահա քե ուրն էր մեր պատմիչի դավանանքի՝ քրիստոնեության
ուժն ու զորությունը: Եթե Տրդատի պես քաջավորն է Գրիգորի ու-
մերն ընկնում, քալարվում գետնին ու անընդհատ աղաչում ու պա-
ղատում⁴², ապա քրիստոնեությունն ամենահաղթն է, ամենաան-
պարտելին:

Վաղ քրիստոնեական և միջնադարյան պատմագրության դա-
սակաբային միատեսակությունն իր արտահայտությունն է գտել
նաև աշխարհայացքի ու մեթոդոլոգիայի մեջ: Այդ պատմագրու-
թյան վրա խիստ ազդել է աստվածաբանական պատմական համըմ-
բրոնումը, որի համաձայն պատմությունն միակ գործունը, նրա շար-
ժիչ-առաջմղիչ ուժը հանդիսանում է հին հրեական աստվածը՝ Եհո-
վան: Այդ սկզբնապես ցեղային աստվածը, Վասկես ոչնչով չտար-
բերվելով հայրենան ժողովուրդների աստվածներից, ժամանակի ըն-
թացքում, մարգարեական-գուշակիչ երկերի հեղինակների պատ-
մելագրմամբ, դարձել է համաշխարհային աստված, որը և կառա-
վարում է բոլոր ժողովուրդների բախտը: Այդ պատկերացման հա-
մաձայն, պատմության մեջ ամեն ինչ տեղի է ունենում այս աստու-
ծու անմիջական պործողության միջոցով-միջամատություններ, նրա
կամքով, նրա նախագծած պլանով, ստեղծվում ու կործանվում են
թագավորությունները, ծաղկում և անկում են ապրում ժողովուրդ-
ները:

Ավելի տարածված էր այն պատկերացումը, ըստ որի աստվա-

40 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 395:

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 432:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 432, 435:

ծային կանխագուշակումները նշված են ընդհանուր դժերով միայն ու իրականացվում են շնորհիվ աստծու մշտական և ուղղակի միջամտության՝ ժողովուրդների և պետությունների, առանձին մարդկանց ճակատագրում: Մարդը պատմության գործոն չէ, այլ աստծու կույր գործիք, խաղատիկնիկ, որին շարժման մեջ է դնում համաշխարհային պատմական դրամայի միակ հերոսը—ամենաբարձրյալը՝ աստվածը: Ահա այս էր ռեալ պատմական իրականության նկատմամբ մարդկանց պատկերացումը, իդեալիստական աշխարհայեցողությունը:

Ազաթանգեղոսի համար էլ ամեն ինչի արարիչը, ստեղծողը, ճարտարապետը աստվածն է⁴³: Նա է ցերեկվա ու խավարի ստեղծողը, լույսի արարիչը⁴⁴: Աստված ամենագետն է, ամեն ինչի տերը, բժիշկը⁴⁵: Օրինակները շատ են, դրանք բոլորն էլ վերցված են Ս. Գրքից:

Ընդունելով հանդերձ, որ «ի սկզբանէ էր Բանն, և Բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր Բանն, որ ամենայն փնչ նովաւ եղև»⁴⁶ (Հովհաննու ավետարանից), Ազաթանգեղոսը վերապահութուն է անում առեւով, որ աստված մենակ չէ, նրան արարչակից է որդին և համագործ է սուրբ հոգին⁴⁷: Նրա միջոցով սկզբից եղն է աշխարհը, որ ստեղծվել է ամենազորների միասնական երրորդության զորութեամբ, միախոհ, միակամ⁴⁸: Միայն մի տեր է, երեքանձնյա մի զորություն⁴⁹: Սակայն պատմիչը չի ասում, թե ինչպես է առաջացել այդ երրորդությունը, և դառնում է, որ այդ հարցը քննարկման առարկա չի կարող դառնալ, քանի որ ոչ ոք չի կարող քննել, թե ինչպես կամ ինչ ձևով է եղել⁵⁰: Միակ ելքը հավատն է՝ հավատացեք այդ միասնությանը անշշունջ լուսնությամբ, լուռ հավատով⁵¹:

43 Տե՛ս Ազարանգեղոս, էջ 63:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54—55:

45 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 384:

46 Նույն տեղում, էջ 195:

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133:

48 Տե՛ս նույն տեղում:

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194:

50 Տե՛ս նույն տեղում:

51 Տե՛ս նույն տեղում:

Ընդունելով հանդերձ աստծու սկզբնական լինելը, պատմիչը սակայն, բնության առանձին երևույթներին տալիս է բնական բացատրություն: Կենդանիները, բուսական աշխարհը բնության ծնունդ են. նոր կենդանու կամ բույսի առաջացման համար անհրաժեշտ է սովորական բնական մի գործողություն-բեղմնավորում⁵²: Ագաթանգեղոսը բնության կոնկրետ երևույթների բացատրությունը գերբնական ուժերի մեջ չի փնտրում. այլ հենց այդ երևույթների մեջ և դրանց հատկանիշները համարում է բնական:

Հակառակ տիրող մտայնության, Ագաթանգեղոսը բնությունը մեկուս չի համարում, նա գտնում է, որ բնությունն ամեն բանով մարդու բարոյությունն է սպասարկում: Պատմիչը ձգտում է մարդու մեջ սեր առաջացնել հանդեպ բնությունը: Ճիշտ է նկատում Հ. Գաբրիելյանը, որը գտնում է, թե «Ագաթանգեղոսը աշխատում է բնությունը կարգով որպես մի բովանդակալից դիրք, մի մատյան, որն ուսուցանում է մարդուն կյանքի կազմակերպումը և բացատրում բազմաթիվ անհասկանալի թվացող երևույթները»⁵³:

Ըստ Ագաթանգեղոսի, բնության երևույթները դիտելով է, որ մարդկանց մեջ առաջացել են այս կամ այն գաղափարները, մինչև իսկ կրոնական ըմբռնումը հարության մասին: Ասում է, թե կենդանաբար, բուսաբեր դարուն, արդարև մարդկանց հիշեցնում, սովորեցնում է մեռելների հարություն առնելը⁵⁴:

Ագաթանգեղոսն էլ է հավատում հրաշքներին, տեսիլներին, հեքիաթային չաբձարանքներին, բոլորովին քննադատական մոտեցում չունի իր օգտագործած աղբյուրների և լսածների նկատմամբ, մի ամբողջ բաժնակ չի կարողանում քանդել հեթանոսական մեհյանքի: Գրիգոր Լուսավորիչը ձեռքն է առնում տերունական խաչք, կանգնում մեհյանի դիմաց ու ասում է. «քո հիշատակը, տեր, թող հալածի նրանց», և հանկարծ այդ խոսքերից հետո ուժգին հողմ է բխում եպիսկոպոսի ձեռքին գտնվող փայտից, հողմավեր անում, տապալում բազմանների բոլոր կառույցները: Եվ իբր այնպես է կոր-

⁵² Նույն տեղում, էջ 258—259:

⁵³ Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1936, էջ 117:

⁵⁴ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 327:

ծանվում, որ դրանից հետո ոչ ոք այնտեղ չէր կարող որևէ հետք նշմարել⁵⁵:

Նվիրատ գետում մկրտվելու ժամանակ,— գրում է պատմագիրը,— աստծո կողմից սքանչելի նշան է երևացել՝ ղեռի ջրերը կանգ են առել և ետ շրջվել, ղեռի վրա լույսի սյուն է բարձրացել և լուսավորել տերունական խաչի նման ու այնքան ուժեղ է եղել լույսը, որ նսնմացրել է արևին⁵⁶: Օրինակները շատ են, բավարարվենք բերվածով: Այնտեղ, որտեղ մարդիկ ի վիճակի չեն եղել բացատրել երևույթների պատճառները և հաղթահարման ուղիները (երկարատև անձրև ու հեղեղ, երկրաշարժ, երաշտ, անժամանակ ձյուն և այլն), դիմել են ճակատագրին կամ աստծուն: Ագաթանգեղոսն էլ, ինչպես և մեր պատմագիրներից շատերը այդպես են արել:

«Այդ մի ժամանակ էր,— գրում է Ֆր. Էնդելսը,— երբ նույնիսկ Հռոմում, Հունաստանում, իսկ անհամեմատ ավելի մեծ շափով Փոքր ասիայում, Ասորիքում և Եգիպտոսում, բացարձակապես անքրննադատորեն ընկալվում էին գանազան ժողովուրդների ամենակոպիտ սնոտիապաշտությունների խառնուրդները և դրանք համալըրվում բարեպաշտ պատրանքով կամ պարզ շառկատանությամբ. ժամանակ, երբ հրաշքները, հուզավառությունները, տեսիլները, բանդագուշանքները, կանխագուշակությունները, ռակի պատրաստելը, բժժանքները և միստիկական այլ անհեթեթությունները կատարում էին ամենաակնառու դեր»⁵⁷:

Մեր պատմիչը գիտե, որ «դիցապաշտ կախարդությամբ» ստիպել են մարդկանց հավատալու հեթանոսությանը: Անահիտ աստվածուհու կապակցությամբ նա Տրդատին ասում է, թե դիցապաշտ կախարդությամբ մարդիկ այն ժամանակ (հնում), ցնորքով, դեերի կերպարանքով համոզել են մեհյանների կառույցել, պատկերներ տեղադրել և երկրպագել⁵⁸:

Պատմիչը աշխատում է ցույց տալ, որ չնայած աստվածապաշտությունը դժվարությամբ է սերմանվում, սակայն զորությամբ է ելնում, անաբոսությամբ է սերմանվում, սակայն փառքով է հա-

55 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 412:

56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 420—421:

57 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 16, ч. II, էջ 416:

58 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 38:

լություն առնում, կենդանանում, հաղթանակում: Ընթերցողներին դրանում համոզելու և դյուրմբռնելի դարձնելու նպատակով, նա համեմատում է աստվածապաշտության սերմանումը հնձվորների ու մշակների աշխատանքի հետ:

Նա գրում է, թե մարդկանց հասնող վիշտն ու շարշարանքը աստվածապաշտության համար են, երբ հնձի ժամանակ առատությանն արդեն են ստանում սերմանողները, դրա հետ միասին նրանք բերկրանք և ցնծություն են ապրում, քանի որ, երբ մշակը տապ խորշակին արեգակնակեղ լինելով չքրտնի, չի զգա ձմեռային համեղասի ուրախությունը⁵⁹:

Ընդհանրապես նա ֆիստոնեության սկզբունքները, լոգմաները պարզեցված ձևով է փառում. ամեն մի սկզբունք հասկանալի դարձնելու նպատակով նմանեցնում է բուսական ու կենդանական աշխարհին և բնության երևույթներին ու բերում բազմաթիվ նետաֆիթ օրինակներ:

Այսպես. խոսելով մահվան ու հարություն առնելու մասին, նա գրում է, թե երբ աստված մարդկանց վերստին կենդանացնի, նրանք կշառնան ցորեն, որպեսզի արքայության շտեմարանը բարիքներով լցվի, որպեսզի մեկի փոխարեն բազում բերք բերեն: Ինչպես օրինակ՝ հնձի ժամանակ ջոկում են որոմը և կրակի մեջ նետում, նույն ձևով էլ մարդիկ հանկարծակի գերեզմանից հարություն են առնում՝ ուլքեր ընդունում են աստծու սրատվիրանները, նրանք ատոր ցորենի նման պարարտ են բուսնում⁶⁰, իսկ ուլքեր չեն ընդունում՝ որոմի ճակատագրին են արժանանում:

Խոսելով աստվածապաշտության մասին, նա գտնում է, որ մինչ այդ մարդկանց սրտերը անապատից էլ անպտուղ են եղել, և դաշտից ափելի անջրդի⁶¹, իսկ հետո, երբ արդեն աստծուն հավատացել են, և նա այգի է կանչել հավատացյալներին, լցվել են կալերը ցորենով, հնձանները՝ գինով և յուղով⁶²: Որովհետև մարդ ինչ աշխատանք էլ որ կատարի աստծու պատվիրանի համաձայն, կստանա պտուղները: Դա նման է, ասում է պատմիչը, երկրագործության

59 ՏՆՍ Ազարանդեղոս, էջ 63—64:

60 ՏՆՍ Նույն տեղում, էջ 264:

61 ՏՆՍ Նույն տեղում, էջ 269:

62 ՏՆՍ Նույն տեղում:

օրինակին, որովհետև նախ հերկում, փափկացնում են հողը, ակոս-
ներ ձգում, պարարտացնում՝ նախ քրտնաթոր աշխատանքով մո-
լախոտերը, ապա բույսերը արմատախիլ անում և հետո ցանում
օգտակար ցանքի սերմերը: Եվ այսպես ամեն մի հարցադրումը
ուղեկցված է մի քանի համեմատություններով, որոնցից մի մասը
վերցված է Աստվածաշնչից, մի մասն էլ իրեն հեղինակինն է:

Ազգաթանգեղոսը եկեղեցին Վեր է դասում պատմությունից. թա-
գավորները զուսի են խոնարհում նրա ներկայացուցչի առաջ, ասն էլ
այնպիսի թագավորներ, ինչպիսիք են Տրդատն ու Կոստանդինոսը⁶³:
Տրդատը ոչ միայն խոնարհվում է, այլև Գրիգորին ա-
ղաչում է մասնակից դարձնել իրեն, կնոջը և քրոջը Հռիփսիմյան
փույսերի ոսկորների թաղմանը և նրա հրամանով ինքը, վերջնելով
կացինն ու բա՜ր փորում է, իսկ Աշխեն ափերնը և քույրն փրենց
հագուստի փեշերով դուրս են տանում—թափում⁶⁴:

Եթե Կորյունի մոտ կաթողիկոսն ամեն փնչ անում է թագավորի
հրամանով և համաձայնությունից, իշխանների համաձայնությամբ
և օժանդակությամբ, ապա Ազգաթանգեղոսի մոտ թագավորը և իշ-
խաններն ամեն ինչ անում են Գրիգորի հրամանով և համաձայնու-
թյամբ: Այլ խոսքով, աշխարհիկ-քաղաքական իշխանությունը սոս-
րադրված է հոգևոր-եկեղեցական իշխանություն: Նման պատկերա-
ցումը կամ ըմբռնումը արդյունք էր այն իրավիճակի, որ իշխել է
այս պատմությունը գրելու ժամանակ, և թերևս կովաններից մեկը
լինի նրա գրելու ժամանակը որոշելու համար: Ճիշտ է Հայաստա-
նում V դարի 30—40-ական թվականներին հայկական թագավո-
րությունը վերացված էր, սակայն, փաստորեն, Երկիրը կառավա-
րում էին հայ աշխարհիկ տերերը—նախարարները: Անհրաժեշտ էր
ցույց տալ, որ եթե անգամ Տրդատի պես ուժեղ թագավորը ենթարկ-
վում էր կաթողիկոսին, մեկնելու համար թուլություն խնդրում
ներառից, ապա նախարարների մասին խոսք չի կարող լինել: Իսկ
դրա անհրաժեշտությունն այն ժամանակաշրջանում եղել է, նախա-
րարները՝ թագավորության վերացումից հետո, ձգտել են կաթո-
ղիկոսին իրենց կամակատարը դարձնել, դրա համար էլ Սահակին
աթոռադուրկ են արել: Այդ ձգտումը հակասում էր եկեղեցու շահե-

63 Տե՛ս Ազգաթանգեղոս, էջ 371, 442:

64 Տե՛ս նույն աեղում, էջ 389:

րին, որն, ընդհակառակը, աշխատում էր ամեն գնով գերիշխող չիրք գրավել նաև երկրի քաղաքական կյանքում:

Պատահական չէ ուրեմն, որ Ագաթանգեղոսի մոտ Տրդատի ժամանակ թագավորը և ամբողջ ղորքը աշխարհախումբ բազմությամբ հանձն են առել կատարել խնդիրքը և հրամայվածը գործի վերածել⁶⁵: Հետևապես այդպես պետք է լինի բոլոր ժամանակներում: Ահա պատմիչի նպատակը:

Եկեղեցու շահերից է բխում նաև Ագաթանգեղոսի՝ ժառանգական տիրապետության գաղափարը: Խոսելով Գրիգորի կողմից իր Արիստակես որդուն եպիսկոպոս ձեռնադրելու մասին, նա վկայակոչում է Ս. Գիրքը, ուր գրված է, թե «Հայրերի փոխարեն ճորդները իշխան դարձան երկրի վրա» և այդ, իբր թե արվում է Տրդատ թագավորի ազաչանքով⁶⁶:

Ագաթանգեղոսը նույնպես արտահայտելով տիրող մտայնությունը, քրիստոնեությունը համարում կամ դիտում է իբրև ազգությամբ հատկանիշ, հոմանիշ:

Խոսելով Կոստանդիանոս կայսեր՝ քրիստոնեության տարածման համար ծավալած գործունեության մասին և վկայակոչելով Ս. Գիրքը, նա գրում է, թե Կոստանդիանոսն փր ղորքերի բազմությունը ժողովեց մեծ ծովի ափին և բոլորի հետ երգվեց, որպեսզի ամեն ոք հավատա ճշմարտությանը, «մի աստվածբարբառ պատգամով, որ մի ազգի մի աստծո կատարյալ փառավորիչը լինի»⁶⁷:

Տրդատ թագավորի համար «Յունաց աշխարհը» մի դրախտավայր է: Տրդատն ասում է, թե երբ իրենք հունաց երկրում էին, այնտեղ տեսնում էին թագավորների հոգատարությունը երկրի շինություն, բարեկարգության համար, հոծ բազմության խաղաղ բարեկեցությունը և նրանց այդ աշխատանքը փոխհատուցվում էր խաղաղությամբ, ամենայն բարիքով փառավորվելով՝ նրանք բարիքներ էին վայելում⁶⁸:

Սակայն, իրապես, իհարկե այդպես չի եղել. կայսրությունն այդ ժամանակաշրջանում ներքին ճգնաժամ է ապրել, անընդհատ

65 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 419:

66 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 435:

67 Նույն տեղում, էջ 437—438:

68 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73—74:

պատերազմներ է մղել արտաքին ու ներքին թշնամիների դեմ, ուստի խաղաղասեր շինության ու բարիքների վայելելու մասին խոսք չէր կարող լինել: Որն էր նման պատկերացման պատճառը: Չմոռանանք, որ երկը գրված է V դարի կեսերին, երբ Հայաստանում բավական ակտիվացել էր պարսկական Վողմանորոշումը: Անհրաժեշտ էր ցույց տալ Վայսրուքյան առավելությունները Պարսկաստանի նկատմամբ, նշել, որ այնտեղ խաղաղություն է տիրում, և կայսրությունը կառող է զորավիգ լինել հայությանը՝ Սասանյանների դեմ նրա պայքարում: Ահա հունական կողմանորոշում ունեցող պատմիչի նպատակը: Պատահական չէ, որ Տրդատը սկզբնական շրջանում քրիստոնեության դեմ ուղղված հրովախոսակներն ընդօրինակել էր, «Յոնաց թագավորներից»: Տրդատն ասել է, թե հունաց թագավորներն փրենց աշխարհում սաստիկ հրաման էին տվել՝ մահվան դատապարտել քրիստոնեություն ընդունածներին, և ինքն էլ բարի օրինակ է վերցրել նրանցից⁶⁹:

Հետևելով, հավանաբար, Գրիգոր Նյուսացուն⁷⁰, Ադաթանգեղոսը գտնում է, որ մարդը գիտակցությամբ և կամքի ազատությամբ օժտված մի էակ է: Հակառակ ժամանակին տիրող մտայնության, ըստ որի կամքի ազատությունը մարդուն չարագործ է դարձնում, նա գտնում է, որ մարդը չարիքներով տարվել չի կարող, քանի որ իր կամքով անձնիշխան ազատությունը գիտակցում է բարի գործերով, որպեսզի շնորհ գտնի բարերար տիրոջից և արարչից⁷¹: Մարդն, ըստ հեղինակի, անձնիշխան է, սակայն այն չարիքներ գործելու համար չի տրված նրան, այլ, ընդհակառակը, շնորհիվ այդ անձնիշխանության մարդը գիտակցաբար կարողանում է խույս տալ չարիքներ գործելուց⁷²:

Ելնելով ստեղծված իրավիճակից, երբ փողովորդի և հայրենիքի ինքնուրույնությունը վտանգված էր, պատմիչը գտնում է, որ մարդը պետք է բարին զործի, հետևի բարի գործերին և բերելով Կորյունի մոտ Աստվածաշնչից վկայակոչված հատվածները, կարծես կոչ է անում՝ հաղթահարել դժվարությունները, կյանքը շինայել բարի

69 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74—75:

70 Տե՛ս Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1956, էջ 118:

71 Տե՛ս Ազարանգեղոս, էջ 137:

72 Տե՛ս նույն տեղում:

գործի համար: Որն էր Ազաթանգեղոսի ժամանակի բարի գործը՝ ազատության և ինքնուրույնության համար պայքարն էր, մարդու արժանապատվության ու հայրենասիրության վեհ զաղափարների արմատավորումն էր: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր մարդուն հանել պասսիվ վիճակից, հրահանակով, գիտակցված գործունեության կոչել, բարձրացնել նրա դերն իր իսկ արժանապատվությունը պաշտպանելու գործում: Այստեղ է, որ դրսևորվել է պատմիչի հումանիզմը:

Այդ մի ժամանակաշրջան էր, երբ Սասանյանների՝ հայերի դավանափոխության քաղաքականությունը, որոշ արդյունքներ տվել էր, մի բանի հայ նախարարներ ոչ միայն ընդունել էին զրադաշտական կրոնը, այլև առաջնորդում էին թշնամու բանակներին, ասպատակում հայրենի երկիրը, սպառնում ժողովրդի ինքնուրույնությունը, ջլատում երկրի զինական ուժերը, թուլացնում երկրի ղեմադրողականությունը: Անհրաժեշտ էր ցույց տալ ժողովրդի խնդնագոյության պահպանման գործում դավանափոխության ծանր ու կործանարար հետևանքները: Այդ անելու համար պատմիչը Տրդատի բերանով հայտարարում է, թե դուք ինքներդ գիտեք, որ հենց սկզբից, մեր նախնիների օրոք, աստվածների օգնությամբ բազում հաղթություններ էին շնորհվում մեզ, շատ ազգեր նվաճել և հպատակեցրել էինք: Իսկ երբ չբարեհաճեցինք աստվածներին պաշտելով նրանց կամքը քաղցրացնել մեր նկատմամբ, զայրացան և մեզ զրկեցին մեծ տերությունից⁷³:

Պատմիչը ցանկանում է հասկացնել, որ եթե դավանանքի ուրաջությունը (անկախ կրոնի բնույթից) անցյալում հայերին զրկել է մեծ տերությունից, ապա իր ժամանակ վեկ իզրկի ինքնուրույնությունից: Դիմելով հասարակության բոլոր խավերին «...բոլոր մեծամեծ նախարարներին, ազատներին, գործակալներին և թաղավորների սիրելիներին և շինականներին», նա զգուշացնում է ուրաջության հետևանքների մասին: Ի դեպ, նկատենք, որ պատմիչը՝ ճիշտ է պատկերացրել ու ներկայացրել իր ժամանակաշրջանի հասարակական կառուցվածքը, ֆեոդալական հիերարխիան, դասակարգային սահմանադատումը: Հասարակությունը կառուցված է, ըստ մեր պատմիչի, երկու հակադիր դասակարգերից, Տրդատը

73 Տե՛ս Ազաթանգեղոս, էջ 76:

դիմում է իր իշխանություն տակ գտնվող «առ ազատս և առ շինականս»⁷⁴։ Պատմիչը գիտե, որ ազատներն են թագավորի սիրելիները «...առ ամենայն նախարարք մեծամեծք և ազատք և գործակալք և սիրելիք մեր թագաւորաց...», ապա շարունակում «և շինականք...»։ Գիտե նաև, որ ֆեոդալական սանդուղքի վերևում՝ նախարարներն են, մեջտեղում՝ ազատները և ներքևում՝ շինականները։ Հետաքրքիր է նաև, որ սանդուղքի մեջտեղում գտնվող ազատների համարում է զորք և կարծեր նույնացնելով այդ երկու հասկացությունները, համանիշ է համարում։ Նա գիտե, որ հասարակության այդ խավի հիմնական պարտականությունն է զինվորական ծառայությունը. դրա համար էլ թվարկելով հասարակախավերը, «ազատները» փոխարինում է զորք բառով⁷⁵։

* * *

Ազաթանգեղոսի՝ մինչև հիմա ավելորդ որակված ու կրկնողություններով լի ընդարձակ առաջաբանը չափազանց կարևոր է ամբողջ աշխատության նպատակը բացահայտելու, ինչպես նաև այն գրելու ժամանակը որոշելու համար։ Նրանում գրտնորված են նաև հեղինակի քաղաքական ձգտումները, հասարակական-քաղաքական դեմքը, մտածողությունն ու աշխարհայացքը։

V դարում, ստեղծված պայմաններում, բացահայտ ձևով գրի առնել իսկական նպատակներն ու ձգտումները, հնարավոր չէր և հայություն ծանր վիճակով տառապող առաջագնամ մարդիկ դիմում փին դանադարան միջոցներով՝ իրենց այդ նպատակներն ու ձգտումներն արտահայտելու, քարոզելու համար։ Ինչպես տեսանք նախորդ սխառմիչը՝ Կորյունը, իր նպատակին հասել էր պատասխարվելով Աստվածաշնչից բերված բաղմամբով մեջբերումների ետևում։ Ազաթանգեղոսը դրան հասել է պատասխարվելով վաճառականի դիմակի ետևում, այն էլ «...վաճառականության մեջ խոսքի բռնվելով և երկյուղ զգալով»⁷⁶։

Այժմ փորձենք տեսնել, թե ինչ է թաքնված նավարկության ու վաճառականության ներքո։

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73։

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76։

76 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10։

Պետք է ենթադրել, որ Ադաթանգեղոսի երկը գրվել է Ավարայրի ճակատամարտից հետո և ոչ թե դարձի առաջին կեսում, ինչպես կարծում է Մ. Աբեղյանը:

V դարի 50-ական թվականներին, իսկուպես, Հայաստանը գտնվում էր ընդոստ ալիքների վրա և նրանում տիրում էր մարկածին օդ, որի դեմ և մարտի են պատրաստվում ավերված ու կողոպտված երկրի ընչաքաղց և օգտածարավ մարդիկ—նավարկողները: Նրանք ի մի հավաքված բազմությու են և միացյալ ուժերով քիավարում են (իմա—սլաքարում են), բաշակեցելով միմյանց: Այս ժամանակ ալիքների վրա, յուրաքանչյուրը շտապում է իր քավառը: Այնտեղ նրանք պատմում են մերձավոր սիրելիներին ճանապարհին պատահած տաժանակիր անցքերի մասին, թե ինչպես քաղաքական-հոգևոր օգտի համար, վտանգի ենթարկվելով և մահվան դեմ մաքառելով, իրենց անձերը դրավ են դնում ի սիր բարեհաջող վաճառականության: Այստեղ խոսքը, իհարկե, վաճառականության մասին չէ: Շատուհի առաջատակություններից հետո Հայաստանի քաղաքները ավերվել էին, առևտուրը քայքայվել էր ու հետադիմել, թուլացել էր Հայաստանի դերը նաև տարանցիկ առևտրի մեջ, հետևապես բարեհաջող վաճառականության մասին խոսք չի կարող լինել: Այդ ժամանակ խոսք վարող էր լինել միայն բարեհաջող աղաքների մասին և մեր պատմիչը այդ էլ ցանկանում է առել: Նավարկողները ոչ թե վաճառականներ էին, այլ հայության ինքնադուրյան ու ինքնուրույնության համար մարտնչող, անձնազոհ մարդիկ էին, որոնք դենք ու գրեթե իսպառ էին դնում այդ վեհ գործին—վարդաններն ու մուշեղները, կորյուններն ու խորենացիները և նրանց գրչակիցները: Նրանք էին, որ ընդերքից խոր անդդի դիմաց ահաբեկված օրհասական վախճան էին գուշակում իրենց հայրենիքի համար, թեպետ և տեսնում էին, որ շարժվում են ահարկու սարսափելի ջրերի վրայով, այնուամենայնիվ, ի միտ ածելով իրենց հաջողությունը, ջանում էին դիմագրավել ահագին ծովի խռովությունը, որպեսզի հարստությամբ վերադառնալով, յուրաքանչյուրն իր ընտանիքին խնդությամբ ցույց տա ձեռք բերածը⁷⁷: Այդ նրանք:

77 «Յաղագս Պիտոյից»-ի «Բաղդատություն անդաստանի և նավահանգստի սահմանում» կարգում ենք. «Արագ-արագ թևով յառաջ վերաբերում է նաև երկրորդին՝ նավերով շտապ ճանապարհորդել, և անհապաղ արագությամբ դարձ-

էին, որոնք ձգտում էին իրենց վրայից թոթափել աղքատության անունը: Պետք է ենթադրել, որ պատմիչը աղքատութիւն ասելով, նկատի ունի օտարի կողմից նվաճված լինելը, հպատակեցումը, և նրա «վաճառականները» հենց ձգտում են թոթափել օտարի լուծը, ազատել իրենց տառապյալ մերձավորներին հարկերով ծանրաբեռնող իշխանների բռնութեանից, բերված շահույթից վճարում են նրանց պարտքը, որպեսզի թագավորների ծառայութեան լծից ազատելով՝ հանգստանան: Ազաթանգեղոսի ժամանակ Հայաստանում թագավոր չկար, նա ընկել էր երկու բռնակալ պետութեանների տիրապետութեան տակ, որոնք և հարկերով ծանրաբեռնել էին պատմիչի հայրենակիցներին, և պատահական չէ, որ նա նշում է թագավորներ և ոչ թագավոր, նկատի ունի պարսից արքային և բյուզանդական կայսրին, որոնց ծառայութեան լծից էլ պետք է իր հերոսները ազատեին տառապյալ մերձավորներին:

Պարտքը վճարելով, թագավորների ծառայութեան լծից ոչ որ չէր ազատվում: Ինքած շահույթը պայքարի հաղթանակն էր, որը և կարող էր ազատել այդ ծառայութեանից և մեր պատմիչը այդ էլ հենց նկատի ունի: Այդ շահույթի համար է, որ «վաճառականները» կամ նավարկողները դժվարին պատերազմ են մղում բարձ-

յալ հրաժեշտ տալով, սրա նման թեարույս ցանկութեամբ առաջ սլանալ այնտեղ, ուր կցանկանան ընթանալ:

...Նրանք անպարտելի են սաստկացած ալիքների դեմ հանդիման, այնպես որ քաջարար և հաղթահարելով իրար վրա կուտակված հորձանուտ ալիքները, ճեղքում անցնում են դեպի ցանկացած վայրը: Անվախ քաջութեամբ գոտեպնդված իրենց վաստակի (շահի) նկատմամբ և ժիր այն մշակելիս, փախուստի էին մատնում վայրի կենդանիներին, որպեսզի հաղթահարեն հանդիպած դժվարին պատահարները», «Յողազս Պիտոյից» տե՛ս Մատենադրութիւն նախնեաց, Վինետիկ, 1843, էջ 495—496:

«Սահման դրութիւնում» էլ կարդում ենք. «Բոլոր երևույթներից առավել, որ մարդկային կյանքի կարիքների համար կիրառվում են, հրաշափառագոյն և նորասքանչ է երևում հավաստու մասնագիտութիւնում և առավել զերազանց է, քան բոլոր մտավոր բնական ակորթութիւնները: Բայց նա, թեև այսպիսի բնույթ ունի, սակայն աստվածային շնորհքով կիրառվելու դեպքում աննկատելի ու անբնական բաները զանազան մեքենայավոր հնարքներով կարելի և մնայուն կղարձվի բոլորի համար... Եվ այսպես համազորիկ այս երկու տարրերը՝ ծովը և ցամաքը, կիրառելով հարկավոր կարիքների բավարարման համար, տանում է յուրաքանչյուր կողմերից հավասարապես մեծ և զանազան բարեղեպ շարքերը, և ահա իր մեջ պարունակելով մեծափառ փարթամութեան իրեր՝ բերում է դրանք» (էջ 564—565):

րացող ջրեղեն լեռների (Պարսկաստանի) և անդնդախոր ծովային ձորերի (Բյուզանդիայի) մեջ, ջանում են իրենց անձերի փրկությանն ապահովել, որպեսզի ազատվելով խռովահույզ բքախառն փոթորից, կարողանան հասնել խաղաղ նավահանգիստը⁷⁸:

Պատմիչի նավարկողներից շատերն իրենց կյանքը մահվան վտանգի են ենթարկում ոչ թե ազահույթյունից, այլ աղքատության, կարոտության և ետին տանելության պատճառով, նրանք չեն տատանվում վտանգի առջև, շտապում են իրենց պարտականությունը կատարել, հուսալով թերևս գտնել իրենց զլխի փրկանքը և իրենց անձերն ազատել պարսերից:

Նավարկողներից շատերն իրենց հարստությունը երկրի օգտին են ի սպաս դնում, վարդարում են իշխաններին ծանրագին մարգարիտներով ու պատվական քարերով, օգնում են աղքատներին, փոքր-ինչ հարգանքի արժանացնելով: Ինչ նկատի ունի մեր պատ-

78 Թե հնում ինչ պատկերացում են ունեցել նավահանգստի մասին, մեզ տեղեկացնում է «Յազգու Պիտոյից» «Բաղդատություն անդաստանի և նավահանգրստի սահմանը»: Այնտեղ կարդում ենք «...Բայց այժմ արժանավորները դարձանալով կրնդունեն միայն նավահանգիստների և անդաստանների վայրերը գովելի, որոնք միասնաբար հավասար կերպով շահավետության և բարօրության արդյունքները հոսեցնում են ցամաքի վրայով պատրաստի (վիճակում): Եվ սրանց մասին վկայություններ իմացվում են (իրենց) արդյունքներով՝ միմյանց հետ մոտիկից համեմատելիս, որպեսզի դիտենանք աճած երկու բարիքներն էլ, այսպիսի սկիզբով, սովորություն ունեւ պահելու իր հանգստի կայանները, մեկը ծովի և ցամաքի միացման տեղում՝ բնակիչների երկու կողմերի համար էլ բավարար չափով միջնորդելով, որպեսզի կարոտ չմնան ընդունելության կարիքն ունեցողները: Իսկ մյուսը գտնվելով (ափին) սփռվել է մինչև աշխարհի բոլոր ծայրերը մարդկային ընդհանուր ցեղի մերձեցման համար, (որը) բազմը վայելմամբ ընտելանում է իրեն: ...Եվ մեկը նրանցից, որոնք նավավարության ընթացքում հոգատարություն և հոժարություն է տաժում միաժամանակ օգտարեր այս տարրի (կամ տարերի)՝ նկատմամբ:

Ուստի պատշաճագույն խնորժումն նավահանգստի մասին, երբ բարոզը միշտ անխռով հանգստարանում հանդարտվում է ալիքների փոթորկալի մորիկների հուզումից: ...Այսպես էլ դասավորվում է հանգստի երգեցողության հրահանգը վարժությունների կատարելով, որովհետև ոչ թե դրժող դատարկությանը թույլ է տալիս անվարժ լինել յուր գործերում, այլ վարժեցնում է սովորել նվազելու ու դադարառնելու ժամանակ և խորամուխ դարձնում գործիքների պատրաստ վիճակում լինելու: ...Եվ նավահանգիստը, որքան էլ հեռվում կամ մոտիկ տեղում ծովը ալեբարախ փոթորկի, մեկ է՝ ալիքների նկատմամբ անդրգովի կայունություն է ցուցաբերում» (էջ 493—495):

միջը, որն է նրա մարգարիտն ու պատվական քարը: Հոգևոր արժանիքների վեհությունն է, որ աստվածասերների համար մեծագույնն է նման մարգարտի և պատվական քարի: Այդ հոգևոր արժանիքներն են դարգարում թագավորների թագերը, աղքատներին փոքր ինչ արժանացնում հարգանքի: V դարի կեսերին հոգևոր արժեքները հայ գիրն ու գրականությունն էին, քրիստոնեությունն էր, որոնք և բարձրացնում էին ժողովրդի մեջ մարդկային արժանապատվությունն ու հայրենասիրությունը, դրանով խել հարգանքի արժանացնում աղքատներին—ժողովրդին, պատվար հանդիսանում աղգային ինքնագոյություն ու ինքնուրույնության պահպանման համար: Պատմիչի «վաճառականները» աշխարհը դարգարում են նոր ու չքնաղ գյուտերով: Այդ նավարկող գյուտարար վաճառականները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ Մաշտոցներն ու թարգմանիչների համաստեղությունը, որոնք իրապես Հայաստանը զարգարեցին սեփական գիր ու գրականությամբ: Նրանք էին, որ կարոտչալներին նպաստեցին մեծամեծ օգուտներով—ինքնագլխատակցության բարձրացմամբ: Նրանք ժողովրդին տվեցին ամենաթանկագին դեղատոմսն իր դոյությունը պահպանելու համար: Իսկապես նրանք քաղաքների զարդն էին և գավառների հպարտությունը. երկար ճանապարհների համարակարգերը, աշխարհի ուղեգնացները, օտարություն ճաշակածները, որոնք իրենց բեղմնավոր աշխատանքով ամենքին ուրախացնում էին և շատերին ուժ տալիս: Նրանք էին և ոչ թե վաճառականները, ենթարկվում բռնության, հալածանքների և դիմանում վշտին, կյանքի փմաստությունը նրանց էր հաճելի դարձնում:

Հայ մշակույթի անխոնջ մշակներն էին, որ իրենց ճանապարհորդությունների ընթացքում փոքր արժեքները (գլխավորները) բազմապատկում հաղար ու բյուր էին դարձնում, նրանք էին, որ խոջանալով համատարած ծովի հուզված ալիքների մեջ, շահատակում էին ոչ ըստ իրենց կամքի, այլ ըստ սրբնթաց օգի վարած ուղղության, բռնի ընթանալով լայնատարած հորձանքի վրա տաքոջներում էին, օգուտ դառնելու նպատակով իրենց անձերը դնում էին ծովի փռանգներով լի փորքերում, ընտրություն էին կատարում մահու և կենաց միջև:

Որ իսկապես վաճառականությունը, նավարկումը Ագաթանգեղոսի համար դիմակ է, վկայում է հենց ինքը՝ պատմիչը: Նա գրում է, որ նման մի հաբկադրանք—այսինքն արժեքները բազմապատկե-

յու համար շահատակելը, իրեն էլ է հասել և ստիպել նավարկել իմաստութեան ծովի վրա:

Նվ անա նրա շահատակելու արգասիքն է հետագա սերունդներին ժառանգութիւն քողած պատմական շափազանց արժեքավոր երկր:

Պատմիչը նշում է, որ թագավորական հրամանով իրենից պահանջվեց մատենագրել անցյալի իրադարձութիւնները՝ հայտնի պատմութիւնները, որ տեղի էին ունեցել մեղանում: Սակայն ինքը մեծ և բազում ջանք է գործադրել, որպէսզի հետագա սերունդներին թողնի ըստ դարերի զրուցյունների կարգը—պատմութիւնները. որովհետեւ խնդիր է տրել ուրոնել և քննաբար մեջ բերել պատմութեան հաստատմանը՝ մարմնավորների մատենագրութիւնը՝ ըստ պատմութեան կարգի, օրենքի ու ժամանակի, ըստ իրադարձութիւնների և մատուցում ըստ հրամանի⁷⁹:

Մեր պատմիչը գիտակցել է պատմութեան դաստիարակիչ դերը հետագա սերունդների համար և հայրենական մատչանների դերը այդ գործում, դրա համար էլ նա հեծել է մտքի նօսուգին, հարմարեցրել հանճարի վահանը, պարզել, հստակ դարձնել իր նպատակը, թափ է տվել, ուժի բազուկներով կորով հաղորդել գրչին, լեզվով իմաստ փնտրել, որպէսզի շրթոնները կարողանան իմաստութեամբ շշնջալ և գրել պատմութեանը, պատել փոփոխական պատմութեան անիվը, որպէսզի նավարկի ժամանակի ծովի ալիքներով, պատմելով ժողովրդի այն սերունդների համար, որոնք գալու են այս անցնող ժամանակներից հետո, օրհնելու են տիրոջը, փնտրելու են հայրենի մատչանները, որպէսզի նրանք հերթականութեամբ հաղորդեն պատմական իրադարձութիւնները⁸⁰:

* * *

Մ. Աբեղյանը միանգամայն ճիշտ նկատում է, որ ղանադան աղբյուրների հիման վրա գրված Ագաթանգեղոսի երկի բաժինները, բնականաբար, միեւնոյն պատմական ալիքը շունեն: Գրքում հակայական պատմական նշութի հետ շատ բան կա առասպելական: Առանձին արժեք ունեն խոսքովի ու Տրդատի մասին պատ-

79 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 10:

80 Նույն տեղում. էջ 18:

մըվածները, «Վարք ս. Գրիգորի» աղբյուրի հիման վրա գրվածը (վերջին մասը), որից իմանում ենք հայերի քրիստոնեությունն ընդունելու պատմությունը, Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները, տեղագրությունը, նախարարական կարգերը, երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի շատ կողմերը, հասարակության գաղափարն շրջապատումը, համայնքի ներքին կյանքը, հողաբաժանման տնտեսամը, ինչպես նաև հայկական դիցաբանության ու պաշտամունքի վայրերը և երկրի ներքին կյանքից շատ բան: Քիչ արժեք են ներկայացնում առասպելների հիման վրա գրված Գրիգորի և Հովհաննիսյան կույսերի վկայաբանությունները⁸¹:

Իրավացի է Մ. Աբեղյանը նաև, երբ նկատում է, որ այդ երկրի տրամախոսություններով, իր հոխ ու կենդանի ոճով, հաջորդաբար իրար հետ կապակցված ղանաղան պատմվածքներով ու զրույցներով, հրաշապատումներով, թեկուզ մանրապատում ավելորդաբանություններով, նպատակավոր տեսիլով և նույնիսկ իր երկար ու բարակ աղոթքներով և վարդապետությամբ շատ սիրված է եղել ու շատ կարդացված, միանգամայն և շատ ազդած մեք գրականության ու առհասարակ մտայնության վրա, մինչև XIX դարի կեսերը, նույնիսկ հետո. այդ երկը լավ ծառայել է այն նպատակին, ոչ զրեւ են սկզբնական խմբագրողն ու վերախմբագրողները⁸²:

Ագաթանգեղոսի «Պատմությունը» մեծ մասնաշաղկանություն է ունեցել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Անդրկովկասում և նրա սահմաններից դուրս: Այդ են վկայում նրա թարգմանությունները (ոչ ամբողջական) հունարեն, վրացերեն, արաբերեն, լատիներեն և հաբեշերեն⁸³:

Ժամանակակից և հետագա դարերի պատմագիրների համար, որոնք անդրադարձել են հայոց դարձի և Տրդատ Գ-ի ու Գրիգոր Լուսավորիչի գործունեության պատմությանը, հիմնական աղբյուրը եղել է Ագաթանգեղոսի արժեքավոր երկը. նրանք բոլորն էլ հովանատով են խոսել երկի և նրա հեղինակի մասին:

81. Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

82. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163:

83. Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբերեն նոր թարգմանությունը, Երևան, 1968, էջ 98—112:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ԵՎ ՆՐԱ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Հայ առաջին պատմագիրներ Կորյունը և Ագաթանգեղոսը, ինչպես տեսանք, իրենց պատմական երկերը նվիրել են հայ ժողովրդի կյանքում ճակատագրական ու բախտորոշ նշանակություն ունեցած երկու մեծագույն իրադարձությունների պատմության շարադրմանը: Առաջինը՝ գրերի գյուտին ու նրա հանճարեղ ստեղծողի կյանքին, երկրորդը՝ հայերի քրիստոնեություն ընդունելուն և Գրիգոր Լուսավորչի վարքին:

Նրանց երկուսի նպատակը, ըստ էության, հիմնականում այն է լինել, որ հնախավորին չափ կարճ ժամանակում քարոզեն ու արմատալորեն քրիստոնեության գաղափարախոսությունը՝ այն ժամանակ ժողովրդի ինքնուրույնության պահպանման ամենահիմնական գրավականը:

V դարում, երբ Հայաստանի հարևան երկու աշխարհակալության ձգտող պետությունները՝ Պարսակաստանը և Բյուզանդիան, ինչպես ասվեց, ղենքի ու խարդախ դիվանագիտության միջոցով սպառնում էին հայ ժողովրդի ինքնուրույնությանը, անհետաձգելի ու հրամայական պահանջ էր առաջացել նաև անկախության և ազատության պաշտպանության համար հայ ժողովրդի խիզախումներով ու հերոսական մաքառումներով հարուստ անցյալի պատմություն օրինակով դաստիարակել ու բարձրացնել ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, արժանապատվությունը և հայրենասիրությունը:

Այդ բնույթի պատմության շարադրման առաջին փորձը կատարել է V դարում գրված «Բողանդարան պատմությունը» երկի հեղինակը, որի մասին նույնպես ոչինչ հայտնի չէ: Ժամանակակից Ղազար Փարպեցին նրան ճանաչում է իբրև հայոց պատմության

երկրորդ գրքի հեղինակ և չափազանց արհամարհական վերաբերմունք է ցուցաբերում նրա նկատմամբ: Նա ասում է, թե երկրորդ գրքի հեղինակ ևն համարում մեկին, որ կոչվում է Բյուզանդացի Փավատոս և որ յժանք նրա շարադրանքների մեջ տեղ-տեղ անճշտություններ, մի քանի անհարմար ու անվայել խոսքեր նկատեցին, բայց վախենալով՝ հարկադրվեցին Բյուզանդացի գիտնականի՝ գրածը վատ չհամարել¹:

Այնուհետև, Փարպեցին գրում է, որ Բյուզանդիոնի պե՜ս քաղաքում և այճաբան կրթված բազմություն մեջ սովորած-վարժված Փավատոսը արդյոք անդուրեկան խոսքեր կգրեր իր պատմություն մեջ, ոչ, երբեք: Ուստի եզրակացնում է Փարպեցին. «այն գործն իմ տկարամտությանն անհավատալի երևալով՝ ասում եմ մի գուցե մի ուրիշ հանդուգն և տգետ մարդ լրբաբար իր ցանկությունը՝ գրեց խելքի փշածը, ինչ-որ կամենում էր և կամ մեկը հարմարը չկարողանալով՝ նմանեցնելով վնասեց, և Փավատոսի անունով՝ իր տխալները կամեցավ ծածկել և այն հայտնի երևում է բոլոր տեսչադներին, ըստ որում այնպիսիները կան Հունաստանում, ևս առավել Ասորիքում: Շատ տգետ և հանդուգն մարդիկ դիմեցին այդպիսի անամոթության, գրեցին դատարկ և անպիտան բովանդակությամբ ճառեր, և միացնելով մտքին գիտունների գրքերի մեջ, բայց հասկացողները պարզապես ճանաչում են գիտունների խոսքերն ու տգետների փշախոսությունները, շաղփաղչփոթյունները»:

Այսպիսով Փարպեցուց և նրա ժամանակակիցներից մինչև XIX դարի վերջին քառորդը, այդ երկի տևոր և հեղինակի նկատմամբ պատմական անարդարությունն է ցուցաբերվել. հեղինակն արհամարհվել է, իսկ երկը անվստահելի աղբյուր համարվել: Ս. Մալխասյանցը այս կապակցությամբ նկատում է, որ Փարպեցու վերը ասված աննպատակ անհատականից ազդված կամ ինքնուրույնաբար՝ հետագա հայ պատմագիրներն ևս արհամարհանքով են վերաբերվել Փավատոսի աշխատության և իրենց պատմությունները գրելիս ընդհանրապես հետևել են Մ. Խորենացուն, բայց ոչ փավատոսի Պատմությանը:

Միաժամանակ մեծանուն բանասերը գտնում է, որ «...Փար-

1 Տե՛ս՝ «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1907, էջ 9—10:

2 Նույն տեղում, էջ 11—12:

պիցու այս սուր դիտողությունը, փոքր բարեփոխությամբ, միանգամայն հիմնավոր է³։ Նման հարցադրման հետ, ինչպես կտեսնենք, հնարավոր չէ համաձայնվել։ Փավստոսի երկը ամբողջությամբ վերցրած, նման անվերապահ եզրակացության հիմք չի տալիս։

Փավստոս Բուզանդ հեղինակի և նրա պատմական երկի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվեց այն բանից հետո միայն, երբ ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Մարտենը և ավելի ուշ՝ հատկապես պերմանացի գիտնական Գոտշմիտը առաջին անգամ ըստ արժանվուն դնահատեցին Փավստոսի երկը և գտան, որ այն ավելի ճիշտ զաղափար է տալիս IV դարի Հայաստանի վիճակի մասին։ Հեղինակին համարեցին առաջին իսկական պատմագիրը, փակ-երկը՝ կարևոր աղբյուր, որը, սակայն, պետք է զգուշությամբ օգտագործվի՝ նրա շարժականությունների և մոլեռանդ բյուզանդական կողմնորոշման պատճառով⁴։

Այս կապակցությամբ Հ. Մանանդյանը գրում է, որ խոսքով Գ-ից մինչև 387 թվականի՝ Հայաստանի բաժանման պատմության համար գլխավոր աղբյուրներից մեկը Փավստոս Բուզանդի երկն է։ Բայց քանի որ նրա պատմությանը հիմք է ծառայել գլխավորապես հայ ժողովրդական վեպը, ուստի այն պետք է օգտագործել ամենամեծ զգուշությամբ։ Անհրաժեշտ է, — ընդգծում է Հ. Մանանդյանը, — ոչ միայն վերացնել անախրոնիզմները, այլև որոշել պատմական եղելությունների ճիշտ ժամանակը, մերժել Բուզանդի պատմության միտումնավոր լուսաբանություններն ի նպաստ եկեղեցու և Մամիկոնյանների։ Այս պատմական վերաբերմունքը գրտնում է, որ այդ քննական աշխատանքը կատարելիս անհրաժեշտորեն պետք է դիմել արտաքին աղբյուրների օգնությանը⁵։ Նվ նա այդպես էլ վարվել է. Փավստոսի վկայությունները բաղդատել է Ամմիանոս Մարկելլինոսի և Հուլիանոս կայսեր (IV դար) երկերի արժանահավատ վկայությունների հետ և պատմական անցքերը հնարավորին չափ ճշտել ու վերականգնել է։

3 Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, Ս. Մալխասյանցի Ներածությունը, Երևան, 1947, էջ 9։

4 Տե՛ս նույն տեղում։

5 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 420։

Վ 1880-ական թվականներից մեծ հետաքրքրություն է առաջանում այդ երկի ու նրա հեղինակի շուրջը: Շատ բանասերներ ու պատմաբաններ հրապարակում են բանասիրական բնույթի հոդվածներ, անգամ մեկնագրություններ, ուր քննության են առնում հեղինակի ով լինելը, երկը ինչ լեզվով է գրված և՛ղել, գրության ժամանակը, այն լրով է հասել մեզ, թե պակասում են առաջին դպրությունները, օգտագործված աղբյուրները, երկի հավաստիությունը և զրանց հետ առնչված այլ հարցեր:

Ռմանք հեղինակին հույն են համարել, իսկ երկը հունարենից թարգմանություն (Մ. Ջամջյան, Մ. Ավգերյան, Գ. Զարբհանալյան, Ա. Գարադաշյան, Ն. Բյուզանդացի, Ե. Մատթյան, Ն. Ադոնց, Ա. Մատիկյան, Մ. Էմիրն, Ա. Գուշմիտ և ուրիշներ), ռմանք՝ հայ, երկը գրված հայերեն (Ղ. Ինճիճյան, Հ. Գաթրոճյան, Հ. Տաշյան, Բ. Սարգիսյան, Ս. Մալխասյանց, Ղ. Ալիշան, Ն. Մառ, Մ. Աբեղյան, Հ. Մանանդյան և ուրիշներ), իսկ Բ. Պատկանյանը հեղինակին համարում է ասորի, գրվածքը՝ թարգմանություն ասորերենից:

Այդ հարցերի մասին խոսելիս հիմք ենք ընդունում հայ բանասիրության վերջին խոսքը: Նշենք սակայն, որ թերևս իրավացի է Մ. Աբեղյանը, որ գտնում է, թե Փավստոսի մասին գրված հոդվածներն ու գրքերը մեծ մասամբ ներկայումս արժեք չունեն⁶:

Ստ. Մալխասյանցը և Մ. Աբեղյանը համոզվել ձևով ցույց են տվել, որ «Բուզանդարան պատմությունը»-ի կամ «Փավստոսի Բիւզանդացւոյ պատմութիան հայոց» երկի հեղինակը հայրենասիրությամբ տառադրված մի հայ է և երկը գրել է հայերեն, V դարի երկրորդ կեսին:

Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ Փավստոս Բուզանդ պատմիչի հայ լինելու և հայերեն գրելու ամենակարևոր փաստարկը՝ նրա լեզուն է, որ իրեն նմանը չունի ոչ մեր հին և ոչ նոր պահպանության մեջ⁷: Մալխասյանցը նշում է նաև, որ նրա լեզուն ամենից առաջ բնական է, ազատ որևէ արվեստականությունից և հեղինակի մտածողության անմիջական արտահայտությունն է, որ հորդաբոխ դուրս է հոսում: Այն պարզ է ու ընտանի, կրում է մայրենի լեզվի

6 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 168:

7 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 52:

ամբողջ քաղցրութիւնն ու հմայքը: Միաժամանակ, Ստ. Մալխաս-
յանցը նկատում է, որ պատմիչի լեզվի մեջ տեղ են գտել անհար-
թութիւններ և անկանոնութիւններ⁸:

Բուղանդի Պատմութիւնը բաղկացած է չորս գլխութիւնից,
որոնք ընդգրկում են 50 տարվա պատմութիւն՝ ակաած 337 թվակա-
նից մինչև Հայաստանի բաժանումը՝ 387 թվականը:

Փաւստոսի երկն ընդգրկում է խոսքով, Տիրան, Արշակ, Վա-
րադգատ և Արշակ Գ թագաւորների իշխած տարիների քաղաքական
պատմութիւնը, իսկ եկեղեցականը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի և Արիս-
տակեսի մահից մինչև Ասպուրակ կաթողիկոսը. մեծ տեղ է տրված
հատկապես ներսես կաթողիկոսի կյանքին ու գործունէութեանը:

Միանգամայն ճիշտ է Ստ. Մալխասյանցը, որ Փաւստոսի
Պատմութեան վիպական նշույթը վարելի է քաժանել երեք գլխավոր
ճշուղի—հոգեւոր վեպ, արքունական տան վեպ և Մամիկոնյան տան
վեպ՝ ամեն մեկն իր հերոսներով:

Փաւստոսի «Պատմութեան» հիմնական աղբյուրներն են եղել
բաւնաւոր ավանդութիւնները՝ ժողովրդական վեպեր, զրուցաներ,
երգեր: Միաժամանակ լայնորեն օգտագործված են Աստվածաշնչի
հայերեն թարգմանութիւնը, Ագաթանգեղոսի և Կորյունի երկերը,
Բարսեղ Կեսարացու «Պատարագամատոյցը» և «Թագեոս առաքյա-
լի վկայաբանութիւնը»:

Օժտված լինելով վիպասանական շնորհքով, ինչպես ճիշտ
նկատում է Մ. Աբեղյանը, հեղինակը հորինել է իր երկը, գրելով
ինչ որ գիտե, լինի առասպել թե իրական, պատմական հղելութիւն,
առանց որեւէ քննադատական մոտեցման, աւարբերութիւն չդնելով
առասպելի և իրողութեան միջև¹⁰:

Փաւստոս պատմագիրը ժամանակագրութիւն չոճնի. ինչպես
ավանդական վեպի մեջ, միայն որոշ չափով պահել է դեպքերի հա-
ջորդականութիւնը, այն էլ ոչ լիովին ստույգ պատմական¹¹: Դեպ-
քերը, իրադարձութիւնները պատմված են, ինչպես ժողովրդական

8 Տե՛ս նույն տեղում:

9 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60:

10 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին դրականութեան պատմութիւն, հատ. 1, էջ
171:

11 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

վեպի մեջ՝ «ստալա յայնմ ժամանակի, յետ այնորիկ», և նման արտահայտություններով կապակցելով դրանք: Բացակայում է դեպքերի ներքին կապակցությունը: Մ. Աբեղյանն իրավացիորեն նկատում, է, որ շատ են անախրոնիզմները, որոնք և ապացուցում են հեղինակի նկարագրած դեպքերին ոչ ժամանակակից լինելը:

ՆՔԵ աշխարհական պատմվածքները կազմում են մի ամբողջություն, մի մեծ ավանդական վեպ, ստալա եկեղեցական պատմվածքները, որոնք նույնպես ծագում են ավանդությունից ու պատմված են ժողովրդական ձևով, անկախ ավանդական զրույցների ու հիշողությունների և և դրանցում է գլխավորապես երևում Փավստոս հեղինակը, որը պատմում է հրաշքներ, տեսիլներ, մեջ բերում աղոթքներ, բարոզներ, խրատներ, օգտվում է Ս. Գրքից, պատմելով նրա խոսքերով, կամ բառացի կտորներ բերելով¹²: Դրանցով է Փավստոսը արտահայտում իր դայրույին ու հանդիմանությունը, բողոքը թագավորների ու նախարարների դայթակղեցույիչ արարքների ու անպատեհ վարքագծի նկատմամբ, դրսևորում իր քրիստոնեական վարդապետությունն ու բարեպաշտական ղգացումները: Մ. Աբեղյանը իրավացիորեն նկատում է նաև, որ աշխարհական զրույցների մեջ էլ հեղինակի սեփական խոսքը, հայացքները քիչ են, եղածն էլ, մեծ մասամբ, արտահայտված են կաթողիկոսանիքի բերանով (վրթանես, ներսես)¹³:

Եկեղեցական զրույցների գետեղումը երկրորդ վեպից (որը պայմանականորեն կոչվում է «Պարսից պատերազմ») վերցրած նյութի մեջ, կատարված է մեխանիկորեն, նրանք ոչ մի առնչություն չունեն նախորդ և հետնորդ շարադրանքի հետ¹⁴: Նրանց անջատումը վեպին ոչնչով չի վնասում, ընդհակառակն, այն ավելի ամբողջական է դառնում:

Փավստոսը ժողովրդական վեպից վերցրած նյութը, փնջալես ճիշտ նկատում է Մ. Աբեղյանը, աշխատել է հագեցնել քրիստոնեական գաղափարախոսությունով¹⁵:

12 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 171:

13 Տե՛ս նույն տեղում:

14 Դրանք են Գ դպրության 2—6, 12—17, 19 գլուխները, Դ-ի՝ 4, 6—10, 44, 56, 57 գլուխները և Զ-ի՝ 2—16 գլուխները:

15 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 172:

Փափստոսը հնադույն առաջին հայ պատմագիրն է, որ պատկերացում է տալիս հայ ժողովրդի, հատկապես իշխող խավերի ներքին կյանքի, նրանց բարոյական և քաղաքական հայացքների, դասակարգային էության, հավատալիքների, հայրենասիրության, նիստոսկացի, սովորոթյունների, աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների, նախարարների ու թագավորի հարաբերությունների և հակամարտությունների, թագավորի անսահմանափակ փրավունքների ու իշխանության, հասարակական կյանքի արատավոր կողմերի, տիրող բարքերի մասին: Չենք սխալվի, եթե ասենք, որ Փափստոսը նախաբանական միջավայրի մտայնության արտահայտիչն է:

Փափստոսի երկը, չնայած հրաշապատում բովանդակության, որոշակի պատկերացում է տալիս նաև հոգևոր տերերի՝ կաթողիկոսների ու եպիսկոպոսների, հասարակական կյանքում նրանց խաղաղած դերի, ազգային ինքնուրույն եկեղեցի ստեղծելու ուղղությամբ ձեռնարկած միջոցառումների, եկեղեցական ժողովի ու նրա ընդունած կանոնների և վյանքի շատ այլ կողմերի մասին:

* * *

«Բիւղանդարան պատմութիւնք»-ի հեղինակ Փափստոս Բուղանդը ստեղծել է չափազանց կարևոր ու հայրենասիրական ոգով տոգորված մի երկ:

Հեղինակի հիմնական նպատակն է եղել, ինչպես ասվեց, ելնելով իր ասրած ժամանակաշրջանում հայրենիքում տիրող իրավիճակից, ցույց տալ Հայաստանի երբեմնի հզորությունը, անպարտելիությունը, հայրենիքի անկախության ու ազատության համար ժողովրդի՝ դարերով մղած հերոսական մաքառումները, և որ կարևոր է ցույց տալ ժողովրդի հայրենասիրությունը և միաժամանակ քարոզել այն զաղափարը, որ այդ բոլորն արդյունք էին ժողովրդի և աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի մոլի ատմածապաշտության, և ընհակառակը, անհաջողությունները, պարտությունները, ավերումները, պետականության վերուստը՝ եկեղեցու նկատմամբ ցուցաբերած անհավատարմություն, ուխտադրության:

Հայրենասեր պատմագիրը պետականության ու անկախության պահպանման ամենահիմնական երաշխիքը տեսնում է կենտրոնացված հզոր պետականության մեջ, դրա համար էլ ամփոփը բաց չի թողնում ցույց տալու, որ Արշակունիների դեմ կենտրոնախույս ուժե-

րի, Սասանյանների ու բյուզանդացիների մղած պատերազմները անարդարացի են ու կործանարար, որ ներքին ուժերի՝ Արշակունիների դեմ ուղղված ամենափոքր ոտնձգությունը հայրենազավթյուն է, որովհետև, ըստ Բուզանդի և Մամիկոնյանների, Արշակունիները Հայաստանի բնիկ տերերն են և այդ պատճառով էլ պատմագրի Մամիկոնյան դուցեզները անողոր են այդ ուժերի նկատմամբ, անգամ այն դեպքում, երբ դրանց մեջ են նաև իրենց հարազատները:

Խոսելով Արտավազդ Մամիկոնյանի դաստիարակության մասին, հեղինակը գրում է, թե Վրթանես կաթողիկոսը և թագավորը հրաման են տվել Արշավիրիին և Անդոկին՝ սնուցանել պատանի Արտավազդին, որպեսզի մեծանալով իր նախնիների և իր հոր տեղը բռնի, քաջության գործեր կատարի Քրիստոսի և իր մարմնավոր բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար¹⁶:

Հայոց զորքը միաբան, միասիրտ, հոփարակամ կռվում էին թշնամու դեմ իրենց հավատի ու աստծու և իրենց բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար¹⁷:

Ըստ Բուզանդի, Արշակունի դահակները բացարձակ միասկսներ են: Առանց նրանց թուլլատվության նախարարները իրավունք չունեն իրար դեմ պատերազմելու: Մինչդեռ Մանավազյան և Որդունի տոհմերի նահապետները միմյանց դեմ պատերազմում են առանց իրավունքի և պղտորում Հայոց մեծ աշխարհը¹⁸: Այդ իսկ պատճառով Խոսրով Թագավորը սաստիկ զայրանալով, նրանց դեմ է ուղարկում Վաչե Մամիկոնյանին, որ դնա ոչնչացնի այդ երկու նախարարական տները¹⁹:

Նրանք լռենազրավում են ապստամբ և լմբոստ նախարարների ամբողջ տիրույթները և տալիս են եկեղեցիներին ու հավատարիմ նախարարներին: Բղնոսնյանց նախարարական տոհմը Դատաբեն նահապետի դավաճանություն պատճառով ոչնչացվում է և կառվածները արքունիքը գրավում²⁰: Աղձնյաց բզեշխ Բակուրի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, ոչնչացվում է նրա ամբողջ տոհմը, տիրույթը հանձնվում է Վաղինակ Սյունիին, և նա դառնում է Աղձն-

16 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, էջ 105:

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

19 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89—90:

20 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97—98:

յաց բղեշխ²¹: Մանավազյանների տիրույթները հասնձնվում են Աղբիանոս եպիսկոպոսին՝ հօգուտ եկեղեցու, իսկ Որդունիններին՝ Բաւեմի ևսիսկոպոսին²²:

Բուզանգի վկայութեամբ, Տրդատ Գ-ն և Խոսրով Գ-ն աշխարհաշէն, քաջ ու առաքինի թագավորներ են եղել, որովհետեւ նրանք հաշիւի են նստել հոգևոր տերերի հետ, կատարել են նրանց հրահանգները: Տրդատ Գ-ի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ Հայոց աշխարհը լուսավորվել է տիրով և աստվածապաշտութեամբ²³: Խոսրով Գ-ի և Վրթանէս Կաթողիկոսի ժամանակ տիրել է խաղաղություն, աճել շինարարութիւնը, պաշտօնավարութիւնն ու առատութիւնը, քործի հաշտութիւնը, աստվածային մեծ պաշտամունքը և աստվածահաճո քորի վարքը, բազմացել քնակչութիւնը²⁴:

Ըստ պատմիչի, դրութիւնն արմատաւորէս փոխվում է Տիրանի պահակալութեանից սկսած: Ո՞րն էր դրա պատճառը: IV դարի առաջին կեսում Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերութիւնները հաղթանակել էին և գերիշխող դարձել, երկիրը թեւակոխել էր վաղ ֆեոդալիզմի շրջանը: Ֆեոդալիզմի գաղափարախոսութիւնը մարմնավորող հայ եկեղեցին ձգտում էր հզորանալ ոչ միայն տնտեսապէս, այլև քաղաքական կյանքում թելադրողի դեր ստանձնել: Մի ձգտում, որ հակասում էր իշխողների՝ Արշակունիների շահերին: Վերջիններիս համար թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին կյանքում սուր ճգնաժամ էր առեղծվել: Պարսկաստանը և Բյուզանդիան ակտիւացրել էին իրենց նվաճողական քաղաքականութիւնը: Օգտվելով դրանից, ակտիւացել էին նաև կենտրոնախույս ուժերը, որոնք չհաշտվելով Արշակունի գահակալների կենտրոնաձիգ քաղաքականութեան հետ, հաճախ ապստամբում էին և հովանավորվում հայրենիքի թշնամի օտար պետութիւնների կողմից, «պղտորում էին Հայոց մեծ աշխարհը»: Արշակունիների այդ քաղաքականութիւնից դժգոհ էր նաև հայ հոգևորականութիւնը, որն իր հերթին հաճախ հովանավորում էր Արշակունիներից դժգոհ տարրերին:

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90:

23 Նույն տեղում, էջ 86—87:

24 Նույն տեղում, էջ 87:

Պատահական չէ, որ Բուզանդն ընդգծում է, թե Տրդատի թագավորության ժամանակից ի վեր, երբ հայերը առածուն ձանաչում են, վերջինս խաղաղություն է պարգևում նրանց, թշնամիներին լռեցնում, պատերազմները հեռացնում նրանց սահմաններից և ոչ ոքի հետ խռովություն կամ թշնամություն չեն ունենում և ապրում են կատարյալ խաղաղության մեջ: Հետագայում սակայն, երբ մուսուլմանացի տիրոջը և նրա պատվիրանները, թագավորը, նախարարները, իշխանները և մյուս մարդիկ ամեն տեսակ շարիքներ են գործում, աստված բարկանալով նրանցից երես է դարձնում, նրանց ոտնակոխ անում, թշնամիներին զորեղացնում, ուրիշ ազգերի թագավորներն էլ թշնամի են դառնում հայերին²⁵:

Իր հիմնական գործող անձերից մեկը՝ Վասակ Մամիկոնյանը, Շապուհին ասում է, թե բանի դեռ աստված մեզ հետ էր՝ բեղ էլ էի դետնում, կայսրին էլ²⁶: Նրա խոսքերը լսում էինք և նրա խրատով էինք վարվում՝ կարողացանք քեզ խրատ տալ, մինչև որ մենք լիքներս բաց աչքերով խորխորատի մեջ ընկանք—մոռացանք աստծու պատվիրանները²⁷:

Փավստոսը գիտակցել է իր հայրենիքի ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակությունը պարսկա-բյուզանդական հակամարտություններում և աշխատել է ցույց տալ, որ Վերքեմնի հզոր Հայաստանի թագավորների ու զորավարների հետ հաշվի են նստել հարևան շատ ուժեղ տիրակալներ, այդ թվում և պարսից արքաները: Բռնակալ Շապուհը Արշակ թագավորին գրում է. «Բարեհաճիր, եղբայր, այս պատերազմում ինձ օգնել: Քո փողովդ եկ ինձ օգնության. եթե դու մեր կողմը լինես՝ գիտեմ որ հաղթությունը մերը կլինի»²⁸: Ավելին, նա մեծ աղաչանքներով, ընծաներով ու հրովարտականերով՝ Արշակ թագավորին սիրով փր մոտ է վանչում, որպեսզի իրար մեջ սեր, խաղաղություն և մեծ բարեկամություն հաստատեն²⁹:

Ըստ պատմագրի, Շապուհը հարկադրված էր նման դիրք գրա-

25 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 119—120:

26 Պատմագրի մոտ Հունաստան, հունաց թագավոր է գրված, մինչդեռ այն ժամանակ արդեն Բյուզանդական կայսրությունն էր:

27 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 218:

28 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

29 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213:

վել, որովհետև նա այդ ժամանակ մեծ վտանգի ու տաքնալի մեջ էր՝ Բյուզանդիայի կայսրերի վարած «անարգար պատերազմները» պատճառով³⁰:

Կոստանդնուպոլսում ներսես կաթողիկոսի բանտարկության կապակցությամբ պալատականները կայսրին ասում են, թե նա օտար ու հեռավոր երկրից ուղարկված է մի հզոր թագավորի կողմից գործի համար, որ նա մեծ տիրոջ պատգամավոր է և մեր կողմից նբան վնաս չպիտի հասնի, հակառակ դեպքում մեծ պատերազմ է ծագի մեր և հայոց թագավորի միջև³¹:

Ըստ Բուզանդի, պարսիկները, հայոց թագավորների ոսկորները ուզում էին տանել իրենց աշխարհը, որպեսզի Հայաստանի թագավորների փառքը, բախտն ու քաջությունը նրանց ոսկորների հետ իրենց աշխարհը փոխադրվեն³²:

Այդ հակամարտություններում Հայաստանի խաղաղած վճռական դերն ավելի որոշակի բնագծում է Բուզանդի կողմից դուցարանացրած Վասակ սպարապետը: Պարսից արքունիքում Շապուհը շղթաւած Վասակին ասում է. «Աղվես, այդ դու էիր այն խաղաղիչը, որ այսքան տարի մոտոտում էիր արիւնքին»: Վասակը պատասխանում է. «Այժմ ինձ տեսնում ես փոքր մարմնով և սուրս էլ վրաս չէ՝ իմ մեծօրիշան չափը չիմացար, տրուհետեւ մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, փռեկ այժմ աղվես դարձա: Բայց երբ ես դեռ Վասակ էի՝ ես հակա էի, մի ոտս մի լեռան վրա էր, մյուսը՝ մյուս լեռան, երբ աջ թուփէի վրա էի հենվում՝ աջ կողմի լեռը գետինն էի կոխում, երբ ձախ թարփա վրա էի հենվում՝ ձախ կողմի լեռն էի գետին կոխում»: Շապուհի հարցին, թե «Դրանք ինչ լեռներ են», Վասակը պատասխանում է. «Երկու լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը՝ Բյուզանդիայի իշագաւորը»³³:

Հայրենասեր պատմադիրը միանգամայն ճիշտ է հասկացել Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության՝ Հայաստանի նկատմամբ վարած ստոր ու նենգ քաղաքականության էությունը և նրանց վերջնական նպատակը: Նա գրում է, թե Բյուզանդիայի և պարսից

30 ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 192:

31 ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 151—152:

32 ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 198—199:

33 ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 218:

Թագավորները իրար հետ խորհուրդ են անում և համաձայնություն գալիս՝ Հայոց աշխարհը երկու մասի բաժանելու իրենց մեջ: Նրանք ասում են, — գրում է Բուզանդը, — թե մեր երկուսի միջև ընկած է այն հզոր ու հարուստ թագավորությունը: Լավ կլինի, որ այդ միջոցով թուլացնենք նրան՝ նախ երկու մասի բաժանենք իրենց երկու Արշակունի թագավորներով: Հետո կաշխատենք նրանց էլ շերտացնել, աղքատացնել և մեր ծառայությունը ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել³⁴:

Այդ նպատակի իրականացումը սակայն չի արդարացնում նրանց հույսերը, հայերը մի քանի անգամ թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում գլուխ են բարձրացնում, ծառանում նրանց դեմ: Այդ ըմբոստացման փայլուն օրերից են դառնում Ձիրավի և Ալլարայրի հերոսամարտերը: Այն շատ շատերին համոզում է, որ հայրենիքի ազատության ու անկախության և ժողովրդի ինքնուրույնության համար մղվելիք պայքարում, հաջողության հիմնական գրավակներ կուռ միասնությունն է, նվիրվածությունը հայրենիքին: Այդ շատ լավ է գիտակցում նաև մեր պատմիչը: Նա առիթը քաջ չի թողնում հրաշապատում ձևով շեշտելու, որ անցյալում և՛ հայերի հաղթանակների հիմնական գործոնն այդ միասնությունն ու նվիրվածությունն է եղել: Մի գործոն, որը անպարտելի է դարձրել հայերին, նրանց թշնամիների բյուրավոր քանակներ անխտիր ոչնչացել են. մարտի դաշտերից, բոլոր դեպքերում, պարսից արքայից արքան կամ դավաճան Մերուժան Արծրունին հազիվհազ կարողացել են փախուստի դիմել, որովհետև հայերը միշտ միաբան, միասիրտ, հոժարակամ դնացել են պատերազմի և իրենց կյանքը զոհել իրենց կանանց ու որդիների, իրենց բնակավայրերի համար³⁵:

Հայրենիքին սպառնացող վտանգի ժամանակ, — շարունակում է հայրենասեր պատմագիրը, — ավելի մեծ միասնությամբ են համախմբվում Հայոց աշխարհի մարդիկ: Այսպես Տիրան Թագավորին կուրացնելուց հետո, մեծամեծ նախարարները, ավաթները, կուսակալները, ղորագլուխները, դատավորները, պետերը, նույնիսկ

34 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 298:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

շինականները մեծ միաբանությունամբ հավաքվում են և որոշում՝ աշխարհը պահպանել և բնիկ ափրոշ համար վրեժխնդիր լինել³⁶։

Փավստոսն ընդգծված ձևով շեշտում է, որ հայրենիքի համար զոհվածները քաջ գիտակցել են պայքարի անհրաժեշտությունը և իրենց կյանքը չեն խնայել ու մինչև վերջին շունչը հերոսաբար կռվել են թշնամու դեմ։ Նա վրթանես կաթողիկոսի բերանով ասում է։ Սխիթարվեցեր Բրիտոսով, որովհետև նրանք որ մեռան՝ մեր աշխարհի, եկեղեցիների և հավատի համար մեռան, որպեսզի մեր աշխարհը չզերվի, քարոզանդ չլինի, եկեղեցիները չաղծվեն, մարտիրոսները չանարգվեն, ժողովուրդը գերի չտարվի ու չմատնվի անհավատների պաշտամունքի զանազան սղծություններին։

Նա հայրենակիցներին զգուշացնում է, որ եթե թշնամիները մեր աշխարհը պրավեն, կհաստատեն իրենց անօրենն, անհավատ կարգերը։ Դրա համար էլ մեր բարեպաշտ նահատակները կռվեցին և չարիքը մեր աշխարհից հալածելով ու հեռացնելով մեռան, որպեսզի անհավատությունն այս առավածապաշտ ու առավածասեր աշխարհը մուտք չգործի և չարի կամքին ծառա չդարձնի։ Նրանք քանի կենդանի էին՝ արդար աշխատանքով աշխատեցին, դրա համար էլ մեռեցին հաստատ պահեցին իրենց հավատարմությունը և իրենց անձերը զոհեցին առավածային ճշմարտության համար և նրանք, որ իրենց կյանքը շխնայեցին, նրանք պետք է սրբացվեն, նրանց վրա չպետք է լաց լինել։ Պետք է սրբացվեն և նրանք, որոնք նույն կերպով աշխարհի փրկության համար կամենեն³⁷։

Հայտնի է, որ պարսիկների կողմից դավանափոխության հարցը ամենայն խստությամբ դրվել է Ավարայրի նախօրյակին և 470-ական թվականներին, Շապուհի ժամանակ այն սրությամբ չի դրվել և սպառնացող վտանգ չի հանդիսացել։ Մեր պատմիչն փր ապրած օրերում հայոց դավանանքին սպառնացող վտանգից ելնելով, ձեռք տեղ է ցույց տալ, որ հայերը IV դարում էլ իրենց կյանքը չեն խնայել սեփական դավանանքի պաշտպանության համար։ Դրա անհրաժեշտությունը V դարի երկրորդ կեսում կար նաև այն պատ-

³⁶ Փավստոս Բազանդ, էջ 126—127։

³⁷ ՏԼՆ նույն տեղում, էջ 304։

ճառով, որ ուրաջությունը որոշ շրջաններում լիք արմատներն էր դրել և քիչ ավերածություններ չէր պատճառել հայրենիքին:

Փափասուսը հաստատում է Ազաթանգեղոսի այն վերացությունը, որ Հայաստանում IV դարի տեղի բրիտանիզացիանը չնայած պետական կրոն է հայտարարվել, տական հեթանոսությունը ծայրամասերում դեռևս լինեստանակ է եղել: Դրա պատճառը հիանալի է բացահայտում պատմիչը: Ըստ նրա, Հայոց աշխարհի «կամակոր ազգը» բրիտանիզացիան ընդունել է հարկից ստիպված՝ իբրև մի մարդկային սովորություն, իբրև մի մոլորություն, առանց շերմեւանդ հավատի. նրանք կրոնը դիտակցված ձևով, հույսով ու հավատով չեն ընդունել, այլ միայն քշերը, որոնք փոքր ի շատե ծանոթ էին հունական կամ ասորական գրագիտությանը՝ մասամբ հասկանում էին այդ վրոնը, իսկ նախարարների ու շինականների մյուս խառնիճաղանջ բազմությունը, որ գրագիտությունից զուրկ էր, ավելացնում է Բուդանդը, եթե ուսուցիչները նաեւ զգուշացնել ամպերի նման ուսումն ինչպես հորդ անձրև նրանց վրա հոսեցնեին՝ նրանցից և ոչ մեկը լսածներից ոչինչ չէին հասկանում: Որովհետև նրանց մտքերը զբաղված են եղել անպիտան, ահողոտ բաներով: Նրանք փրենց ժամանակը վատնել են պարսավելի յրթուհիներով, հին հեթանոսական սովորություններով: Նրանք սիրել են իրենց առասպելների երգերը, վիպասանությունները, նրանցով կրթվել են, նրանց հավատացել ու նրանց մեջ հարատեւել³⁸:

Փափասուսը վկայում է, որ մոտ երկու հազար հոգի, որոնք դադունի պահել են հեթանոսական-կոստաշտական սովորությունները, ցանկացել են սպանել Վրթանես Աթողիկոսին³⁹: Ափնդեւ կաթողիկոսները, — շարունակում է պատմիչը, — թագավորներին, նախարարներին, ժողովրդին անընդհատ հանդիմանել են աւատածապաշտության մեջ թերաւալու, արտծո պատմիրանները չկոտարելու համար: Այսպես. երբ Ներսեսին ստիպում են կաթողիկոս դառնալու, նա զայրացած դիմում է հավաքված բազմությանը ասելով, թե նրանք անօրենն են ու սքիզ և նա չի կարող նրանց հովիվը լինել ու նրանց մեղքերն իր վրա վերցնել⁴⁰:

38 Տե՛ս Փափասուս Բուդանդ, էջ 109:

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

40 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140:

Ներսեսը մեծ ջանքեր է գործադրում քրիստոնեությունն ամուր
հիմքերի վրա դնելու ուղղությամբ: Պատմագիրն ասում է, որ նա
շատ հայրենական կարգեր ու կանոններ է հաստատել⁴¹:

Ոչ միայն հավատի ընդհանուր կանոններ սահմանելու, այլև
աշխարհական կարգերը բարեկարգելու նպատակով նա Աշտիշա-
տում հրավիրում է առաջին եկեղեցական օրենսդիր ժողովը, որի
կանոնական որոշումները վերաբերել են ոչ միայն կրոնական, ե-
կեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհիկ կյանքին ու հասա-
րակական, սոցիալական հարաբերություններին:

Փավստոսը խոր պիտակցել է, որ ժողովրդի ինքնուրույնությա-
նը և դավանանքին սպառնացող վտանգի պայմաններում, ժողովրդի
անցյալի պատմությունը շափազանց կարևոր դաստիարակչական մի-
ջոց է ու հայրենասիրության զարգացման և ուժերի մոբիլիզացման
հզոր գեներ: Անհրաժեշտ էր անցյալի սերունդների սխրանքների օրի-
նակներով ոգեշնչել ժամանակակիցներին և հետագա սերունդնե-
րին: Պետք էր ցույց տալ, որ բոլոր թշնամիները, անկախ իրենց
թվական գերակշռության և ռազմական տեսնիկայի առավելության,
իրենց մահկանացուն են կնքել Հայաստանում: Ինչպես, օրինակ,
Շապուհը, որը անթիվ անհամար զորքով և բազմաթիվ փղերով
հարձակվում է Հայաստանի վրա: Հայերն հսկայական զորք են հա-
նում: Համառ կռիվներում հայերից սպանվում է միայն զորավար-
ներից մեկը՝ Բագոսը, իսկ պարսկական լեռնակն ամբողջապես
ռչնշացվում է, և միայն Շապուհին է հաջողվում ճողովարկել⁴²: Ըստ
հեղինակի, այսպես են ավարտվել Վաչե, Վասակ, Մուշեղ, Մանվել
Մամիկոնյան դյուցազների վարած գրեթե բոլոր պատերազմները:
Նրանք ամենաուժեղ, ամենախմաստուն, ամենամարդկային, ամե-
նամեծ հայրենասերներն ու տիրասերներն են: Մամիկոնյանները
աներկյուղ ու քաջասիրտ են, քաջանուն, բարեռջան, բարեհամբավ
ու քարեզործ, պատերազմական դործում էլ հաջողակ⁴³: Երկինքը
նրանց միշտ և հանապազ պարգևում է հաղթություն և քաջություն,
բարի անուն պատերազմական գործերում⁴⁴:

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193:

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137:

44 Տե՛ս նույն տեղում:

Մամիկոնյանների մի աշակիսի քաջագործության մասին է վկայում Փավստոսը. Պարսկաստանում Վասակը սպանում է արքայից արքայի ախոռապանին այն բանի համար, որ վերջինս հանդերձնել էր հայոց թագավորին՝ Արշակին, առել «այժ հայերի թագավոր»։ Վասակը գերադասում է անխուսափելի մահը, քան փրտիրոջը հասցված անարդանքը։ Արքան դարմանում է նրա քաջասրտության ու անսահման աներկչուղության վրա և խորին շնորհակալություն է հայտնում ու նվերներ տալիս⁴⁵։

Փավստոսի մոտ Մամիկոնյան գործիչները բոլորն էլ քաջ են և իրենց ամբողջ վյանքում լի են եղել նախանձախնդրությամբ։ Նրանք հավատարմությամբ և արդար աշխատանքով, միշտ ջանասիրությամբ աշխատել են Հայոց աշխարհի և թագավորության համար։ Գիշեր ու ցերեկ աշխատանքի մեջ են եղել, ճիգ են թափել, պատերազմներ մղել, թույլ չեն տվել, որ թեկուզ մի կորեկի չափ հող Հայոց աշխարհի սահմաններից խլվի։ Նրանք իրենց կյանքը նվիրել են հայրենիքին, շարունակ քաջարի պատերազմներ են մղել, իրենց բնիկ տերերի, հայկական աշխարհի բնակիչների և քրիստոնեական հավատի համար⁴⁶։ Այսպես, Մուշեղը մանուկ վարազդատի թագավորության ժամանակ առաջնորդում է հայերին և զգուշությամբ պահպանում է Հայաստանի սահմանները, աշխատում է, որ թագավորությունը հաստատ մնա։ Նա համոզված է, որ թագավորները աստծու կողմից Վեն դրված, թեև նրանք իր հայրենիքին սարսափներ են պատճառում, սակայն քանի որ նրանք իրենց ղրխին թագ են կրում, Մուշեղը զենք չի բարձրացնում. թագավորին թագավորը կարող է սպանել։ Մուշեղը պատերազմի դաշտում Աղվանից Ուռնայր թագավորին բռնում, բայց չի սպանում, ասելով. շնորհակալ եղիր, որ թագավոր մարդ ես, գլխիդ թագ ես կրում. ես թագավոր մարդու չեմ սպանի, մինչև անգամ եթե շատ նեղն էլ ընկնեմ⁴⁷։

Մուշեղը դաժան է թշնամիների նկատմամբ, սակայն վերին աստիճանի վեհանձն ու ազնիվ է. Շապուհի գերի վերցված վանանց նա թույլ չի տալիս անարգել և ետ է ուղարկում։ Շապուհը

45 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183։

46 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 255։

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 243։

գարմանում է նրա բարեսրտության և ազնվության վրա: Մինչդեռ ինքը հայոց թագուհուն անասնական, պիղծ խառնակության միջոցով է սպանում⁴⁸:

Կայսրության դրածո Վարազդատին երկրից քշելուց հետո Մանվել Մամիկոնյանը երկիրը նվաճում է, հայոց քաղաք մեծամեծերին ու նախարարներին իր մոտ հավաքում, ղեկավարությունը վերցնում իր ձեռքը, թագավորի փոխանակ հրամաններ է տալիս և աշխարհը շին պահում⁴⁹: Մահից առաջ նա իր որդուն պատվիրում է հնազանդ ու հավատարիմ լինել Արշակ թագավորին, ջանալ և աշխատել: Հայոց աշխարհի համար պատերազմել, ուրախությանմբ հանձն առնել մահը աշխարհի համար, ինչպես եղել են նրա քաջ նախնիքը⁵⁰. Մամիկոնյան դուցազները փափաղել են պատերազմի մեջ մեռնել և առաքատվություն են համարել անկողնում մահանալը⁵¹:

Մամիկոնյանների դուցազնացումը պատմիչի կողմից պատահական չէ, այն թելադրված էր ստեղծված իրավիճակով: Երկր գրվել է Արշակունիների անկումից մի քանի տասնամյակ հետո, այն ժամանակ, երբ հայ ժողովրդի ինքնուրույնության պահպանման համար ազատագրական պայքարի դրոշակակիրն են եղել Մամիկոնյանները: Անհրաժեշտ էր նախադրմունքներ և ամբողջ ժողովրդին համախմբել նրանց շուրջը, շեշտել, որ անցյալում էլ հայ կյանքում գլխավոր գործիչները Մամիկոնյաններն են եղել, և երե նրանք շինեին, Հայաստանը շատ վաղուց կորցրած կլինե՝ իր անկախությունը, հայ եկեղեցին վաղուց կործանված կլիներ, Արշակունիները այդքան երկար չէին իշխի:

Պատմիչի վկայությամբ Մամիկոնյան սպարապետները մի քանի դիտով վեր են կանգնած եղել Արշակունի գահակալներից: Հայրենիքին սպառնացող վտանգի ժամանակ վերջիններս խույս են տվել թշնամուց, հույսերը դրել են վաթողիկոսների աղոթքի վրա, մինչդեռ Մամիկոնյան դուցազները համախմբել են ժողովրդին, հերոսամարտեր մղել պատերազմի դաշտերում: Նրանց շնոր-

48 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 281:

50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 291:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 292:

հիվ թշնամիները հայերին բնած չեն գտել, այլ՝ կազմ ու պատ-
րաստ⁵²։ Պատահական չէ, որ հայրենասեր Փավստոսը ներսեւ
Մեծի բերանով Մուշեղին ասում է. «Քո ձեռքով, քո սոռհմի ձեռքով
նա (Քրիստոսը) Կփրկե Հայոց աշխարհը մինչև հավիտյան»⁵³։

Մանվելի մահից հետո Արշակի թագավորությունը անհաստատ
է դառնում, և Հայոց նախարարներից շատերը գնում են պարսից
արքայի մոտ ու Հայոց աշխարհը նրան հանձնում⁵⁴։

Նոր գոտեմարտերը պահանջում էին Մամիկոնյանների իդեա-
լականացումը, և մեր պատմագիրը ջանքեր չի խնայել պատվով կա-
տարելու նաև այդ խնդիրը։

Զերմ հայրենասիրությամբ տոգորված, նա խորը գիտակցել է
հայրենիքի, հայրենի հողի կենսաբար ուժը, հող, որ մարդուն արիու-
քյուն և անպարտելիություն է ներշնչում, արժանապատվության
զգացումով լցնում։ Մայր հողի վրա Արշակն արհամարհում է ան-
խուսափելի վտրուստը, այն հզոր է քան մահը։ Միանգամայն ճիշտ
է նկատել Ստ. Մախոսյանցը, որ այս սքանչելի վեպը բանալի է
դառնում՝ հասկանալու վեպի նախորդ անցքերը—հայի անսպարտելի
ուժը թշնամու բյուրավոր բանականների դեմ կռվելիս ու հաղթահա-
րելիս։ Մայրենի հողում հայերը անսպարտելի են այնպես, ինչպես
հունական դիցաբանությունից վեպի Աքիլեսոս հսկան, որին Հերակլեսը
կարողանում է սպանել միայն այն բանից հետո, երբ նրա ստերը
դետնից—մայր հողից կտրում է⁵⁵։

Փավստոսը գիտակցաբար այդ գաղափարի հեղինակներ է
դարձնում թշնամիներին՝ արքայից արքայի խորհրդատուներին ու
դուշակողներին, դրանով կարծեք ցույց տալով, թե հայերի թշնա-
միներն փլ գիտեն, որ հային հայրենիքը անսպառ ուժ է ներշնչում
և դարձնում անսպարտելի ու խիզախ։

Ըստ Փավստոսի, Արշակը երեսուն տարուց ավելի պատերազմ-
ներ է մղել Շապուհի դեմ և միշտ հաղթանակել։ Հաշտություն և
բարեկամություն հաստատելու պատրվակով Շապուհը Արշակին

52 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 202։

53 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234։

54 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 297։

55 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» Ստ. Մախոսյանցի ներածու-
թյունը, էջ 63—64։

հրավիրում է Տիգրան և հանդիմանում է հայոց թագավորին. վերջինս մեղանշում է իր արածների համար և հպատակություն հայտնում: Արքայից արքան կասկածում է նրա անկեղծության վրա և խորհրդակցում է իր գուշակողների և խորհրդատուների հետ: Նրանց հարցին, թե հիմա ի՞նչպես է քեզ հետ խոսում, ի՞նչպես է իրեն պահում, Շապուհը պատասխանում է, որ Արշակը իրեն համարում է փր ծառաներից մեկը: Խորհրդատուները մրան առաջարկում են Հայաստանից հող և ջուր բերել, շաղ տալ վրանի հատակի կեսին, հետո հայոց թագավորին խոսեցնել բնական ղեռնի, ապա՝ հայկական հողի վրա: Եթե հարազատ հողի վրա խիստ լեղվով փոսի, կնշանակի հայրենիք վերադառնալուց պատերազմը կվերսկսի, թշնամությունը կշարունակի: Շապուհի խորհրդատուները չեն արխալվում: Պարսկական հողի վրա Արշակը մեղանշում է, ասում է սպանիր ինձ, որովհետև ես՝ քո ծառադ, շատ հանցավոր եմ, մահապարտ եմ: Հայկական հողի վրա նա բռնորոշվին փոխվում է և զայրությունով զոռում. «Հեռու ինձանից, շարադործ ծառա, որ տերերիդ վրա տեր ես դարձել, և ես չեմ ների քեզ և քո որդոց իմ նախնիների վրեժն ու Արտավան թագավորի մահը»⁵⁶:

Շապուհը նրա ձեռքից բռնած դարձյալ դառնում է պարսկական հողի վրա. այն ժամանակ Արշակը զղջում է ասածների համար. խոնարհվում է, ոտներն է ընկնում, սակայն նորից, երբ թուրք դնում է հայկական հողի վրա՝ ավելի խիստ է խոսում ու ըմբոստանում⁵⁷:

Նրեկոյան ընթրիքի ժամանակ, հակառակ ընդունված սովորության, Արշակին, որ պետք է նստեր Շապուհի կողքին, նույն տախտի վրա, նստեցնում են ամենաներքում: Արշակը անարդված է, նա անմիջապես ոտքի է կանգնում հատակին փռած հայկական հողի վրա և ասում Շապուհին, թե «Իրենն է այն տեղը, որտեղ բաղմել է Շապուհը, նա սրետք է ազատի տեղը, որ ինքը բաղմի, որովհետև նրանց (Արշակունյաց) ազգի տեղն այդ է եղել և եթե նա իր աշխարհը դառնա՝ Շապուհից մեծ վրեժ կառնի»⁵⁸:

Փափստոսը ընդգծում է, որ հայի բնական սովորությունն է

56 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 217:

57 Տե՛ս նույն տեղում:

58 Տե՛ս նույն տեղում:

եղել կարոտել իր տունն ու տեղը, հայրենիքը⁵⁹։ Եվ իրավացի է Ստ. Մալխասյանցը, որ թյուրիմացություն է համարում հին բանասերների կարծիքն այն մասին, թե Փավստոսը ասում է հայերին⁶⁰։ Պատմադրի երկը նման եզրակացության հիմք չի տալիս, ընդհակառակը, ամբողջ գրվածքը հագեցված է ջերմ հայրենասիրությամբ, նվիրվածությամբ հայրենիքին ու զահակալուղ հայրատությանը։ Ազգային պատվին նախանձախնդիր պատմիչը փառաբանում է իր ժողովրդի դրական կողմերը, քաջությունը, միաժամանակ պախաբակում նրա արատավոր կողմերը։ Նա հիացմունքով է խոսում հատկապես հաջակալան զորքի, նրա տիրապիրության մասին։ Ասում է, թե չորս հարյուր հազարանոց զորքը բաղկացած է եղել լավ սպառազինված ընտիր ու արիասիրտ կռվողներից։ Նրանք անսխալ խփող և ուժեղ նետածիղներ են, թշնամու առաջ ափդի չեն տալիս⁶¹։ Անգամ հայերի ոխերիմ թշնամին է զարմանում ու հիանում հայկական զորքի քաջագործություններով ու տիրապիրությամբ։ Շապուհը իր իշխաններին պատմում է, որ ինքը զարմացել է տեսածից, մանկությունից փ վեր միշտ վրովի մեջ է եղել, շատ տարի թագավորել է, ոչ մի տարի առանց կռվի չի անցկացրել, բայց փակապես ջերմ կռիվը հայերի կռիվն էր, հայոց նիզակավորները առաջ էին գալիս, այնպես էին հարձակվում, ինչպես մի բարձր լեռ կամ ինչպես մի հաստ՝ հզոր ու անշարժ աշտարակ։

Շապուհն ասում է, որ ավելի զարմացել է հայկական զնդի միասիրտ հավատարմության և տիրապիրության վրա։ Թեև Արշակը վաղուց կորած է եղել նրանց համար, բայց հայերը նրանով են քաջալերվել պատերազմի ժամանակ. երբ հետապնդել են թշնամուն, միշտ ասել են՝ «Արշակի համար»։ Իսկ Մուշեղի մոլեգնած զնդից Շապուհին թվացել է, թե բոց ու կրակ էին թափում, զինքերն այնպես էին փայլում զնդի մեջ, կարծես հրդեհի բոց է անցնում եղեգների միջով։ Հայերի արյունռուշտ թշնամին՝ Շապուհը, բացականչում է, թե՝ «Նրանի նրան, որ Հայոց զնդի տերն է, այնպիսի տիրասեր, միաբան և հավատարիմ զորքի»⁶²։

59 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190։

60 Փավստոս Բուզանդ, Ստ. Մալխասյանցի ներածությունը, էջ 49։

61 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 188։

62 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246—247։

ժողովրդի ինքնուրույնությունը և դավանանքին սպառնացող վտանգի պայմաններում մեր պատմագիրը, սակայն, մնացել է լուսավառ։ Նա ցույց է տալիս իր ժողովրդի հերոսական անցյալը և կարծեք կոչ անում ու հուսադրում հայրենապիտեաներին, Վրթանեսի բերանով տակնով՝ Լևոն խշնամիսները մեր աշխարհը գրավեն՝ այստեղ կհաստատեն իրենց անօրեն կարգերը, «որ հուսանք, թե երբեք լինելու չէ»⁶³։

Հայրենիքի ու ժողովրդի, դավանանքի համար անձնազոհություն են ցուցաբերում ոչ միայն Մամիկոնյաններն ու զորքը, այլև հոգևորականները, շարքացին մարդիկ։ Այսպես. Արտաշատից գերիներ են տանում։ Նրանց է միանում քաղաքի երեցը—Զվիթը։ Պարսիկ զորավարները նրան ասում են՝ «Դուրս եկ գերիների շարքից և գնա ուր ուզում ես»։ Նա պատասխանում է, թե՛ «Ուր որ տանում եք այդ խաշինքը՝ հովիկին էլ նրա հետ տարեք. պետք չէ, որ հովիվը իր խաշինքը թողնի, նա պետք է իր կյանքը զոհի աշխարհի համար»⁶⁴։

Ճակատամարտում, մի ներքինի, Դրաստամատ անունով, փրկում է Շապուհի կյանքը։ Վերջինս ցանկանում է հասուցել և նրան ասում է, թե՛ խնդիր, ինչ որ ուզում ես։ Դրաստամատը խնդրում է իրեն մեկ օրով թույլ տալ այցելելու Անհուշ բերդում բանտարկված Արշակ թագավորին։ Շապուհը զարմանում է ու ասում, թե՛ զովար բան խնդրեցիր, բայց որովհետև մեծ է ծառայությունդ՝ թույլատրում եմ։ Շապուհը իր այդ արածը բացառություն է համարում արյաց թագավորության օրենքից⁶⁵։

Տիրասեր ներքինին մեկ օր անց է կացնում Արշակի հետ, նրան թուգսվորական զգեստներ է հագցնում, թագավորին արժանավայել ճաշասեղան պատրաստում։ Արշակը կերուխոսմից հետո ինքնասպան է լինում։ Զկարողանալով տանել տիրոջ ողբերգական մահը, փառքի գազաթնակետին հասած Դրաստամատը նույնպես ինքնասպան է լինում։

Եթե Ագաթանգեղոսը բերում է քրիստոնեություն տարածման ու արմատավորման համար անվահներ մաքառումների օրինակներ,

63 Նույն տեղում, էջ 104։

64 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221։

65 Տե՛ս նույն տեղում էջ 250—251։

ապա Բուզանդը՝ քրիստոնեությունը և Արշակունիներին պաշտպանելու անձնվիրություն ու անձնազոհություն փաստեր:

Գրիգոր Լուսավորչի առհմի ներկայացուցիչներին՝ կաթողիկոսներին, հատկապես Ներսես Մեծին, պատմիչը վիպականացրել է և ներկայացրել որպես իդեալ արթուն ու առաքինի հովիվների: Կաթողիկոսները անվախ ու համարձակ են անգամ թագավորների առաջ, հանդիմանում են նրանց անբարոյական վարքագիծը: Փալստոսը Մամիկոնյաններին դուցադնացնելու և կաթողիկոսներին հրեշտակալին վարք ավերագրելու նպատակով վերջիններիս բերանով խարազանում է Արշակունի վերջին գահակալների արատավոր կողմերը, սակայն, միաժամանակ, քանի որ նրանք, ըստ իրեն, աստծու փոշմից են տրված, կոչ է անում պաշտպանել նրանց, ձգտել ուղղել-գաստիարակել և ոչ լքել:

Նախարարներն ու իշխանները, քացի Մամիկոնյաններից, ապստամբում են Արշակի դեմ և զալիս Ներսեսին հայտնում են, որ ձանձրացել են 30-ամյա պատերազմից և որոշել են թողնել հայոց թագավորին ու զնալ հպատակվել պարսից թագավորին: Պատմագիրը Ներսեսի բերանով նրանց ասում է, «Լավ մտածեք, հիշեցեք տիրոջ պատվիրանը միաբանության մասին, ու ծառաները պետք է հնազանդ լինեն իրենց տերերին: Դուք բոլորդ Արշակունյաց ազգից եք ձեռք բերել ձեր դիրքը, ձեզանից ոմանց նրանք են նշանակել զավառների տերեր, աշխարհների մեծամեծներ: Արշակունյաց ազգը պիղծ ու հանցավոր է արարիչ աստծու առաջ, բայց ձեզ բոլորիդ քարձրացրել ու ապրեցրել է՝ մեկին գործ տալով, մյուսին պատիվ, մեկին իշխանություն, մյուսին գործակալություն: Խեղետ Արշակը մեղավոր է աստծու առաջ և պարտավոր է պատիվ կրել, բայց աստված իր մեծ ու անշափ մարդասիրությամբ խնայում է նրան և նրա պատճառով՝ ձեզ: Իսկ դուք վամենում եք հեթանոսների ծառայության տակ ընկնել, մերժել ձեր բնիկ տերերին, որոնք տրված են մեզ աստծուց, ծառայել օտար տերերին և նրանց սոնաստված կրոնը ցանկալ: Արշակը թեկուզ թշուր անգամ էլ չար լինի՝ սակայն աստվածապաշտ է, որքան էլ մեղավոր լինի, անուամենայնիվ ձեր թագավորն է»⁶⁶:

Պետք է ենթադրել, որ հետագայում Պատմահայրը հայ նա-

66 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 212:

խարստներին ուղղված Սահակի հանդիմանությունը գրելիս, օգտվել է Բուդանդի այդ հատվածից: Փալստոսն Ագաթանգեղոսի նման նույնպես կողմնակից է ժառանգական տիրապետության: Երկրի մեծամեծները Արշակ թագավորին ասում են, թե ինչպես որ աստված նորոգեց ձեր թագավորությունը, այնպես էլ դուք պետք է Գրիգորի սերնդից նորոգեք հոգևոր նահապետությունը⁶⁷:

* * *

IV դարի 50-ական թվականներից Արշակունիների թագավորությունը զգալիորեն թուլանում է, գահակալները, որոնք փորձում են շատ թե քիչ ինքնուրույն քաղաքականություն վարել, վերականգնել թագավորության երբեմնի հեղինակությունը, հանդիպում են նախարարների ու եկեղեցու համառ դեմագրությունը: Այդ փորձերը հաշտում են վենտրոնախույս ուժերի և եկեղեցու շահերին: Հատկապես Արշակը և Պապը վճռական քայլերի են դիմում այդ տեղում, որի համար էլ արժանացել են մեր պատմագրի հակիրանքին, վարկաբեկվել: Չնայած նա կենտրոնացված պետության կողմնակից է, սակայն այդ պետության գահակալները պետք է հաշվի նստեն հոգևոր տերերի և սպարապետների հետ:

Ֆեոդալական-եկեղեցական պատմագրությունը, այդ թվում և Փալստոսը, գտել է, որ եկեղեցին ու պետությունը երկվորյակնե՞ր են և կոչված են համագործակցելու, որպեսզի պայքարեն իրենց թշնամի ուժերի, մասնավորապես հեթանոսության մեջ համառոտ ժողովուրդների դեմ:

Այդ պատմագրությունը գտնում էր, որ աստծու կողմից հաստատված կարգերը, հավիտենական են ու անփոփոխ: Մարդկանց բոլոր փորձերը՝ այդ կարգերը ոչնչացնելու ուղղությամբ, հաջողություն չեն կարող ունենալ: Քաղաքական և սոցիալական փոփոխությունների ձգտումը նրա կողմից համարվել է մեղսագործություն:

Ֆ. էնգելսը նկատում է, որ եկեղեցին տվել է ֆեոդալական սկզբունքներով հիմնված աշխարհիկ պետական կարգին կրոնական լուսաբանում, որ եկեղեցական դոգման հանդիսացել է ամեն մի մտածողության ելակետն ու հիմքը⁶⁸:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 138:

⁶⁸ Տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, էջ 495:

Արշակունի վերջին գահակալները, ըստ Փավստոսի, խախտել են այդ դոգման, գաժան հաշվհարգար են տեսնում կենտրոնախույս ուժերի նկատմամբ, ասպարեզից հեռացնում են փրենց հակառակորդներին, նրանց, որոնք արգելակում են փրենց միջոցառումների իրականացմանը: Նրանց զոհերն են դառնում հոգևոր պետեր Հուսիկը, Դանիելը, Ներսեսը: Գահակալները ձգտում են կաթողիկոսական աթոռին նստեցնել իրենց հավատարիմ, կամակառար մարդկանց: Պատահական չէ, որ Փավստոսը դայրույթով նշում է, թե նրանք շտապեցին կաթողիկոս քնտրել ոչ նրա համար, որ իսկապես իրենց հովիվ և առաջնորդ լինի, ժողովրդի հոտապետ դառնա, այլ փնտրել են այնպիսի մեկին, որ իրենց պրույցընկեր լինի և իրենց ուղածի պես վարվի⁶⁹: Պատմիչը գրում է, թե Արշակը փորձել է թանկագին նվերներով խաղ եպիսկոպոսին՝ Կաշառել, որպեսզի նա իր ուղածով գործի⁷⁰:

Մամիկոնյանները և կաթողիկոսները, անտեսելով նոր իրադրությունը, կառնել են իրենց նախկին քաղաքականությանը: Ըստ նրանց, Հայաստանի բախտը պետք է կապել Արևմուտքի հետ, քանի որ այն քրիստոնյա է: Պապի սպանությունից հետո նախարարները Մուշեղ Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ որոշում են հեթանոս պարսիկների ծառայության տակ չմտնել և դրանով չվշնամացնել Բյուզանդիայի թագավորին, և քանի որ գտնում են, թե առանց որևէ մեկի թիկունքի, փրենք չեն վարող ապրել, ուստի զերադատում են շարունակել ծառայել Բյուզանդիայի թագավորին⁷¹:

Փավստոսի համար քոլոր նրանք, ովքեր այս կամ այն ձևով պաշտպանել են Արշակունի գահակալների քաղաքականությունը, անօրեն, սատանայի գործիք դարձած չարամիտ, չարատիրոտ, չարագործ մարդիկ են եղել:

Միանգամայն նիշտ է նկատում Հ. Մանանդյանը. «Փավստոսի մոտ, որ կուսակցական պատմիչն է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի և Մամիկոնյանների, պատմական այս շրջանի անցքերը ներկայացված են այլալիված ձևով, իսկ պատմական խոշոր դեմքերը, որ հա-

69 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 111:

70 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 169:

էջ 272:

կառավորող էին այդ տոհմերի, նկարագրված են ամենամուսուլ ռե-
քսամենիի գույներով»⁷²:

Դժբախտաբար Բուզանդի խիստ սուբյեկտիվությունը նրան
շատ դեպքերում միտումնավոր է դարձրել, և նրա շատ նկարագրու-
թյուններ չեն հաստատվում օտար աղբյուրների կողմից: Այսպես:
Մարկվարտը միանգամայն ճիշտ է նկատում, որ Հայր մարգպետնե-
րը, որոնք թագավորի վանանոցի վերակացուններն էին, թագավո-
րական ամրությունների ու բերդերի, արքունի դանձերի վերահսկո-
ղը, նպատակ են ունենում վերստինգնել Արշակունիների թագա-
վորության երբեմնի փայլը և թուլացնել նախարարների ու եկե-
ղեցու ուժը⁷³: Մինչդեռ Բուզանդը շանթ ու թույն է թափում մարգ-
պետների վրա, նրանց է վերագրում թագավորության քայքայումը:

Արշակունիների թուլահոգ թագավորության վերջին գահակալ-
ների կենտրոնաձիգ քաղաքականության իրականացման փորձերը
ակտիվացնում են նախարարների կենտրոնախույս ձգտումները.
նրանք մեկը մյուսի ետևից ապստամբում են: Մարգպետները չէին
կարող հանդուրժել նման փիճակը և դաժանորեն ձնշում են ասլըս-
տամբությունները:

Պատմագրի մոտ, սակայն, հայրենասիրությունը զիջում է քա-
ղաքական կողմնորոշմանը և բացահայտում նրա սուբյեկտիվու-
թյունը: Եթե կենտրոնախույս ուժերի դեմ մարգպետների մղած պայ-
քարը նա դավաճանություն է համարում, ապա նույն ուժերի դեմ
Մամիկոնյանների ծավալած լորժոզությունները՝ հերոսություն⁷⁴:
Այս դեպքում ապստամբ ուժերը հայրենիքի դավաճաններ են,
անօրեն են, մատնիչ, շարագործ, ափրանենդ, տիրաապան: Առանձ-
նապես աստեղությանը է խոսում պատմիչը Մերուտան Արծրունու
մասին, տալիս է նրա դավաճանության ծանր հետևանքները հայ-
րենիքի և ժողովրդի համար: Մերուտանի առաջնորդությամբ պարս-
կական զորքը Հայոց աշխարհը կրակի ու ավերածության է ենթար-
կում, ոմանց փղերին ոտնակոխ էին անել տալիս, կանանց սալե-
րի ցցի վրա հանում, բնակիչներին կոտորում էին⁷⁵:

72 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957,
էջ 154:

73 Տե՛ս I. Märkwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, S. 155—156.

74 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 252—255:

75 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196:

Փափստոսը կենտրոնախույս ուժերի ակտիվացումը դիտում է Թրպեա պետության քայքայում: Նշելով, որ Արշակ թագավորի դեմ ապստամբել էին նախարարներից շատերը, ավելացնում է, թե «Հայոց թագավորությունը մեծապես քայքայվեց»⁷⁶: Ապա նկատում է, որ ներքին այդ պայքարը իր հերթին պակասեցնում է հայերի թիվը⁷⁷: Յովով է արձանագրում, որ Վարադգեստ թագավորը խաղաղ է դարձել նախարարների ձեռքում⁷⁸:

Արշակ թագավորը կենտրոնախույս ուժերի դեմ պայքարում ձգտել է ամուր ու վստահելի հենարան ստեղծել: Այդ նպատակով նա կառուցում է Արշակավան քաղաքը: Հայտնի է, որ ստրկատիրական հասարակության քաղաքական կյանքում քաղաքները խոշոր դեր են խաղացել և դահաճախների հիմնադրան հենարանը հանդիսացել: Սակայն ժամանակները փոխվել էին: Հայտնի է, որ վաղ ֆեոդալիզմի պատմաշրջանը, քաղաքները կորցրել էին իրենց նախկին դերը: Ֆեոդալական դասակարգի շահերը անհամատեղելի էին արտոնությունների վաճելով քաղաքների գոյության հետ: Բնական է, որ Արշակավանի կառուցումը և նրա բնաձիլներին տրված արտոնությունները թշնամանք և զայրույթ պետք է առաջացնեին և Արշակունի գահակալի դեմ բարձր հանդիմանություններ և եկեղեցուն: Նախարարներն ու եկեղեցին պատերազմ են հայտարարում թագավորին. նա ստիպված անցնում է Վրաստան՝ օժանդակ զորք ձեռք բերելու նպատակով: Նախարարների միացյալ ուժերը հարձակվում են Արշակավանի վրա, սրի անցկացնում բնակչությանը և հիմնովին ավերում այն⁷⁹: Եթե խոսենք նախ քաղաքի ավերումն ու բնակչության ոչնչացումը համարում է նախարարների ձեռքի գործը, ապա Փափստոսը այն վերագրում է Ներսեսին: Վերջինի մահժրով քաղաքի 20 հազար ընտանիք 3 օրվա ընթացքում հիվանդանում և մեռնում են, քաղաքը անմարդաբնակ է դառնում⁸⁰: Փափստոսը նախարարներին Արշակի դեմ է հանում ոչ թե Արշակավանի, այլ իբր Պարսկաստանի

76 Նույն տեղում, էջ 211:

77 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211:

78 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 273:

79 Տե՛ս Մովսեսի Խաչենացույ, Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913, III, գլ. փէ, էջ 289:

80 Տե՛ս Փափստոս Բուզանդ, էջ 172—173:

դեմ նրա մղած 30-ամյա պատերազմների կապակցությամբ: Եվ Արշակի Կողմից նրանց հետ դաժան հաշվահարդար տեսնելը անմտություն է համարում⁸¹:

Փափաստոսը Արշակավանի կառուցումը վերագրում է Արշակի ազահոյությանը և ներսեսի բերանով ասում. «Ամբողջ երկիրը լալիս է, վայ է կանչում այն զրկանքների ու հափշտակությունների պատճառով, որոնցով դու կամեցար մեծանալ, դու չհաղեցար քո ընդարձակ թագավորության հարստություններով»⁸²:

Արշակավանի կապակցությամբ Արշակի նկատմամբ ատերությունն այնքան ուժեղ է եղել, որ պատմիչ Փափաստոսն ինքն իրեն հակասում է: Ասում է, թե մինչ Արշակավանի կառուցումը Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ, որոնք Կորեյ էին, փախել ու թաք էին վաճել՝ հավաքվեցին և ապահով ու խաղաղ ապրեցին Արշակ թագավորի հովանավորության ներքո: Աշխարհն էլ երկու թագավորների միջև խաղաղացավ, քարեկարգվեց, կաղամակերպվեց, և բոլորն իրենց բնակության տեղերում վայելում էին խաղաղություն: Հայոց աշխարհի թագավորությունը նորոգվում է ու պայծառանում⁸³:

Քաղաք շինելուն պատմիչը դեմ չէ: Ներսեսն Արշակին ասում է. «Եթե դու այն տեղին շատ ես փափաղում՝ ես ինքս կշինեմ արդարությամբ և շեն կպահես քեզ համար»:

Ըստ Փափաստոսի, Արշակի հանցանքը, անարդարությունը, ոչ թե քաղաքի շինելն է, այլ քաղաքի բնակիչներին արտոնություններ տալը, դժոհ տարրերին համախմբելը, որոնց նա որոմ է համարում: Արշակավանի աղետից հետո ներսեսը Արշակին ասում է. «Այս աշխարհում արդարներն ու մեղավորները խառն են ապրում, արդարների պատճառով մեղավորներն էլ խնայվում են և ապրում: Ինչպես թշնամու ձեռքով մաքուր ցորենի մեջ ցանած որոմը, որ նրա հետ միասին բուսնում է՝ խնամվում է, մաքուր ցորենի հետ աճում է և կեղտոտ որոմը, մի գուցե որոմը, քաղհան աներիս ցորենն էլ պոկվի: Այդ պատճառով որոմն էլ ցորենի պես առժամանակ դարմանվում է ցողով, անձրևով, ոռոգումով, ջերմությամբ և պայծառ արեգակի լույսով: Այդ այդպես կշարունակվի մինչև հունձքի ժա-

81 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 186:

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

83 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 136—137:

մանակը, երբ ցորենի բերքը հնձում ու ժողովում են արքայության շտեմարաններում, իսկ որոմը հավիտենական կրակի մեջ են ածում ու այրում:

Դեռ հունձի ժամանակը չհասած՝ դու որոմը քաղհան արեցիր ցորենից և վաճառում մի տեղ հավաքեցիր առանց ցորենի, ուստի և կրակը վաղաժամ եկավ և բոլոր որոմը միանգամից ոչնչացրեց»⁸⁴:

Հայ պատմագրության մեջ վաղուց կարծիք է հայտնվել, որ Արշակավանում բնակություն են հաստատել գլխավորապես փրենց տերերից դժգոհ, ունեզրկված ու սնանկացած տարրերը—ֆեոդալական կախյալ գյուղացիները և քաղաքային ստորին խավերի ներկայացուցիչները⁸⁵:

Դասակարգային պայքարի այս ամենապատասիվ ձևը—տերերին լքելը, հեռանալը մեծ անհանդատություն է պատճառել աշխարհից և հողևոր տերերին: Նրանք քաջ դիտակցել են, որ փրենց դեմ մղած պայքարում այդ դժգոհ տարրերը վստահելի ուժ կարող են հանդիսանալ Արշակի ձեռքում: Արշակի այդ միջոցառումը հարվածել է նաև նրանց տնտեսական շահերին. կորցնում էին աշխատուժ և հարկատու բնակչություն: Սրանով Արշակը խախտել էր Աստվածաշնչի՝ ժողովրդին աստվածային վախով դատարարակելու, հողևոր և աշխարհիկ իշխանություններին ենթարկելու սկզբունքը:

Պատահական չէ, որ պատմիչը շեշտում է, թե քաղաքը Արշակը շիրնեց մեղքերով, անօրենսությանը, չարությունը և հափշտակությունը⁸⁶: Թերևս վարելի է ենթադրել, որ Բուզանդը «հափշտակելով» ասելով նկատի ունի շինականներին, որ իբրև Արշակը հափշտակել է նրանց իրենց տերերից:

Դարի վավակ մեր պատմագիրը, պարզ է, որ ասելությանը պետք է խոսեր Արշակավանի կառուցման ու բնակեցման մասին և արտահայտեր Վր վերաբերմունքը քաղաքում բնակություն հաստատածների նկատմամբ: Նա ասում է, թե Արշակը հրաման է տվել, որ եթե մեկը մեկին պարտք է, ինչ մեկը ուրիշին մի բանով վնասել է՝ թող բոլորը դան այդ դատարարները և ապահով կլինեն: Եթե մեկը (ուրիշի) արյուն է թափել, մեկին վնասել է, կինը տարել

84 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 172:

85 Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Ա, էջ 462—463, Երևան, 1966:

86 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 171:

է կամ պարտապահն է, կամ մեկի գույքը գրավել է, կամ որեւէ մեկից երկուդ ունի՝ թող դա այն տեղը, նրա դեմ դատ ու պահանջ չի լինի: Եվ եթե մեկը մեկին մի բան պարտք է և պարտատերը այդ տեղը դա պահանջելուն՝ նրան առանց դատի ու արդարադատության բռնեն ու դուրս հանեն⁸⁷:

Փալատոսը վալրացած ու ատելությամբ արձանագրում է, որ նորակառույց քաղաքում հավաքվել են «Բոլոր գողերը, ավազակները, արյունապարտները, մարգասպանները, ստախոսները, խաբեբաները, վնասարարները, զրպանահատները, զրկողները, դատի մեջ ստողները, կողոպտողները, հափշտակողները, ժլատները: Որ մարդիկ շատ հանցանքներ էին գործում և այնտեղ ապավինում»⁸⁸:

Գողերի, ավազակների այդ հավաքատեղը, սահայն, շուտով բազմամարդ քաղաք է դառնում, մեծանում, ամբողջ հովիտը բռնում⁸⁹: Այնտեղ կառուցվում է թագավորական պալատ, եկեղեցի: Սահայն, գողերն ու ավազակները երբեք քաղաքների շին շինել ու մեծացրել, ընդհակառակը, նրանք քանդել ու կողոպտել են եղածները: Այնուհետև, նրանցով բնակեցված քաղաքում արքունական ապարանք չէին կառուցի: Արշակավանը շինվել է տարանցիկ առևտրական բանուկ ճանապարհի վրա, որպիսի հանգամանքը և խթանել է նրա արագ բարգավաճմանը: Եվ հենց այդ բարգավաճումն է, որ խիստ վայրացրել է աշխարհիկ և հոգևոր տերերին, որոնք և «բազմագութի հայր և գլխած մայր»⁹⁰, ներսեսի միջոցով դաժան հաշվահարգար են տեսել նրա հետ: Այն ներսեսի, որը, ըստ պատմագրի, իղել է ամենահայրենասերը, ամենամարդասերը, աղքատների հետ ճաշասեղան նստողը, այրիներին, որբերին ու չքավորներին օգնության հասնողը, անտեղի սպանությոսների դեմ պայքարողը: Ահա սահայն, նա չի զլանում այդ նույն ներսեսի անեծքով՝ 20 հազար բնտանիք միանգամից ոչնչացնելու⁹¹: Նա չի զլանում նաև նույն ներսեսի բերանով նզովելու Արշակին, ասելով. «Որովհետև դու քո տիրոջ Քրիստոսին դեմ դարձար՝ ուստի անսիրտան ու անարդ դառնաս ինչպես թափված ջուրը և տկարանաս՝ երբ նա

87 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

88 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

89 Տե՛ս նույն տեղում:

90 Նույն տեղում, էջ 148:

91 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

աղեղը լարեւ: Եւ այն կործանումը, որ մարգարիի բերանով ապւեց՝ կհասնի ձեր վերա, որ դուք, Արշակունյաց ցեղդ, կխմեք վերջին բաժակը, կխմեք, կհարբեք ու կկործանվեք, և այլեւ չեք կանգնի»⁹²:

Այս նշովքը գրվել է Արշակունիների անկումից հետո, ուստի կանխագուշակում չէ, այլ կատարված փաստի տես կարճանագրում:

Փաւստոսի մոտ, — նկատում է Աշ. Հովհաննիսյանը, — Ներսեսը հանդես է գալիս որպէս մեկը հայ եկեղեցու կազմակերպողներից և կարգավորողներից, որպէս հեղինակավոր մի գործիչ, որը հայ Արշակունիների սրտական քաղաքականությունը հակադրում էր Լուսավորչի կաթողիկոսական դինաստիայի տարած քաղաքականութեանը, որը եկեղեցական կալվածատիրութեանից զատ հենված էր մերթ փնտրոնախույս նախարարների, մերթ բյււղանդական նվաճողների զինակցության վրա: Պայքարն աշխուժանում է մանավանդ, երբ նախարարների շարքերում և արքունիքում ուժ է ստանում իրանական կողմնորոշումը, վտանգելով Լուսավորչի տանը սրատկանող կաթողիկոսների ու նրանց պաշտպանող նախարարների դիրքը և հող պատրաստելով Պարսկաստանի կողմից հովանավորված Աղբիանոսի տան կաթողիկոսական թեկնածուների հաղթանակի համար: Եկեղեցու և սրտություն — հին Հայաստանի խոշորագույն երկու կազմակերպությունների (ինստիտուտների — Լ. Բ.) և դրանց զգեսավորող երկու դինաստիաների՝ Պարթևների և Արշակունիների պայքարը Ներսես Պարթևի ժամանակ հասնում է ծայրահեղ լարման՝ հանգելով հայ թագավորի՝ Պապի քանադրման⁹³: Այդ պայքարի պատմության ուսումնասիրութեան հիմնական աղբյուրը հենց Փաւստոսի երկն է:

* * *

Այնպէս որ կենտրոնաձիգ պետություն կողմնակից, Փաւստոսը, ապակյան, Ագաթանգեղոսի նման առաջնութեանը տալիս է հոգևոր տերերին, նրանց փղեալականացնում է, հրաշագործութեաններ է վերագրում, նրանք ինչ ուղում են՝ ստանում են աստծուց: Նման պատկերացումը պատմիչի մոտ նույնպէս պատահական չէ. ժամանակն էր պահանջում այդ: Հայ եկեղեցուն սպառնացող վտանգի

92 Նույն տեղում, էջ 179:

93 Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դավաներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, դիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 16—17:

սլացմաններում անհրաժեշտ էր ժողովրդին և նախարարներին ցույց տալ, որ անցյալում երկրի քաղաքական կյանքում եկեղեցին, և հոգևոր տերերը վճռական դեր են խաղացել, որ նրանք ամենաշերմ հայրենասերներն ալ տիրուսներն են եղել, որ նրանք իրենց կյանքը զոհաբերել են հայրենիքի երբեմնի հզորության ու հեղինակության վերականգնման, Արշակունի գահակալներին ուղիղ ճանապարհի բերելու համար: Ավելին, բազմիցս նախադգուշացրել են նրանց դաբիք արհավիրքների և մոտալուտ անկման մասին:

Հուսիկ կաթելիկոսի գազանաբար սպանության կասկեցությանմբ, նրա հոգևոր գործիչներից մեկի՝ Դանիել եպիսկոպոսի բերանով, պատմագիրը Տիրան թագավորին ասում է, թե ձեր ստություններն ու պղծություններն պատճառով տերը ձեր թագավորությունը և քահանայությունը վիճարացնի, դուք կցրվեք ու վաժանվեք, ձեր սահմանները ցրիվ կգան, կմնաք անտեր, անխնամ, ոչ որ ձեզ չի խնայի, դուք խաշներ կդառնաք, որոնք հովիվ չունեն, փնչպես ոչխարների հոտ, կմատնվեք գազանների ձեռքը, օտար թշնամիների ձեռքը կընկնեք իբրև գերի, նրանց կծառայեք, և այդ ծառայության լուծը երբեք չի վերանա⁹⁴: Մինչդեռ այդ ժամանակաշրջանում, քաղաքական ճգնաժամերի ժամանակ, կանխատեսություններն մեծ վերհիշվում էր Դանիել առաքյալի գուշակած վերջին այն տիեզերապետությունը, որի ընթացքում, ըստ Ավգուստինի, քրիստոնեությունը որպես թե կենսագործելու էր իր լիակատար հաղթանակը, սահմանելով այս աշխարհում հարատև երանություն և հանգիստի ի վերջո «արարածոց նորոգման» քրիստոնեական ստանդարտ հեռանկարին⁹⁵: Պատմիչի կողմից այդ մասին չակնարկելը վրամ չնշելը նույնպես թելադրված էր ապրած օրերի իրողությունամբ: Հռոտեսեական այդ հարցադրումը կթուլացներ ուժերի համախմբման ջանքերը:

Փավստոսը քարոզում է այն գաղափարը, որ քանի գահակալներն ալ նախարարները գործել են հոգևոր տերերի պատգամներով ու խորհուրդներով, երկում խաղաղություն է տիրել, նա անպարտելի ու հզոր է եղել: Մտկայն, հետագայում, երբ նրանք հաշվի չեն նստիլ նրանց հետ, արհամարհել են նրանց հանդիմանու-

94 ՏԼ՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 116:

95 ՏԼ՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

թյունները, հայրենիքը կորցրել է իր փառքը, դարձել է սարսափ-
ների թատերաբեմ, թշնամիները երկիրը ոտնատակ են տվել, իշխել
է անարդարությունն ու անբարոյականությունը, մարդիկ անհավատ
են դարձել:

Դանիելը դառնությամբ կանխագուշակում է Հայաստանի ան-
կախության կորուստը: Փալատոսը, ինչպես տեսնում ենք, արձա-
նագրել է 387 թվականից հետո Հայաստանին վիճակված իրողու-
թյունը, որը նույնպես վկայում է, որ հեղինակը նկարագրվող դեպ-
քերին ժամանակակից չէ:

Հայտնի է, որ V դարի 30—40-ական թվականներից, ինչպես
ասվել է, հայ եկեղեցում իշխող դիրք են ձևոք բերել ասորի հոգե-
վորականները, որոնք հովանավորվել են պարսից արքունիքի կող-
մից: Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ անցյալում ասորի հոգևորա-
կանները, անգամ ծագումով պարսիկ եպիսկոպոսը, նույնպես ջանք
ու եռանդ չեն խնայել պահպանելու Հայաստանի հղորդությունը,
խաղաղությունն ու բարոյական կերպարը: Ահա այդ նպատակին է
հետապնդել Բուզանդը և դրանց էլ վիպականացրել ու առաքելաց-
րել է:

Ծագումով պարսիկ Հակոբ եպիսկոպոսը Հայաստան է դալիս
սեռնելու Նոյան տապանը: Երբ իմանում է, որ Ռշտունյաց Մա-
նաճիհր իշխանը, «չար և անղգամ մարդ է»⁹⁶, գնում է նրա մոտ
խրատելու նպատակով, սակայն նրա ջանքերը ապարդյուն են անց-
նում և նա անիծում է ու հեռանում. ելելու օրից հետո իշխանը և
նրա ամբողջ ընտանիքը չարամահ են ըլինում⁹⁷:

Վերը նշված ասորի Դանիել եպիսկոպոսը սուրբ և սքանչելի է:
Նա համարձակորեն հանդիմանում է Տիրան թագավորին և նախա-
րարներին, նրանց համարում բարքերը ապականողներ և դառնա-
ցած բացականչում է «Դուք կործանեցիք ու ընկաք, ետ կանգնե-
ցիք արդարության ճանապարհից»⁹⁸: Փալատոսի համար արգարու-
թյան ճանապարհը կաթողիկոսների ցույց տված ճանապարհն է,
որից սակայն շեղվում ևն թագավորներն ու նախարարները:

Ըստ Փալատոսի, Գրիգոր Լուսավորչի սերունդներից ծնվելու են

96 ՏՆ՝ս Փալատոս Բուզանդ, էջ 101:

97 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 102:

98 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 114:

շավակներ, որոնք Հայաստանի հոգևոր իմաստության աղբյուրներ կդառնան, նրանցից կբխեն աստծու պատվիրանների շնորհքներ, ընդդիմադրաբար խաղաղություն և շենություն, նրանք շատ մոլորվածները կգարձեն զեպի ճշմարտության ձանապարհը⁹⁹։ Այստեղ նույնպես ակնարկություն կա V դարի հոգևոր գործիչների մասին։

Կաթողիկոսները միշտ խրատում, հանդիմանում, մեղադրում են թագավորներին ու նախարարներին նրանց գործած մեղքերի համար։ Հուսիկն անգամ հանդգնում է Տիրաթ թագավորին եկեղեցի չթողնել, որի համար և սպանվում է։

Իրեալականացված է, ինչպես ասվել է, պատմիչի հիմնական գործող անձը, ներառյալ կաթողիկոսը։ Նրա նման գեղեցիկ ու իմաստուն աշխարհում չկա, նա է, որ բոլորին առաջնորդում է զեպի կյանքի ճանապարհը։ Նա Հայաստանի լույսն է, խելագիտ, համարձակ, անասելի հրաշալիքներ գործող։ Նա միշտ դիմադրում է Պապ թագավորին, նրան նախատում ու հանդիմանում է ծանր, փաստացի հանդիմանություններով, բազմաթիվ չար գործերի պատճառով նրան թույլ չի տալիս եկեղեցի մտնել։ Միշտ նրան խրատում է, որ կոթսաբեր գործերից հրաժարվի, ճիշտ վարքագիծ ունենա, ապաշխարություն Գա։ Պապ թագավորը նրանից վախենում է, նրա դեմ խստություն չի կիրառում, որովհետև ժողովուրդը և զորքը թույլ չեն տա անարգել կամ սպանել մի մարդու, որին սիրում էին Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ՝ նրա արդար գործերի, մաքուր վարքի, խաղաղ առաջնորդության սրտճառով¹⁰⁰։

Զնայած Պապը ատում է նրան, ցանկանում է նրա մահը, տակալն փայտի հրամանով նրան արքայություն մեծ անպատվություն է համարում փր պետության համար և 6 տարի շարունակ վրեժխնդիր է լինում, առաքատակում կայսրության արևելյան նահանգները։ Զայրանում է կայսրի դեմ, որ համարձակվել է արքայություն տալիս մեծ և պատվավոր մարդու, որ իր աշխարհի և թագավորության գլխավորը, ուսուցիչն ու առաջնորդն էր¹⁰¹։

Ավելին, Փավստոսը ընդգծում է, որ կայսրության արքայությունում դիտելին, որ ներսեսը մի աշխարհի գլխավոր է և որ «դրանց

99 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92։

100 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257։

101 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 166։

աշխարհում թագավորն ու դա մի հաշիվ են»¹⁰²։ Ահա երկրի կյանքում կաթողիկոսների գրաված դիրքի և տեղի մասին մեր պատմիչի պատկերացումը։

Դատապարտելով Արշակունի գահակալների և նախարարների վարքագիծը, փառաբանելով Լուսավորչի տոհմի ներկայացուցիչներին և մյուս հոգևոր գործիչներին, պատմագիրը միաժամանակ ցավով արձանագրում է նաև հոգևորականության միջավայրում ամատացած արատավոր կողմերը։ Օրինակ է բերում ոմն Հոհան եպիսկոպոսի, որը կեղծավոր է, չափից դուրս ազահ է, ազահության պատճառով աստծու առաջ ահն էլ է մոռացել այն աստիճան, որ անարժան ու անհավատարի բաներ է անում։ Հոհանը խեղկատակություններ է անում թագավորի առաջ ու ամեն անգամ նվերներ ստանում։ Պատմիչը ծաղրում է նմաններին, ասում է, որ Հոհանը ճանապարհին մի ավաղակ է բռնել ու հարկադրաբար երեց դարձրել։ Նա թագավորների խեղկատակն էր, նրանց առաջ ձեռքերի ու ոտքերի վրա ընկնելով՝ շորքերթաթ է տալիս, ուղտի նման կառաչում և կռաչելու ժամանակ ասում է. ուղտ եմ, ուղտ եմ, թագավորի մեղքերը բառնում եմ, վրաս դրեք թագավորի մեղքերը, որ բառնամ։ Թագավորը գյուղեր կամ ագարակներ է պարգևում նրան իր մեղքերի փոխարեն¹⁰³։

* * *

Լինելով Մամիկոնյանների և Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի շատագուրը, Փավստոսը, սակայն, քաղաքական կողմնորոշման մեջ հետևողական չէ։ Երկի բովանդակությունը հիմք չի տալիս նրան անվերապահորեն արևմտյան կողմնորոշման կողմնակից համարել։ V դարի 60—70-ական թվականներին գրել մի ժողովրդի պատմություն, որը սերտորեն առնչվում էր հարևան, աշխարհակալության ձգտող, սրբապետների պատմության հետ, չափազանց դժվարին ու բարդ խնդիր էր։ Եթե Կորյունը իր մտքերը քողարկում է Աստվածաշնչից բերված ցիտատներով, Ագաթանգեղոսը նավարկությանմբ և փաճառականությանմբ, ապա Փավստոսը Արշակունի վերջին գահակալներին պախարակելու, վարկաբեկելու միջոցով։

Նա, որ քաղաքական-հասարակական ու սոցիալական շատ

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 152։

¹⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 303։

նրբութիւններն է նկատել և տվել շատ հիանալի մեկնաբանութիւններ, բացահայտել նրանց էութիւնը, քաղաքական կողմնորոշման հարցում միամիտ է ձեռնում, չի գիտակցում կամ թե չի ցանկանում գիտակցել, որ արտաքին աշխարհում քաղաքական և ուղղման արագ ու փոփոխակի հաջողութիւններով տեղի ունեցող փրագործութիւններն էին պայմանավորում Արշակունի գահակալների քաղաքական կողմնորոշումը: Ելնելով իր պատկերացումից, որ Հայաստանը միշտ անսպառ է եղել և անհաջողութիւնները միշտ Արշակունի գահակալների ու աստվածուհի նախարարների՝ աստծու նկատմամբ գործած մեղքերի պատճառով է եղել, քաղաքական կողմնորոշման հիմքում դնում է պատահականութիւնները, քմահաճույքները, դրանով ամենի շեշտած լինելով գահակալների անճարակութիւնը երկրի կառավարման գործում և բավական խտացրած գուշերով նկարագրելով այդ անճարակութիւն պատճառով երկրին հասցված արհաւիրքները: Այսպէս, հալոց հիրան թագավորի և Ներսէս արքայից արքայի միջև տիրել է սերտ բարեկամութիւն, և հանկարծ մի ձիու պատճառով ոխերիմ թշնամիներ են դառնում, պարսիկները երկիրը ավերում են: Հայերը դիմում են Բյուզանդիայի օգնութեանը¹⁰⁴: Հայ-բյուզանդական ուժերը շարաշար պարտութեան են մատնում պարսիկներին: Ներսէսը, երբ իմանում է հայերի դեմ պատերազմ սկսելու պատճառը, հանցադործին՝ Վարազ Շապուհին, Ատրպատականի կուսակալին, սպանում է և կայսրի հետ հաշտութիւն կնքում¹⁰⁵: Արշակի և Շապուհի մեջ մեծ սեր և բարեկամութիւն կար: Վերջինս հալոց թագավորին իր եղբայրն է համարում, ամենին, ուզում է իր քրոջը ամուսնացնել Արշակի հետ: Արշակի կնոջ՝ Փառանձեմի հայրը՝ Անդոկը, իմանալով այդ մասին, կաշառքի միջոցով (պատմիչը չի ղլանում անգամ իր դուստրանացրաց Վասակին էլ կաշառակեր դարձնել), խախտում է այդ բարեկամութիւնը, Արշակը լքում է Շապուհին և հեռանում¹⁰⁶: Արքայից արքան, որ ղբաղված էր բյուզանդացիների կողմից մղվող «անարդարացի պատերազմներով», միառժամանակ վրեժխնդիր չի լինում հալոց թագավորից: Ընդհակառակը, խըն-

104 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 127:

105 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128:

106 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

դրում, աղաչում է նրան խաղաղության դաշինքով, տիրով ու հաշտ ապրել իրար հետ: Սակայն երբ կայսրությունը դավաճանում է իր դաշնակից հայերին, Շապուհին կայսրը դրում է, թե Հայաստանի ներքին նահանգներից ձեռք է քաշում և եթե նա կարող է՝ թող հաղթի հայերին ու իր վշխանություն տակ առնի և որ ինքը նրանց օգնություն չի գտ¹⁰⁷, Շապուհը հայերից վրեժ է լուծում:

Ընդհանրապես, պետք է նկատել, որ Փավստոսը պարտիկների նկատմամբ բավական զուսպ է. պարտիկների կողմից հայերի դեմ մղված պատերազմների պատճառը, ըստ նրա, հայոց թագավորների անհավատարմությունը և ուխտագրությունն է: Միայն մի տեղ է պատմիչը Տիրանի բերանով պարտիկներին համարում շարատիրոտ, նախանձոտ, նենգ¹⁰⁸:

Պապ թագավորը, որ հաշիկ էր առել նոր իրավիճակը արտաքին աշխարհում և փորձել էր կայսրության կամակատարը չլինել, տպանվում է վերջինիս փողմից¹⁰⁹:

Քաղաքական կողմնորոշման հարցում պատմագրի միակողմանիությունը ցցուն կերպով դրսևորվում է հատկապես Մանվել Մամիկոնյանի գործունեությանը նվիրված հատվածներում: Հակառակ Մամիկոնյան նախորդ գլուցագլուխների, որոնք միշտ հենվել էին կայսրության ռազմական օգնության վրա, Մանվելը հակառակ քաղաքականություն է առնում:

Փավստոսը այստեղ փաստորեն տալիս է արևմտյան և արևելյան կողմնորոշումների քաղաքական ծրագրերը:

Մուշեղ Մամիկոնյանը, որն արևմտյան կողմնորոշման պարագլուխն է եղել, ըստ ներկայիս, փնջաբե միանգամայն ճիշտ եզրակացնում է Հ. Մանանդյանը, այլևս վստահություն չի տնեցել Արշակունյաց թագավորության կենսունակության վրա, ուստի և, Հայաստանը պարտկական տիրապետության վտանգից փրկելու համար, նպատակահարմար է համարել նրա սլաշտպանությունը ապահովել Բյուզանդական կայսրության միջոցներով և օգնությամբ, դարձնելով Հայաստանը ամրացված և անմատչելի մի սրատվար կայսրության թիկունքում¹¹⁰:

107 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193:

108 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124:

109 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 271—272:

110 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 224:

Փափաստոսը նշում է, որ Մուշեղը առաջնորդում է հայերին և զգուշությամբ պահպանում է Հայաստանի սահմանները և բարի խրատներ էր տալիս մանուկ Վարազդատ թագավորին: Նա միշտ հոգ է տանում Հայոց աշխարհի թագավորության համար, ուղիներ է փնտրում՝ թե ինչպես շեն պահի երկիրը: Մուշեղը խորհրդակցում է Բյուզանդիացի փշխանների և նրանց միջոցով կայսեր հետ, ձգտում համոզել, թե հարկավոր է Հայոց աշխարհում ամուր պարիսպներով՝ մշտական կայազորների համար քաղաքներ շինել՝ ամեն մի գավառում, մինչև Գանձակ սահմանագլուխը, հայոց բոլոր ազնվականներին ղինվորագրել ու ղինել և պահել կայսրության հաշվին, նրա հաշվին պահել նաև Հայոց աշխարհի զորքերը և ամեն զգուշություն ձեռք առնել իրենց թշնամիների՝ պարսից զորքերի դեմ: Կայսրն իբրև թե մեծ ուրախությամբ հանձն է առնում Մուշեղի այդ ծրագիրը՝ իրականացնել, որպեսզի Հայոց աշխարհը հաստատու ամուր կապվի իր հետ, և պարսից թագավորը չկարողանա Հայաստանը գրավել¹¹¹: Մուշեղի մահից հետո, սակայն, նոր փրադարձությունները հնարավորություն չեն տալիս իրականացնել այդ ծրագիրը: Կայսրությունը քաղաքական սուր ճգնաժամի մեջ է ընկնում: Վեստգոթների հարձակումները հնարավորություն չեն տալիս նրան միջամտելու Մերձավոր Արևելքի գործերին: Հայաստանը թողնվում է բախտի քմահաճույթին: Օգտվելով գրանից, Պարսկաստանը նորից փր տիրապետությունն է հաստատում Հայաստանի մեծագույն մասում: Ահա այս պայմաններում Մանվել Մամիկոնյանը ստիպված է հաշվի առնել նոր իրավիճակը. կայսրությունը Արևելքում հեղինակազրկվել էր, Հայաստանում ախտիվացրել էին իրենց գործունեությունը արևելյան կողմնորոշման կուսակիցները¹¹²: Հետևապես Մանվելի պարսկական կողմնորոշումը թելադրվել է տեղեկված իրավիճակով, Զարմանդոսիս թագուհին և Մանվելը Պարսկաստան են ուղարկում հատուկ պատվիրակություն՝ իրենց հպատակությունը հայտնելու: Արքայից արքան ուրախությամբ, մեծ ընծաներով ընդունում է սրտավիրակությունը և ապա Հայաստան է ուղարկում իր

111 Տե՛ս Փափաստոս Բուզանդ, էջ 273:

112 Ժամանակագրությունը չպահպանելու հետևանքով Փափաստոս Մանվել Մամիկոնյանին է վերագրել Մերձմասի սպանությունը, մինչդեռ նրան սպանել է Աշոտ Բագրատունին Ջիրավի ճակատամարտում:

հշտանալոր նախարարներից՝ Սուրենին, տասը հազար այրուձիով՝ իբրև թիկունք Մանվելին:

Զարմանդուխտն ու Մանվելը մեծ պատիվ են տալիս Սուրենին և խրկիրը հանձնում են նրա ձեռքն ու հնազանդվում նրա հրամաններին. հարկ են տալիս նրան, հոգում Սուրենի և տասը հազար այրուձիի ծախսերը:

Փավստոսն ասում է, որ նրանք անկեղծ սրտով են իրենց տեր դարձնում պարսից արքայից արքային: Վերջինս շատ է սիրում Մանվելին և շատ մեծարում:

Փավստոսին, սակայն, այդ չի բավարարում, Մանվելին պետք էր դուրսագլուցնել, ցույց տալ, որ նա անկախ ու ինքնուրույն է եղել և ոչ թե ուրիշ պետության ենթակա իշխան: Եվ ահա Մերութանի նենգամիտ զրդումով նա ըմբոստանում է պարսից դեմ, կոտորում Սուրենի տաս հազարանոց բանակը: Այնուհետև թշնամու մի քանի անգամ թվական զերակշռություն տնեցող զորքերին ու զորավարներին, այդ թվում և Վերք Մերութանին, Մանվելը լռելիցանում է և յոթ տարի խաղաղ վառավարում երկիրը: Պատմիչը հարատույթյամբ շեշտում է, որ ամբողջ Հայոց աշխարհը Մանվելի հովանու տակ ապրում էր խաղաղության մեջ՝ մինչև նրա մահը և Հայաստանի բաժանումը¹¹³:

Պարսկաստանի դեմ Մանվելի մղած պատերազմների՝ Բուզանդի նկարագրությունները վիպական ու հեքիաթային բնույթ ունեն. անդամահատված ու քայքայված Հայաստանը ի վիճակի չէր, վհարկե, պատերազմ վարել հզոր Պարսկաստանի դեմ:

Եթե վիպականը մի կողմ թողնենք և Մանվելին հատկացված շարադրանքում փորձենք բացահայտել պատմիչի քաղաքական հայացքները, կատացվի հետևյալը. Ավարայրի ճակատամարտի նախօրյակին, հայ իշխող վերնախավի շրջաններում պետականության վերականգնման հույսեր ևն առաջացել, սեղան դահլիճավանական թեկնածուների անուններ են արժարժվել: Անհրաժեշտ էր պարտիկներին հասկացնել, որ նրանց գահակալները Հայաստանը դենքով չեն նվաճել, այլ հայերն են իրենց վրամքով ընդունել նրանց գերիշխանությունը, պայմանով, որ պահպանվի հայոց թագավորությունը և վասալական հարաբերություններ ստեղծվեն երկու պետու-

113 Փավստոս Բուզանդ, էջ 286:

Բյուռնների միջև, Պարսկաստանը խիլոսնք դառնա հայերին, իսկ հայերը հարկատու լինեն: Փալստոսը իրականացրած է ներկայացնում այդ ծրագիրը կամ հայերի այդ նախաձեռնությունը և ցույց տալիս, որ դրա իրականացումն ապահովել է սեր և խաղաղություն երկու պետությունների համար:

Անհրաժեշտ էր նաև երկրի ներսում հայ իշխող վերնախավին հասկացնել, որ անցյալում էլ Մամիկոնյաններն են եղել երկրի խաղաղությունն ու պաշտպանությունն ապահովողները, հայոց թագավորությունը փրկողները: Մանվելը հանդիսանալով մանկահաս դահակաբի խնամակալը, փաստորեն ինքնուրույն, առանց որևէ պետության հովանավորության յոթը տարի երկիրը կառավարել է իբրև թագավոր: Հիացմունքով ներկայացնելով Մանվելի սկզբում վարած քաղաքականությունը Պարսկաստանի նկատմամբ և նրա հետևանքները, Փալստոսը կարծեք կոչ է անում փր ժամանակակիցներին, ստեղծված իրավիճակից ելնելով, նորից օրակարգի հարց դարձնել Մանվելի քաղաքական այդ ծրագիրը և դրանով փակ ապահովել երկրի և ժողովրդի ինքնուրույնությունը:

Նա ասես կանխադուշակել է Պարսկաստանի դեմ հայերի 481—484 թվականների ապստամբություն հաղթական վախճանը՝ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, որի շնորհիվ համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել ժողովրդի ինքնուրույնության համար:

Քաղաքական կողմնորոշման հարցում, ինչպես տեսնում ենք, Բուդանդը ավելի հակված է եղել Մանվելի ինֆնուրույն քաղաքականության կողմը, և ոչ Մուշեղի: Վերջինիս ծրագիրը անիրագործված է ներկայացնում, մինչդեռ Մանվելին ամբողջ յոթ տարի տալիս է փր դրական արդյունքները: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Փալստոսի առանձնահատկությունն այն է, որ լինելով Մամիկոնյանների և Կուսավորչի տոհմերի պատմիչը, քաղաքական կողմնորոշման հարցում նա ինֆնուրույնություն է հանդես բերել: Հետևելով Սահակին և Մեսրոպին, նա էլ փաստորեն կողմնակից է եղել ազգային կողմնորոշման քաղաքականությանը: Տալով երկու ծրագրերը, նա կանխադուշակել է դրանց իրականացման ճակատագրական հետևանքները, երկու դեպքերում էլ՝ թագավորության անկում, անկախության վերականգնում: Մինչդեռ չեղքությունն ապահա-

նելու գեպքում, հայրենիքի բախտը չկապելով ուրե՛կ պետութեան հետ, Մանվելը հենվելով ժողովրդի վրա, ամբողջ յոթը տարի խաղաղ կառավարել է երկիրը:

* * *

Փափատոսը գիտե, որ աշխարհը շենացնողները, աշխարհը կերակրողները շինականներն են: Ելնելով իր դասակարգի շահերից, նա էլ, ինչպես միջնադարի հայ մյուս պատմագիրները, քարոզել է տերերին՝ չափավորել շինականների նկատմամբ ազահոթյունը, ապահովել նրանց հարկունակությունը: Այսպես. ներսեսը պատվիրել է թագավորին, նախարարներին և առհասարակ բոլոր նրանց, ովքեր փշխանություն ունեն, որ գու՛թ հանդես բերեն իրենց նստանքի, ցտորադրյալների և աշակերտների նկատմամբ, սիրեն նրանց փրկել իրենց լքատանիներին, ապօրինի կեղտով ու ծանր հարկերով չնեղեն նրանց: Ծառաներին էլ պատվիրել է հավատարիմ ու հնազանդ լինել փրկնց տերերին¹¹⁴:

* * *

Փափատոսը դավանանքի հարցում էլ անդիճող է: Նա աստեղությամբ է խոսում Արիանոս Ալեքսանդրացու և նրա հետևորդների մասին, նրա ուսմունքը համարում է «անխիժլած աղանդ»¹¹⁵, «հերետիկոսություն», «սուտ ու սփռվ մկրտություն»¹¹⁶: Արիանոսականությանը հարեւու համար Փափատոսի մոտ Վաղես «մեծ» կայսրը դառնում է «անօրեն»¹¹⁷, որովհետև նա հրամայել էր բոլորին ընդունել սրիանոսական աղանդի սխալ դավանությունը¹¹⁸: Գտնում է, որ Վաղեսի այդ հրամանի պատճառով բոլոր ճշմարիտ ու ուղղափառ վարդապետները վտարվել են իրենց հոտերից, նրանց տեղերը զրավել են սատանայի մշակները և պաշտոնյաները, քրիստոսի հավատացյալները ենթարկվել են տեսակ-տեսակ նեղությունների, բոլոր ժողովուրդները սղի ու արտամոթյան մեջ ընկել¹¹⁹:

114 Տե՛ս Փափատոս Բուզանդ, էջ 145—146:

115 Նույն տեղում, էջ 102:

116 Նույն տեղում, էջ 148:

117 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 158:

118 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153:

119 Տե՛ս նույն տեղում:

Արիանոսականները նրա մոտ «սատանայի մշակներ», «սատանայի պաշտոնյաներ են»¹²⁰, «խողեր» են¹²¹: Նա հրճվանքով արձանագրում է, ինչ երբ Վաղես կայսրը «սատկել» է, աքսորված, հալածված եպիսկոպոսները վերադարձել են իրենց տեղերը¹²²:

Փավստոսը Ներսեսի աստվածատիրությունը և հավատի համար անվախությունը շեշտած լինելու նպատակով աղավաղում է իրականությունը: Նա Ներսեսին տանում է Կոստանդնուպոլիս, ակտիվ մասնակից դարձնում արիանոսականության և Վաղեսի դեմ պայքարին¹²³: Իրականում սակայն Ներսեսը Կոստանդնուպոլիս գնացած պետք է լինի 353 թվականին¹²⁴, իսկ Վաղեսը գահակալել է 364—378 թվականներին, ուստի Ներսեսն այդ պայքարին մասնակից չէր կարող լինել: Փավստոս պատմիչը ատելությամբ է խոսում նաև հեթանոսության մասին, նրանց համարում է աշխարհավեր, չարագործ մարդիկ¹²⁵, խուժադուժ բարբարոսական միտք ունեցողներ¹²⁶:

* * *

Փավստոս պատմիչի համար էլ ամեն ինչի արարիչը, ստեղծողը աստված է: Նա հավատում է Քրիստոսի զալստյան, նրա երկրորդ հարության առնելուն և մարդկանց քարոզում է հույսը չկորցնել, մահացածների վրա լաց չլինել: Ըստ Փավստոսի, ոչ միայն թագավորների ու իշխանների, այլև ծառաների համար էլ երկնքում կա աստված¹²⁷: Փավստոսն էլ համոզված է, որ հայրենիքին և ժողովրդին վրա հասնող սարսափները, պատերազմները, ավերածությունները, կոտորածները, դերեվարումը, բնական աղետները աստծու պատիժներն են. նա դրանցով վրեժխնդիր է լինում մարդկանցից՝ իր նկատմամբ գործած հանցանքների համար: Օրինակ, աստված Տիրան թագավորից վրեժխնդիր է լինում երկու կաթողի-

120 Փավստոս Բազանդ, էջ 153:

121 Նույն տեղում, էջ 159—160:

122 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

123 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148—153:

124 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 159:

125 Տե՛ս Փավստոս Բազանդ, էջ 88:

126 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109:

127 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

կոսների սպանութեան¹²⁸, Վաղես կայսրը պատժվում է արիանոսականութեանը հարեւու¹²⁹, Արշակը ողբերգական վախճան է ունենում Արշակաւանի կառուցման և անմեղ մարդկանց սպանութեան համար:

Փաւստոսի համար էլ քրիստոնեութեանը կենարար խոսքն է, «ղբանն կենաց»¹³⁰, իսկ հոգեւորականները կյանքի խոսքի մատակարարներն են¹³¹, կյանքի խոսքը վարդապետողները¹³²:

Բուզանդը քարոզում է կյանքի խոսքը սրբութեամբ կատարել, այդ խոսքը ամուր հիմքերի վրա դնել և դրա համար, Ագաթանգեղոսի նման, նա էլ քարոզում է բարին գործել. նրա ներսեսը, ուսուցանում է, որ ամենամեծ բարիքները սերն է, հուշար և հավատը¹³³: Ավարայրից հետո ահա այդ բարիքները անհրաժեշտ էին, դրանք պետք է ապահովեին ժողովրդի միասնությունը, հուշանու հավատը իրենց ուժերի ու հաղթանակի նկատմամբ: Պողոս առաքյալի նման ներսեսն էլ ասիպում է բարի գործերի նախաձեռնվոր ընդ¹³⁴:

* * *

Բուզանդը նույնպես հավատում է առասպելներին, հրաշքներին, տեսիլներին և բազմաթիվ հատվածներ է բերում Աստվածաշնչից: Աստծու ղորութունը ցույց տալու նպատակով նա 2000 հեթանոսների, որոնք ցանկացել են Վրթանես կաթողիկոսին սպանել, բազուկները ետ է շրջեցնում թիկունքի վրա, կապում առանց որևէ մեկի միջամտութեան, և միայն նույն Վրթանեսի աղոթքներով նրանք բուժվում են:

Մեծամեծ նշաններ և սքանչելիքներ են գործում Հակոբ և Դանիել եպիսկոպոսները, Շաղիտա և Նփիպան անապատականները: Աքսորավայրում ներսեսի պահանջով, աքսորված հոգեւորականները երեք անգամ ծոնքը են դնում ու աղոթում. ծովում սաս-

128 Տե՛ս Փաւստոս Բուզանդ, էջ 124:

129 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163:

130 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

131 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:

132 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147:

133 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 144:

134 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147:

տիկ քամի է բարձրանում և մեծ քանակութեամբ ձուկ և փայտ նետում վղղու ափը, փայտն ինքն իրեն վառվում է, ու նրանք ձուկը եփում են և ուտում¹³⁵։ Խաղ եսթիակոպոսի եզնները գողացողների աշքերը մշուս օրը կուրանում են, եզնները ետ են բերում, և նրա աղոթքով գողերի աշքերը անմիջապես բուժվում են¹³⁶։

Պապ թագավորի մեջ մտած բազմաթիվ դեեր սպիտակ օձերի վերայարանքով փաթաթվում են նրա ոտքերին, ուսերին¹³⁷։ Շաղիտա անապատականի բնկերները վայրի գազաններն են, մա ջրի վրայով գնում է, սակայն ոտքերը չեն թրջվում¹³⁸։

Նման հրաշքների նկարագրություններով շատ ու շատ հարուստ է Փավստոսի երկը։

Փավստոսը հավատում է նաև, որ Բարսեղ կայսրը կարող է սատանայի դավաճան նեմեզությունը խափանել¹³⁹։ Մեր պատմիչի մոտ բոլոր երազները փրականանում են. Հոսիկը երազում տեսնում է, որ ունենալու է երկվորյակներ, որոնք անարժան մարդիկ են դառնալու. հրեշտակը տեսիլքում երևում է նրան և կանխագուշակում վ, թե այդ ժառանգներից կժնվեն ուրիշ զավակներ, որոնք Հայաստան աշխարհի լոսավորիչներ և հոգևոր փմաստութեան աղբյուրներ կլինեն¹⁴⁰։ Այդպես էլ լինում է. այդ զավակներից են Ներսեսը և Սահակը։ Այդպես փրականանում է նաև Բարսեղի երազը և մյուսները։

* * *

Պատմագիր Փավստոս Բուզանդն էլ է ճիշտ հասկացել պատմությունը դերն ու նշանակությունը ժամանակակիցներին ու հետագա սերունդներին դաստիարակելու գործում, հայրենասիրության, նվիրվածության, մարդկայնության վեհ գաղափարների արմատավորման ու զարգացման, ազգային փնքնադիտակցության ու արժանապատվության բարձրացման համար պատմությունը նա հզոր զենք

135 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 156։

136 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170։

137 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207—208, 256—257։

138 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161։

139 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159։

140 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91—92։

է համարել և այն վարպետներն օգտագործել է իր նպատակը իրականացնելու համար:

Փավստոսի պատմութիւնը հնարավորութիւն է ընձեռում հայ ժողովրդի պատմութեան, հատկապէս IV դարի ռազմա-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու հոգևոր կյանքի շատ մութ ու խճճված ծալքերը լուսավորելու: Այն որոշակի պատկերացում է տալիս պարսկա-բյուզանդական հակամարտութիւններում Հայաստանի տեղի ու դերի, կենտրոնաձիգ ու կենտրոնախույս ուժերի շախումների մասին:

Չլինել փավստոսի Պատմութիւնը, մենք շատ քիչ բան կրճատենք հայկական ժողովրդական ավանդական երկրորդ վեպի մասին. այն հիմնականում և առաջին անգամ Փավստոսն է գրի առել ու թողել հետագա սերունդներին:

Փավստոսի Պատմութիւնը առատ նյութ է մատակարարել հետագա պատմագիրներին, սկսած խորենաօրէց ու հարստացրել նրանց պատմական գիտելիքները:

Հիրաւի այն մեարդպատառ հիասքանչ հուշարձան է հեղինակի ու նրա ասորած ժամանակաշրջանի համար:

ՊԱՏՄԱՀԱՅԻՐԸ ԵՎ ՆՐԱ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Մարդկային հասարակության զարգացման ընթացքում ոչ բոլոր դարերն են տվել հանճարներ. այդպիսիները ծնվել, գործել և անմահացել են այն դարերում, որոնցում առկա են եղել նրանց ծնունդը անհրաժեշտություն դարձնող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային պատմական պայմաններն ու դրանք պայմանավորող պատմական անհրաժեշտ գործոնները:

Այս իրողության փայլուն ապացույցն է հայ պատմագրության Պատմահայր հանճարեղ Մովսես Խորենացին, որի V դարի արդասիր լինելը ոչ միայն պատմական չէր, այլ օրինաչափ անհրաժեշտություն և դարի պահանջ:

Գարի պահանջն ու արդասիրքն էր հայ մտքի ծաղկումը, հայ պատմագրության փայլուն համառոտեղությունը, որի Վեներան հանդիսացավ մեծանուն Մովսես Խորենացին, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի արժանավոր աշակերտը, մրանց սրբազան գործի տնխոնջ մշակը, որի ստեղծած պատմական սոմահ հուշարձանը, Գ. Սարգսյանի դիպուկ խոսքերով ասած՝ ազամանդի նման շողշողացող «Հայոց պատմությունը»¹, հարյուրամյակներ շարունակ անդիջում փշխել է հայ մտքի վրա, ընդունվել ու հարգվել է իբրև սրբազան գիրք, իբրև հավաստի աղբյուր ժողովրդի պատմության, իբրև դասագիրք-ձեռնարկ դպրոցների համար, իբրև անպայման հեղինակություն, որի առաջ խոնարհվել են բոլորը, ինչ՝ աշխարհիկ և ինչ՝ հոգևոր մարդիկ, Գ. Տեր-Մկրտչյանի բնորոշ արտահայտությամբ «Պատմություն նշանակում էր՝ Խորենացու պատմությունը, պատմաբանն նշանակում էր Խորենացի, ինչպես Հերոդոտը Հունաստա-

¹ Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացին և նրա «Հայոց պատմությունը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 43:

նում, փնչպես Արիստոտելը փիլիսոփայության մեջ, ինչպես Հոովմը քաղաքների մեջ»²:

IX—X դարերում ապրած պատմագիր Թովմա Արծրունին Պատմահորը տիեզերահռչակ վարդապետ և քերթող է համարել³: XIII դարի պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին հորենացուն բնութագրել է որպես գիտության մեծ հայտնագարուստ և փմաստության բողոքից մեծ, սուրբ մարդ, որը բաղմահանճար լեզվով գրել է Հայոց պատմությունը⁴:

XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած, երբ հայտնաբերվեցին հայ և օտար պատմական շատ աղբյուրներ, դարձանավ քննադատական միտքը, նվրոպական լեզուներով թարգմանվեց ու հրատարակվեց Պատմահոր «Պատմությունը», դարերի վառքը վայելող մեր պատմագիրը սկսեց սնհանգստություն պատճառել շատ հայ և օտարազգի մասնագետներին: Իրավացի է Մ. Աբեղյանը, երբ գտնում է, որ հայ և ոչ մի պատմագիր այնքան չի դատարկեցվել, որքան հորենացին⁵: Վերջին հարյուր տարիների ընթացքում 50-ից ավելի բանասերներ շոշափել են հորենացու և նրա «Պատմության» բաղմաթիվ հարցեր: Ի դեպ, հայ և ոչ մի պատմիչի մասին այնքան հսկայական գրականություն չի ստեղծվել, որքան Պատմահոր և նրա երկի շուրջը:

Թեր և կողմ գրական պայքարին մասնակցել են հայ և օտարազգի այնպիսի ականավոր բանասերներ, փնչպիսիք են Լսկրոզը, Բաումգարտները, Գեղցերը, Գուտշմիդը, Դյուբորյան, Լանգուտն, Կարրիերը, Կիպերտը, Հյուբմանը, Կոնխեքերը, Մակլերը, Մառը, Մարկվարտը, Նելը, Նիկարը, Պետերմանը, Պիշարը, Սեն-Մարտենը, Ֆեստերը, Ֆլորեվալը, Ֆրերեն: Հայ բանասերներից՝ Զամյանը, Ալիշանը, Ադունցը, Ակինյանը, Գարագաշյանը, Գաթըրճյանը, Գևվորգյանը (Ճուղորյան), Դադբաշյանը, Զարբաշյանը, Էմինը,

2 Գ. Տեր-Մկրտչյան, հորենացու պատմության ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 45:

3 Տե՛ս «Թովմալի վարդապետի Արծրունուց պատմություն տան Արծրունիաց», Թիֆլիս, 1917, էջ 106, 133:

4 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 6:

5 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, 1944, Երևան, էջ 249:

Բ. Խալաթյանցը, Գ. Խալաթյանցը, Տեր-Մովսեսյանը, Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան), Ն. Բյուղանդացին, Պատկանյանը, Պարոնյանը, Սարգիսյանը, Տաշյանը, Մալխասյանցը, Աբեղյանը, Մանանդյանը, Տեր-Մինասյանը, Հրանտ Արմենը, Գ. Սարգսյանը և շատ ուրիշներ:

Քննադատությունն ընդգրկել էր հեղինակի և գրության ժամանակի, «Հայոց պատմության» արժանահավատության ու վավերականության, IV գլխի վարկածի, աղբյուրների և այլ հարցեր:

Հրատարակված բոլոր աշխատությունները, բացառությամբ մի քանիսի⁶, պատմա-բանասիրական բնույթի են, որոնց մեջ, ինչպես միանգամայն ճիշտ նկատում է Մ. Մկրչյանը, ըստ էության ամբողջությամբ չեն վերլուծվում, քննարկվում հորենացու «Պատմությունը»: Այդ ուսումնասիրությունները գերազանցապես նվիրված են աղբյուրադիտական հարցերին և հիմքից զուրկ, արհեստականորեն բարձրացրած վեճերին, որոնք վերաբերում են հեղինակի և Պատմության գրության ժամանակին⁷:

Գ. Սարգսյանն էլ իր «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես հորենացին» աշխատության մեջ, ուր քննում է՝ հորենացուն որպես պատմական աղբյուր օգտագործելու խնդիրը, միանգամայն ճիշտ նկատում է, որ հորենացու նկատմամբ գերքննադատորեն տրամադրված հեղինակների մոտեցման հիմնական արատն այն է, որ նրանք փրենց ամբողջ ուշադրությունը սեռել են միայն այդ օրինակի փաստերի վրա (ակնառու հակասությունների՝ որ կաջին մի կողմից օտար աղբյուրների տվյալների և մյուս կողմից՝ հորենացու հաղորդումների միջև), դրանց մեջ են տեսել հորենացու երկի էությունը, նրա համակողմանի ուսումնասիրությունը փոխարինել են միակողմանի, մասնակի քննությամբ և դրանից բխող եզրակացությունները տարածել ողջ «Հայոց պատմության» վրա: Որ նրանց կատարած աշխատանքի արտաքնապես մանրակրկիտ բնույթը չպետք է թյուրիմացության մեջ գցի մեզ:

6 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 249—291, Ս. Մալխասյանց, Մովսես հորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ VII—XCIV, նույնի՝ հորենացու առեղծվածի շուրջը, Երևան, 1940: Պատմագրական ավելի հանգամանալից ուսումնասիրություն է Մ. Մկրչյանի «Мовсес Хоренаци», Ереван, 1969.

7 Տե՛ս Մ. Մկրչյան, նշվ. աշխ., էջ 37:

նրանք փաստորեն անտեսել են խորենացու երկի կարեւորագույն մասը, նրա բուն բովանդակութիւնը⁸:

Միաժամանակ Գ. Սարգսյանն իրավացիորեն նշում է, որ այդ մատենցման դեմ պայքարը չպետք է վերածվի քննադատների բոլոր թեզերի ժխտելու ձգտման, որովհետեւ նրանք տեսնւն նաեւ ճիշտ դիտումներ: Պետք է ժխտվին միայն ծայրահեղութիւնները⁹:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը գրում է, թե «Շատ բանում մեղադրվեց խորենացին, մինչեւ անգամ խաբէութեան մեջ, որի մեղմացուցիչ հանգամանքը համարվում էր հայրենասիրութիւնը: Քննադատների ասածներից մեծ մասը չի կարելի շնորհունել, և ես ընդունում եմ այն բոլոր քննադատութիւնները, որոնց դեմ կարող է արդարաւնալ խորենացին իր ժամանակով, փր ժամանակի քիտութեան ու յասկացողութեան աստիճանով և պարագաներով: Բայց սորանից ավելի և ոչ մի կետ: խորենացին նույնչափ ճշմարտասեր է, որչափ և հայրենասեր, փակ նրա հայրենասիրութեան չափ չկար»¹⁰:

Խորենացու շուրջը ծավալված քննադատութեան կապակցութեամբ Ստ. Մալխասյանը գրում է. «Շատ բան, որ Հայոց պատմութեան մեջ հերքում էր քննադատութիւնը, նորից վերականգնվեց, շատ բան այդ պատմութեան մեջ նոր բացատրութիւն և նոր արժեք ստացավ»¹¹:

Մ. Աբեղյանն էլ դիպուկ նկատում է. «Այդ բոլոր հերքումներից, ժխտումներից ու քաջասումներից հետո, մեր պատմահայր ու քերթողահայր Մ. Խորենացուն էլ ուրիշ բան չի մնում անել, բայց եթե ետ քաշվել ու նստել փր հին ու բնական տեղում—Վ դարում»¹²:

Սովետահայ բանասիրութեանը զգալի աշխատանք է կատարել խորենացու ու նրա պատմական երկի շուրջը ծավալված վեճերին վերջ տալու և Պատմահոր գործը արժեքավորելու ուղղութեամբ:

⁸ ՏԵՄ Գ. Սարգսյան, Հելենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսէս խորենացին, Երևան, 1966, էջ 11—12:

⁹ ՏԵՄ նույն տեղում, էջ 12:

¹⁰ ՏԵՄ Գ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

¹¹ Ստ. Մալխասյանց, խորենացու առեղծվածի շուրջը, Երևան, 1940, էջ 7:

¹² Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 258, Հրանտ Արմեն, Պատմութիւն խորենացիի քննադատութեան, Երուսաղեմ, 1954:

Մովսես Խորենացու կենսագրական տվյալների միակ աղբյուրը նրա «Հայոց պատմութիւնն» է, որ պարունակում է մի քանի կարեւոր ու հավաստի տվյալներ մեծ մտածողի մասին, և Ղազար Փարպեցու մի վարձառոտ, քայքայեցական լեզուով կազմված լեզուները:

Պատմահայրը ծնվել է Տարոն գավառի Խորեն կամ Խորեսոն գյուղում¹³, որի անունով էլ կոչվել է Խորենացի: Ծննդյան տարին հայտնի չէ, բայց Ստ. Մալխասյանցի և Մ. Աբեղյանի հաշվումներով, ծնված պետք է ընդհանուրապես 410—415 թվականների ժամանակահատվածում, մահացած՝ 490-ական թվականների տեղը-ընդը¹⁴:

Խորենացին էլ այն երջանիկ բացառություններից է, որին բախտ է վիճակվել աշակերտելու Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին: Սկզբնական կրթությունը ստացել է Վաղարշապատում, սովորել է հայերեն, ասորերեն, հունարեն և պահլավերեն լեզուները:

Եփեսոսի ժողովից (431) հետո, երբ Սահակն ու Մեսրոպը հունարեն ճշտված լեզուներից նորից լքարգմանում են Ս. Գրիգորը, կարիք են գլուխ հանում հունագետների, քերթողական արվեստին բաջատեղյակ գիտնականների: Այդ նպատակով նրանք որոշում են փրենց ամենաբնորոշ աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել Ալեքսանդրիա, որն այն ժամանակ ամենախոշոր հոգևոր ու մշակութային կենտրոնն էր: Այդ երջանիկ աշակերտների խմբումն է չինում և սուպրեմ Պատմահայրը: Նրանք այնտեղ պետք է հմտանալին հունարեն լեզվի մեջ, տիրապետեին թարգմանչական արվեստին և ընդհանրապես կատարելագործվեին գիտությունների մեջ:

Խորենացին իր ընկերների հետ 435 թվականին մեկնում է Եգիպտոս: 22—23 ամյա Մովսեսը հիացմունքով ու վառ գունդերով է նկարագրում իրենց ճանապարհորդությունը, ներկայացնում է իրենց ուսուցիչներին՝ նրանց նմանեցնելով արեգակի, խսկ փրենց՝ այդ արեգակից լույս ստացող աստղերի:

¹³ Ստ. Մալխասյանցի փաստարկումները Խորենացու՝ սյունեցի լինելու մասին լուր ենթադրություններ են՝ առանց փաստական հիմնավորման (տե՛ս Խորենացու անդրավածի շուրջը, էջ 144—147):

¹⁴ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, Ստ. Մալխասյանցի ներածությունը, էջ 10, 11, 12: Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 250:

Մաթեմատիկոսներն ասում են, գրում է Պատմահայրը, թե աստղերը լույս են ստանում լուսնից, լուսինը լցվում է արեգակի լույսով, իսկ արեգակն արփային երկնքից, այնպես որ արփին լույսը տիրում է երկու գոտիներում և այս երկու գոտիները լույս են ստանում արեգակից ըստ դասի, ըստ շարժման և ըստ ժամանակի: Այդպես էլ փնքը և իր գրչակից ընկերներն իրենց հոգևոր հայրերի իմացությունն ճառագայթներից մշտապես ցոլանալով, հարազային կողմերը շրջագայելով, հասել են նգետիա, «թեթևակի նաւել են դիվանի խորքերի վրայով», այնտեղից անցել են սուրբ տեղերին երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղեստինցիների ուսմամբ պարապելու¹⁵:

Գիտելիքն էր ձեռք բերելու նպատակով Պատմահայրն էլ Աղսթանգեղոսի ու Փարպեցու նման նավարկել է դիվանների խորքերի վրայով: Ալեքսանդրիայում նա սովորել է քերթողական, ճարտասանական և քերականական արվեստները: Ժամանակակիցները և հետագա մեր պատմագիրները խորհնացուն սովորաբար կոչում են «քերթող» և «քերթողահայր»: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ «նա ոչ միայն լրիվ լուրացրած պիտի լիներ այդ արվեստը և քերթողությունը հաջտնի դարձած, այլև այդ արվեստն առաջին անգամ Հայաստան մտցրած, դրա համար էլ «քերթողահայր» մականավանն արժանացած»¹⁶:

Հայ բանասիրություն մեջ Ղազար Փարպեցու մոտ հիշված փիլիսոփա Մովսեսի կապակցությամբ իրարամերժ կարծիքներ են արտահայտվել: Այս առթիվ Մ. Աբեղյանը նկատում է. «Ոչ մի համոզիչ հիմք չկա փիլիսոփա Մովսեսին և Քերթողահայր Մովսես խորհնացուն, որ և պատմագիրն է նույն անձը չճանաչելու, այլ, ընդհանրապես, ամեն ակնհայտ տվյալները կան այդ երկուսին տարբեր անձեր չհամարելու: Որովհետև այդ շրջանում քերականություն, ճարտասանություն և փիլիսոփայություն կազմում էին դիսցիպուլների մի ցիլլ, ուստի պետք է ընդունել, որ այդ նշանավոր գրական գործիչը թարգմանած պիտի լինի նաև ճարտասանական ուսման համար անհրաժեշտ «Յաղագս պիտոյից» գիրքը: Անպայման պատմական հիմք ունի Ստեփանոս Տաբունցու (Ասողիկի) հաղորդումը, թե Գյուտ կաթողիկոսի ժամանակ «էր մեծ փի-

15 Տե՛ս Մ. Խաբենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 238—239:

16 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 251:

լիստովոսն Հայոց Մովսէս, որ զճարտասանականն արուեստ ի դործ առնու ի Հայս»¹⁷:

Ալեքսանդրիայում խորենացին ատվորել է նաև «...պէսպէս փմաստից ի նոր Պղատոնէն»¹⁸, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ արժան գտայ աշակերտ, և ոչ անկատար վարժամբ յանգեալ արուեւելից ինքնացայ»¹⁹:

«...իմաստ բառը,— գրում է Մ. Աբեղյանը,— թարգմանություն է հունարեն սոփիա բառի, որ նշանակում է՝ փմաստություն, գիտություն, բարձրագույն գիտություն... Պեսպես «իմաստների»—գիտությունների մեջ առաջին տեղը բռնում էր, հարկավ հունական իմաստասիրությունը, փիլիսոփայությունը, դրա համար և նա փր ոստուցչին դովելով անվանում է «նոր Պղատոն»²⁰:

Ալեքսանդրիայի գրադարանը լայն հնարավորություններ է տվել ուսման ծարավի կարոտ հայ երիտասարդներին ուսումնասիրելու հույն բանաստեղծների, փիլիսոփաների, աստվածաբանների, պատմագիրների ու այլ գիտնականների գրվածքները, որոնցից մեր Պատմահայրը հաճախակի օգտվել է իր պատմական երկը գրելիս:

Ալեքսանդրիայում խորենացին կատարելագործվել է նաև աստվածաբանության մեջ, ուսումնասիրել է ժամանակի ամենաականավոր աստվածաբան-տեսաբան Կյուրեղ Ալեքսանդրացու զըրվածքները, որը Եփեսոսյան միովյան կաղմակերպիչն էր, նեստորականների կատաղի հակառակորդը: Ալեքսանդրիայի այս նշանավոր եպիսկոպոսի՝ Կյուրեղի, գրվածքների հնագույն թարգմանությունները կատարվել են հենց այդ ժամանակ: Մ. Աբեղյանը ենթադրում է, որ այդ թարգմանությունները կատարվել են թերևս խորենացու և նրա ընկերների ձեռքով²¹:

Ալեքսանդրիայում խորենացին ձեռք է բերում գիտությունների մեծ պաշար, բաղմակողմանի գիտական պատրաստակաություն. պատահական չէ, որ նա գրում է, թե Սահակն ու Մեսրոպը սպասել

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 254:

¹⁸ Գ. Տեր-Մկրտչյանը ենթադրում է, որ «նոր Պղատոնը» հույն պատմագիր Դիոդոր Սիկիլացին է (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 75):

¹⁹ «Մովսէսի խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 356:

²⁰ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 251:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 252:

են իր վերադարձին, որ փառավորվեն իր ամենօրյա արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ²²:

Եզդիստոսից Պատմահայրը և նրա ընկերները միմեցեկ են նստվում գնալ Հունաստան, սակայն փոթորիկի հետևանքով ընկել են իտալիա. այնտեղ երկար չեն մնացել, եկել են Աթենք, քիչ ժամանակ մնացել այնտեղ և գարնանը մեկնել են Բյուզանդիոն²³:

Իրենց ուսման ծարավը հագեցրած, հայրենիքը կարոտած երթտասարգները, սակայն, սպասած ընդունելությունը հայրենիքում չեն գտնում: Վախճանվել էին Սահակն ու Մեսրոպը. այդ նրանց շատ մեծ վիշտ է պատճառել: Երախտապարտ խորենացիին սրտի կտկիծով բացականչում է. ինչպե՞ս դիմանամ այս ցավերին, ինչպե՞ս ամրապնդեմ միտքս ու լեզուս և հայրերիս պարտքս հատուցանեմ այս խոսքով, փմ ծնունդի և սնունդի պոխարեն. նրանք ինձ ծնեցին ու սնուցեցին իրենց սոված ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու: Սպա նշելով, որ Սահակն ու Մաշտոցը սպասել են իրենց վերադարձին, որպեսզի փառավորվեն իր ամենօրյա արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ, ավելացնում է, որ ինքը և ընկերները շտապել են վերադառնալ հայրենիք, հույս ունենալով պարել հարսանիքներում և առագաստի երգեր լերգել, սակայն սովա՞ղ, վշտացած բացախանքում է պատմագիրը, այդ ուրախության փոխարեն, նա տղերք է տսում նրանց գերեզմանի վրա²⁴:

Իրենց սիրելի ուսուցիչների ու հովանավորողների մահվան վիշտը դեռ բոլորը չէր. նրանց շատ ավելի դժբախտ նախատադիր էր վիճակված: Օտարություն մեջ մնալով մոտ 4—5 տարի և հայրենիք վերադառնալով 440 թվականից ոչ շատ հետո, հայ մշակույթի այդ անխոնջ մշակները ոչ միայն քչնամական ու արհամարհական վերաբերմունքի են հանդիպում. այլև սաստիկ հալածանքի են ենթարկվում: Պատմահայրը հաստատում է Ղազար Փարպեցու վկայությունն այդ մասին: Նման վերաբերմունքը պակաս ցավ ու վիշտ չի պատճառում խորենացուն և նրա գրչակիցներին: Խորենացին

22 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 250:

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 240:

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 249—250:

լրացնում է Ղազարին և սովելի բացահայտումն ստեղծված մղձա-
վառեցալիս իրավիճակը:

Հայրենիքին ու ժողովրդին ծառայելու տենչով ստգորված, ե-
ռանդ ու ջանք չխնայելով երիտասարդ ուսումնականները կսկիծով
ողբում են հայրենիքի վիճակը, նրա ճակատագիրը:

Խորենացուն հալածելու մատին Փարպեցին իր «Թղթում» բա-
վական վշտացած գրում է. «Երանելի Մովսեսս Ժիրխոփային տեղից
տեղ հայածեցին հայոց արեղաները: Լուսավորչին և նրա տղիտու-
թյունը վերացնող զորքերը՝ իրենց տգիտության պատճառով փաթա-
ղեկեն²⁵ անվանեցին և ուրիշ շատ բաներով նախատեսելով՝ ապա ու-
րիշներ էլ ամոթի պատճառով շինծու եպիսկոպոսությունը մահի
գեղի նման խմեցնելով (եպիսկոպոս դարձնելով—Լ. Բ.), սուրբ
Մովսեսին մահացրին, որը մահվան ժամանակ սարսափելի նվաճե-
ր է պրել այդ քահանայության գլխավորների վրա: Նա, որ զիշե-
ցերեկ տանջալի աշխատանք է կատարել, գրեթե գրել Հայոց աշ-
խարհի լուսավորության համար, նրա ոսկորները դերեզմանից հա-
նել են և գետը գցել: Փարպեցին դառնությամբ շեշտում է, որ
հրեշտականման Խորենացուն նույն հանցանքներով մեղցրել են և
այժմ էլ նրանք անկուշտ նախանձով մեռելի հետ են կովում»²⁶:

Իր «Ողբում» Պատմահայրը հաստատում է Փարպեցու այս
վկայությունը հավաստիությունը: Նա դայրույթով բացականչում է
ո՞վ պետք է զսպի առողջ վարդապետության հակառակ դուրս եկող-
ների հանդգնությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված
շատ ուսուցիչներ են փոփոխում, իրենց համար չար օրինակ են
դարձնում իրեն և իր գրչակիցներին ծաղրելն ու արհամարհելը իբրև
անխման և որեւէ պիտանի արվեստից զուրկ մարդկանց: Մաշտոցը
իր հնդիակությամբ սանձահարել է առողջ վարդապետության հա-
կառակորդներին, և Խորենացին հպարտանում է դրանով ու միա-
ժամանակ՝ վշտացած Մաշտոցի մահով, բացականչում է, թե սրա-
նից հետո ո՞վ պետք է իրենց հակառակորդներին պապանձեցնի
սաստելով և իրենց սիրտի գովելով և չափ դնի խոսքի և լռության²⁷:

25 Ասորերեն բառ է, որ նշանակում է «աղձատ», «աղավաղված», «սպալան-
ված», «թյուր» (տե՛ս Մ. Աբեղյանի նշվ. աշխ., էջ 253):

26 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 436—437:

27 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 250:

Տրդատ Գ-ի թունավորման կապակցությամբ էլ Պատմահայրը նորից ակնարկում է փրենց ալդ հակառակորդների մասին: Նա գրում է, թե եթե կանաչող ծառին այսպես արին, ապա չորին ի՞նչ կանեն, Տրդատին համարելով կանաչող ծառ, իսկ իրեն՝ չոր և ապա կսկիծով ավելացնում է. նրանք այդպես վարվեցին աստծո սրբերի հետ (նկատի ունի Տրդատին թունավորելը—Վ. Բ.), որոնք աստծու համար իրենք իրենց նվաստացրին ու թագավորությունից հրաժարվեցին, ապա զիմելով Բագրատոսնուն ասում է, թե ինքը և իր գրչակիցները այլևս ինչ կարող են ասել աստծուն՝ նրա կողմից իրենց պատճառած նեղությունների համար, իրենց, որ սովոր են նեղությունների և աղքատության: Այդ նեղությունները նրանք կրում են, որովհետև Բագրատունին չէր սանձահարել շար լեզուները և տգիտությունը, նրանց սնոսի փառամոլությամբ և կատաղի լեզվագարությամբ, այլ հայ իշխող վերնախավի ուսումնասույաց բարքով շար լեզուների անմտությունը հրահրելով բորբոքել են ավելի, քան Բաբելոնի հնոցը²⁸:

Պատմահայրը իրեն հալածողներին «անվարժ ու տգետ», «անբան. թուլամիտ ու վայրենի» մարդիկ է համարում: Նշելով Եգիպտոսի Պտղեմեոս թագավորի ծառայությունները պատմաագիտությանը, նա գրում է, թե ոչ ոք թող իրեն անուսում համարելով չբամբասի, ինչպես մի քանի անվարժ ու տգետ մարդիկ, որ փբբե թե Պտղեմեոսը եղել է Եգիպտոսի թագավոր, իսկ ինքը գրել է, թե նաև հունաց թագավոր է եղել: Այնուհետև, բացատրում է, որ Պտղեմեոսը նվաճել է նաև Հունաստանը, դրա համար էլ կոչվել է Ալեքսանդրիայի ու հունաց թագավոր²⁹:

Խոսելով անցյալի և իր ժամանակի պատմությունը չգրելու պատճառների մասին, Խորենացին նկատում է, որ անցյալում հայերը սեր չեն ունեցել դեպի գիտությունը: Ուստի ավելորդ է համարում խոսել անբան, թուլամիտ ու վայրենի մարդկանց մասին³⁰:

Խորենացին ու նրա գրչակիցները, փնչալես ինքն է գրում, ժողովրդի ծոցից ելած աղքատ մարդիկ են եղել, որ սովոր են նեղությունների և աղքատության³¹:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 167—168:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4—5:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167:

Մ. Աբեղյանը միանգամայն համոզվիչ ձևով տալիս է հոբեհնացու և գրչակիցների հալածանքների պատճառները. «Այս վիճակը միայն Մ. Խորենացունը չի եղել, այլ V դարի երկրորդ կեսին բոլոր այն մարդկանց, որոնք հունական ուսում էին ստացած, աշխատում էին թարգմանություններ անելով՝ հունական գիտությունը պատվաստել հայերի մեջ: Սխալ է նրանց «հունասեր» անվանել—փբբե հունական, այսինքն հռոմեական պետական քաղաքականության (ճիշտը՝ բյուզանդական—Լ. Բ.) կողմնորոշում ունեցողներ: Նրանք հունասեր էին միայն իբրև հունական գիտության սիրողներ. թե չէ՝ նրանք հետևում էին ազգային հայկական կողմնորոշման, սկսած Մաշտոցից և սրա ժամանակից: Բայց և այնպես՝ նրանք արհամարհվում և նույնիսկ հալածվում էին պարսկական կողմնորոշում ունեցողներից»³²: Մենք կալիլացնե՞ինք՝ առաջին հերթին խավարամիտ, ազատ հոգևորականներից: Ահա նրանք են, որ Խորենացու գրքերը անվանել են «փաթաղիկես», Փարպեցուն վերագրել աղանդավորություն: Նրանց զոհերն են դարձել «հրեշտականման» Տերը, «անարատ» Խոսրովիկը և շատ ուրիշներ, բոլոր նրանք, որոնց գործունեության բուն էությունը ազգային փնքնություն գրականություն և կուլտուրա ստեղծելն էր, ազգային հոգևոր անկախության ձեռք բերումը:

Նրանք արհամարհել են գիտությունն ու լուսավորությունը և դրանց կրողներին, նրանց, ովքեր փրենց կյանքի նպատակն էին համարել հալածել տգիտությունն ու խավարը իրենց հայրենիքից և «հափշտակված հոնարեն պանծալի լեզվով», աշխատել են ալֆ լեզվի հարստությունը և գիտություններ արտահայտելու ընդունակությունը տալ հայերենին³³:

Ինչպես Խորենացին, այնպես էր Փարպեցին և նրանց նման շատերը, չեն ընկճվել ու հուսահատվել, նրանք համառորեն շարունակել են իրենց բեղմնավոր գրական-թարգմանչական գործունեությունը մինչև ծերության հասակը:

Հայ բանասիրության մեջ փորձեր են արվել Սահակ-Մաշտոցյան անմահ գործերի անխոնջ մշակների, այդ թվում նաև Մովսես Խորենացու, հալածանքների պատճառները տեսնել դավանաբանա-

32 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 252—253:

33 ՏՆ՝ս նույն աեղում, էջ 153:

Նախան պայքարի և քաղաքական կողմնորոշումների մեջ, նրանց առկերպահորեն համարել քաղկեդոնականներ, իսկ հալածողներին ասորի հակաքաղկեդոնականներ³⁴:

Նկատի ունենալով, որ Ն. Տեր-Մինասյանը ժամանակին իր երկու արժեքավոր աշխատություններում³⁵ համոզիչ ձևով ցույց է տվել նման հարցադրումների անհիմն ու հակապատմական լինելը և մենք էլ լիովին համաձայն ենք անհամարժեք բանասերի կարծիքին, ուստի ավելորդ ենք համարում անդրադառնալ այդ հարցերին:

Ըստ հին ավանդության, Պատմահոր հալածանքներն ու թափառական կյանքը շարունակվել է 30 տարի, մինչև որ 470-ական թվականների սկզբներին, պատահական հանդիպման ժամանակ, նրա աշակերտակից Գյուտ կաթողիկոսը ճանաչել է վաղեմի ընկերոջը, դուրս է բերել նրան աղքատության ճիրաններից ու նշանակել Բագրեանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս, որով ոչ միայն վերականգնվել է նրա պատիվը, այլև դադարել են հարձակումները և նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել Պատմահոր համար՝ նվիրվելու իր սիրած գործին ու ծավալելու բեղմնավոր գրական-թարգմանչական գործունեություն: Դրանից հետո, շատ շուտով, նրա համբավը որպես անհամարժեք գրական գործիչ, տարածվում է ամբողջ երկրով մեկ: Ահա հենց այդ ժամանակ էլ նա մի փշխանից առաջարկություն է ստանում գրելու հայոց պատմությունը, հատկապես հայ թագավորների ու նախարարական տոհմերի ծագման պատմությունը: Այդ իշխանը ժամանակի ականավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչ Սահակ Բագրատունիին էր, որի կողմից նման նախաձեռնությունն այդ ժամանակ պատահական չէր:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո, որին Բագրատունիները չէին մասնակցել, հայ պետականության վերականգնման ու անկախության ձգտումը չի դադարել օրակարգի կենսական հարց լինելուց: Մամիկոնյանները, որոնք գլխավորել էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը պարսիկների դեմ, Ավարայրից հետո

34 Ստ. Մալխասյանց, «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» և Խորենացու Պատմության ներածության XIII—XXIII էջերը:

35 Տե՛ս Ն. Տեր Մինասյան, «Մովսես Խորենացու քաղկեդոնական լինելու առասպելի շուրջը» և «Դարձյալ Մովսես Խորենացու քաղկեդոնական լինելու առասպելի շուրջը» (տե՛ս հեղինակի՝ Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 209—280):

ծանր հարված են ստանում և իրենց գերիշխող դիրքը ժամանակակիցությունը պիտի զիջում են հզորացող Բազրատունիներին: Պատահական չէ, որ ազատագրական երկրորդ պատերազմի ժամանակ ապրտամբները երկրի մարզպան են ընտրում Սահակ Բազրատունուն³⁶ և ոչ Վահան Մամիկոնյանին, որը շարունակում է վարել սպարապետության պաշտոնը:

Ահա այս մարզպան Սահակ Բազրատունին է, որ տարված լինելով հայ պետականության վերականգնման, կամ թերևս ներքին ինքնուրույնության պահպանման հովերով, դա՛նում է այդ շափազանց կարևոր ու մեծ գործի նախաձեռնողը և մեր Պատմահոր հովանավորողը:

Խորենացու «Հայոց պատմությունը» հիմք է տալիս առանց տարակուսանքի համոզելու այն եզրակացության, որ հայ այդ իշխանը ժամանակի առաջագնաց մարդկանցից է եղել և որ կարևորն է, նա էլ պատմության մեջ տեսել է դաստիարակիչ այն ուժը, որ չափազանց անհրաժեշտ էր իր ապրած օրերում ու հետագայում: Բազրատունիներն էլ Մամիկոնյանների նման ձգտում են պատմությունը դարձնել իրենց քաղաքական նպատակների իրականացման գնը: Եվ նրանք չեն սխալվում: Նրանց ձգտումներն ու նպատակները մարմնավորումն են ստանում հանճարեղ Խորենացու ստեղծած պատմական առնամահ երկի մեջ:

Թովմա Արծրունի պատմագիրը առանց աղբյուրը ցույց տալու, գրում է, որ Խորենացին իր Պատմությունը գրել է ժերություն հասկում (72 տարեկան)³⁷:

Պատմություն գրել տալու «անհատ ցանկություն» ունեցող Սահակ Բազրատունու առաջարկությունը Խորենացին, չնայած գրում է, թե մարդ էմ ժերացած, և հիվանդոտ և թարգմանություններից անսարսալ³⁸, սակայն սիրով ընդունում է, քանի որ այն նաև իր երազանքն ու փափաղն է եղել: Հիացմունքով խոսելով Սահակ Բազրատունու նախաձեռնության մասին, նա այն «գեղեցիկ խնդիր», «գեղեցիկ մտածողությամբ» է համարում և պատմականորեն պամհառաքանում է իր հիացմունքն ու գովեստը:

³⁶ ՏՆՍ Ղազար Փարպեցի, էջ 267:

³⁷ ՏՆՍ «Թովմայի վարդապետի Արծրունու պատմություն տան Արծրունաց», Թիֆլիս, 1917, էջ 133:

³⁸ ՏՆՍ Մովսես Խորենացի, էջ 244—245:

է ծավալել նրանցից յուրաքանչյուրը, և որն այս բաժանված ցեղերից բնիկ հայ ազգից է և որոնք եկվորներ են և հայացել, բնիկ են դարձել. ամեն մեկի գործերն ու ժամանակները դրի առնել աշտաբակաշինությունից սկսած մինչև 440 թվականը: Խորենացին Բագրատունու առաջարկության իրականացումը համարում է նրա համար գեղեցիկ փառք և բավականություն⁴¹:

* * *

Պատմահոր «Հայոց պատմությունը» բաղկացած է երեք գլուխներից՝ 1. «Հայոց մեծերի ձեռնդաբանությունը», 2. «Միջին պատմություն մեր նախնիների», 3. «Մեր հայրենիքի պատմության սովորաբար»:

Առաջին գլուխը պարունակում է 32 գլուխ և ընդգրկում է աշտարակաշինությունից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացին ընկած ժամանակահատվածը: Այս բավականաչափ երկարատև ժամանակաշրջանի պատմությունը փատտորեն Հայկի, Արամի, Արա Գեղեցիկի, Տիգրանի և Վահագնի մասին եղած առասպելներն են: Պատմահայտը դրանք պատմել է իբրև իրական իրադարձություններ: Այնուհետև նշել է, որ ինքն իր Պատմության մեջ արդարախոս է եղել իր դիտավորությամբ ու ուղղամտությամբ: Իսկ թե աղբյուրները որքան հավաստի են, այդ աստծուն է հայտնի: Նկատել է նաև, որ հավաքած նյութը գովելի է թե պախարակելի, այդ իրեն չի վերաբերում և նրանց համար պատասխանատու չէ: Ինչպես տեսնում ենք Խորենացին այնքան էլ վստահ չի եղել իր օգտագործած աղբյուրների արժանահավատությանը: Առասպելները դասավորելու միջոցով է, որ նա ստեղծել է հայերի հնագույն ժամանակների պատմությունը:

Երկրորդ գլուխը ունի 92 գլուխ և ընդգրկում է 660 տարվա պատմություն, սկսած Ալեքսանդր Մակեդոնացուց մինչև Տրդատ Գ-ի մահը: Երրորդ գլուխը, որը պարունակում է 68 գլուխ, ընդգրկում է 110 տարվա պատմություն, սկսած Տրդատի մահից մինչև Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահը: Գիտնական պատմաբանը մտածել է նաև ընթերցողների մասին, Արտաշեսի գործու-

41 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 7:

նեոսոփյան պատմութիւնը շարադրելիս, նա գրում է, թե քանի որ Արտաշէսի ժամանակ շատ զործեր են կատարվել, ուստի ինքը շատ գլուխների է բաժանել, որպեսզի խոսքի երկարութիւնը ձանձրալի չդառնա ընթերցողներին⁴²:

Տալով «Կանուխ և հին» ժամանակների պատմութիւնը, Պատ-
յահայրը չնայած ձգտել է ճշտութիւն, այնուամենայնիւ, որոշ
տարակուսանք ունեցել է և Բագրատունուն խնդրել է իրեն չսար-
սալել:

Ինչ վերաբերվում է իր ժամանակի և ոչ հետու անցյալի պատ-
մութիւնը, ապա նա վստահ է իր վրա և մեկնեաւին գրում է, թե
այն, ինչ պատահել է մեր օրերում կամ քիչ առաջ, քեզ անսխալ
կպատմեմ, հասարակ լեզվով, որպեսզի այնպես չերեկի, թե մեկը
փախադուռ է կարդալու պերճաբանութիւնից գրավվելով, այլ մեր
պատմածների ճշմարտութիւն կարոտելով՝ հաճախակի և անդադար
կարդան մեր հայրենիքի պատմութիւնը: Ավելորդ չի համարում
շեշտելու, որ ինքը գրել է իր հայրենիքի պատմութիւնը և ոչ թե
պերճաբանութիւն:

* * *

«Հայոց պատմութիւն» առանձնահատկութիւններից է նաև
այն, որ նրանում առաջին անգամ արված է Հայաստանի հին պատ-
մութիւն պարբերացումը: «Պատմութիւնը» երեք գրքի բաժանելը
Պատմահոր կողմից պատահական չէ, և ոչ էլ արված է ձևական-
տեխնիկական նկատառումներով: «Պատմութիւն» յուրաքանչյուր
գիրքը նվիրված է հայ ժողովրդի պատմական զարգացման պրոցե-
սում դարագլուխ կազմող ժամանակահատվածների պատմութիւն
լուսաբանմանը, ժամանակահատվածներ, որոնք ճակատագրական
են եղել հայ ժողովրդի համար:

Մեծանուն պատմագիրը գիտակցել է, որ ժողովրդի կյանքում
տեղի ունեցող փոփոխական, տնտեսական ու մշակութային նոր ու
խոշոր, հեղաշրջիչ իրադարձութիւններն ու երևոյթները նոր դա-
րագլուխ են կազմում, և նա երեք գրքի բաժանման հիմքում հենց
դնում է այդ սկզբունքը: Առաջին գիրքն սկսում է հայ ժողովրդի
կազմավորման և ավարտվում է հայ պետականութիւն անկման,

42 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 126:

Աւերբասանդր Մակեդոնացու նվաճումների պատմութեամբ: Երկրորդը՝ հայ պետականութեան վերականգնման և ավարտվում քրիստոնեութեանը պետական կրոն դառնալու պատմութեամբ: Երրորդը՝ քրիստոնեութեան հաղթանակի և ավարտվում Արշակունյաց թագավորութեան անկման պատմութեամբ: Ինչպես տեսնում ենք, երեք գրքերում ընդգրկված պատմաշրջանները սկսվում և ավարտվում են իսկապես հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած հեղաշրջիչ իրադարձութեաններով, որոնք նիշտ պատկերացում են տալիս մեր ժողովրդի պատմական զարգացման սիուլերի, նրա պետական, քաղաքական զարգացման ուղու մասին:

Հայ ժողովրդի պատմութեան պարբերացման նկատմամբ նման մոտեցումը նույնպես վկայում է խորենացու՝ իբրև գիտնական-պատմագիր լինելու մասին:

Պատմագրի առանձնահատկութեաներից է նաև պատմականության սկզբունքի խիստ պահպանումը, ձգտումը պատմական իրադարձությունների ներքին կապի և պատճառականության բացահայտման: Պահպանելով խիստ հետևողականություն, նախքան կոնկրետ դեպքերի նկարագրութեան անցնելը, խորենացին անհրաժեշտ պատկերացում է տալիս քաղաքական ընդհանուր սկզբնական, հարաշրջանի և միջազգային դրութեան վերաբերյալ: Նա ևս պատմական դեմքերի անձնական հարաբերութեանները չի դնում պատմական իրադարձությունների հիմքում:

Անտիկ պատմագրութեանից մեր պատմագիրները, այդ թվում և խորենացին, յուրացրել են նաև հետաքրքրութեանը դեպի երկրորդների, քաղաքների, ժողովուրդների անվանականումների ստուգաբանական բացատրութեանը:

* * *

Պատմահայրը պատմութեանը սկսում է այնտեղից, որտեղից սկսել են եկեղեցական մատենագիրները, սակայն չի գնում ավանդական ուղիով, գտնելով, որ սկզբնական պատմութեան մասին արտաքին հեղինակների գրածները առասպելներ են և ավելորդ է համարում այդ մասին գրել⁴³:

Իր պատմական երկի խորագրի և աղբյուրների ընտրութեան,

43 Մ. Խորենացի, էջ 7:

ինչպես նաև պատմության նպատակների ու նշանակության ըմբռնման մեջ փայլուն դրսևորվել են խորենացու որպես հանճարեղ պատմաբանի կարողությունները, նրա խորաթափանց միտքն ու հայացքները: Խորենացին հայ պատմագիրներին գերազանցել է իր ձեռնարկած գործի նկատմամբ գիտակից վերաբերմունքով, աղբյուրների նկատմամբ լուրջ մոտեցմամբ և պատմական պրոցեսի իմաստավորման փորձերում՝ մեծ խորությամբ:

Խորենացին, ի տարբերություն իր դարի մյուս պատմագիրների, տոհմիկ պատմիչ չէ. նրա համար բոլորը, անկախ հասարակության մեջ գրաված դիրքից, լինի իշխան լի՛ն ուսմիկ, անհատ լի՛ն տոհմ, սուաջին հերթին հայ են և հանդիսանում են մի միասնական ամբողջություն— ժողովրդի, ազգի (էթնիկական առումով) մի մասնիկը, ուստի նա գտնում է, որ պետք է գրել այդ միասնական ամբողջության՝ ազգի, նրա երկրի պատմությունը: Եվ խորենացին առաջինն է մեր պատմագիրների մեջ, որ իր երկը խորագրել է. «Հայոց պատմություն» և ոչ թե իր պատվիրատուի՝ Բագրատունիների տոհմի պատմություն, այդ արել են ինչպես Ագաթանգեղոսը՝ տալով Լուսավորչի տոհմի կամ թե Բուզանդն ու Ղազարը՝ Մամիկոնյանների պատմությունը: Դրանով խորենացին մի քանի գույս վեր է կանգնել իր ժամանակակիցներից, առավել ևս հետերդ պատմագիրներից:

Խորենացին խոր գիտակցել է պատմության անհրաժեշտությունը. նա հանդիմանել ու մեղադրել է հայ հին թագավորներին և անդամ ժամանակակիցներին, որոնք չեն հողացել իրենց ժողովրդի պատմությունը ատեղծելու մասին: Այդ նա անիմաստաբեր բարք է համարում: Ըստ խորենացու գովասանքի թագավորներից արժանի են նրանք, որոնք գրել են տվել իրենց ժամանակների պատմությունը: Պատմահայրը գովասանական խոսքերի է արժանացնում նաև գիվանների մատենագիրներին, որոնք պատմագրել են:

Ըստ գիտնական պատմաբանի, այդ մատենագիրների շարադրած գրվածքները կարդալիս «ըստ աշխարհօրէն կարգաց փմատունանալ ատեմք, և քաղաքականս ոստանել կարգս, յորժամ այսպիսիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս և զրուցատրութիւնս»⁴⁴, և

⁴⁴ Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, էջ 11—12:

անմիջապես ընդգծում է, թե ինչարիսիք ունեն քաղաքացիները և ասորեստանցիները, եգիպտացիներն ու հելլենացիները: Այդ բոլորից հետո հորենացին դառնությամբ ավելացնում է, թե մեզ ամենիս հայտնի է մեր թագավորների և մյուս նախնիների անփութությունը դեպի գիտությունը: Ասվածի լավագույն վկայությունը հորենացին համարում է այն, որ այդ թագավորներն ու նախարարները զրել չեն տվել իրենց ժամանակների պատմությունը: Օրինակ, հորենացին վաղարշակի նամակում չի խորշում մինչև վաղարշակն ընկած ժամանակի մասին գրելու, թե Հայաստանում ամեն ինչ խառնվելու է ու վայրենի⁴⁵: Եվ քանի որ հայերի պատմությունը գրելու միտքն առաջին անգամ հղացել է վաղարշակի մոտ, ապա նա Պատմահոր համար բարեկազմ ու քաջ աղեղնավոր է, փորոշվախս ու հանճարեղ⁴⁶:

Հինգերորդ դարում պատմության նպատակների ու նշանակության մասին նման հայացքը միանգամայն նոր երևույթ էր, տիրող ավանդական եկեղեցական մտայնությունից շատ հեռու գնացող ըմբռնում, որն արդյունք էր հեղինակի աշխարհիկ մտածողության:

Պատմագրության նշանակության մասին հորենացուց 700 տարի հետո, առել է նաև անդրիագի պատմագիր (XII դար) Հովհան Սուբեբրին իր «Historia pontificalis» աշխատության ներածականում: «Անցյալի տեսարանը, — գրում է նա, — օգնում է մեզ՝ առաջին. հասկանալ աստծու վանիսագուշակումներն ու մտադրությունները, այն լցնում է մարդկանց սրտերը փրկարար վախով աստծու հանդեպ, ցույց տալով, մարդկանց գործողությունների համար պատժի ու պարգևի օրինակներ, մղելով նրանց ընթանալ արդարության ուղիներով: Երկրորդ. ինչպես արտահայտվում են հեթանոսական գրողները, ուրիշի կյանքը մեզ համար հանդիսանում է դաստիարակիչ, և նա ով չգիտե անցյալը, իրեն ժամանակակից իրադարձությունների մեջ կույրի նման պետք է զգա իրեն: Երրորդ. ժամանակագրությունների գրառումները ծառայում են նոր կարգերի հաստատման և հենքի վերացմանը, արտոնությունների ամրապնդմանը կամ վերացմանը»⁴⁷: Այս &ևակերպման մեջ, ինչպես

45 ՏՆ՝Ս Մ. Խառնացի, էջ 19:

46 ՏՆ՝Ս նույն տեղում, էջ 20:

47 ՏՆ՝Ս Вайнштейн О. Л., Западно-европейская средневековая историография, М.—Л., 1946, стр. 98.

տեսնում ենք, բացակայում է միայն պատմությունը գրելու ոչ քիչ շարժառիթ հանդիսացող հանգամանքը, այն է՝ փառաբանել իր ժողովուրդը, տոհմը, ցեղը, տունը, տիրակալին, հերոսին—իրեն, անցողիկ փառքը անմահ դարձնել:

Մեծ հայրենասեր խորենացու վարժիքով հայոց պատմությունը պետք է գրվեր հատկապես նրա համար, որովհետև «թէպէտ և եմք ածու (իմա ազգ)փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սառմանեալ, և զօրութեամբ տկար և ընդ ալլով յոլով անդամ նուաճեալ ինդատուրութեամբ, սակայն բազում զործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի, զորոց և ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտք յանձին կալաւ մատենագրել»: Պատմահայրը պատմությունը գրելը կամ գրել տալը բարիք է համարում, որը սակայն նախնիները չեն արել և իրենց անվան հիշատակը չեն թողել աշխարհում⁴⁸:

Մ. Մկրչանը միանգամայն անշտ նկատում է, որ «Այդ հիանալի խոսքերի մեջ ընդհանրացված է հերոսական սխրանքներով հարուստ հայ ժողովրդի պատմության էությունը: Հայ ժողովրդի պատմությունը գրելու անհրաժեշտության գիտակցումը, ինչպես նաև պատմագրության դադափարական և գիտական խնդիրների հստակ ու ճիշտ ամբողջապես աշխարհիկ ըմբռնումն ընդհանրապես պայմանավորել են խորենացու «Հայոց պատմության» գիտագրական ու հասարակական հսկայական նշանակությունը»⁴⁹:

Ըստ խորենացու, հայերի պատմությունը չգրվելու պատճառը ոչ թե գիր ու գրականության բացակայությունն է եղել, այլ գեպի գիտությունը սեր չունենալը: Նա հարց է տալիս, թե դուք մեկն ասի, որ գիր ու գրականություն չլինելու պատճառով չի գրվել հայերի պատմությունը, կամ խանգարել են զանազան պատերազմները, որ անընդհատ հաջորդել են մեկը մյուսին. և սխառախառնում է, թե իրավացի չի լինի այդպես կարծելը, որովհետև պատերազմների միջև եղել են նաև խաղաղ ժամանակամիջոցներ, ինչպես նաև պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված գյուղերի, գավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի և դաշինքների, մանավանդ սեպուհական ազնվականության փառման

⁴⁸ Տե՛ս Մովսէսի խորենացու Պատմութիւն Հայոց, էջ 12:

⁴⁹ Մ. Մկրչան, նշվ. աշխ., էջ 42:

վերաբերյալ անխել քանակությամբ դրույթյուններ են եղել Հայոց աշխարհում⁵⁰:

Աշխարհիկ մտածող, գիտնական պատմաբանի համար պատմությունը, դա գյուղերի, քաղաքների, դավառների, տների, սեփականություն, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, սեպուհական ագնավականության, թագավորության կարգերի ու նրա հետ կապված զորքերի, շտապետների, կողմնակալների և սրանց նմանների մատին եղած գրություններն են⁵¹:

Հուլյանի օրինակով մեր Պատմահայրը հիացմունքով ցույց է տալիս, թե ինչ առավելություններ ունի գիտության հանդեպ սերունդները: Խորենացին ընթերցողին զգուշացնում է, որպեսզի նա չզարմանա այն բանի համար, որ թեև շատ ազգեր, մասնավորապես պարսիկներն ու քաղեկացիները, մատենադիրներ են ունեցել, որոնց մոտ հայ ժողովրդի վերաբերյալ ավելի շատ են տեղեկություններ, սակայն ինքը միայն հունաց պատմագիրների տվյալների հիման վրա է ստեղծել հայերի ազգաբանության շարքը, որովհետև հունաց թագավորները ոչ միայն հոգ են տարել հույներին ավանդելու ինչպես իրենց աշխարհակալության, այնպես և գիտության վերաբերյալ պատմությունները, այլև հոգ են տարել հունարեն թարգմանելու այլ երկրների թագավորների դիվաններն ու մեհյանների գրքերը, ինչպես և մեծամեծ ու զարմանալու արժանի քործերը և նվիրել հելլենացուց աշխարհին, փառավորելով նրան: Այդ արատաւում էլ Պատմահայրը չի առատանւում՝ ամբողջ Հոսնաստանը գիտության մայր կամ դայակ կոչելու⁵²:

Ստանձնելով հայոց պատմությունը գրելու դժվարին, միաժամանակ գեղեցիկ փոքր, մեր Պատմահայրը շատ է անհանգստացել աղբյուրների հարցով: Սահակ Բագրատունուն գրած նամակում նա ցավով նշում է, թե «կա՞ր արդյոք իմ ձեռքի տակ մատյան, ինչպես ասված է Հոբի գրքում, կամ քո հայրենական պատմական գրվածքները, որոնց միջոցով երբայցի պատմագիրների նման, վերլից մինչև քեզ իջեցնեմ (ճշուղագրությունը) անախալ կերպով, կամ թե քեզանից և ուրիշներից սկսելով դեպի վեր տանեմ, դեպի սկիզբը:

50 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 6—7:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70—71:

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4—5:

Բայց և այնպես վախենալ, թեպետ և դժվարություններ, միայն թե մարդիկ շնորհակալ լինեն մեր կրած նեղությունների համար»⁵³։

Պատմահայրը չափազանց բժախնդիր է եղել աղբյուրների քննարկման մեջ։ Մեծ պատասխանատվություն է զգացել իր ձեռնարկած գործի նկատմամբ։ Չնայած Սահակ Բագրատունու բազմաթիվ պահանջներին, նա վճռականապես հրաժարվել է «յաւելորդ և ի պաճուճեալ բանից, և ոչ ինչ յանհաւաստին հայեր բանն և մտածութիւնն»։ Խորենացին անգիջում առաջնորդվել է իր սրբազան սկզբունքով՝ գրել միայն ու միայն «զարգարոյն և զճշմարտի»։

Խոսելով Հայկազանց սերունդներին պատկանող վճեններին մերձավոր հին ցեղերի մասին, նա գրում է, թե փնքը անուն առ անուն չի ներկայացնելու նրանց, մասամբ՝ որովհետեւ իրեն հայտնի չեն և մասամբ էլ դժվար, աշխատանքից խույս տալու համար։ Միաժամանակ նշում է, թե նրանցից շատերի մասին տեղեկությունները անհավաստի են և որ կարող էր բոլորի վրա էլ վասկած զցել ու փնքը ստիպված պետք վէ լինել բոլորը հետազոտել։ Այդ պատճառով էլ նա չի գրել Տիգրան վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, որքան էլ իր մեկենասը շատ անգամ վէ խնդրել դրա համար։ Նա գրել է միայն հետազայում հաստատվածների մասին, որոնց վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ է ունեցել։ Շեշտում է, որ ինքը, որքան հնարավոր է, խուսափել է ամբողջ ու պաճուճված խոսքերից և հզած անհավաստի գործերից ու կարծիքներից։ Նա ղեկավարվել է միայն արդարն ու ճշմարիտը գրելու սկզբունքով՝ ուրիշներից օգտվելով, վամ ինքն է շարադրել իր կարողությունների սահմաններում։

Դիմելով իր մեկենասին, Խորենացին գրում է, որ քեզ, ինչպես շատ անգամ, այժմ ևս աղաչում եմ՝ մեզ մի հարկադրիր ավելորդ բաներ գրելու, որովհետեւ հնարավոր է, որ նման քիչ կամ շատ պատմություններով մեր այս մեծ և հավաստի ամբողջ աշխատությունն էլ անպետք և ավելորդ դործ դառնա, որ հավասարապես վտանգ է և՛ ինձ և՛ քեզ համար⁵⁴։

Խոսելով Սահակի՝ Տիգրանում արտասանած ճառի մասին, գիտնական պատմագիրը նկատում է, որ եթե մեկը ասի, թե ինքը

53 Մ. Խորենացի, էջ 7։

54 ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 133։

պետք է գրեր մեծ Սահակի՝ պարտից արքունիքում խոսածների մասին, թող փմանա, որ ամբողջն իսկությամբ փր լսելիքին չի հասել ոչ ոքից, ուստի և ինքը չի հոժարում հյուսել իր պատմության մեջ⁵⁵:

Պատմահայրը դիմում է Բագրատունուն, խնդրում, որ նա չըտապեցնի իրեն, որպեսզի կարողանա ճշմարտութեամբ գրել. և նշում է, որ նրա պահանջը՝ գրել համառոտ ու արագ, իրեն տազնասլ ու նեղութուն են պատճառում, այն էլ գրել պերճ ու պայծառ, փնչպես պատմական խոսքերը, ստույգութեան հետև և չի ճշմարտությամբ և այս ձևով միանգամից պատմել առաջին մարդուց սկսած մինչև Բագրատունին հնարավոր չէ: Վերջինիս փախազն է եղել ըստ Պատմահոր, ամեն բան և միանգամից և ճշմարտությամբ իրեն ասվի, գրվի, դրա համար խորենացին ասում է, նրա այդ պահանջը իրականացնելու համար ինքը պետք է կամ երկար գրի, որպեսզի մեկենասի ցանկացածի պես լինի, կամ կարճ, որ նրան հաճելի չի լինի: Նշում է, որ նրա շտապեցնելու պատճառով է, որ ինքը ոչինչ չի գրել Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին, ոչ էլ Նղիական պատերազմի մասին փր տեղում հիշել է⁵⁶:

Գիտնական պատմագիրը քաջ գիտակցել է, որ առանց աղբյուրներ ունենալու հնարավոր չէ պատմություն գրել և առիթ բաց չի թողնում իր դժգոհությունը արտահայտելու աղբյուրներ չունենալու կապակցությամբ:

Աղբյուրների պակասի պատճառով նա Մակեդոնացուց սկսած մինչև Արշակունիների թագավորության հաստատումը Հայաստանում ժամանակաշրջանի պատմությունը չի տվել: Այդ կապակցությամբ նա Բագրատունուն գրել է, թե Վահե Նյովանդանու՝ Մակեդոնացու դեմ ասպատամբելուց ու մահից հետո մինչև Վաղարշակի թագավորները Հայաստանում՝ ստույգ բան չունի պատմելու⁵⁷: Երբորդ գրքի սկզբում էլ գրել է թե մեր աշխարհը հին տարիների պատմություն չի ունեցել, ինքն էլ ժամանակի կարճության պատճառով չի կարողացել ծանոթանալ հունական բոլոր աղբյուրներին, նույնիսկ ձեռքի տակ չի ունեցել Դիոդորի գրվածքները, որ կարդար,

55 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 244:

56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

57 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

որպեսզի բաց չլիռզներ որևէ գլխավոր և պիտանի բան, որ արժանի էր իր շարադրութեան մեջ հիշատակելու⁵⁸:

Հետո անցյալի պատմութիւնը շարադրելիս, Խորենացին հըսկայական ջանքեր է գործադրել, որպեսզի ինչքան հնարավոր է, ստուղապատում պատմութիւնն զրի, ճիշտ բացահայտի պատմական իրադարձութիւնները: Իր այդ նպատակին հասնելու համար նա հրավոր աղբյուրները, նրանց և բանահիշուստեան պարունակած տվյալները միշտ համեմատել, բաղդատել է իրար հետ, ինքնուրույն ձեռով ընտրութիւն կատարել և քննադատաբար օգտագործել այդ տվյալները: Այսպես, խոսելով պարսից Շապուհ արքայի մասին, գրում է, որ նշույնը վերցրել է Բարսումայից, բայց դեն է դրել նրանց առասպելների բարբաջանքը, և ինքը դրել է միայն ստույգը, ճշմարտութեան վայել պատմութիւնը⁵⁹:

Խոսելով Աթահակի փնոջը Տիգրանի կողմից տրված սպասափորների մասին, գրում է, թե այս բանը ճշմարտապես պատմում են և վիճելաց երգերը, որ ախորժելով պահել են դինելիտ Գողթն դավառի կողմի մարդիկ⁶⁰:

Պատմահայրը իր այդ անմահ հուշարձանը ստեղծելիս օգտագործել է ավելի քան քառասուն աղբյուր: Այդ աղբյուրների մի մասը նա նշել է. այդպիսիներից են Ս. Գիրքը, ասորի Մար-Աբաս Կատիխնայի պատմութիւնը, Հյուսումն պիտոյից, հայ ժողովրդական առասպելներն ու խրագերը: Ինչպես նաև Հովսեփոս Փլավիոս, Արիստոն Փեղացի, Ուլյուսմայ քուրմ, Հուլիոս Ափրիկանոս, Կաբուքնա Նդեսացի, Փերմեդիանոս, Հիսոդիդա, Մանեթոն, Բաղդաթան, Նվսեփոս Կեսարացի, Խոռոհբուդ, Բարծումա, Արտիթեսոս, Պլատոն և ուրիշներ, որոնց նա ծանոթ է եղել Նվսեփոսի ժամանակագրութեան միջոցով: Չհիշած, սակայն օգտագործած աղբյուրներն են—հայ հեղինակներից՝ Կորյունը, և. Թադեոս առաքյալի վկայաբանութիւնը, Փավստոս Բուղանդը, օտարազգի հայերեն թարգմանված հեղինակներից՝ Կղևմես Ալեքսանդրացին, Փիլոն Նիքայեցին, Գրիգոր Նյուսացին, Գրիգոր Նազիանզացին, Նվսեփեսի ժամանակագրութիւնը, Սուտ Կալիսթենեսի Պատմութիւնն վարուց Ալեք-

58 Նույն տեղում, էջ 173:

59 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53:

աւանդրի, Սոկրատի եկեղեցական պատմութիւնը, Սեղբեստրոսի վարքը և Եղովբոսի կենսագրութիւնը:

Թեև ինչու այս աղբյուրների անունները նա չի նշել, դժվար է սպասել, պատասխան տալ, միայն կարելի է ենթադրութիւններ անել: Ըստ Ստ. Մալխասյանցի, Խորենացին ընդհանրապէս չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի են և ըստինքյան հասկանալի են, չեն վերաբերում պատմութեան որոշ շրջանի, այլ որոնցից միայն մասնատուր անցքի մասին որեւէ տեղեկութիւն է քաղում կամ ընտիր ոճեր և ասացվածքներ է վերցնում: Իսկ Փավստոսին, որից նա առատորեն օգտվել է, չի հիշում նրա երկի խոշոր պատկաստութիւնների պատճառով⁶¹:

Օգտագործած այդ բոլոր աղբյուրների մեջ ամենակարեւորներն ու հիմնականները և բանասերներին ավելի զբաղեցնողները եղել են Մար Աբասի պատմութիւնը և հայ ժողովրդական առասպելները⁶²:

Արդեն լուծված պետք է համարել Մար-Աբասյան առեղծվածը: Այդ աղբյուրը շատ ուղեղներ է զբաղեցրել, քի վերջո, բանասերները եկել են այն եզրակացութեան, որ եղել է Մար-Աբասի անունով մի գրվածք, որից օգտվել է Խորենացին: Պարզված է նաև, որ ամբողջ պատմութիւնը Վաղարշապի մամակի և Նինվեի դիվանի մասին անվավեր է⁶³: Մար-Աբաս անունով մեկը գրի է առել հայերի հնագույն ժամանակին վերաբերող ավանդութիւնները և նրանց վա՛ղերականութիւնը ընծայելու նպատակով հնարել է նրա ծագումը Նինվեի գրատնից⁶⁴, Իբրև թե հայոց առաջին թագավորը՝ Վաղարշակը ասորի Մար-Աբասին՝ այր ուշիմ և քաղցեական և հունարեն գրութեան մեջ վարժ, նամակով ուղարկել է իր եղբոր՝ Արշակի մոտ, խնդրել թույլ տալու Մար-Աբասին Նինվեի դիվանից հանելու հայոց պատմութիւնը: Դիվանում լքելու թե նա գտել է մի մատյան հունարեն լեզվով, որի խորագիրն է եղել—«Այս մատյանն Աղեքսանդրի հրամանով քաղցեարեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հնների և նախնիքների պատմու-

61 Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Ներածութիւն, էջ XXXII—XXXIII:

62 Տե՛ս նույն տեղում, էջ XXXIII:

63 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 264:

64 Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Նշված տեղը, էջ XXXIV:

թյունները»⁶⁵։ Այդ մատյանից հանել է հայոց «հաւաստի» պատմութիւնը, բերել է Վաղարշակին, որը շատ ուրախացել է և զգուշութեամբ պահել է տվել արքունիքում որպէս իր առաջին գանձը, մի մասն էլ փոխադրել է տվել քարի վրա։ Նինավեն պարթևական հաբատութեան հաստատումից շատ ու շատ առաջ կործանված էր և աջնաեղ դիվան չի եղել, այլ աղյուսների վրա սեպագիրներով գրողոված պատմութիւններ են եղել Նինավէի փշտողների և նրանց աստվածների մասին։ Խոսելով Արամի ծավալած գործունեության մասին, Խորենացին հարց է տալիս, թէ ինչու Արամի գործերի մասին թագավորների բուն մատյաններում կամ մեհենական պատմութիւններում չեն հիշատակվել. և պատասխանում է, թէ թող այդ մասին ոչ ոք չտարակուսի, չկասկածի։ Նախ որ այդ ժամանակը Նինոսի թագավորութեանից առաջ էր, երբ ոչ ոք աջգրիւի բաների հոգ չէր տանում, երկրորդը՝ որ նրանք հարկավոր և կարեւոր չէին համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին լուրերն ու նախնական զրուցները թագավորների կամ մեհենների մատյաններում գրել. մանավանդ, որ պարծանք և պատիւ չէր օտար ազգերի քաջութիւնը և արիական գործերը հիշատակել⁶⁶։ Եթէ հզոր ու անվանի Արամի գործունեության մասին թագավորական մատյաններում ոչինչ չի ասված, ապա, ո՞ր տեղից է Մար-Աբասը քաղել նրա մասին նյութը, դրա պատասխանը տվել է ինքը Մար-Աբասը։

Նա պատմում է, ասում է Խորենացին, որ այդ նյութը հավաքել են արքունի դիվանում փոքր ու աննշան գուսանների երգերից⁶⁷։ Հավաքած այդ նյութը պահվել է ոչ թէ Նինավէի, այլ հայոց թագավորների արքունի դիվանում—Մծբինում։

Մար-Աբասյան գրվածքի ծագման կեղծիքը, — գրում է Մ. Աբեղյանը, — արդյոք սկզբնական ասորի հեղինակինն է, թէ Մ. Խորենացունը, այդ դժվար է որոշել։ Համենայն դեպս, եթէ Խորենացու աղբյուրի մեջ էլ եղել է այդ կեղծիքը, մեր պատմագիրը վերամշակել է այդ և հարմարեցրել իր նպատակին⁶⁸։ Երբ Վաղարշակն ուղում է իմանալ, թէ իրենից առաջ ովքեր են տիրել Հայոց

65 ՏՆՍ Մ. Խորենացի, էջ 20։

66 ՏՆՍ Մ. Խորենացի, էջ 31։

67 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 31—32։

68 ՏՆՍ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 267։

աշխարհին և որտեղից են այն նախարարությունները, որ այնտեղ կան⁶⁹, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ խորենացու ծրագիրը, այն է՝ հայոց իշխող տոհմի մասին գրել հորից որդի ծննդաբանությունը կազմելով՝ Հայաստանի բոլոր նախարարությունների ազգաբանությունը կգրենք, ասում է խորենացին, ամեն մեկի որտեղից և ինչպես ծագելը, համառոտ և հավաստի պատմելով⁷⁰։ Նամակից քիչ առաջ պատմագիրը դիմելով Սահակ Բագրատունուն ասում է հայոց պատմության կապակցությամբ՝ կհասցնենք քո ցանկացած պատմական զրույցներին, իսկ նամակի մեջ նույն պատմության համար չեմ փեր Վաղարշակը գրել է իր եղբորը՝ «քո եղբոր ցանկալի պատմությունը»⁷¹։

Հավանական պետք է համարել անվանի բանասերի այս կարծիքը, հիրալի, եթե Մար-Աբասյան գրվածքի ծագման կեղծիքը խորենացունը չէ, ասլա կասկածից դուրս է, որ բնագիրը Պատմահայրը մշակել ու հարմարեցրել է իր ծրագրին և օգտագործել առաջին դրքի 9-րդ գլխից մինչև երկրորդ գրքի 9-րդ գլխի վերջը շարադրելու ժամանակ։

Գիտնական մատենագիրը բարձր է փնահատել բանահյուսությունը և այն լայնորեն օգտագործել իբրև պատմական աղբյուր։

Աղբյուրների պակասը հարկադրել է խորենացուն դիմելու ժողովրդական բանահյուսությանը, առասպելներին ու երգերին, որոնցով հայ ժողովուրդը բավական հարուստ է եղել։ Ի տարբերություն մեր մյուս պատմիչների, Պատմահայրը առանձնահատուկ մեթոդ է կիրառել բանահյուսությունից օգտվելու ժամանակ։ Նա առասպելը համարել է այլաբանություն, նրանում աշխատել է տեսնել պատմական իրողություն և ամկնաբանել է իր հայեցողությունը, տվել այլաբանական բացատրություն։ Նման մոտեցումը հանդիսանում է նրա Պատմության կարևոր առանձնահատկություններից մեկը։

Պահպանելով առասպելների, երգերի մեջ էականը, նա բովորովին նոր բան է պատմել, որն այլևս առասպել չէ, այլ բնական

69 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 19։

70 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4։

71 Մ. Խորենացի, էջ 18, 19։ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 265, Պ. Манандян, «Начальная история Мар-Абаса» см. Палестинский сборник, вып. 2 (64—65), М.—Л., 1956, стр. 69—86.

իրողությունն, նրանից դուրս են գցված գերբնականն ու վիշապականը: Այն առասպելները, որոնք իր նյութին չեն վերաբերել՝ այլաբանություն է համարել, սակայն չի մեկնաբանել: Այսպես. նշելով, որ առասպելներում Հեփեստոսը համարվել է վրակ գտնողը, խորհնացին նկատում է, թե ինչ հիման վրա են այդ վերագրել նրան, չիմ, թե իբր Պրոմէթէոսն է գողացել վրակն աստվածներից և շնորհել մարդկանց, և սովելացնում է, այս այլաբանությունները բացատրելն իր նյութին չի վերաբերում⁷²:

Ըստ Պատմահոր, պարսիկների, հայերի առասպելները այլաբանություն են, և նա դրանք շարադրել է «միտս անմտութեան նոցա տալով»⁷³ և նրանց չափազանց հին և նրանց համար անհասկանալի անցքերը բացատրել: Սակայն միաժամանակ դիմելով Սահակին, շեշտել է, որ «գիտցիր, մեր աստելությունը դեպի այսպիսի զրույցները, որ արժան համարեցիր մեր առաջին գրքում զետեղել, ոչ նույնիսկ վերջին զրույցներում, այլ զատ և առանձին»⁷⁴:

Խորհնացու նման գիտնական մտածողը չէր կարող հավատալ և բնթերցողներին հրամցնել այն ամենն, ինչ անբնական է ու անտրամաբանական: Պատահական չէ, որ նա պարսիկների առասպելները համարել է. «անսխիտան և անճոռնի... անհարմար և անճարշակ...» զրույցներ⁷⁵:

Խորհնացու նման մտածողը չէր կարող հավատալ Ափղաճակի վիշապանալուն, Սաթեղիի՝ վիշապաղութների սիրելուն, Արտավազդի շրթանների շնրի կրծելուն, Տրդատի խոզ դառնալուն, Լուսավորչին խոր Կիրապ պցելուն և նման շատ անհեթեթությունների: Արտահայտելով իր արհամարհանքն ու աստելությունը պարսիկների առասպելների նկատմամբ, նա իր մեկենատին կշռամբել է, ասելով, թե ինչ կարոտություն ունի նա այդ սուտ առասպելներին, կամ ինչ կարիք այդպիսի շինծու անմիտ և անհանճար գրույցների: Հակադրելով դրանք հունական առասպելներին, ընդգծել է. թե մի՞թե սրանք հույների պերճ ու տղորկ առասպելներն են, որոնց տակ թաքնված են ճշմարիտ իրողություններ⁷⁶:

72 Մ. Խորհնացի, էջ 17:

73 Մովսէսի Խորհնացու Պատմութիւն Հայոց, էջ 91:

74 Տե՛ս Մ. Խորհնացի, էջ 58:

75 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

76 Տե՛ս նույն տեղում:

Պատմահորը շատ է դայրացրել մեկենասի համառությունը, որ պահանջել էր իմաստ տալ պարսկական առասպելների անխմաստությունը և անզարդը զարդարել⁷⁷: Այդ պահանջի կապակցությամբ սկզբունքային ետրենացին չի խորշել անգամ անձնական վիրավորանք տալու մարդպանի պաշտոն գրավող իր մեկենասին: Նա գրել է, թե. «Ի՞նչ փափագ է՝ անբաղձալի բաներին բաղձալը և մեզ նոր նեղություն պատճառելը: Մինք այս վերագրում ենք քո մանկական հասակին և համարում ենք քո տհաս խակություն ցանկություն»⁷⁸:

Հետևելով Աստվածաշնչի պատմական գրքերին, հատկապես «Թադավորությունների» III գրքին, (գրված X—IX դարերում մ. թ. ա.), որը հանդիսանում է պաշտոնական տարեգրությունների մարդաբանական մշակումը, որտեղ արդեն նկատվում է միանգամայն ռեալիստական մոտեցում անցյալի իրադարձությունների նկատմամբ, չկա բոլոր գեպքերի մեջ աստծու մեխանիկական միջամտությունը, չկան հրաշքեր, պատմությունները տալիս են գործող անձնավորությունների նկարագիրը, տեղ-տեղ շարադրանքը զարգանում է պատճառների և հետևանքների շղթայի ձևով: Խորենացին ընդհանրապես ի տարբերություն Վիրչակիցների, գրեթե չի հավատացել հրաշքներին, տեխիկներին, գերբնական ուժին, նրա պատմության մեջ դրանք բացառություններ են: Իր օգտագործած աղբյուրներում եղած հրաշքները, գերբնականը կամ դուրս է գցել, կամ տվել է բնական մեկնաբանություն:

Շատ օրինակներից լեբեռնք մեկ-երկուսը միայն: Ներսեսի աքսորման կապակցությամբ, հակառակ Փալստոսի առասպելաբանությանը, լրատ որի Վաղես կայսրը Ներսեսին աքսորել է այն բանի համար, որ իբր նա հրաժարվել է կայսրի հիվանդ որդու համար աղոթելուց և խիստ հանդիմանել է կայսրին արիանոսականների հերետիկոսության մեջ մոլորվելու կապակցությամբ, Ներսեսը պայման է դրել, թե եթե կայսրը հրաժարվի մոլորվելուց, այն ժամանակ միայն նա կաղոթի որդու համար, դրա վրա կայսրը դայրացել է և Ներսեսին աքսորել է մի անմարդաբնակ կղզի: Կղզում ոչ ուտելիք է մեղել և ոչ խմելու ջուր, Ներսեսը սկսել է աղոթել, ծովում սաստիկ քամի է բարձրացել, մեծ քանակությամբ ձուկ և

77 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 57:

78 Տե՛ս նույն տեղում:

փայտ է թափվել կղզին, փայտն ինքն իրեն վառվել է, և Ներսեսն ու 70 աքսորականներ իննը տարի այդպես կերակրվել են: Խորենացին, որի աղբյուրը Ներսեսի աքսորվելու մասին Փավստոսն է եղել, միանգամայն այլ ձևով է պատճառաբանել, ըստ նրա, Վաղեսը զայրացել է Արշակի վրա Շապուհին օգնական զորք տալու համար, Արշակը Ներսեսին ուղարկել է նրա մոտ հատուկ նամակով, որ բացատրել է իր այդ քայլի պատճառը, սակայն Վաղեսը զայրացած է եղել Ներսեսի վրա, որովհետև դրանից առաջ վերջինս մի անգամ էլ միջնորդել էր Արշակի համար, ասկայն Արշակը խախտել էր ուխտը, դրա համար նա չի ընդունել Ներսեսին և հրամայել է արսորել: Աքսորվածները նավարկել են, ձմեռվա խիստ քամիները նավը քշել են դեպի մի անապատ կղզի և խորտակել: Նավորդները չեն վստահել մակուշկներով նավել, մնացել են առաքակուսած և վերել են անտառի ծառերի արմատները: «Բայց աստուծո խնամքով նրանք ութ ամիս կերակրվեցին այն ձկներով, որ ծովը կենդանի ասի էր գցում»⁷⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլորովին այլ պատճառաբանություն է և հրաշքներ չկան, ամեն ինչ բնական է: Առասպելական կրոն անհավատալի երևույթներին նա ձգտել է բնական բացատրություններ տալ: Տորքի մասին եղած առասպելները բերելուց հետո, նկատում է, թե նա շատ ուժեղ է եղել, դրա համար էլ արժանացել է այդպիսի դրույցներին⁸⁰:

Երվանդի աջքերի կախարդական դորոություն մասին պատմելուց հետո իր կողմից բացատրում է, թե այդ սուտ է, առասպել է, կամ թե նա որևէ դիվանական դորություն է ունեցել⁸¹: Տալով Արտավազդի՝ քաջքերի կողմից բանտարկվելու մասին առասպելը, որ իբրև թե հետևանք էր նրա հոր՝ Արտաշեսի անեծքի, Խորենացին դրան չի հավատացել և տվել է բնական բացատրություն: Ըստ նրա, Արտավազդը որսի ժամանակ վնեղադարվել է և ձիով հանդերձ դահավիժել խոր վիհի մեջ ու մորել⁸²:

Խորենացին չի սիրել և չափազանցություններ:

Փավստոսից վերցնելով Մանանդիհրի մղած պատերազմի և

79 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 200:

80 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74:

81 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111:

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 129:

Մծբինի Հակոբ Եսրիսկոստայի գերեզմանն պատմության նյութը, նույնպես դեն է դրել առասպելաբանությունները: Փավստոսն ասում է, թե Հակոբի հանդիմանությունից զայրացած Մանաճիհրը հրամայել է ինքն հարյուր մարդու առանց հանցանքի մի ժայռից ծովը լիարկել: Պատմահայրը արան չի հավատացել և գրել է, թե Հակոբը հորդորել է Մանաճիհրին արձակել ռամիկ գերիներին, քանի որ նրանք անմեղ են, վերջինս չի լսել նրան, Հակոբը դիմել է թագավորին, փմանալով այդ մասին Մանաճիհրը զայրացել է ու հրամայել ծովը նետել Հակոբի 8 սարկավագներին⁸³:

Այն անձների մասին, որոնք ծագել են ժողովրդական վեպից (Վահագն, Վարդգես Մանուկ, Տորք Անդեղ, Վիշապաղուններ, Բյուրասպ Ափղաֆաի, Երվանդ, Սանատրուկ, Արտաշես Բ., Արտավազդ) խորենացու մեկնությունն է՝ ժողովրդական վեպի «ալլաբանությունից» նրա ատելոծած «ճշմարտյալ պատմությունը»:

Պատմահայրը Բագրատոսնուն հայտնել է, որ ինքը սկզբնական պատմությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանի կապակցությամբ գրելու է որոշ ժամանակների և հայտնի անձների մասին, որքան որ նրանք զուգադիպում են Ս. Գրքի պատմությանը, մինչև որ հասնի հեթանոսական զրույցներին, դրանցից էլ վերցնելու է, ինչ որ ինքը հավաստի համարի⁸⁴:

Խորենացին փնացել է, որ պատմագիրները պատմությունը հարմարեցրել են իրենց ժամանակին ու նպատակներին, փոխել են պատմական անձների անունները, զրույցներն ու ժամանակները: Գրել է, որ ինքը բաղմամբով գրվածքներից, որքան կարողացել է, ընտրել է հավաստին և տվել Նոյի մրեք որդիների սերունդների մասին մինչև Աբրահամը, Նինոսը և Արամը և ընդգծել է, որ խելացի մարդկանցից ոչ ոք չի այդ գրածին չի հակառակի, եթե միայն մարդիկ ըցանելոսնան ճշմարիտ պատմությունները առասպելների վերածել:

Խորենացու համար առատակել չէ օրինակ Բերոսյան Սիբիլլայի պատմածը Զրվանի, Տիտանի, Հապետոսի մասին, որովհետև չնայած առաքել անուններով ին, բայց նման են Ս. Գրքի պատմությանը:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 178:

⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Պատմելով Զրվանի և Տիտանի միջև ծագած խռովության մասին, Պատմահայրը ավելացնում է, թե այս բաները շուրջ մեկը թեկուզ ճշմարտություն համարի, թեկուզ առասպել՝ ինքը հավատացած է, որ շատ բան ճշմարիտ է որովհետև դրանք համապատասխանում են Ս. Գրքի և Եպիփանոս Կիպրացի Եպիսկոպոսի՝ Փերձվածնիքի դեմ դրած գրքի տվյալներին⁸⁵:

Խորենացին իմացել է նաև, որ պատմությունը գրողները բազավորների հրամաններից հաբկադրված ոչ բոլորի և ամեն ինչի մասին եմ գրել, այլ գրել եմ նրանց ցանկությունների մասին: Նշել է, որ Կեփաղիոնն իր գրքի զլուխներից մեկում ասել է. թե մեր աշխատության սկզբում սկսեցինք մանրամասն գրել բոլոր ազգաբանություններն արքունի դիվանից առնելով, բայց թագավորներից հրաման ստացանք՝ հենրից բաց թողնել աննշան և վատասիրտ մարդկանց հիշատակությունը, այլ հիշել միայն քաջ, իմաստուն և աշխարհակալ նախնիքներին⁸⁶: Նշելով, որ հունարեն գրականության մեջ գտել է այն մասին, որ իբր նինոսը Բելի որդին է կամ նույն ինքը Բելը, նկատում է, որ այդ ճշմարտության հակառակ է, հավաստի չէ և ավելացնում է, թե հույները այդ վերցրիլ են քաղդեացիներից, իսկ քաղդեացիները կամ հոժար կամքով են այդպես գրել կամ թագավորների հրամանից հաբկադրված՝ ինչպես մի ոմն Առիոս և ուրիշ շատերը⁸⁷:

Պատմահայրը գիտակցել է, որ իշխող դասակարգն ի դեմս իր թագավորների ու քրմերի, իր ձեռքն է վերցրել դեպքերի ընտրությունը, գրավոր մատենավորումը, ձգտելով պատմությունը օգտագործել իրեն ժողովրդին հպատակեցման, կրոնական և պետական կարգապահության ենթարկման գաղափարական զենք:

Մ. Աբեղյանը նշում է, որ Խորենացին պատմությունից ճշմարիտ է համարել ոչ միայն այն, որ Ս. Գրքի համեմատ է, այլև այն, որ «ոճով» է գրված: Շամիրամի վկայակցությամբ գրել է, թե իրեն ավելի հավանական է թվում Մար-Աբաս Կատինայի վկայարարած քննությունը քաղդեական մատյանների, քան այն, որ Շամիրամի մասին գրել է Կեփաղիոնը, որովհետև Մար-Աբասը տեղին է պատ-

85 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 15:

86 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

87 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13—14:

մում և պատերազմի պատճառներն էլ հայտնում է⁸⁸։ Իսկ Հայկից Ռաֆրատովիների սերված լինելու մասին առասուրելը անհավաստի է համարում, «որովհետև Հայկի և նմանների մասին էլ կակազում են վայրիվերո և անկարգ կերպով»⁸⁹։ «Ոճով» պատմել նշանակում է՝ հայտնել տեղը, ժամանակը, պատճառը, գործող անձերը և «պերճ և ողորկ ձևով մանրամասն հորինել»⁹⁰։ Նշելով, որ Կեսարիայի Փերմեիանոս Եպիսկոպոսը դրել է եկեղեցու հալածանքների պատմությունը, որտեղ նշել է, որ փքր Խոսրովի ժամանակ Հայաստանում էլ շատերը նահատակվել են, Խորենացին ավելացնում է. բայց որովհետև հավաստի և կարգին չի պատմել, ոչ էլ անուններն ու նահատակության տեղերն է հիշատակել, ուստի և ինքը կարենոր չի համարել կրկնել նրա գրածը⁹¹։

Սակայն նշում է, թե ինչ որ Փերմեիանոսը պատմում է Խոսրովի մահից հետո, մինչև Տրդատի թագավորելը, անիշխանության տարիների մասին, ինքը ստույգ համարելով կրկնել է իր մեկենասի համար համառոտելով նյութը։

Ինչպես տեսնում ենք, պատմագիրը առաջին անգամ պատմագիտության ընդհանուր սկզբունքներն է տվել։ Ըստ նրա, պատմության հիմնական տարբեր հիմքն են—տեղը, ժամանակը, պատճառը, գործող անձը և եղանակը. հետևապես ամեն մի պատմություն ունի իր սուբյեկտը, գործողության վայրը, ժամանակն ու պատճառը, առանց դրանց պատմությունը առասպել է։ Մ դարում պատմական գիտության նման ըմբռնումն ու պատկերացումը վկայում է Բեդինակի իսկական գիտնական պատմաբան լինելու մասին։

* * *

Խորենացու Պատմության ամենակարևորագույն առանձնահատկությունն այն է, որ նրա հանճարեղ հեղինակը մեր պատմական գրականության մեջ առաջինն է մտցրել ժամանակագրության հասկացողությունը և դրանով իսկ պատմությունը դրել գիտական հիմքերի վրա։ «Ոչ է պատմութիւնն նշմարիտ, առանց ժամանա-

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38։

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 44։

⁹⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 267։

⁹¹ Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 144։

կազմութեան»⁹²։ Այս կարեւոր դրույթը, որով ղեկավարվել է Պատմահայրն իր ամբողջ շարադրանքում, միայն նրա հանճարեղ գրչի տակ կարող էր իր փայլուն ձեւակերպումն ստանալ և պատգամ ծառայել հետագա դարերի պատմագիրներին համար։

Պատմահայրը նախքան շարադրելը, ստեղծել է ժամանակագրական մի կոտ համակարգ, ակզբից մինչև վերջը փոխհամաձայնեցված, ներքին հակասություններից զերծ (չնայած պատմական իրաւանությունից շեղումներ է պարունակում), որը արդյունք է հեղինակի օգտագործած բազմատեսակ, տարաբնույթ, հաճախ իրարամերժ ժամանակագրական նյութի⁹³։ Այդ է պատճառը, որ վերջին մոտ երկու հարյուր տարիների ընթացքում բանասիրությունը շատ ճշտումներ է մտցրել խորենացու ժամանակագրական համակարգում։ V դարում սակայն անհրաժեշտ աղբյուրների սակավութան պայմաններում ժամանակագրական համակարգ ստեղծելը բավական բարդ ու դժվարին գործ է եղել, նամանավանդ այնպիսի մտածողի համար, որի նպատակն էր գրել միայն ու միայն ճիշտը, հավաստին։ Պատմահայրը փրավացիորեն այդ տաժանակիր աշխատանք է համարել, ասելով. թեև այս հայտնի է ամենքին, որ դժվարագույն և տաժանելի է ժամանակագրութունն՝ ակադմելը ակզբից մինչև մեր ժամանակները⁹⁴։

Ցույց տալու համար, թե ինչպիսի մեթոդով է ղեկավարվել խորենացին իր համակարգի ստեղծման ժամանակ, բազմաթիվ օրինակներից բերենք մեկը միայն։ Արտաշեսի կառավարութեամբ նրան անհրաժեշտ է եղել պարզել, թե Կրեսոսին ով է բռնել, քանի որ այդ մասին տարբեր կարծիքներ վայելին։ Այդ պարզելու համար խորենացին դիմել է չորս աղբյուրի, համեմատութուններ կատարել ու առկա իր եզրակացութիւնը։ Սակայն ծանոթ չլինելով Միհրդատյան պատերազմներին՝ վերաբերող հռոմեական և հունական աղբյուրներին, նա ընդհանրապէս ի վիճակի չի եղել տալու Տիգրան II-ի և նրա ժամանակաշրջանի շատ թե քիչ հավաստի պատմու-

⁹² Մովսէսի խորենացուց Պատմութիւն Հայոց, էջ 223։

⁹³ խորենացու ժամանակագրական համակարգի մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Սարգսյանի, Մովսէս խորենացու «Հայոց պատմութեան» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965։

⁹⁴ Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 11։

մյուսնք, շփոթեւէ՛ դեմքերն ու դեպքերը, Տիգրան II-ի շատ գործերը վերադրել է Արտաշէսին:

Նշելով, որ Աղուվրոսի, Նոյի և մյուս նահապետների ապրած տարիների վերաբերյալ պատմագիրները Բերոսոսի, Բաղմավեպի և Աբշոտենոսի հաշիվները սխալ են, նա նկատում է, որ նրանց հաշիվը հեռանում է ոչ միայն հայերի, մանավանդ թէ Ս. Գրքի արեգակնային տարիներին, որոնք գոյացել են շուրժամանակյան մի շրջան կատարելով, այլև եգիպտացիների մեծան՝ թէ լուսնի ծնունդներով հաշվեն տարիները: Գտել է, որ Նույնիսկ եթէ տարի հաշվելու լինեն աշտուս և ուշված աստվածների շրջանները, այնուամենայնիվ նրանք չեն համաձայնի առաջարկված անհուն թվերին և ճշմարիտ ժամանակին չեն հավասարի, երբեմն նվազ գալով, երբեմն խոշոր թիվ գումարելով⁹⁵:

Գ. Սարգսյանը, որ հատուկ ուսումնասիրություն է գրել հորենացու ժամանակագրական համակարգի մասին, գտնում է, որ նա իր նյութի ամբողջ բաղմազանության մեջ ընտրել է այնպիսի ծանրակշիռ փաստերի մի շարք, որոնք նրան միանգամայն հավաստի են թվացել, և դրանք անաղարտ պահելով՝ դարձրել է իր շարադրանքի առանցքը, նշանաձող կռվան: Մնացած նյութը նա ստորադասել, ենթարկել է այդ կռվաններին, տալով նրան համապատասխան մշակում⁹⁶:

Գ. Սարգսյանը միանգամայն ճիշտ և լրակացնում է, որ «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը բնութագրում է իր ստեղծողին որպես պատմիչ-պատմաբանի, գերադանցապես նույնիսկ պատմաբանի, որը միշտ ձգտել է համակարգել ու խմատավորել ձեռքի տակ եղած նյութը և, ըստ հնարավորության, իր համակարգի մեջ բաց տեղեր չթողնել: Իր ստեղծագործության մեջ հորենացին ելել է որոշակի գիտական սկզբունքներից: Խոսքը, իհարկե, իր ժամանակվա գիտության մասին է, գիտություն, որի հանճարեղ ներկայացուցիչն է հորենացին, բայց արդի գիտության առումով էլ նրա մի շարք սկզբունքներ օտարոտի թվալով, մի մասն ուսանելի է դեռ այսօր⁹⁷:

95 Տե՛ս Մ. Խոբենացի, էջ 8:

96 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Մովսես Խոբենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 131,

97 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

* * *

Պատմագիրը հայ պատմագրության մեջ առաջինն է, որ նշել է իր օգտագործած աղբյուրները: Նրան նախորդող պատմիչները չառության են մատնել իրենց աղբյուրները: Նշելով գլխավոր աղբյուրները, նա դրանով իսկ իր Պատմությանը տվել է գիտական արժանահավատություն: Երկրորդ գրքի Թ՝ Գլխի վերջում նշել է, որ այստեղ սպառվում է Ժերոնի Մար-Աբաս Կատինայի պատմությունները⁹⁸ և հաջորդ Ժ գլխում, որը կրում է «Թե տրտեղից դառնալ պատմությունը Մար Աբաս Կատինայի գրքից հետո» խորագիրը, Բագրատունուն գրել է, որ նրան պատմելու է Ավիրիկանոս ժամանակագրի հինգերորդ գրքից, որին վկայում են Հովսեփոսը և Հյուսիսիտան և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջությամբ փոխադրել է հունարենի՝ ինչ որ Եղեսիայի գիվանում գրվածքներ են եղել հայոց թագավորների մասին: Այդ մատյանները այնտեղ են փոխադրել մեհենական պատմություններից՝ Մծբինից և Պոնտոսի Սինոպից: Ապա ասում է, թե թող ոչ ոք չկասկածի, որովհետև ինքն անձամբ, իր աչքով տեսել է այն գիվանը: Այնուհետև վկայակոչել է նաև Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական պատմությունը, որ իրենց ուսուցիչ Մաշտոցը թարգմանել էր տվել հայերեն: Նա միաժամանակ Բագրատունուն վստահորդ է տվել Եվսեբիոսի գիրքը փնտրել Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում: Նշել է, որ գրքի առաջին դպրությանն առանքեքերորդ գլխում Բագրատունին կդառնի Եվսեբիոսի վկայությունն այն մասին, որ Եղեսիայի գիվանում եղել են հայ առաջին թագավորների քոլոր գործերի մասին գրվածքներ, մինչև Երվանդը: Խորենացին կարծել է, որ մինչև իրենց ժամանակը դրանք պահվելիս կլինեն Եղեսիայում⁹⁹:

Մար Աբասից բերելով Հայկի շինարարական աշխատանքների մասին, նա ավելացրել է, որ այդ հաստատում են, անգիր հին պրուցները¹⁰⁰: Խորենով Երվանդյան Վահագնի մասին, ասում է, որ փնքն իր ականջով լսել է ինչպես նրա մասին ռմանք փառաբանելով երգել են՝ թե կռվել է վիշապների դեմ և հաղթել ու Հերակլեսի քաջագործություններին շատ նման բաներ են երգել նրա մասին¹⁰¹:

⁹⁸ Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 77:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում էջ 21:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

Այլ կապակցութեամբ նշել է, որ Արտաշեսի մասին իրեն հաստատապէս պատմել է Անիի Ողջումպ քուրմը, որ գրել է մեհնական սրատմութիւններ և ուրիշ շատ գործեր, որ ինքը պատմելու է, որին վկայում են նաև պարսից մատչանները և հայոց վիպասանների երգերը¹⁰²:

Խորենացին, երբ Ռշտունիների և Գողթնցիների մասին գրել է, չի խորշել նշելու, որ շգիտե, արդյո՞ք գավառներն են կոչվել մարդկաւոց անուններով, թե՞ գավառների անունով կոչված են նախարարութիւնները¹⁰³:

Խորենացու բննադատական մտեցումը ավելի ցայտուն արտահայտվել է Փալստոսի Պատմութեան նկատմամբ: Նա, որ նպատակ էր դրել գրելու պատմութիւն, չէր կարող վստահել ժողովրդական հիշողութեաններից հավաքված ու գունազարդված Փալստոսի առասպելաբանութիւնն փերե պատմական ստույգ աղբյուր: Իրա համար Պատմահայրը ձգտել է նրա պատմութիւնից պատմականը զատել առասպելականից: Այսպէս, նա դուրս է գցել իր այդ աղբյուրից վերցրած Գնեւի սպանութեան պատմութիւնից տիրահարութեան պարագան, որովհետեւ ըստ Պատմահոր, դա պատմութիւն չէ, այլ վեպ, առասպել, և սպանութեանը բացատրել է բնական պատճառով:

Արշակը արհամարհել է կայսրին և նրա նամակին չի պատասխանել, կայսրը զայրացած հրամայել է սպանել իր մոտ ողբես պատանդ պահվող Արշակի եղբոր Տրդատին, Գնեւի հորը: Հետագայում կայսրը զղջացել է անմեղ Տրդատին սպանելու համար և մանուկ Գնեւին բարերարութիւն է արել, տալով նրան հուպաստութեան պատիւ և շատ գանձեր: Տիրիթը նախանձելով՝ շարունակ մտածել էր նրան չարիք պատճառել, հարմար օրվան սպասելով¹⁰⁴:

Գնեւը եկել բնակվել է Այրարատում: Նախարարները նրան շատ են տիրել: Տիրիթը օգտագործել է այդ իր քսութեան համար, դնացել է իր բարեկամ Վարդանի հետ թագավորի մոտ և առել, թե մի՞թե չգիտես, որ Գնեւը միտքը դրել է քեզ սպանել և քո սիրտը փառաբանել: Վարդանն էլ երգվել է՝ թե. ես իմ աշխատութեան լսել եմ Գնեւից, որ ասել է. թե ես իմ հորեղբորը չեմ թողնի իմ հոր մահ:

102 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 117:

103 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75:

104 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

վստն վրեժը, որ նրա պատճառով եղավ¹⁰⁵։ Արշակը հավատացել է նրանց և սպանել յովել Գնելին։ Գործող բոլոր անձերն այստեղ նույնն են, ինչ Փավստոսի մոտ, սակայն Գնելը տիրոջ չէ, այլ ֆեոդալական ներքին հակամարտության զոհ, որով հարուստ էր մեր Պատմահոյ ապրած դարաշրջանը։ Նա չի հավատացել նաև Արշակի մատին Փավստոսի դրած առասպելական պատմությանը և Արշակին Պարսկաստան գնալուն և Անհուշ բերդում բանտարկվելուն նույնպես յովել է հավանական բացատրություն։

Ըստ խորենացու, Արշակը խիստ նեղվելով, ահամա գնացել է Շապուհի մոտ և արգելված պահվել է։ Շապուհը հրամայել է հայոց բոլոր մեծամեծերին թագուհու հետ գան փրեն ներկայանան։ Նրանք չեն ներկայացել, Շապուհը զայրացել է, Արշակի ոտքերը վաղել է տվել երկաթե շղթաներով և ուղարկել խուժաստանի երկիրը, Անհուշ կոչված քերդում բանտարկելու¹⁰⁶։

Ստ. Մալխասյանցը միանգամայն ճիշտ է նկատել, որ «Այս բոլորը ցույց են տալիս, որքան ուշադիր և քզուշավոր էր խորենացին իր աղբյուրների նկատմամբ, որքան քննադատաբար և բնութանոք է ընդունում և օգտագործում նրանց, որքան իր աղբյուրները ուշադրությամբ քննելով՝ ուղղում է նրանց տխալներն իրեն մատչելի ուրիշ տեղեկություններով կամ դո՛ւնե տյնպես, ինչպես իրեն հավանական է թվում։ Եթե այսուամենայնիվ նա ընկնում է տխալների մեջ, սա բնավ չար դիտավորություն չէ, այլ կամ աղբյուրների տխալներից է առաջ գալիս, որոնց տխալները նա չի կարողացել ճանաչել, կամ ուրիշ պատճառներից»¹⁰⁷։

Անոսհետև Ստ. Մալխասյանցը դուրս է, որ խորենացու «ճշմարտյալ սրատմությունը» կարող է ըինել ուղիղ կամ տխալ, նայելով, թե նա որքան ճիշտ է ըմբռնել ժողովրդական վեպի էությունը և որչափ հաջող է մեկնել՝ եթե այդ վեպը հիրավի աչաբանություն է եղել։ Բերել է մի քանի օրինակներ, որտեղ խորենացին ճիշտ է ըմբռնել ժողովրդական վեպի այլաբանության էությունն ու ճիշտ մեկնաբանել («տեղ ոսկի տեղայր», «Վարդգես մանկան») ¹⁰⁸ և ապա

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191—192։

¹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204։

¹⁰⁷ Ստ. Մալխասյանց, Ներածություն, էջ XLVII։

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ XXVIII, Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առաս-

մի քանի օրինակներ էլ սխալ մեկնաբանության (Սաթենիկի առե-
վանգման, վիշապաղունների՝ Աժդահակի սերունդ լինելուն, Մու-
րացան նախարարական տան ծագման և ուրիշ առասպելներ)¹⁰⁹:

«...հորենացու ժողովրդական աղբյուրից հյուսած մասերում,
գրում է Մալխասյանցը, պետք է ուշադրությամբ որոշել, թե որն
է իսկական սոցիալական ժողովրդականը, և որն է հորենացու ավելացրածը,
իրեն մեկնություն կամ լրացում ժողովրդական աղբյուրի, առանց
սրան՝ ասպարիզ կբացվի զանազան թյուրիմացությունների»¹¹⁰:

Մ. Աբեղյանն էլ գտել է, որ «Այլևս ոչ ոք չի կարող միամտա-
բար ընդունել, թե Մ. հորենացու Պատմության մեջ հիշված անձե-
րը քոլորն իրապես գոյություն են ունեցել, և կամ նա իր գրվածքի
մեջ միշտ պատմել է իրոք, կատարված դեպքերի մասին: Կան բա-
նոր, որ մտաշափին ու անստույգ են, հետևանք սխալ քննադատու-
թյան, կամ անվավեր աղբյուրների: Այսպես, Աբգարի մասը Հայոց
պատմության հետ կապ չունի: Մի թյուրիմացության արդյունք է
Արտաշեսի «տիեզերակալության» մասին պատմածները»¹¹¹:

Շարունակելով իր միտքը, Մ. Աբեղյանը միանգամայն ճիշտ
նկատել է, որ «Այս ամենը, սակայն, վերաբերում է անձերին ու
կատարված դեպքերին: Բայց բացի դրանից, կա նաև ներքին կյան-
քը: Եթե այս կամ այն եղելության նկատմամբ սխալաշատ է հորե-
նացու Պատմությունը, դա հարուստ է այնպիսի տեղեկություննե-
րով, որ կազմում են բուն պատմությունը և ինչպես ուսումնասի-
թյուններ էլ որ անելու լինեն Հայաստանի ներքին կյանքի պատ-
մության վերաբերյալ, միշտ դիմում են և պիտի դիմեն նրա Պատ-
մությանը»¹¹²:

* * *

Հայրենիքի նկատմամբ տածած անհուն սերը կազմել է Պատ-
մանոր աշխարհայացքի ամենահիմնական գծերից մեկը և այն

պեկները Մ. հորենացու Հայոց Պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 325—
379:

109 Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Ներածություն, էջ XXXIX:

110 Նույն տեղում, էջ XL:

111 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, Երևան, 1944,
էջ 285:

112 Նույն տեղում, էջ 284: հորենացու Պատմության աղբյուրների և նրա
իրեն սկզբնաղբյուրի արժեքավորման մասին տես Գ. Սարգսյանի վերը նշված
հոդվածը:

կառմիր քելի նման անցնում է ամբողջ «Պատմության» միջով: Վառ ու անսահման աչդ հայրենասիրությունն էր, որ հարկադրել էր հորենացուն ձեռք վերցնել հանճարեղ գրիչը և «չգոչից գոյ» ստեղծել, գրել իր ժողովրդի պատմությունը և դրանով իսկ ինքնաճանաչ դարձնել նրան, ցույց տալ, որ նա էլ արժանավոր ազգերից է և ոչ թե պատկանում է «արհամարհված ազգերի» լիվին:

Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ հայերն էլ աստծու ստեղծածներն են, նրանք ոչ այլ ոք են, քան Նոյի սերունդներից մեկը, Հաբեթի ցեղից, Թորգոմի ժառանգներն են¹¹³: Այդ անելու համար հարկավոր էր բանահյուսության պահպանած պատմական հիշողությունները հարմարեցնել Ս. Գրքի տվյալներին, դեմքերն ու դեպքերը նույնացնել նրա գործող անձերի և նկարագրված իրադարձությունների հետ: Այսպես էլ հենց վարվել է մեր Պատմահայրը՝ Նսրենին նույնացրել է Ս. Գրքի Նեբրոմթին¹¹⁴, իսկ Հայկին հարձրել է Թորգոմի որդի¹¹⁵: Ս. Գիրքը կեղծած չլինելու նպատակով սակայն, նրանց մականունները տվել է ըստ քանահյուսության պահպանած անունների՝ «Տիտանյան» Բել և ոչ «Քամյան», «Հաբեթոթեան» Հալկ և ոչ «Հաբեթեան», քանի որ Ս. Գրքում ոչ Բել ու Հայկ կա, և ոչ էլ նրանց մղած պատերազմը: Ինչպես այդ, այնպես և դրանց հաջորդող պատերազմները ասորա-ուրարտական պետությունների հակամարտությունների դրսևորումներն էին, որոնց մասին Պատմահայրը չի գիտեցել, կամ թե դիտավորյալ անտեսել է, ելնելով իր հիմնական միտումից, այն ի՞նչ Հայաստանի տարածքի վրա սկզբից լիշխել են աստծուց սերված Հայկազանց դուստրերը: Այս մեթոդով ստեղծելով Նոյի երեք որդիների ճշուղագրությունը, Պատմահայրը ընթերցողի մոտ աչդ կապակցությամբ որե՛նէ կասկած չառաջացնելու նպատակով աշխատել է համոզել, որ ինքը ճշմարիտն է գրել և կարծել է, որ խելացի մարդկանցից ոչ ոք լիրեն չի հակառակի, եթե միայն մարդը չցանկանա ճշմարիտ սրատմությունները առասպելների վերածել¹¹⁶:

Մեծ հայրենասերը նպատակ ունենալով ցույց տալ, որ հայերը

113 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 27—28:

114 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 4:

115 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 21:

116 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 21:

աշխատեցին հնազույն ժողովուրդներին եւ, նրանց նախնիներին ժամանակակից է դարձրել աշտարակաշինությանը:

Հայկի կապակցութեամբ գրել է, թե աստվածներին առաջինները ահեղ խնդիր ու երեւելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բաղամամարդության սկիզբը: Նրանցից առաջ եկած հսկաների տերունդը, հաղթանդամ, վիթխարի մարդիկ են եղել, որոնք ամբարտաւանութեամբ հղանալով ծնել են աշտարակաշինութեան ամբարիշտ խորհուրդը, որը և ձեռնարկել են իրագործելու, աստուծոյ ցասումից ինչ-որ ահագին և աստվածային հողմ փչելով վործանել է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տվել մյուսներին ահատականալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ և շփոթութիւն է ընկել: Եվ ավելացրել է, թե նրանցից մեկն էր և Հաբեթութեան Հայկը, անվանի և քաջ նախարարը, հաստ աղեղով և հզոր նետածիգ¹¹⁷: Խիստ անհրաժեշտութիւնն էր դարձել ցույց տալ, որ հայերը հենց սկզբից ազատատենչ են եղել, փոքրաթիւ ուժերով միշտ պայքարել են բռնութեան ամեն մի փորձի դեմ ու հաղթանակել են: Այդ անելու համար խորենացին Հայկին ապստամբեցրել է բռնակալ Բելի դեմ, նշելով, որ Հայկը վայելչակազմ է եղել, թիկնավետ, խիստ գանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բաղուկներով, որ նա քաջ ու երեւելի է հանդիսացել հսկաների մեջ, դիմադրել այն բոլորին, որոնք ձեռք են բարձրացրել բոլոր հսկաների ու ղեկավարների վրա տիրապետելու: Եվ երբ Բելին պատահամբ հանդուգն էր բռնաճակ և ամբողջ երկիրը գրավել, Հայկը խրոխտանալով Բելի բռնութեան դեմ, շկամենալով հնազանդվել նրան, հարստացրելով (միւր 300 հոգի) ընդոծիներով (ծառաներ, մշակներ) և իր կողմնակիցներով Բաբելոնից հեռացել է, եկել բնակվել Վանա լճի շրջանում: Այս մասին գրելուց հետո խորենացին ավելացրել է. թե իր գրածները արդարացեալ են ասված անգիր հին գրույցները¹¹⁸:

Բեկի բոլոր փորձերը բանակցութեանների միջոցով ապստամբ Հայկին իրեն ենթարկելու, ապարդյուն են անցել: Հայերի անկախութեան հարցը, պատերազմը տեւոք է լուծել, այդ էր պահանջել Պատմահոր ասարած ժամանակը:

117 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

118 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

Այնուհետև անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ ճակատամարտերում Հայկը դյուցազն է եղել, իսկ Թշնամին երկչուտ, չնայած մինչև ատամները զինված: Սաստիկ կոխվ է տեղի ունեցել, երկու կողմերն անպարտելի են մնացել: Բնլը զարհուրել է, ետ է քաշվել: Աղեղնավոր Հայկը անմիջապես հասկացել է Բեթի ծրագիրը, իրեն առաջ է նետել, հասել Տիտանյան արքային, ամուր ձգել է լայնալիճ աղեղը, երեքթևյան նետը հարվածել է նրա կրծքին, ալաքը շնտակի անցնելով, նրա Թիկունքի միջով, գետին է խրվել, Տիտանյան հսկան կործանվել, գետին է ընկել ու շունչը փչել: Պարտված արքայի ղորքը Հայկի քաջությունը տեսնելով, փախուստի է դիմել¹¹⁹: Հայկը քաջության ու ազատասիրտության տիպար է եղել:

Ոչ պակաս դյուցազն է Պատմահոր մյուս գործող անձը՝ Արամը, որի մատին այատմել են, Թե շատ գործեր վե վատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, և նրա անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են: Նրա երկիրը: Այնուհետև Պատմահայրը ընդգծել է, որ Արամը լավ է համարել հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, փե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են արել իր հայրենիքի սահմանները, և օտարները տիրել են իր արյունակից հարազատների վրա¹²⁰: Շրջակա ազգերից նեղվելով Արամն փր շուրջն է համախմբել ընտանի քաջ և աղեղնավոր մարդկանց բազմություն, մոտ հինգ քյուր մարդ, վարժ նիզակավոր, շատ ուժեղ երիտասարդներ¹²¹: Դաժան հաշվեհարդար է տեսել բոլոր նրանց հետ, որոնք Խոնձրոթյուն են կատարել իր հայրենիքի անկախության ու ազատության նկատմամբ:

Արամը ոչ միայն ընդարձակել է հայրենիքի սահմաններն, այլև արևմուտքում նվաճված շրջանների բնակիչներին հրամայել է սովորել և խոսել հայերեն¹²²: Այս էլ Խորենացու ապրած դարաշրջանի պահանջն է եղել: Օտարամոլության և ուրացության պրոցեսների խորացման պայմաններում անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ եղել են ժամանակներ, երբ հայերն են հարկադրել ուրիշներին սովորել ու խոսել հայերեն լեզվով:

119 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23—24:

120 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

121 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

122 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

հորենացու մյուս գործող անձը՝ իր գեղեցկությամբ հռչակված Լերան էլ գերադասել է մահվան գնով պահպանել իր հայրենիքի անկախությունն ու ազատությունը, քան վավաշոտ Շամիրամի խոտացած փառքը՝ դառնալ Ասորեստանի թագավոր¹²³:

Ոչ պակաս գլուցազն է նաև Պատմահոր Արտաշես թագավորը, որի մասին խոսելիս հայարտությամբ վկայակոչել է հույն պատմիչներին: Նշել, որ Փղեդոնիոսն Արտաշեսի մասին գրել է, թե «Պարթև Արտաշեսը բոլոր թագավորներից հուժկու է եղել»:

Պոլիկրատեսն էլ ասել է, թե իմ աչքում Պարթև Արտաշեսն բարձր է Աղեքսանդր Մակեդոնացուց:

Խորենացու այս Արտաշեսը, որ փրականում Տիգրան Մեծն է, առաջագնաց լինելով չի կամեցել երկրորդական դաճը գրավել, այլ ձգտել է ավագության: Արշականը (պարսից թագավոր—Ն. Բ.) համաձայնելով՝ տվել է նրան ավագությանը: Որովհետև (Արտաշեսը) հպարտ և պատերազմասեր մարդ է եղել, Պարսկաստանում աբդունի (պալատ) է շինել իրեն համար և առանձին դրամ կտրել տվել, իր պատկերով¹²⁴:

Այս Արտաշեսն է, որ իր զորքերի հաշիվը չի իմացել, զորքի բազմությունը ցույց տալու համար նա հրամայել էր ճանապարհների վրա և իջևաններում մարդագլուխ մի քար դիզել և թողնել իբրև նշան իրենց բազմության¹²⁵:

Վաղարշի մասին էլ գրել է, թե ուրիշները լուկ ապրել են, բայց ևս ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր քարի անունով¹²⁶:

Պատմահոր ապրած ժամանակները անհրաժեշտություն էին դարձրել ցույց տալ, հասկացնել Սասանյան բռնակալներին, որ հայերն ու պարսիկները հին ժամանակներում մտերիմ են եղել, միաբանել են միմյանց հետ, որ Կյուրոսի և Տիգրանի միաբանությունն է, որ անհանգստացրել է Մարաց Աթահակ թագավորին:

Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ հայ Արշակունիների թագավորությունը ստեղծել են պարթևները, ելնելով իրենց իսկ պետության

123 Տե՛ս նույն տեղում:

124 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78—79:

125 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79:

126 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121:

շահերից: Խորենացին ընդգծել է, որ Պարթև Արշակ մեծ արքան է, որ իր Վաղարշակ եղբորը թագավորեցրել է Հայաստանում՝ նախապահաբար համարելով, որսրեսգի իր թագավորությունն անխախտ մնալ¹²⁷:

Պետք էր ցույց տալ, որ Հայաստանի սահմանները որոշել էր ոչ այլ ոք, քան «Յամաքի և ծովի», «բոլոր տիեզերքն իրեն հնազանդեցնող» Արշակ մեծ Պարթև արքան: Ավելին, նա Վաղարշակին ասել է «և այլ որչափ միտք քո և քաջութիւն հատանեն. զի սահմանք քաջաց, ասէ, լզէնն իւրեանց, որքան հատանէ, այնքան ունի»¹²⁸:

Մեծ հայրենասերը ժամանակակից պարսիկներին հասկացրել է, որ Արշակը Վաղարշակին «...յորում պէէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր»¹²⁹:

Տիգրան Երկրորդի ջանքերով իրականացրած հայրենիքի ընդգրկած այդ սահմանները քաղաքական նկատառումներով վերագրելով Արշակի նախաձեռնությունը, Պատմահայրը ժամանակակիցներին և առաջին հերթին պարսիկ գահակալներին ուղեցել է ասել, որ նրանք բարոյական իրավունք չունեն մոռացության տալու իրենց նախորդների արածները, ոտնահարելու նրանց նախաձեռնությունները:

Պատմահայրը նախտալ է ունեցել պարսիկներին հասկացնելու նաև, որ հայ ժողովրդի քրիստոնեական դավանանքի արմատավորման նախաձեռնողները եղել են պարսից Արտաշիր թագավորի սերունդներից, որ Գրիգոր Լուսավորիչը Սուրենյան Պահլավիկ է: Նա այդքան ասին դրել է, որպեսզի իր գրքում դնելով նրանց (հայոց հավատին առիթ աղոթներին), Արտաշեսի (Արշակի իր որդու) կողքին, պարգայողներն իմանան, որ նրանք այս քաջի համազգիներն են¹³⁰:

Ահհրաժեշտ էր, որ հայերի հնագույն ժողովուրդը ըինելը, շատ հնում նրանց հզոր ու անպարտելի թագավորությունն ունենալը ցույց տալու նախաձեռնությունն իր վրա վերցնելու ոչ այլ ոք, քան Պարթև Վաղարշակը: Այդ անելու համար մեծ հայրենասերը հորինել

127 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

128 Պատմութիւն Հայոց, էջ 31:

129 Նույն տեղում, էջ 33:

130 Տե՛ս Մ. ԽՈՐԵՆԱԳԻ, էջ 35:

է Վաղարշակի նամակն՝ ուղղված իր Արշակ եղբորը: Անհրաժեշտ էր ժամանակակից թե՛ օտարազգիներին և թե՛ հայրենակիցներին հասկացնել, որ հայերի, իբրև հնագույն ժողովրդի, ծննդյան վկայականի մասին վկայություններ ինչ-որ պատահական աղբյուր չէ, այլ հին ժամանակներում աշխարհահռչակ Նինվեի արքունական ղրվանում սրահպանված մի մատյան, որի մասին վերևում ասվել է:

Դառնալով Հայաստանի թագավոր, Վաղարշակը ցանկացել է իմանալ, թե ովքեր արդյո՞ք, և ի՞նչպիսի մարդիկ տիրելիս են եղել Հայոց աշխարհի վրա, իրենից առաջ, արդյո՞ք ինքը քաջերի տեղն է գրավել, թե՞ ապիկարներ¹³¹:

Տալով Հայկազանց դյուցազների պատմությունը, Խորենացին զբաղում հպարտությամբ պարսիկներին հասկացնել է տվել, ընդգծել է, որ Վաղարշակն իսկապես քաջերի տեղն է գրավել:

Պատմահոր ապրած դարաշրջանի ազատատենչ ոգին էր անհրաժեշտությամբ դարձել փառաբանել հայրենիքի անցյալը, ցույց տալ, որ հայերը պարթևներից շատ առաջ թագավորություն են ունեցել: Վկայակոչելով Նրեմիա Մարգարեին, որն իր մարգարեություն մեջ գրել է թե «Հրափրելով ընդդեմ Բաբելոնի ի պատերազմ, հրաման տուր, ապէ, Այրարատեան թագաւորութեանն և Ասքանադեան գնդին» Խորենացին ավելացնում է «եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ»¹³²:

Մեծ հայրենասեր Խորենացին հպարտությամբ հայերին մասնակից է դարձրել անգամ Իլիական պատերազմին. և մեր Զարմալը,— գրել է նա, որ ասորեստանցիներին հպատակ էր, քիչ մարդով եթովպական զորքի հետ օգնական է եղել Պրիամոսին և այնտեղ հելլենացոց քաջերից վիրավորվելով մեռել է, «բայց վկամենայի թե Աթիլեսից և ոչ թե մի ուրիշ քաջից» մեռներ,—բացակասն չէ Խորենացին¹³³:

Խորենացին Հայոց աշխարհը Վյուսիսային աղգերի մեջ վեհագույնն է համարել: Նա պարծանքով Բաղրատունուն գրել է, թե՛ որովհետև նախնական և քաջ ազգ ես, արդյունավոր ոչ միայն

131 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 19:

132 Պատմութիւն Հայոց, էջ 70:

133 Մ. Խորենացի, էջ 56:

խոսքի պիտանի խոհականության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր դործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմության ընթացքում¹³⁴:

Հայերն անցյալում բազմաբյուրավոր են եղել, նրանցից երկուդ են կրել շատ տիրակալներ, այդ թվում և Մարաց Աթղահակ թագավորը, որ շատ էր մտածել, լին ինչպիսի հնարքներով ինքը պիտի կարողանա քանդել տիրո կապը պարսիկի և բազմաբյուրավոր հայի միջև: Պատմագիրը դյուցապետացրել է իր «քաջամարտիկ նիզակավորին»: Կովի ժամանակ Տիգրանը Աթղահակի երկաթն ամուր գրահը, փնչպես ջուրը ճեղքելով՝ Աթղահակին շամփրել է իր նիզակի ընդարձակ տեղին, և ձեռքը ետ քաշելիս՝ նրա թոքի կեսն էլ զենքի հետ տուրս է հատել: Տալով մարտի նկարագրությունը, խորենացին ընդգծել է, որ կռիվն սքանչելի էր, որովհետև քաջերը քաջերի հանդիպելով՝ ոչ մեկը մյուսին շուտով թիկունք չէր դարձրել¹³⁵:

Պատմահոր նպատակը պարզ է. եղել են ժամանակներ, երբ հայ դյուցազնները արշավել են դեպի արևմուտք, դեպի հյուսիս. դեպի արևելք. կովել են հզոր քնամիների դեմ և հաղթանակել: Ահա հայի անցյալը, այդպես պետք է լինի նաև ներկան ու ապագան, քնամին պետք է տագնապի մեջ լինի, իրեն կենդանի չզգա ու ոչնչանա:

* * *

Պատմահոր իդեալն իր պատկերացրած երվանդյան Տիգրանն է եղել ու նրա ժամանակը: Ըստ նրա, այդ Տիգրանը հայ թագավորներից ամենահզորն ու ամենախոհեմն է և բոլորից քաջը: Նա է, որ Կյուրոսին աջակից է եղել Մարաց իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրան հնազանդեցրել: Նա է, որ Պատմահոր հայրենիքի սահմաններն ընդարձակելով հասցրել է մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը, բոլոր իր վամանակակիցներին նախանձելի է դառնել, իսկ հետո եկողներին ցանկալի՝ թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը: Այնուհետև հպարտությամբ քաջանշանում է. նվ ո՞ր իսկական մարդը, որ համակրում է արիական բարքը և խոհականությունը, չի զվարճանա նրա հիշատակով: Եվ հի ձգտի նրա նման մարդ լինել: Նա էր, որ տղամարդկանց

134 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

135 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

զլուխ կանգնեց, և ցույց տալով քաջութիւն՝ հայ ժողովուրդը բարձրացրեց և հայերը, որ օտարների լծի տակ էին, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ¹³⁶:

Պատմահայրը ժամանակակիցներին կոչ է արել ձգտել Տիգրանի նման մարդ ընել, նմանվել նրան: Նա մեծ հայրենասերի հպարտությամբ ընդդէմ է, որ սիրում է ըստ քաջության թվարկել—Հայկ, Արամ, Տիգրան, որովհետեւ քաջերի սերունդները քաջերն են¹³⁷: Նրա դործող անձերը քաջ են ու հայրենիքը շենացնողներ և դրա համար Տիգրանը և մյուսները սիրելի պետք է լինեն, փնչսես փրեն իբրեւ պատմողի, այնպիս էլ ընթերցողի համար:

Իր ժամանակները համեմատելով Հակակոսանց տոհմի Մադաւորների ժամանակների հետ, Խորենացին գրել է, որ ինքը շատ կփափայեր, որ Փրկիչը Հակակոսանց թագավորների ժամանակ ձկած ըններ իրեն փրկելու, որ նրանց ժամանակ փնքը աշխարհ եկած լինէր, նրանց տերությամբ զվարճանար և փր ապրած օրերի վտանգներից խուսափած կլինէր: Ի՞նչն էր պատճառը Պատմահայր նման դատողութեան, այն՝ որ նրա համար հայոց թագավորների մեջ սիրելի են եղել նրանք, որոնք ապրել են մինչև պարթևների տիրութեան հաստատուելը, որովհետեւ Խորենացու համար նրանք բնիկներ, արյունակիցներ ու հարազատներ են¹³⁸:

Հակոսակ Փաւստոս Բողանդին և Ղազար Փարպեցուն, որոնց համար Արշակունիները «բնիկ տեարք են», Խորենացին Արշակունի թագավորներին թեպետ ընդունել ու ճանաչել է օրինավոր, սակայն համարել է օտար, օկվոր: Մի տեղ միայն՝ հայ նախարարներին Շապուհի գրած թղթում Խոսրովի մասին ասված է՝ «ձեր բնիկ տերութեան ցեղից»¹³⁹:

Ինքն ապրելով օտարների թագավորութեան ժամանակ, դառնութեամբ գրել է. որ իրենց տիրել են խստասիրտ ու շար քաղվորներ, որոնք ծանր, դժվարակիր բեռներ են բարձում, անտանելի հրամաններ են տալիս: Կառավարիչները կարգ չեն պաշտպանում, անողորմ են. սիրելիները դավանանքով են, թշնամիները զուրացած, հավատք ծախվում է այստեղի ունայն կյանքի համար: Աս—

136 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 45—46:

137 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

138 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

139 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 214:

սլատակութիւններ են գալիս անհատնում, շատ տեղերի վրա, ըստացվածքները հափշտակվում են, գլխավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, դեպի օտարություն են ափսոսվում ազնվականները, անքիվ նեղություններ են կրում ռամիկները, առնվում են փաղափներ, փանդվում են ամբողջներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անվերջ սով և հիվանդություններ և բազմատեսակ համանարակներ: Աստվածապաշտությունը մոռացված է¹⁴⁰:

Հակադրելով իր ապրած դառն օրերը Հայկազանց թագավորների ժամանակների հետ, Պատմահայրը հիացմունքով գրել է, որ Տիրգրանը խաղաղություն և շենություն է բերել, բոլորին լիացրել յուզում ու մեղրում¹⁴¹: Ահա մեծ հայրենասերի փղեալը: Նա հպարտությամբ ընդգծել է, որ ասում են նաև, թե Արտաշեսի ժամանակ էլ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չի մնացել, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը¹⁴²:

* * *

Դարի զավակ, հայ եկեղեցու ականավոր ներկայացուցիչ խորենացին էլ իր գրչակիցներ Բուզանդի և Փարպեցու պես կենտրոնացված ուժեղ արևոթյան և կողմնակից է եղել, բայց ոչ բացարձակ միապետության: Նա էլ զայրույթով է խոսել հայ աջ թագավորների մասին, որոնք փորձել են շատ թե քիչ ինքնուրույնություն հանդես բերել, սահմանափակել նախարարների և, հատկապես եկեղեցու, իրավունքները: Ըստ խորենացու Արշակը անբարտապան է, նման կաղ Թերսիդեսին: Վաղենոսիանոս կայսեր՝ Արշակին գրած նամակի կապակցությամբ նա գրել է, թե Արշակը նույնիսկ չպատահանեց նրա նամակին, այլ արհամարհեց. միևնույն ժամանակ նա Շապուհի կողմն էլ չդարձավ բոլոր արտով, այլ ինքնահավանությամբ պարծենում էր միշտ կերտխոսմանի ժամանակ՝ փբբ թե Աքիլլիդեսի էլ ավելի քաջ ու արի է, բայց փրոք նմանվելով կաղ Թերսիդեսին, իր մեծամեծներից մերժված, մինչև որ իր ամբարտապանության վարձը ստացավ¹⁴³:

140 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 252:

141 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46:

142 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125:

143 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188—189:

Զգիտակցելով, կամ չցանկանալով դիտակցել Արշակի կիրառած միջոցառումների հետապնդած նպատակները, Պատմահայրը նրան անհրաժեշտ է համարել, գտել է, որ Արշակավանի կապակցությամբ նախարարների նկատմամբ Արշակի դաժանությունները ճիշտ չեն եղել և նրան ներկայացրել է շափազանց խղճով վիճակում: Ներսես կաթողիկոսը Պասին ասել է, որ հորը շնամեղի, անիրավությունների շղթայի ու շղթի, այլ ուղղությամբ վարվի նախարարների հետ¹⁴⁴: Կամսարականների վալվածքների հարքունիս բռնագրավման կապակցությամբ էլ Պատմահայրը գրել է, որ Պասը: դրանք վերադարձրել է նրանց, բայց ոչ իբրև իր հոր ազահուն: թյամբ անհրաժեշտ խլած, այլ իբրև պարգև քաջ Սպանդարատի: ծառայության համար¹⁴⁵:

Նախանձելի չի բնութագրված Պատմահոր մոտ նաև Պաս Թագավորը, որն իբր մոռնալի ախտով դարձելի կյանք էր վարել, որի պատճառով Ներսեսից հանդիմանվել ու նախատվել էր: Սա էլ արհամարհելով Թեոդոս կայսրին, ապստամբել է նրա դեմ, հալածել է հույն զորավարին և նրա զորքին ու սկսել է պատերազմի պատրաստվել: Սակայն հույն զորավարը կարողացել է հանկարծակի հարձակվել Պասի բանակի վրա, ռմանց արախողխող են արել, մյուսներին փախուստի մատնել ու Պասին բռնել: Պասը աղաչել է չսպանել իրեն, այլ թույլ տալ ներկայանալ կայսրին: «Քաջ Տերենտիանոսը զթալով» նրա խնդրածը, երկաթե կապանքներով ուղարկել է Թեոդոսի մոտ, որի հրամանով և Պասն ըստ իր «անզգամություն» ստիրով գլխատվել է¹⁴⁶:

Սկզբունքային պատմագիրը չի գլացել իր կողմից Աքիլևս դարձրած, Եփրատի վրայով թռչող վարավդատ թագավորին էլ խղճով վիճակի մեջ դնելու միայն նրա համար, որ նա փեր թե իր երիտասարդության քաջություններից հարբած լինելով՝ թագավորության ժամանակ էլ չէր հնազանդվել հունաց վերակացու զորքերի խրատին, այլ պատգամավորներ էր ուղարկել Շապուհի մոտ, որ նա իր աղջիկներից մեկին փրեն Անոթյան տա և ինքը Հայոց աշխարհը նրան կհանձնի¹⁴⁷: Կայսրն իմացել է այդ մասին, հրամա-

144 Տե՛ս Մ. Խոբեկացի, էջ 209:

145 Տե՛ս նույն տեղում:

146 Նույն տեղում, էջ 210:

147 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211:

յել է բռնել նրան, եթե իր կամքով չգնա Վալսարի մոտ, և ինչ, դուցազնացրած Վարազդատը հարկադրված թնացել է, կայսրը նրան նույնիսկ տեսության չի արժանացրել, այլ հրամայել է երկաթե կապանքներով տանել մի կղզի¹⁴⁸:

Արշակունի վերջին գահակալների նկատմամբ նման վերաբերմունքը կարծես թե հակասում է Պատմահոր անսահման հայրենասիրությանը, այդ գահակալները հայրենիքի շահերից ելնելով, աշխատել են ամրապնդել պետությունը, որպեսզի նա կարողանա դիմակայել թշնամիներին, այդ նպատակով միջոցառումներ են իրականացրել ֆեոդալական կենտրոնախուշս ուժերի ճնշման ուղղությամբ, սահմանափակել են խոշոր ֆեոդալների և կաթողիկոսների իրավունքները, համոզվելով, բյուզանդական կայսրության նենգ ու բիրտ քաղաքականությունն մեջ, աշխատել են ինքնուրույնություն ցուցաբերել և ջնդկություն պահպանել պարսկա-բյուզանդական հակամարտություններում, ավելին, պարսկական կողմնորոշման ակտիվացման պայմաններում ստիպված են եղել չեզու գտնել պարսից արքունիքի հետ:

Սակայն խորենացում, որ նախապատրաստվող նոր ասպետացությունն ժամանակի Բյուզանդիայից օգնություն և տանալու մեծ հույսեր էր ունեցել, շատ զայրացել է Արշակունի գահակալների ամենափոքր հանդգնությունը կայսրության նկատմամբ: Ըստ խորենացու, հիմնական թշնամու—պարսիկների դեմ պայքարի հաջողության երաշխիքը Բյուզանդիայի հետ դաշնակցությունն էր: Պատահական չէ, որ նա Վալենտիանոսի՝ Արշակին ուղղած նամակում գրել է. թե դու պետք է հիշելիր այն շարիքները, որ ձեզ հասան անաստված պարսիկներից, և այն հրախտիքները, որ մեզանից գտել եք հնուց ի վեր մինչև քո ժամանակը, և պետք է հեռանայիր նրանցից և մեզ մոտենայիր¹⁴⁹:

Արշակունի վերջին գահակալների, հատկապես Արշակի և Պապի վարած կենտրոնաձիգ և ինքնուրույն քաղաքականությունը հակասել է եկեղեցու շահերին, որը ձգտել էր երկրի կառավարման դործում թելադրողի դեր ստանձնել և հարկադրել գահակալներին վարելու բյուզանդական կողմնորոշման քաղաքականություն: Ժա-

148 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188:

149 Տե՛ս նույն տեղում:

մանակակիցներին համողելու համար այդ քաղաքականության անհրաժեշտությունն է, Պատմահայրը մի քանի օրինակներ է բերել ցույց տալու համար, որ հայրենիքի ծանր օրերին կայսրությունն է ձեռք մեկնել ու փրկել կորստյան վիճակից և որ այդ գործի նախաձեռնողները եղել են կաթողիկոսները, նրանք են դիմել կայսրերին, միջնորդել Հայաստանում Արշակունի դահակներ թագադրելու մասին:

Տրդատ Գ-ի մահից հետո կենտրոնախոյս ուժերը գլուխ են բարձրացրել, Աղձնիքի Բակուր բղջիսը ապստամբել ու անջատվել է Հայոց միաբանությունից, դիմել է պարսից Որմիզդ արքային: Հայոց նախարարները ուշքի են եկել, հավաքվել են Վրթանես Աթողիկոսի մոտ և որոշել են դիմել Կոստանդ կայսրին: Նրան ուղարկած նամակում գրել են. «Են միտդ բեր քո հոր Կոստանդիանոսի ուխտադրության պայմանը մեր Տրդատ թագավորի հետ, և մեր աշխարհը մի վողդիկ առնաստված պարսիկներին, այլ օգնիր մեզ զորքով՝ Տրդատի որդուն խոսրովին թագավորեցնելու համար: Կոստանդը պատասխանել է, որ մեծ զորք է ուղարկել օգնության և հրաման՝ խոսրովին թագավորեցնելու մասին, որպեսզի հայերը բարեկարգության մեջ հաստատվեն և հավատարմությամբ իրենց հպատակվեն¹⁵⁰: Խորենացին բերել է նաև Պապին թագավորեցնելու պատմությունը:

Ներսես կաթողիկոսը, լսելով պարսիկների և Մերուժան Արծրունու՝ Հայոց աշխարհին պատճառած չարիքների մասին, Թեոդոս Այսարին աղաչել է, նրանից օգնություն խնդրել: Վերջինս թագավորեցրել է Պապին և մեծ զորք տրամադրել: Կաթողիկոսը նախարարների հետ հունաց զորքով եկել է հայրենիք, տեսել, որ «ամբարիշտ» Մերուժանը գրավել է Հայոց երկիրը: Նրան հալածել են, երկրից դուրս քշել¹⁵¹:

Վերջ տրվածից հասկանալի է դառնում խորենացուց ստորև բերվող նախադասության մեջ «արդարության ճանապարհով» բառերի լեմատը: «Նրա պատերազմները վերջացան, դրոմ է նա, և երկիրը վաղադվեց, մեծն Ներսեսը ուխտ էր հաստատում Պապ թագավորի և նրա նախարարների մեջ, որ արդարության ճանա-

150 ՏԵՄ Մ. Խորենացի, էջ 176:

151 ՏԵՄ նույն տեղում, էջ 206:

պարհով դնան, որպեսզի նրանց գործերը համապատասխան ընեն քրիստոնեական «հավատին»¹⁵²:

Ներսեսը գնացել էր «արդարության ճանապարհով», այլ վստու-
քով, վարել էր բյուզանդական կողմնորոշման քաղաքականություն,
ուստի և կարողացել էր փրկել հայրենիքը, ահա Պատմահոր նուա-
տակը:

Չնայած նրան հայտնի էր, որ Բյուզանդիան 451 թվականին
չէր կատարել իր խոստումը, հայերին չէր օգնել, բայց այնուամե-
նայնիվ, նոր նախապատրաստվող ապստամբության ժամանակ,
պարսկական կողմնորոշման ակտիվացման պայմաններում, տն-
հրաժեշտ էր հուսադրել ժողովրդին, անցյալի օրինակներով հա-
մոզել, որ Բյուզանդիայի օգնության շնորհիվ հայերը քիչ հաղթա-
նակներ չեն տարել հզոր Պարսկաստանի դեմ, և որ իրենց ժամա-
նակում էլ, անհրաժեշտության դեպքում հայ ժողովուրդն այդ օգ-
նությունը կարող է ստանալ, եթե բարյացակամ լինի կայսրության
նկատմամբ: Պատահական չէ, որ հորենացին իր հիմնական գործող
անձերից մեկի՝ Սահակի բերանով նախարարներին՝ վերջին Արշա-
կունուն դահլձկեց անելու և պարսիկ կառավարիչ նշանակելու կա-
պակցությամբ, ասել է. թե պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ
մարդու (Սյուաշիբի) թերությունը, մինչև մտածենք, մի ելք գտնենք
Հունաց Թեոդոս կայսրի միջոցով¹⁵³:

Ահա թե ինչու պարսկական կողմնորոշման ծանր հետևանք-
ները ժողովրդի ինֆնուրույնության համար գիտակցող հորենացին
չէր կարող բարյացակամ լինել եկեղեցու իրավունքները սահմա-
նափակող, կայսրությանը արհամարհող Պարսկաստանի հետ մեր-
ձենալու փորձեր կատարող զահակալների նկատմամբ: Դրանով
պետք է բացատրել նրա կողմից առանձին անձերի գործունեության
քնահատման մեջ ցուցաբերած սուբյեկտիվ մոտեցումը, որը և ա-
ռաջին հայացքից հակասություն է ստեղծում նրա հայրենասիրու-
թյան մեջ:

Ըստ հորենացու, թագավորները պետք է ընեն Վաղարշակի
նման և ոչ բռնակալներ: Վաղարշակն իր թագավորական տանը
օրենքներ էր հաստատել, ժամեր էր սահմանել արքունիք մտնելու

152 Նույն տեղում, էջ 209:

153 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 240:

և դուրս գալու, խորհրդի, կերուխումի և զբոսանքների համար: Երկու մարդ էր նշանակել, մեկին լարին հիշեցնող, մյուսը՝ վրեժ-խընդրությունը: Բարին հիշեցնողը պարտավոր էր թագավորի բարկանալու կամ անիրավ հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավադիրն և մարդասիրությունը¹⁵⁴:

* * *

Խորենացին ստեղծված ողբերի վիճակի պատճառը համարել է պետականության ու անկախության կորուստը, որը հետևանք էր անմիարանության, դավանանքային ու ուրացության: Չնայած բարյացակամ լի տրամադրված եղել Տրդատ Գ-ից հետո գահակալած Արշակունիների նկատմամբ, նրանց վարքագծի պատճառով, այնուամենայնիվ հայրենասեր Խորենացին նախարարների կողմից նրանց դեմ ուղղված ամեն մի ոտնձգություն խիստ դատապարտել է:

Պատմահայրը դայրույթով է գրել կենտրոնախույս ձգտումներ դրսևորող դավաճան, ուրացող մարդկանց, հատկապես Մերուժան Արծրունու մասին, որին ամբարիշտ, թշվառական, ապստամբ է համարել, Պատմում է, որ Արշակի մահից հետո Շապուհը մեծ զորք է տրամադրել Մերուժանին և ուղարկել Հայաստան, խոստանալով նրան տալ հայոց թագավորությունը, եթե նա նախարարներին հնազանդեցնի և երկիրը դարձնի մազդեղական կրոնին: Մերուժանը հանձն է առել ու եկել Հայաստան: Նա ջանացել էր խափանել քրիստոնեական կարգերը, եպիսկոպոսներին ու քահանաներին հարկերը չտալու պատճառով շղթայել էր ու Պարսկաստան ուղարկել: Ինչ գիրք, որ գտել էր, այրել էր, հրամայել էր հունական գրագիտություն չսովորել, այլ պարսկերեն: Արգելել էր հունարեն խոսել կամ քարոզել, ծանոթություն և լարեկամական հաղորդակցություն ունենալ հույների հետ: Նրա նպատակն էր խափանել քրիստոնեական ուսմունքը¹⁵⁵:

Տալով Զիրափի ճակատամարտի նկարագրությունը, Մերուժանի հանդեպ ատելությունը լցված Խորենացին, վարժեք հրձվանքով գրել է, ամբարիշտ Մերուժանի ձին վիրավորված լինելով՝

154 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76:

155 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 205:

նա չի կարողացել փախչել, արագ հեռանալ: Սմբատ սպարապետը հասել էր նրան, կոտորել նրա զորքը և թշվառական Մերուժանին բռնել ու հենց դաշտում երկաթե շամփուրը կրակի վրա շիկացրել, պսակի ձև տվել ու դրել դավաճանի գլխին ասելով. «Թե քեզ պսակում եմ Մերուժան, որովհետև դու ձգտում էիր հայոց վրա թագավորելու և փմ՝ ասպետիս պարտքն է քեզ սրսակել հայրենի իշխանության կարգով: Այնուհետև ավելացրել է. «և այսպես այն շուրջ սատկեց և երկիրը խաղաղվեց»¹⁵⁶:

Մեծ հայրենասեր Խորենացին կարող էր միայն նման դաժան ձևով վրեժ լուծել հայրենիքի դավաճաններից և հասկացնել, որ քոչոր դավաճանների վախճանը դա պետք է լինի:

Խորենացին քաջ գիտակցել է Վռամշապուհից հետո Հազկերտի կողմից իր Շապուհ որդուն հայոց թագավոր նշանակելու նպատակն ու հայերի նկատմամբ վարվելիք քաղաքականություն էությունը:

Վռամշապուհից հետո, գրել է նա, Հազկերտը ոչ թե Արշակունիներից թագավորեցրեց հայերի վրա, այլ իր Շապուհ որդուն շար դիտավորության, այն է նախարարները նրա մոտ լինելով՝ նրան կրնտեղանան խոսակցությամբ, առնել-տալով, խնջույքներով, որսի զբոսանքներով, այլև խնամություն, ազգականություններով կմոտենան, և թերևս հնար լինի նրանց սայթաքեցնել դեպի մազդեական վրոնը, որով բոլորովին Լիանջատին հույներից¹⁵⁷: Այդ գրելուց հետո Խորենացին բացականչում է. «Թե՛ «անմիտը չգիտեր, թե տերը ցրում է հեթանոսների խորհուրդները»¹⁵⁸:

Անհրաժեշտ էր ցույց տալ ու համոզել ժամանակակիցներին, որ նման նպատակները—միջոցառումները միշտ ձախողվել են, ըստպատժ արդյունքները չեն տվել: Նորընծա Շապուհը ոչ միայն չէր կարողացել շահել նախարարների համակրությունը, այլև բոլորը նրան առեկ էին և որպես թագավոր չէին մեծարել որսի կամ խաղերի ժամանակ: Ընդհակառակը, Աստու Մովսեսին որսի՝ փակ Շավասոյ Արծրանին խաղի ժամանակ ծաղրել էին նրան¹⁵⁹: Անհրաժեշտ էր միջոցներ ձեռնարկել խափանելու օտար բռնակալների շար փրտավորությունները,— ընդգծել է Պատմահայրը:

¹⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

¹⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228—229:

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 229:

¹⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Լինելով պարսկական կողմնորոշման երզվյալ թշնամի, Պատմահայրը խիստ դատապարտել է հայ նախարարներին, որոնք իրենց ձեռքով իրականացրին պարսից արքունիքի վաղուց ի վեր ծրագրած նպատակները: Նախարարների որոշումը Արշակունդիներէ թագավորութեան վերացման և պարսիկ կառավարիչ նշանակելու մասին խորհնացին չար միաբանութիւնն է համարել, գտել է, որ դրանով նրանք իրենց անձերի կորուստը խորհեցին¹⁶⁰, «ծաղր ու խայտառակ եղան»¹⁶¹:

Պատմահայրը գրել է, թե Արշակունդի վերջին դահակալ Արտաշիրն աջնչափ թաղվել էր անառակ ցանկութիւնների մեջ, որ բոլոր նախարարները նրանից զղվել էին ու որոշել զնալ պարսից արքայի մոտ շարախոսել Արտաշիրի վրա, նրան դահլեկեց անել և պարսիկ կառավարիչ բերել: Նախարարներն իրենց որոշումը հայտնել են Սահակ կաթողիկոսին և խնդրել նրան միանալ իրենց և միասին զնալ: Սահակը նրանց ասել է, որ ինքն էլ լսել է թագավորի ցավալի, ամոթալի արարմունքների մասին և շատ անգամ հանդիմանել է նրան, սակայն նա ուրացել է: Խորհուրդ է տվել, ինչպես վերը տեսանք, համբերել մի որոշ ժամանակ, մինչև որ կարողանան կայսրի միջոցով մի փք գտնել¹⁶²:

Եթե Փարպեցու Սահակը նախարարներին կոչ է արել կորուստի չմատնել լիռնեց քնիկ տիրոջը, այլ համբերութեամբ աշխատել՝ օգնել նրան իր բացերը վերացնելու և այդ չէր պայմանավորել որեւէ օտար դահակալի հետ, ապա խորհնացու Սահակն ելքը հունաց կայսրի միջոցով է ուղեցել գտնել:

Նախարարների ջանքերը Սահակին համոզելու, միաբանելու իրենց, ապարդյուն են անցել: Սահակն ասել է, թե «Քավ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ գայլերին, որ ես չպատեմ բեկվածին կամ հիվանդացածին, այլ դահակեծ անեմ: Եթե հավատացյալ թագավորի առաջ (պետք ընդ զնալ), կփութայի, չէի հապաղի, հուսալով, թե զլորվածին ոտքի (կարելի է) կանգնեցնել. այլ հեթանոսներին հանձնել, ավելի մեծ կործանման համար՝ հանձն չեմ առնում, համաձայն այն խոսքին, թե մի մատնիր գաղաններին մի

¹⁶⁰ Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 240:

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում:

ամեծ, որ խոստովանում է քեզ: Որովհետև նա՝ դրոշմված է ավաղանով, թեպետ անառակ է, նա պոռնիկ է, բայց քրիստոնյա է, մարմնով ապականված է, բայց ոգով անհավատ չէ, վարքով զեղյա է, բայց ոչ կրակապաշտ...: Եվ ի՞նչպես կարելի է այդ իմ ախտավոր օղխարը փոխել առողջ դադանի հետ, որի հենց առողջությունը մեզ համար պատուհաս է»¹⁶³:

Մեծ հորենացին քաջ գիտակցել է այդ առողջության ծանր հետևանքները, Հայաստանի համար նրա պետականության կորուստից հետո և դառնություն մղեցել է հայ նախարարների կործանարար քայլի դառը հետևանքները: Նրա «Ողբը» մեծագույն հայրենասիրության փայլուն արտացոլումն է:

Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, բացականչում է հորենացին, որովհետև վերացան թագավորդ ու փահանադ, խորհրդականդ ու ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ շարափառությունը:

Խղնում եմ քեզ, Հայաստանյայց եկեղեցիդ, բեմիդ բարեգարությունից անշագացած, քաջ հովվից և հովվակցից զրկված: Այլևս չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանգիստ ջրերի մոտ սնվելիս և ոչ էլ փարախի մեջ ժողովված՝ գայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և գահավեժ տեղերում: ...Այժմ ներսը կոխվեց, դրսից արհավիրք, արհավիրք հեթանոսների կողմից և կոխվեց հեթանոսների կողմից, և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր¹⁶⁴:

Հատ հորենացու, գայլերից զգուշանալու համար պետք է համախմբվել մի տեղ—փարախի մեջ, միասնական ուժով դիմակայել թշնամուն և ոչ քե ցիրուցան լինել:

Պատմահայրը Աթղահակի գրած թղթում Տիգրանին որոշակի հատկացրել ու ընդգծել է միասնության ուժն ու նշանակությունը: Աթղահակը Տիգրանին գրել է, որ նա գիտե, որ այս աշխարհի կյանքում առավաժներն իրենց չեն պարգևել ավելի օգտակար բան, քան տիրելիների բազմություն, իհարկե, իմաստուն և հզորագույնների, որովհետև այդ դեպքում դրսից փռուլություններ չեն համար-

163 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 240—241:

164 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 248—249:

ձակվում ծագել, և եթե պատահեն, իսկույն կընկճվեն, իսկ ներսում նրանք մհալածվեն, քանի որ աջգլխի շարտվյուտներ ոչ ոքից չի կարող մուտք գործել: Այնուհետև Աժդահակն ասել է, որ ինքը տեսնելով բարեկամությունից առաջ եկող աջդ օգուտը, ցանկանում է ավելի հաստատուն դարձնել ու խորացնել իրենց մեջ եղած սերը, որպեսզի երկուսն էլ բոլոր կողմերից ասպահովվելով, ամբողջ և հաստատ պահեն իրենց տերությունները¹⁶⁵:

Խորենացին ընթերցողին հատկացրել է, որ թշնամու դեմ պետք է միաբանվել և պատերազմել, կսկիծով, սակայն, արձանագրել է, որ այն պատրաստող չկա: Այլ խոսքով թագավոր չկա: Բայց ընդգծել է, թե քանի որ հայերը փաշերի սերունդներից են, իսկ փաշերի սերունդները պետք է փաշ լինեն, ուստի նրանք պետք է վրեժ լուծեն քշնամուց, թշնամին պիտի վճարի վրեժը¹⁶⁶: Տրդատի թունավորման կապակցությամբ գրած իր «Ողբերգական մեղադրություն» գլխում խոսելով սարսկական կողմնորոշում տննցող հոգևորականների և նրանց հովանավորողների մասին, Խորենացին ցավով արձանագրել է, թե ամեն մեկն իր համար քուրմ է և պաշտոնյա, շատերն են խոսում աստվածային նյութերի մասին, բայց առանց հաճականալու խնդրի փությունը, և խոսողները ոչ թե ս. հոգու հաճույքով են ընտրված, այլ օտարի: Ապշեցուցիչ ու սարսափելի են աջդ ճառերը՝ մտածող մարդկանց համար, որովհետև խոսողը խոսում է աստծու և աստվածային նյութերի մասին, բայց խոսողի միտքն ուղղված է դեպի օտարը: Որովհետև նա հոգում է ոչ թե խոսած նյութի մասին, այլ մարդկային փառքի համար: Պատմահայրը դաշույնթուով քաջականչում է. ո՞ր մտածող մարդը չի ռզբադրանց մասին ու ավելացնում է, թե ինչ զգարում եմ Քրիստոսի խոսքը կրկնել, թե նրանք պետք է վնասեն արդար վրեժը Աբելի արյունից տկաժ մինչև Զաքարիայի արյունը, որ թափվեց առճարում սեղանի առաջ¹⁶⁷:

Ստեղծված ողբալի վիճակը սակայն, ինչպես տեսնում ենք, Խորենացուն չի հուսահատեցրել, նա գտել է, որ օտարի կողմից ընտրված, օտարին նայող մարդիկ և նրանց հովանավորողները

165 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 50:

166 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

167 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

պետք է վճարեն վրեժն այն բոլորի համար, որ նրանք պատճառել են իր հայրենիքին ու ժողովրդին:

Խորաքափանց գիտնականը շատ լավ գիտակցել է գահակալող Արշակունիների անելանելի վիճակը երկու աշխարհակալ պետությունների հակամարտությունների մեջ: Վաղես կայսրին հղած նամակում Արշակը գրել է. «Թող ինքնակալդ այնպես շմտածի, թե մենք ձեզ ատելուց ստամբակեցինք կամ մեզ հզոր համարելով ասպատակող դուեդ ուղարկեցինք Հունաց երկիրը, բայց պիտենալով, որ մեծ խռովություն է ծագել ձեր մեջ և որ ոչ ոք մեզ չի փրկի Շասպուհի ձեռքից, երկյուղից նրան օգնեցինք մի փոքր դնդով. բայց ես ինքս, Արշակս, նրա հետ չեկա, հավատարիմ մնալով ձեզ, որի պատճառով նա ավերեց մեր աշխարհը, միեւնի անգամ մեր հայրերի գերեզմանները փորեց, ոսկորները հանեց: Արդ՝ այս փրողությունների հավատալով՝ հաստատ պահեցեք ձեր նախկին սերը դեպի մեզ և մենք հավատարմությունք ձեզ կծառայենք»¹⁶⁸:

Հայաստանի համար ստեղծված այդ ծանր դրությունն պայմաններում Խորենացին էլ դարի սուաջադեմ մտածողների նման մտահոգված է եղել ժողովրդի ինքնուրույնությունը և ներքին ինքնավարությունը ապահովելու գործով: Եվ պատահական չէ, որ նա ընդգծել է, թե պարսից Վրամ արքան գիտակցել էր, որ առանց հայոց նախարարների չի կարող մեռ աշխարհը պահել¹⁶⁹: Նման հարցադրումը արդյունք էր 481—484 թթ. աղատագրական ապստամբության հաջող ելքի և դարձել էր Պատմահոր և հայ խշխող վերնախավերի քաղաքական ծրագիրը: Հայերի համար աննպաստ ներքին ու արտաքին հանգամանքներն էին հանդեպը այդ ծրագրին, հզոր բռնակալի լուծը թրթռալով հնարավոր չէր, բայց ներքին ինքնուրույնությունը պահպանելը դարձել էր վշանքի ու մահու վանդիր, անհրաժեշտ էր ինչ գնով էլ լինի պահպանել ապստամբության շնորհիվ երկրում ստեղծված վիճակը, այն է՝ երկրի կառավարումը իրականացնել հայ նախարարների միջոցով:

* * *

Խորենացին էլ իր գրչակիցների նման հայերի փրկության ճանապարհը քրիստոնեություն ընդունելն է համարել, դրա համար էլ

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199:

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234:

Գրիգորը Հուսավորչին վերագրել է իրենց փրկության ճանապարհը պատրաստողի դեր: Ըստ նրա, աստծո նախատեսությամբ էր, որ Գրիգորը սնուցանվեր և քրիստոնեական հավատի մեջ կրթվեր բյուզանդացիների իշխանության սահմաններում, որպեսզի հայերի փրկության ճանապարհը պատրաստի¹⁷⁰:

Խորենացին գտել է, որ հայերը ընդունելով քրիստոնեությունը, Հուսավորվելու են մշտնջենավոր լույսով¹⁷¹: Ըստ պատմագրի—այդպես էլ եղել է, Գրիգորը նստերով Թադեոս առաքյալի աթոռին ամբողջ Հայաստանը լուսավորել է աստվածադիտության լույսով, փարատել կռապաշտության խավարը: Նա գրել է, թե մեր աշխարհի արևելյան կողմերից մեզ ճշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հոգևոր ճառագայթ, կռապաշտության խոր չարությունից ելք, ճշմարիտ բարի և դիվահալած, երանության և հոգևոր շինության առիթ¹⁷²: Քրիստոնեությունը մարդկանց կյանքի ճանապարհ է ցույց տալիս¹⁷³:

Ի տարբերություն Ագաթանգեղոսի և Փարպեցու, Խորենացին Հայաստանում քրիստոնեության տարածման և պետական կրոն դառնալու մասին խոսելիս չի առասպելաբանել, երկար և բարակ փառքներ չի արել, Աստվածաշնչից ընդգրծակ մեջբերումներ չունի. գրեթե շունի նաև երազներ, ռևի միայն մի քանի տեսիլներ (Թադեոսի դեմքի տեսիլքը, խաչի աղոտ ձևով լույս շողալը այն տան ձրս, տրտեղ Մաշտոցը հոգին ավանդել է և այլն):

Խորենացուն Ագաթանգեղոսից հայտնի էր հայերի՝ քրիստոնեություն ընդունելու պատմությունը: Սակայն նրա նման մեծ մտածողը չէր կարող հավատալ առասպելական հրաշապատումներին, ուստի նա դրանք մի կողմ է դրել: Սակայն հաշվի առնելով Ագաթանգեղոսի գրքի առկայությունը և դեռևս ժողովրդական բանասիրության մեջ պահպանված զրույցները Գրիգորի և Տրդատի մասին, այլ կապակցություններով ափսոսանքով է Գրիգորի հալածանքների, նրա կողմից Տրդատին բռնաբերել, Հռիփսիմյան կույսերի մասին:

Ճշմարտախոս սրամիջը միկայում է, որ Հայաստանում քրիստոնեությունն այնքան էլ հեշտ ու խաղաղ չի տարածվել. ինչպես

170 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148:

171 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156:

172 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 165:

173 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

ներկայացրել են Ազաթանդեղոսն ու Փարսեցին, ժողովուրդը համառ դիմադրություն է ցուցաբերել, հեշտությամբ չի հրաժարվել իր ավանդական սլաշտամունքից: Այդ է սլաշտառը, որ ըստ խորենացու, Տրդատը վրեժխնդիր է եղել հավատի և վարքի նկատմամբ, մանավանդ նրանց, որոնք իր լիշխանության հեռավոր տեղերում են ապրել¹⁷⁴:

Պատմահայրը ասում է, որ Տրդատը սառտել և համոզել էր ոչ միայն մեծամեծ նախարարներին, այլև ուսմիկ մարդկանց բաղմոթյանը: Հայրենասեր խորենացին, սակայն, չի խորշել պարսավել իր հայրենակիցներին, նրանց համարել խոտասիրոտ, ամբարտաշտ, անտարբեր դեպի թաթին, խորթ ճշմարտությանը, բնությամբ մեծամիտ և կամակոր: Ինչո՞ւ, որովհետև նրանք դիմադրել են թագավորի կամքին քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, նրանք ենթարկվել են իրենց կանանց և հարճերի վամբին: Տրդատը փաստորեն պարտվել է, նրան դիմադրողներն ավելի ուժեղ են գտնվել, այդ հանգամանքն էլ ստիպել է Պատմահայրը գրելու իր «Ողբերգական մեղադրությունը»: Նա նշում է, որ ինքն ամաչում է ասել ճշմարտությունը, մանավանդ իր ազգի անօրենությունն ու ամբարշտությունը, մեծամեծ ողբերի և արտասուքների արժանի նրանց գործը¹⁷⁵:

Նման բնութագրման շարժառիթը Տրդատի եղբրական մահն է եղել, որը շատ է դաշտացրել խորենացուն: Տրդատին ետ են վանչել, որ նա շարունակի թագավորել, խոստանալով նրա կամքով վարվել, և իբրև նա հրաժարվել է, նրան թունավորել են: խորենացին զայրույթով բացականչում է. Ո՛վ չար ու ստահակ ազգ, ազգ՝ որ իր սիրտը չուղղեց և որի հոգին աստծուն հավատարիմ չմնաց: Արամյան մարդիկ, մինչև ե՞րբ սրտի մնաք անղգա. Ինչո՞ւ եք սիրում տնայնությունը և անաստվածությունը¹⁷⁶:

Այս «Ողբերգական մեղադրությունը» թելադրված է Պատմահայրը ապրած օրերում տեղեցված իրավիճակով, երբ դավաճախությունները վտանգել էր ժողովրդի ինքնուրույնությունը: խորենացին կարծեք զգուշացրել է ժամանակակիցներին, ասելով. «ձեր վրա էր»

174 ՏՆ՝Ա Մ. խորենացի, էջ 174:

175 ՏՆ՝Ա նույն տեղում, էջ 166:

176 ՏՆ՝Ա նույն տեղում, էջ 167:

հասնի որոգայթ, որը շփտեիք»¹¹⁷, և հասկացրել է թե, եթե Տրդատը առտծու համար իրեն նվազեցրել է, հրաժարվելով դահից ու զոհվել, ապա ոչ ոք ատածու համար ոչինչ չպետք է խնայի, անգամ կյանքը:

Պատմահայրը Տրդատին խողի կերպարանքով չի ներկայացրել, ինչպես Ագաթանգեղոսը, ընդհանրապես անբնականութունը խորթ է նրան, սակայն, հետևելով ավանդական ամայնությունը, նա էլ քրիստոնեության արմատավորումը պայմանավորել է նշանավոր մարդկանց բուժման հետ և դա պատահական չէր: Դասակարգային, տվյալ դեպքում ստրկատիրական հասարակարդում, մարդկության երազանքը կյանքի ապահովությունն էր, շահագործման դաժան լծի թոթափումը, լուծ, որ մարդն անբուժելի հիվանդություն էր համարել: Քրիստոնեության գաղափարախոսները, որպեսդի կարողանան արմատավորել նոր դավանանքը, նրան օժտել են մարդկությանն ամենից շատ հոգող խնդրի լուծումը՝ անբուժելիներին բուժելը: Պատահական չէ, որ որպես կանոն Քրիստոսի և առաքյալների քործունեությունը տկավել է մարդկանց բուժումով, դրանով առարկայական էր դարձել նոր դավանանքի ուժն ու դերբնականությունը, մարդկանց հավատի ներշնչման հանդեսը:

Իր ակդքնավորման շրջանում, երբ քրիստոնեությունը ճնշվածների ջահերն էր սրտահայտել, Քրիստոսը և առաքյալներն փրենց բժշկական հրաշագործությունները կատարել են հասարակության ատրիճն խավերի ամիջամայրում: Ավելի ուշ, երբ այն չէր արդարացրել շահագործվող մարդկանց սպասելիքները և նրա արմատավորումը նոր ոլորտներում դժվարացել էր, երբ վիշխող խավերը նրա մեջ տեսել են իրենց դասակարգային շահերի ամրապնդման ուժը և ձգտել են այն ծառայեցնել իրենց նպատակներին, անհրաժեշտ է եղել ավելի քան ազդու դարձնել նրա քաղաք: Քրիստոնեության գաղափարախոսները նրա տարածումը սկսել են պայմանավորել տիրակալների խնամքով: Նրանք չեն խորշել անգամ քաղաքներին խողի կերպարանքով ներկայացնելու, առտծուց հարվածներ հասցնելու նրանց, լարաշար դավեր վերագրելու և այլն: Նարատակը պարզ էր: Խողի կերպարանք ստացած Տրդատն իր փրկությունը գտել է Գրիգորի աղոթքով, և համոզվելով նրա դա-

117 Մ. Խաբենացի, էջ 167:

վանանքի գերբնական ուժի մեջ, ոչ միայն անմիջապես հրամայել է իր ժողովրդին ընդունել քրիստոնեությունը, այլև ինքն է դառել ամենաակտիվ քարոզիչը:

Խորենացու Աբգար թագավորն էլ փրկվել է Քրիստոսի ուղարկած Թադեոս առաքյալի քարոզով և հրովարտակով բոլորին պարտավորեցրել է «Քրիստոսի ավետարանին լսել»¹⁷⁸:

V դարում հայերի դավանանքին սպառնացող վտանգը անհրաժեշտություն էր դարձրել ցույց տալու, որ հայերը քրիստոնյա առաջին ժողովուրդներից են, որ նրանց նախնիները հենց սկզբից ոչ միայն կամովին ընդունել են նոր դավանանքը, նպաստել են նրա տարածմանը, այլև պատրաստ են եղել վրեժխնդիր լինել Քրիստոսին խաչող հրեաներից:

Վրաց Միհրան առաջնորդին, որը լսել էր Հայաստանում թագավորի և նախարարների վրա վատարված հրաշքների մասին, որտի ժամանակ խավար է պատել, նա «երանելի» նունից լսած աղոթքն արել է, փոքտացել պաշտել նունեի աստծուն, փրկվել է ու խոստումը կատարել: Նունեն, այդպիսով, պատճառ է դառել վրացիների փրկությանը¹⁷⁹:

Խորենացին էլ Աբգարի, Տրդատի և Միհրանի քրիստոնեություն ընդունելը նույնպես պայմանավորել է նրանց բուժման հետ, սակայն անբնական, ամհատվանական ուշինչ շկա նրա մոտ: Աբգարը Պարսկաստանից վերադարձել էր ոչ առողջ, այլ ապականված շտրաչար ցավերով¹⁸⁰: Տրդատը «երբ ճանապարհ ընկավ, վամենալով որսի գնալ, աստծուց հարվածներ հասան նրան»¹⁸¹ և այլն:

* * *

Չնայած Խորենացին փովել և հեթանոսների լալ կողմերը, ուսանելին, հերոսականը, այնուամենայնիվ, նա էլ խիստ բացասական է տրամադրված եղել նրանց նկատմամբ, հատկապես զրադաշտական դավանանքի հետևորդների նկատմամբ, նրանց խողերի հետ է համեմատել:

Պատմահայրը ոչ պակաս ատելություն է փոսում բյուզանդա-

178 Տճ՝ս Մ. Խորենացի, էջ 100—101:

179 Տճ՝ս նույն տեղում, էջ 156—157:

180 Տճ՝ս նույն տեղում, էջ 98:

181 Նույն տեղում, էջ 156:

կան այն կայսրերի մասին, որոնք փորձել են վերականգնել հեթանոսությունը, հալածել են քրիստոնյաներին: Հուլիանոս կայսրը, որ աստծուն ուրացել էր, սկսել էր պաշտել Վուսթերը, հալածել և խոտմտվեցնում հուղել կենդեցու դեմ և ամեն կերպ ջանացել էր քրիստոնեական հավատը վերացնել, խորենացու համար «ամբարիշտ» է¹⁸²: Ուշագուշակա՛ն, խորենացու մոտ այդ «ամբարիշտ» կայսրերը ոչ լին մահացել են, այլ «սատկել են»: Ըստ նրա «ամբարիշտ» Հուլիանոսը փորից փխրալորվելով սատկել է Պարսկաստանում, ինչպես արժանի էր նրա շար խորհուրդների համար¹⁸³, Վաղես կայսրն էլ մշտնջենական փեսայանի օրինակն կրելով, Ադրիանապոլսում հրակեղ է եղել ու սատկել, ինչպես արժանի էր իր դիտավորությունների¹⁸⁴:

Պատմահայրը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդել Լափարտական հեթանոսական մշակույթի և պաշտամունքի մասին: Կրեմլում «հուշակված» Եփեսոսում, նա պարծանքով նշել է այն փոփոխությունները, որոնք այնտեղ տեղի ունենցել քրիստոնեության հաղթանակից հետո:

* * *

Քրիստոնեության, իբրև գաղափարախոսության, վերելքի դարաշրջանում, երբ կյանքի բոլոր երևույթները բացատրվում էին տասնվածային ասոսիալանամոսությամբ, երբ գիտությունները ենթարկված էին աստվածաբանությանը և մեկնաբանվում էին նրա տեսանկյունից ու շահերից, Մովսես խորենացին Արևելքի այն բացառիկ դեմքերից էր, որ հակառակ ավանդական յրշխող մտայնությանը, առաջին պլանի վրա է դրել աշխարհիկ մարդուն, աշխարհիկ մտածողությունը. գիտություններն ու արվեստները:

Հետևելով մեր լիարկուսությունից առաջ IV դարում Մակեդոնիայում ապրող Եվհեմերոս փիլիսոփային, խորենացին նույնպես գտնում է, որ աստվածները սկզբում մարդիկ են եղել, նրանց մահից հետո են աստվածացրել ու թաղված վայրերը պաշտամունքի տեղ դարձրել: Ավելին, նա գրում է, որ Տիբերիոս կայսրը Աբգարին հղած նամակում ուղղակի ասել է, թե բյուզանդացիների ասվորու-

¹⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183:

¹⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 186:

¹⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202:

թշուհն այնպես է, որ միայն թագավորի հրամանով աստված չեն նստեցնում:

Աթգարն իր երկրորդ նամակում Տիբերիոսին գրել է, թե որովհետև ձեզ մոտ՝ աստվածություն տրվում է մարդկանց քննությամբ, տրեմն այսուհետև եթե աստված մարդուն հաճելի չլինի, էլ չի վարող աստված լինել, և այստեղից հետևում է, թե մարդուն է վայելում աստծուն ասեղծել¹⁸⁵:

Խոսելով Վահագնի մասին, Խորենացին նշում է, որ ասում են, թե նրան աստվածացրել են և Վրաց աշխարհում նրա հասակով արձան կանգնեցնելով, պատվում են զոհերով¹⁸⁶: Ասորի Բարշամի մասին էլ գրում է, որ ասորիները նրան աստվածացրած պաշտել են երկար ժամանակ, նրա բազմաթիվ արիական դործերի համար¹⁸⁷:

Պարսից Արշակ թագավորի «...անձն ու կերպարանքն փակասյես մեր աստվածներին են նման»¹⁸⁸ ասում է Խորենացին Արշակի եղբոր Վաղարշակի բերանով: Ըստ վերջինիս, Արշակը, «աստվածների մեջ բնակություն բերելին է»¹⁸⁹:

Խոսելով հախոսների թողած զրույցների մասին, նա նկատում է, որ նրանք նախաստեղծողին պետք է կոչեն առաջին մարդ և ոչ քաղվոր: Ըստ Խորենացու, նախաստեղծողին չկոչելով առաջին մարդ, այլ թագավոր, նրան օտարոտի և նշանակությունից դուրկանուն են տվել¹⁹⁰: Սեփական թագավոր չունենալու պատճառով է, թերևս, որ Խորենացին «թագավոր» հասկացողությունը օտարոտի և նշանակությունից դուրկ է համարել, թագավորի առկայությունը պայմաններում դժվար թե Պատմահայրը նման մոտեցում ցուցաբերեր:

* * *

Մեծանուն պատմագրի հիմնական առանձնահատկություններից մեկն էլ նրա անսահման հումանիզմն է, որը նույնպես վարմիք թելի նման անցնում է ամբողջ Պատմության միջով:

185 ՏՆ՝Մ. Խորենացի, էջ 102:

186 ՏՆ՝Մ. նույն տեղում, էջ 55:

187 ՏՆ՝Մ. նույն տեղում, էջ 30:

188 Նույն տեղում, էջ 19:

189 Նույն տեղում, էջ 19:

190 ՏՆ՝Մ. նույն տեղում, էջ 14:

Մարդը խորենացու համար ամենամեծ կոչումն է, ամենից բարձրն է, «Թագավոր» հասկացությունը, ինչպես տեսանք, նշանակությունից զուրկ անուն է, նախաստեղծն անգամ ոչ թե աստված է, թագավոր է, այլ առաջին մարդը: Խորենացու համար Նոյը նշանավոր է ոչ թե իր աստվածալի իշխամբ, այլ իբրև հայտնի ու նշանավոր մարդու և հայրենական առաքինությունների արժանի ժառանգի¹⁹¹:

Հակառակ իշխող մտայնության, խորենացին հենվելով քրիստոնեության այն սկզբունքի վրա, ըստ որի մարդիկ ծնվում են հավասար, ժխտում է այն տարածված վարկածը, որ իբրև թե իշխաններն աստվածների զարմից են, նրանց մերձավոր ու սերնդակից: Դիմելով Բագրատունուն, ասում է, թե եթա էլ ես մարդ եմ համարում, կարիքների կողմից մեզ հավասար, և ոչ քե, ինչպես բերքողներն են ասում, որ իշխաններն աստվածների զարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից¹⁹², եվ պատահական չէ, որ նա քաղաքացիներին հավասարեցնում է իշխաններին: Խորենացու Վաղարշակ թագավորը հրաման էր տվել, որ զոտեացիները քաղաքացիներին պատվեն, ինչպես իշխանների¹⁹³:

Ըստ խորենացու, մարդկանց միջև գոյություն ունեցող բոլոր տարբերությունները որոշվում են միայն և միայն նրանց գործերով:

Պատմահորը և Սահակ Բագրատունուն առաջին հերթին հետաքրքրել են հայրենիքը, նրա ճակատագիրը, պետականության ու անկախության գաղափարը, ժողովուրդը, նրա ճակատագիրը: Նրա մոտ պաթոլոգիկոսները ակտիվ գործիչներ են, նրա Սահակը աշխարհի հոգաբարձուն է աշխարհականների նման¹⁹⁴: Հոգևոր գործիչները ոչնչով չեն տարբերվում թագավորներից, սակայն, նա առաջնությունը տալիս է վերջիններին: Խոսելով Տրդատ Գ-ի մասին, որին Պատմահայրը արքայցնում է, գտնում է, որ սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակ Տրդատը հայերի լուսավորության հոգևոր վերականգնում է և նրա մասին խոսելիս պետք է հրաշավառ լինե՞րով գրել, ինչպես մեր լուսավորության նախաշավտին և նահապետին — Գրիգոր

¹⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 245:

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221:

Հուսավորչին հավասար ճգնողի և նրա զործակցի, որովհետև, եկատում է պատմիչը, ատուր հոգուն հաճո է թվացել ավագությունն տալ Հուսավորչին՝ միայն խոստովանողի, նաև առաքելության կոչումով, լիակ դրանից դուրս՝ նրանք երկուսն իրար հավասար են խոսքեղով և գործերով:

Պատմահոր հիմնական գործիչները ոչ թե քրիստոնյա հոգևորականներն են, այլ հեթանոս թագավորները՝ Հայկը, Արամը, Տիգրանը, Արտաշեսը և ուրիշներ, որոնց մասին նա հայրենասիրական հպարտությամբ է խոսում, նրանք արի ու քաջ են եղել, հայրենիքին անհուն նվիրված, իրենց վրանքը չեն խնայել նրա անկախության ու ազատության համար:

Մեծ հումանիստը ուրախացել է այն ամենով, ինչ արվել է ժողովրդի բարեկեցության համար: Նա հրճվածությամբ պատմում է Ներսեսի բարեկարգությունների մասին և վարժք հոգեկան մեծ բավականություն է ցուցնում: Ներսեսը Հունաստանից վերադառնալով հայրենիք, հայրերի բոլոր կարգերը նորոգել է, ավելին՝ ինչ բարեկարգություններ որ տեսել էր հույների աշխարհում, մանավանդ թագավորանիստ քաղաքում, իրականացրել է Հայաստանում: Նա եկեղեցական ժողովի գումարել աշխարհիկ մարդկանց մասնակցությամբ, վանոնական սահմաններով հաստատել ողորմածությունը, արմատավիզ արել անդթությունը, հրամայել ամեն մի դավաճան անհաճանքից անհեղինակ աղքատացնել շինել: Աղքատանոց-հիվանդանոցներին նվիրել է ավաններ և ազարակներ, նրանց պետքերը հոգալու համար: Բոլոր գյուղերում իջեցնել է շինել տվել օտարականների համար, սնունդի տեղեր՝ որբերի և ծերերի համար և սահմանել խնամք չքավորների համար: Անապատ և անմարդաբնակ տեղերում եղբայրանոցներ և մենաստաններ է կառուցել:

Ներսեսը նախարարական տոհմերի միջից վերացրել է խնամությունը մերձավոր ազգականների միջև և մեռածների վրա հեթանոսական սովորությամբ տների գործերը¹⁹⁵, Հետաքրքիր է, որ խորենացին ճիշտ է հասկացել մերձավոր ազգականների միջև խնամություն հաստատելու պատճառը: Գլխավորել է, որ նախարարական տներն իրենց սեփականությունը չորոհելու նպատակով աշ-

195 ՏՃ՝ Մ. Խոսեանցի, էջ 190:

խատել են ամուսնությունները կատարել իրենց տոհմերի շրջանակներում: Այդ, Պատմահայրը ազահովթյուն է համարում¹⁹⁶:

Ըստ Խորենացու, Ներսեսի միջոցառումների իրականացման շնորհիվ մարդիկ երևացել են արդեն ոչ քաղաքաբնակների պես, այլանդակված, այլ քաղաքացիների նման համեստացած¹⁹⁷:

Պատմահոր համակրանքն ամբողջապես հասարակ ժողովրդի կողմն է, այստեղ է. որ վառ առտահայտություն է գտել նրա հումանիզմը: Խոսելով Վաղարշակ թագավորի բարեկարգությունների մասին, գրում է, թե նա հրաման է տվել, որ քաղաքացիների հարգին ու պատիվը աշխի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների, քայքայող քաղաքացիները շատ չգողականա՞ն գյուղացիներին մոտ, այլ եղբայրաբար վարվեն, բարեկարգության և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմքն է վաղմուտ շինության և խաղաղ կյանքի¹⁹⁸: Մի այլ կապակցությամբ նշում է, որ քաղաքացիները համեստ են¹⁹⁹, Հասարակության խավերի նման շնորհավորումը պատմահական չէր: V դարում նախարարները հիմնականում բնակվել են իրենց դղյակներում, քաղաքային բնակչությունը, հիմնականում արհեստավորները, առևտրականները և ինչպես նաև կատարողներն էին, որոնք երկրում ֆեոդալական մենտորոնախույս ուժերի ակտիվ դրսևորման պայմաններում հանդիսանում էին Արշակունի դահալաների ինքնաբերական, Խորենացին ընկելով կենտրոնացված պետության կողմնակից, չէր վարող քաղաքացիներին շղերադասել գյուղացիներից, անդամ հավասարեցնել իշխաններին: Սակայն հումանիստ Խորենացին իշխաններին հավասարեցրած քաղաքացիներից պահանջում է եղբայրաբար վարվել գյուղացիների հետ: Մի բան, որ հակասում էր իշխող ամտայնությանը և դարի համար չափազանց համարձակ դատողություն էր: Ըստ նրա բարեկարգությունը և աննախանձ կյանքը հիմք են կազմում շինության և խաղաղ կյանքի: Պատմահայրը ժողովրդին դիտել է իբրև միասնական ամբողջություն: Ժողովրդի վիճակը ամեն հումանիստին շատ է անհանգստացրել: Պա-

196 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 190:

197 Տե՛ս նույն տեղում:

198 Տե՛ս նույն տեղում էջ 76:

199 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190:

տահաժամանակ, որ նա սրտի անհոտն կսկիծով իր նշանավոր «Ռեդբուս» դրում է, թե. մեզ տիրեցին խստասիրտ ու չար թագավորներ, տրոնը ծանր, դժվարակիր քեռներ են քարծում, անտանելի հրամաններ են տալիս, կառավարիչները վարդ չեն պահպանում, անողորմ են, անթիվ նեղություններ են կրում ռամիկները²⁰⁰։ Պատմահոր համար, ինչպես տեսանք, երանելի են այն ժամանակները, երբ ժողովուրդը լավ է ապրել, սիրելի են այն թագավորները, որոնք բերել են խաղաղություն և շենոթյուն, «բոլորին լիացրել են յուզով ու մեղրով»²⁰¹։

Հակադրելով իր ապրած ժամանակաշրջանն այդ երանելի օրերի հետ, Խորենացին ղայրույթով ու դառնացած դրում է, թե իր օրերում ուսուցիչները տխմար ու լինքնահավան են, իրենք իրենցից պատիվ գտած ու ոչ ատածուց կոչված, մոռով ընտրված և ոչ սուրբ հոգով, տակեսեր են, նախանձոտ, թողած հեզությունը, և գալլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը։ Կրոնավորները կեղծավոր են, ցուցամոլ, սնափառ, պատվասեր, քան աստվածասեր։ Վիճակավորները՝ հպարտ են, դատեր սիրող, դատարկախոս, ծուլ, դիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող. առևտուր և կատակերգություններ սիրող։ Աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծուլ են, սովորեցնելու մեջ փութաջան, որոնք դեռ չսովորած, աստվածաբաններ են։ Ժողովրդականներ (ժողովուրդը) ամբարտաշտան են, ատահալ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, հարբեցող, վնասագործ, ժառանգությունից փախչող։ Զինվորականներն անարի են, պարծենկոտ, ղենք ատող, ծուլ, ցանկասեր, թեւամորթ, կողոպտիչ, գինեմոլ, հիլուղակ, ավաղակների բնութենակից։ Իշխաններն ապրատամբ են, դռերին գողակից, վաշառակեր, կծծի, ժլատ, ագահ, հափշտակող, աշխարհ ավերող, աղտեղասեր, ծառաներին համամիտ։ Դատավորները՝ ամարդի են, սուտ, խաբող, կաշառակեր, իրավունքը չարաշտպանող, անհաստատ, հակառակող։ Նվ առնասարակ սերն ու ամորը ամենից վերացած²⁰²։

Խորենացու մաքունչող հայրենասիրությունը և հումանիզմը թելադրել են սուր ու անաչառ քննադատելու տիրող բարբեր, վեր

200 ՏՆՍ Մ. Խորենացի, էջ 252։

201 Նույն տեղում, էջ 46։

202 ՏՆՍ Նույն տեղում, էջ 251—252։

հանելու հասաբակության բոլոր խավերի կենցաղի արատավոր կոմները, առանձին դեպքերում թերեւս ընկնելով ծայրահեղոսթյունների մեջ:

Մեծանունը խորենացին քաջ գիտակցել է, որ մեծան քարքերը արտաքին վտանգից ոչ պակաս կործանանար են հայրենիքի համար, ժողովրդի միասնության և թշնամիներին տրամակայելու համար: Օտարի լուծը թոթափելու, հայ պետականության ու անկախության վերականգնման գործը անհետաձգելիորեն պահանջում էր հայերի սկուռ միասնություն, ուժերի լարում, հայրենիքի նկատմամբ անհուն սեր, հայրենիքի ու ժողովրդի շահերի գերադասում անձնական շահերից: Այդ բոլորին սակայն, խանգարում են փողով ընտրված և գալլ դարձած ոստուցիչները, ցուցամուղ ու սնափառ կրոնավորները, առևտուրն ու կատակերգություններ տիրող վիճակավորները, վերաբերված ու անարի զինվորականները, կաշառակեր ու սոպոտամբ, սշխարհը ավերող խշխանները, կաշառակեր ու փաբողդատավորները:

Մեծ հայրենասերն ի լուր ամբողջ երկրի գրչով կոխվ է հայտաբարում դրանց բոլորի դեմ, այդ էր պահանջում հայրենիքի շահերը, գալլի գոտեմարտերը:

«Խորենացու ողբը,— միանգամայն ճիշտ նկատում է Աշ. Հովհաննիսյանը,— Հայաստանի խորտակված թագավորությունը վերականգնելու համար արժարժված ֆեոդալական շարժման արտահայտություններից մեկն էր: Խորենացին սոսկ պատմության գրքի մեջ քաղված գիտուն չէր, այլ շարժման գաղափարախոս, որ պայմարում էր պատմությունն իմաստասիրողի գրչով»²⁰³:

Այնուհետև նշում է, որ առանց նպատակի չէր, անշուշտ, խորենացին զբաղվել հայ նախարարական տների և արաջին հերթին հենց Բագրատունյաց տան ծագման խնդրով: Պատահական չէ, որ վերհիշելով հայ Արշակունիների պարթևական ծագումը, նա պատկառանքով վեր է հանում նաև հայ Բագրատունիների ծագումը սաղմոսերգու թագավորի սերունդից:

Աշ. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ պետք է վարժել, թե Պատմության փր զրբով խորենացին արտահայտել է ոչ միայն իր,

203 Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 100 (ընդգծումը հեղինակինն է):

ալբիս իր մեկենասի՝ մարդպան Սահակ Բագրատունու և նրա ետե կանգնած հայ ֆեոդալական Վաթակցության տրամադրությունը: Բագրատունին այն անձն էր, որն այդ ժամանակ ձգտել էր գրավել հայ Արշակունիսների թափուր գահը²⁰⁴:

* * *

Վերևում ցույց տրվեց, թե մեծ պատմագիրը որքան բարձր է գնահատել արվեստներն ու գիտությունը և այդ պատճառով էլ Հունաստանը, չնայած, որ այն հնում հեթանոսական երկիր էր, համարել է գիտության մայր կամ դայակ, իսկ գիտություն շահողներին՝ անբան, թուլամիտ, վայրենի մարդիկ: Կոստանդնուպոլիսը խորհնացու համար աշխարհամուտ դուռ է, տիեզերական փառաբանություն է Վիտոսում Արտաշես թագավորի մատին: Գտնում է, որ թեպետ գրքի նախորդ գլուխներում հիշատակված կարգերն ու զեղեցիկ սովորությունները սահմանվել էին Վաղարշակի և ուրիշ հին թագավորների կողմից, բայց նրանք մեծամեծ արվեստներից ու գիտություններից զուրկ էին մնացել, ավելի տարվում էին կողոպուտներով ու ասպատակություններով, իսկ գիտությունների նկատմամբ կամ անտարբեր էին կամ ձեռնհաս չէին: Զկար նաև նախադնացություն, ձկնորսական գործիքներ, երկրագործությունն անգամ ամեն տեղ չէր տարածված, այլ քիչ տեղերում: Իբր նրանք ապրում էին հյուսիսային ազգերի նման հում մսով և դրա նման բաներով: Ճշմարտապատում խորհնացին պատմության առաջ մեղադրում է միայն նրա համար, որպետքի դրանք վերագրի Արտաշեսին, ցույց տա, որ գիտությունները, նախադնացությունը և մյուս բաները վարդապետել են Արտաշեսի ժամանակ, նրա նախաձեռնությամբ²⁰⁵:

Գրքի գլխադր, որը հայերի առաջ բացել էր գիտության դռները, խորհնացու համար «աստվածային շնորհ է»: Նա այնքան մեծ կարևորություն է տվել դրան, որ հակառակ իր սկզբունքին, ստիպված է եղել առասպելաբանել: Ըստ խորհնացու, Մաշտոցը հայերեն նշանագրերը ստեղծելու գործում ոչ մեկից օգնություն չի ստացել, աստվածներն է աղոթի և տեսել է ոչ երազ քնի մեջ, ոչ տեսիլք արթնության մեջ, այլ նրա աչքերին երևացել է աշ ձեռքի թաթ՝ քարի

204 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100—101:

205 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 126:

վրա գրելիս, քարը գծերի հետքը պահել է, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևացել էր, այլև բոլոր գրերի հանգամանքները նրա մտքում հավաքվել էին ինչպես մի ամանում: Աղոթքից վեր է կացել, րնդօրինակել է նշանագրերը²⁰⁶:

Աշխարհիկ մտածող, ճշմարտախոս խորենացին, սակայն, չէր կարող հետեզդական լինել իր հիմնական սկզբունքին դավաճանելու գործում: Քիչ հետո մի կողմ է դնում «աստվածային շնորհը» և Սահակի՝ Թեոդոս կայսրին դրած նամակում որոշակի ասում է, որ նշանագրերը Մաշտոցը ստեղծել է երկարատև դառն աշխատանքի շնորհիվ ասորիների աշխարհում²⁰⁷: Սրանով Պատմահայրը հերքում է Փարպեցու միտումը, որը գրերի գյուտի գործում առաջնությունը վերագրել է Սահակին, նսեմացնելով Մաշտոցի անժխտելի դերը: Սահակի բերանով խորենացին Մաշտոցին համարում է Հայոց աշխարհի ուսուցանող²⁰⁸: Թեոդոսն էլ Սահակին գրել է, որ Մաշտոցին իրենք դասել են առաջին վարդապետների շարքում²⁰⁹:

Գրերի գյուտի և նրա հանճարեղ ստեղծողի պատմության շարադրման համար խորենացու հիմնական աղբյուրը եղել է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, տրի հեղինակի անունը սակայն, նա չի նշում: Պատմահայրը գրերի գյուտի կապակցությամբ հաղորդում է մի փանի կարևոր տեղեկություններ, որոնք լրացնում են Կորյունին և ավելի ամբողջական են դարձնում այդ ճակատագրական իրադարձության պատմությունը:

Ըստ խորենացու, Մաշտոցին շատ է անհանգստացրել հայրենիքի ճակատագիրը և հենց այդ էլ նրա մոտ հղացրել է գրերի ըստեղծման անհրաժեշտության դադարափարը²¹⁰:

Հանճարեղ Մաշտոցը մարգարեաբար կանխագուշակել էր հայ պետականության անկումից հետո ժողովրդի ինքնուրույնության պահպանման համար սեփական գիր ու գրականություն ունենալու նշանակությունը. նրա՝ իբրև քաղաքական ու հոգևոր պայքարի ղեկավարի ուժը:

206 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 226: Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ այդ տեսիրը լոկ մի տեսաբանական ռեֆլեքս է, տե՛ս նրա 314-րդ ծանոթությունը:

207 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 231:

208 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 232:

209 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233:

210 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

ինչպես Աղաթանգեղոսի մոտ նավարկողները հաղթահարում են ծանր դժվարությունները, որպեսզի ազատվելով խռովահույզ բքախառն փոթորիկից կարողանան հասնել խաղաղ նավահանգիստ, այնպես էլ խորենացու մոտ Մաշտոցն աշխատել է ալեկոծված նավը նավահանգիստ հասցնել²¹¹:

Ի լրացումն Կորյունի, Պատմահայրը հայտնում է, որ Մաշտոցն աշակերտել է Ներսեսին²¹², վերջինիս մահից որոշ ժամանակ հետո պաշտոնավարել է արքունիքում և այնուհետև ըզբաղվել է վարդապետության: Նա ուսուցանելու ժամանակ քիչ նեղություն չի կրել, որովհետև ինքն էր թե՛ կարդացողը և թե՛ թարգմանիչը, եթե իր բացակայության ժամանակ ուրիշն էր կարդում, ժողովրդին անհասկանալի էր մնում, թարգմանիչ չլինելու պատճառով: Ուստի Մեսրոպը միտք է դնում մի հնարք գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել²¹³:

Ի լրացումն Կորյունի, խորենացին հայտնում է նաև, թե Վռամշապուհը որտեղ և ինչ հանգամանքներում է իմացել տառիկյան գրերի մասին: Վռամշապուհը պարսից Վռամ արքայից հրաման է ստացած եղել ղեկավար Միջագետք, վարդավորել այնտեղի գործերը: Այնտեղ նա քիչ նեղություն չի կրել քարտուղար շունենալու պատճառով, քանի որ Մեսրոպի՝ արքունիքից հեռանալուց հետո, նա ճարտար դպիր շէր վարողացել գտնել: Այդ ժամանակ նրան է ներկայացել Հաբել անունով մի քահանա և խոստացել է հայերեն լեզվի տառեր ստեղծել, որ հարմարեցրել էր Դանիել եպիսկոպոսը: Խորենացին գրում է, թե թագավորը անփույթ էր գտնվել և երբ վերադարձել է Հայաստան, տեսել է, որ բոլոր եպիսկոպոսները հավաքվել են Սահակի և Մեսրոպի մոտ՝ հայերեն գրերի գյուտի մասին հոգալու: Երբ թագավորին փմաց են տվել այդ մասին, նա նրանց պատմել է ինչ որ Հաբելն ասել էր իրեն: Նրան լսելուց հետո եպիսկոպոսներն սկսել են թախանձել, որ այդ կարևոր բանին հոգ տանի Վռամշապուհը²¹⁴:

Ըստ խորենացու, Մաշտոցը ոչ թե սովորեցնում էր որպես

211 ՏՆՍ Մ. Խորենացի, էջ 218:

212 ՏՆՍ նույն տեղում:

213 ՏՆՍ նույն տեղում:

214 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 225:

արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հոգի էր ներշնչում իբրև առարկա²¹⁵: Նա և նրա գրչակիցները իրենց հոգևոր հայրերի «իմանալի ճառագայթներից» մշտապես ցոլացել են²¹⁶:

Ակզբում ուեստեր, թեև Երախտապարտ աշակերտը ինչսրիսի հիացմունքով ու պատկառանքով է վստում իր ուսուցիչների մասին: Սահակի մահվան կապակցությամբ գրում է, թե մահկանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը²¹⁷:

Մաշտոցի մահվան կապակցությամբ էլ գրում է, որ նա գերազանցել է իր ժամանակի բոլոր առաքիճի մարդկանց, ոլովհետև ամբարտաժանությունը և ամարդահաճոխությունը նրա վարքում տեղ չէին գտել: Հեղ, բարյացակամ և բարեմիտ մարդ էր՝ երկնայինների սովորությամբ զարդարված: Հրեշտակի տեսք ուներ, «ծննդական միտք», սրայծառ էր խոսքով, ժուժկալ՝ գործերով, մարմնով փառահեղ, սովորություններով աննման, խորհրդակցությամբ մեծ, հավատով ուղիղ, հուսով համբերող, սիրով անկեղծ, ուսուցանելիս անձանձրույթ²¹⁸:

Հունաստանը գիտության մայր համարող խորենացուն դուր չի եկել, որ հայ գրերի գյուտը վաւովել է ասորիների և ոչ հույների հետ: Այդ կապակցությամբ իր դժգոհությունն արտահայտելու և հայերեն ուսուցման գործի կազմակերպման մեջ հույների ավանդը շեշտած փնելու նպատակով Պատմահայրը մեջ է բերել Սահակի նամակները Թեոդոսին, Աստիկոսին և Անատոլիոսին և նրանց պատասխանները: Սահակը նամակներում բողոքել է, որ փրեն թույլ չեն տվել հունական մասի Հայաստանում կազմակերպելու հայերեն լեզվով ուսուցման գործը և խնդրել է նրանց թույլատրել իրեն՝ այդ անելու: Թեոդոսը Սահակին պատասխանել է, թե քեզ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միտվեցիր հեթանոս թագավորների կողմը և մեղ մինչև իսկ գրով հարկ չհամարեցիր տեղեկացնել Սահակին, հատկապես մեղադրել է, որ արհամարհել է իր քաղաքում եղող ճարտարներին, ինչ որ ասորիների մոտ է որոնել իմաստություն գյուտը: Կայսրը գրել է, որ ինքը գոհ է, որ փր ծառաները չեն թույլատրել նրան այդպիսի ուսում կազմակերպելու, սակայն

215 ՏՆ՝ս Մ. Խաւենացի, էջ 236:

216 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 238:

217 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 246:

218 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 247:

հետո Մեսրոպը, երբ իրեն պատմել է, որ իր գյուղը երկնային շնորհով է ղլուխ ակել, նա հրամայել է, որ ամենաչն փոսթաջանությամբ սովորեն, Սահակին պատվով ընդունեն, իբրև իրենց խակական ուսուցիչը, սովորողների սնունդն ու ծախսերը արքունիքից տան²¹⁹:

Աստուծոյն էլ զրել է, թե մեղադրում է Սահակին, որ նա ավելի վաղ չի հիշել իր երանելի նախնիների՝ Գրիգորի և Ներսեսի, սիրելիությունը: Նա ավելի զարմացել է, թե ինչպես է, որ Սահակը թողել է եկեղեցու աղբյուրը, իրենց սուրբ Հովհաննես հոբը, որի վարդապետությամբ ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը լուսավորվեց, այլև ամբողջ աշխարհի քոչոր քրիստոնյաները, որի պատճառով նրան Ռեկեբերան են կոչում: Աստուծոյն կշտամբում է Սահակին, որ նա զանց է առել Ռեկեբերանին և կամեցել է իր ծարավը հագեցնել անձրևի ջրով, մինչև որ աստված տեսնելով իղուր կրած նեղությունը, նրա մեջ բխեցրել է ս. հոգու շնորհը, որի համար ինքն ուրախ է²²⁰:

Ծիշտ է նկատում Ստ. Մալխասյանցը, որ Թեոդոսի և Աստուծոյ մեղադրանքները Սահակին, խորհնացունն են²²¹: Վերջինս աշխատել է Սահակի թույլ տված սխալը, եթե կարելի է այդպես ասել, ուղղել Մաշտոցի Բյուզանդիա կատարած ուղևորությամբ: Վր առանց այդ ուղևորության հայոց աշխարհի կեսը գրկված կլինե՞ր մայրենի գիր ու գրականություն ունենալուց, հետևապես և կձուլվեր հույների հետ: Սակայն շնորհիվ քյուստանդական արքունիքի հոգատարության՝ այդպես չեղավ, Մաշտոցը մեծ հաջողությամբ այնտեղ վաղմալեքսպում է ուսման գործը:

Ըստ խորհնացու, Բյուզանդական տերությունը գիրք է, իսկ Պարսկաստանը՝ հղոր առյուծ: Շարունը չկարողանալով Բյուլանիան գրավել, ծովի մոտ մի սյուն է կանգնեցրել, վրան դրել է առյուծ, ոտքերի տակ մի գիրք բռնած: Պատմիչը ասում է. դա նշանակում է՝ ինչպես առյուծը հղորն է գազանների մեջ, այնպես էլ Պարսկաստանը՝ թագավորությունների մեջ, իսկ գիրքը պարոմակում է գիրտություն, ինչպես է հռոմեացիների տերությունը²²²:

219 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 232—233:

220 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233:

221 Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, 322 ծանոթությունը:

222 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 188:

Խորենացին ատելությամբ է խոսում արիոսականների, նեստորի-
ւի և մյուս բոլոր աղանդավորների մասին, նրանց «ամբարիշտ» է.
համարում: Գտնում է, որ Արիոս Աղեքսանդրացին ուսուցանել է
չարաչար ամբարշտություն, թե որդին հորը հավասար չէ և ոչ էլ
հոր քնովթյունից և էությունից, և չի ծնված հորից, այլ օտար ժամ
է, և կրտսեր և ժամանակի ընթացքում գոյացած: Ապա ավերաց-
նում է. «Այս ամբարիշտ Արիոսը աբտաքնոցումն էլ սատկեց»²²³:

Ամբարիշտ նեստորն էլ, ասում է Պատմահայրը հրեական հաս-
կացողությանը հետևելով, հայհույց ամենասուրբ կույսին, ասելով,
թե նա մարդածին է և ոչ աստվածածին, որովհետև, ըստ նեստորի,
ծնվածը նրանցից սկիզբ առավ, ուրիշ էր Մարիամից շնորհով ծըն-
ված որդին և ուրիշ էր հորից հավիտենական ժամանակներից առաջ
ծնված որդին, ուստի կա երկու որդի, և երրորդությունը դառնում է
չորրորդություն: Այնուհետև գոհունակությամբ արձանագրում է, որ
Եփեսոսի ժողովը նեստորին նզովելով՝ մի որդի աստծու դավանե-
ցին՝ տեր Հիսուս Քրիստոսին, և ամենասուրբ Մարիամ կույսին ան-
վանեցին աստվածածին²²⁴:

Հետևելով Կորյունին, Խորենացին նշում է, որ Եփեսոսի ժո-
ղովին Մահակն ու Մաշտոցը ներկա չին եղել, դրա համար էլ Կյու-
րել Աղեքսանդրացին, Կոստանդնուպոլսի Պրովոքոս և Մեթոդիոսի
Ակակ և արիսկոպոսները նրանց նամակով զգուշացրել են այն մա-
սին, որ իրենք լսել են, թե չարախոս աշակերտներից ոմանք զնացել
են Հայոց աշխարհը, իրենց հետ վերցնելով Թեոդորոս Մոպսուես-
տացու գրքերը, որ նեստորի ուսուցիչն ձեր եղել²²⁵: Ամբարիշտ է:
Խորենացու համար նաև Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մակեդոնը,
որովհետև նա «սուրբ հոգուն չէր դավանում տեր, և ոչ երկրպա-
ղելի և ոչ փառաբանելի հոր և որդու հետ, այլ աստծու քնովթյունից
օտար, ծառա, պաշտոնյա»²²⁶:

Նրա համար աղանդավորները «ավաղակներ», «պղծադործներ»
են: Խոսելով Մաշտոցի կողմից Արևմտյան Հայաստանում ուսուց-

²²³ Նույն տեղում, էջ 161:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 237—238:

²²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 238:

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202:

ման գործի կազմակերպման մատին և աղբյուր ունենալով Կորյունի երկը, գրում է, որ Կոստանդնուպոլսի Ատտիկոս Ապիսկոպոսը Մաշտոցին հանձնարարել էր բորբոքիտների աղանդը կամ հավանության բերել վամ հալածել փր վիճակից²²⁷:

Մաշտոցը գալով Արևմտյան Հայաստան, հրամայել է քննել «պղծագործ» բորբոքիտներին, և եթե ոչ մեղմությամբ և ոչ խստությամբ ուղղության չգտն, ապա շարչարանքներով հալածեն, ինչպես թշնամիներ՝ թշնամիներից վրեժ առնեն²²⁸:

Պետք է ենթադրել, որ Պատմահայրը նշելով խոսրովի դեմ վանանդեցիներից ումանց աստատամբության մատին, արտացոլել է IV դարում Փոքր Հայքում ծավալված սոցիալ-աղանդավորական շարժման արձագանքները բոն Հայաստանում: Այդ աստատմքներին էլ նա ավագակներ է համարում, նշում է, որ նրանք չեն ապավինել ոչ տքի, այլ ամրացել են իրենց լեռների անտառներում և Տայոց ապարածների նեղվածքներում ու ավաղակաբար արշավել են հայոց երկու թագավորների սահմանները, աշխարհը խռովել են և անհանգստություն պատճառել: Խոսրովի ապարապետ Սահակ ասպետը նրանցից շատերին կարոտել և շատերին էլ փախցրել է Չորրորդ Հալքի կողմերը: Այնուհետև նշում է, որ նրանք ոչ խաղաղաց երկիրըն են գնացել, հույներին ապավինելով, և ոչ էլ անցել են Արշակ թագավորի մոտ, այլ նման մի քանի ավաղակների, որոնք Չորրորդ Հալքի կողմերում են եղել, դիմել են ասորոց սահմանները ապավինելու: Նկատում է նաև, որ վանանդեցիները ավաղակության գործը կատարել են մեծ ցանկություններ, որ նրանց ախորժելի էր իբրև մի ուղիղ գործ²²⁹:

Կարելի է ենթադրել, որ մեծ ցանկությամբ կատարած և ախորժելի լիակցած «ավաղակության գործը» իբրև ուղիղ գործ, ասլըստամբների ծավալած աղանդավորական քարոզչությունն է եղել լոնդոնում ախորժ վարգերի և քրիստոնեական եկեղեցու: Պատմահայրը չի բացահայտում նրանց «ավաղակության» էությունը, նշում է միայն, որ նրանք աշխարհը խռովել են, և անհանգստություն պատճառել, և նա այլ կերպ էլ չէր կարող վարվել: Բացահայտելով

227 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233:

228 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234:

229 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 215—316:

«ավադակության» էությունը, նա դրանով իսկ, անկախ փրենից, կմասսայականացնե՞ր «ավազակներին» ուղիղ գործը: Նա բավարար-
վել է շարժումը որակելով «ավադակություն» ու դրանով արտահայ-
տել իր վերաբերմունքը:

Ոչ պակաս ատելությամբ է խոսում նա նաև Արևելյան Հայաս-
տանում ծավալված աղանդավորական շարժման մասին: Շարժու-
մը նա «դառն արմատ», «շարություն» է համարում:

Խոսելով Մաշտոցի՝ Հայաստանի մի շարք դավառներում ծա-
վալած գործունեության մասին, նշում է, որ նա Գողթն գավառում
տեղի իշխանի օգնությամբ վերացրել է թաքնված հեթանոսական
աղանդը, որ ծածուկ էր մնացել Տրդատի ժամանակից և Արշակուն-
յաց թագավորության տկարանալու ժամանակ նորից երևան էր
եկել: Նրանց նա «մարմնավոր կերպարանքով դեեր» է համարում:
Այնտեղ աստվածաբան նշաններ են երևացել, ինչպես Գրիգորի ժա-
մանակ, և մարմնավոր կերպարանքով դեերը հալածված գնացել
են Մարաց վոդմերը: Սյոմեիքում էլ Մաշտոցը վաղիսակ իշխանի
օգնությամբ է հաշվեհարդար տեսել այդ «դեերին» հետ²³⁰: Մակայն,
«մարմնավոր կերպարանքով դեերը» ավելի են շատացել ու ան-
հատգատացրել Մաշտոցին: Նա ատիպրված երկրորդ անգամն է գնա-
ցել Գողթն ու մի քանի այլ գավառներ՝ այդ «դեերին» հալածելու
նպատակով: Պատմահայրը, ստիպված, ցավով նշում է, որ հեթա-
նոսական աղանդից մնացած դառն արմատը անիշխանության ժա-
մանակ նորից էր երևան եկել և շատերի մեջ տարածվել: Մաշտոցը
նորից տեղի իշխանի օգնությամբ բնաջինջ էր արել «դառն արմա-
տը»: Իմանալով, որ շարության առաջին տեսուցիչները Բաղասա-
կան կողմերում են, Մաշտոցը գնացել է այնտեղ, շատերին ուղ-
ղությամբ է բերել, և քչերին անդառնալի կերպով հալածել է հոնաց
երկիրը: Նույն նպատակով գնացել է Գարգման, այնտեղի աղան-
դավորներին էլ ուղղությամբ բերել, դրանց թվում և Գարգմանացոց
Խուրս իշխանին, ապա անցել է Գուգարք, որովհետև այնտեղի
Աշուշա բզիշխը նույն գործի համար խնդրել էր նրան գնալու Տա-
շիրք գավառը²³¹:

Պատմահայրը «շատերի մեջ տարածված» այդ աղանդի անու-

230 Տե՛ս Մ. Խոսեանցի, էջ 218:

231 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236:

Այդ շի տալիս, սակայն Շահապիվադի ժողովի կանոններից գիտենք, որ դա ասորական «մծղնյա» (մհաւլյան) աղանդն է, որ V դարում մուտք էր գործել Հայաստան և խիստ վտանգավոր եղել հայոց եկեղեցու համար: Պատմահայրն այդ աղանդը նկատի ունի, երբ գրում է, թե վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց աղիտությունը՝ շափառությունը²³²:

Ողբալով իր ուսուցիչների մահը, նա գրում է, թե այսուհետև ո՞վ պետք է զսպի առողջ վարդապետության հակառակ դուրս եկողների հանդգնությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոփոխում և քաղմախիվ՝ պրքեր, ո՞վ պրքեր է նրանց պապանձեցնի²³³:

Չնայած Շահապիվադի ժողովը շատ խիստ պատիժներ էր սահմանել մծղնյա աղանդավորների նկատմամբ, սակայն ինչպես երևում է, նրանք դոյատևել են և V դարի 70—80-ական թվականներին և մեծ հոգս պատճառել Պատմահայրը:

Պետք է ենթադրել, որ խորհնացին, «Ողբում», «Ներսը կռիվնիր հերձվածոդներից» ասելով նկատի է ունեցել Հայաստանում V դարում ծավալված բորբոքիտների և մծղնյանների շարժումները և ոչ կրոնական պայքարը քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների մեջ, ինչպես կարծում է Ստ. Մալխասյանցը:

Լինելով դարի դավակ և իշխող գաղափարախոսության ներկայացուցիչ, Պատմահայրը բացասաբար է վերաբերվում նաև նրանց նկատմամբ, որոնք ոտնձգություն են կատարում սեփականատիրական իրավունքի նկատմամբ, ժխտում են այն, քարոզում են հավասարության գաղափարը, դրսևորում են դեմոկրատական վարքագիծ: Նրանց ձեռնարկումներն անբարի բարերարություն է համարում: Իր ատելությունը պարսկական զրույցների նկատմամբ հիմնավորելու համար, քերում է սրբաբնիկների նախնիի՝ Ռյուրասպի Աթղահակի մասին զրույցը, որը գտել է քաղդեական մատյանում և գրում է, թե Աթղահակը ոչ այնքան քաջությունը, որքան ճշխությունը և ճարտարությունը իր աղբի ցեղապետությունը վարել էր և կամեցել ցույց տալ, որ ամենքը պետք է ընդհանուր կենցաղ ու-

232 ՏՆ՝ս Մ. Խորենացի, էջ 248:

233 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 250:

աննան, ասել էր, թե ոչ ոք չպետք է սեփական բան ունենա, այլ ամեն ինչ ընդհանուր պետք է լինի: Նրա ամեն մի խոսքը, ամեն մի գործը հայտնի էր, ոչ մի բան ծածուկ չէր մտածել, այլ սրտի բոլոր գաղտնի խորհուրդները լեզվովն արտահայտել էր և սահմանել էր, որ Վարեհամները նրա մոտ ելումուտ անեն փնչպես ցերեկով, այնպես էլ գիշերը: Եվ ավելացնում է. «այս է նրա այսպես կոչված, անբարի բարերարությունը»²³⁴:

Ըստ Խորենացու, Աժդահակը դրանով կամեցել էր «սովորել կատարյալ շարուքյուն», նրա մեջ այդ շարությունը նշույթել էր շարագին:

Պակաս բացասական վերաբերմունք չունի մեր պատմագիրը նաև շահագործման դեմ ըմբոստացողների նկատմամբ: Արշակի կողմից Արշակավան քաղաքի կառուցումը համարելով անմիտ գործ, նա գրում է, թե Արշակն ավելի ևս հանդգնելով մի անմիտ գործ է գործել, չինել է մի դատարկերա-մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի և հրաման տվել, թե ով կարողանա այնտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա դատաստան և փրավունք չի լինելու: Եվ ցավով արձանագրում է, թե անմիջապես բոլոր հովիտը ինչպես ծով լցվել է մարդկանց բազմությամբ, որովհետև ավանդառուներն ու պարտապանները, ծառաներն ու հանցագործները, գողերն ու մարդասպանները, ուրիշների կանանց փախցնողները և ուրիշ նրանց նմանները փախել ապաստանել էին այնտեղ և նրանց դեմ հալց ու դատաստան չէր եղել²³⁵:

Նախարարները բազում անգամ բողոքել են, սակայն Արշակը բանի տեղ չի դրել նրանց բողոքները: Եկեղեցու և հոգևորականության իրավունքները սահմանափակող Արշակի դեմ զայրացած մեր հայրենասեր Պատմահայրը այդ դեպքում չի խորշում նախարարների բողոքը իրեն ասելի Շասրուհին հասցնելու և նրանից օգնություն խնդրելու Պատակարգացին շահերն ու սահմանափակվածությունը այս դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, հարկադրել են մեծ հումանիտատին նահանջ կատարելու իր մարդափրական սկզբունքներից և՛ փոխարեն դատապարտելու նախարարներին, որոնք հարձակվել էին Արշակավանի վրա, սրով վրտորել տղամարդկանց և կանանց: Եվ

234 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 58:

235 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195—196:

կարծեք արդարացնելու համար նրանց աղգաստան այդ վայրագութիւնը գրում է: թե նախարարներն այդ արել են, որովհետեւ կատաղած էին փրենց ծառաների ու հանցավորների դեմ²³⁶:

Ըստ *Խորենացու*, սեփականությունը, ընդհանրապես ժառանգությունը, երգումով արված ուխտի իրավունքով անձեռնմխելի է: Այդ ուխտի իրավունքը պաշտպանելով, աստված վրեժ է լուծել Քամից, որը բռնութեամբ հափշտակել էր Սեմի որդիների և Երկիրը: Երգմամբ տրված ուխտի իրավունքը պաշտպանելով, աստված վրեժ է առել Քամի ցեղից և ժառանգությունը վերադարձրել է Սեմի որդիներին²³⁷, գրում է *Խորենացին*: Նա գտնում է, որ քաղալորների տված պարգևները ետ չեն առնվում, եթե ստացողը հանցանք չի գործում: Խոսքովն իր նամակում՝ ուղղված հունական բաժնի հայ նախարարներին, գրել է. թե կվերադարձնենք ձեր այն ժառանգությունները, որ գրավել ենք արքունիք, բացի նրանցից, որ ժամանց պարգևեցինք, որովհետև քաղալորների պարգևները հետ չեն առնվում, եթե ստացողները հանցանք չեն գործել²³⁸:

Ըստ *Պատմահոր*, ինչպես սեփականությունն է ժառանգաբար անցնում, այնպես և քաղալորական զահր պետք է ժառանգաբար տիրեն: Պատահական չէ, որ նա խոսքով Աղծնյաց Բակուր բղնջի որոշման մասին, գրում է. թե Բակուր մեծ իշխանը տեսնելով, որ Սանատրոսը թագավորել էր Փայտակարանում, նույնը կամեցել էր ինքը անել, սակայն չէր թագավորել, որովհետև Արշակունի չէր²³⁹: Եվ ավելացնում է, թե այդ վարդը սահմանել է Վաղարշակը: Նա միայն իր առաջին որդուն է պահել արքունիքում, իբրև թագավորութեան հաջորդ, մնացածներին ուղարկել է քնակվելու Հաշտենից դավաոր, Վաղարշակի այդ որոշումը այնուհետև մինչև վերջը օրենք էր դարձել Արշակունի թագավորների համար²⁴⁰, նկատում է *Խորենացին*:

Խորենացին Վաղարշակի շատ որդիներ ունենալու հանգամանքով է բացատրել նման որոշման սահմանումը նրա կողմից²⁴¹:

236 Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 196:

237 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

238 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 219—220:

239 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 175:

240 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76:

241 Տե՛ս նույն տեղում:

Արտավազդի թագավորելու կապակցությամբ, սակայն, խորենացին բացահայտում է այդ որոշման իսկական պատճառը: Արտավազդը իր եղբայրներին ու քույրերին փնակեցրել է Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում, նրանց ժառանգություն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական զյուղերը, միաժամանակ սահմանել է, որ նրանք իրավունք չունեն բնակվելու Այրարատում՝ թագավորի բնակության վայրում²⁴²: Ուրեմն նման որոշման պատճառը ոչ թե շատ որդիներ ունենալն էր, այլ փնչպես տեսնում ենք, բացի թագավորի առաջին որդուց, մյուս ժառանգների՝ Այրարատում, ուր բնակվում էր թագավորն իր այդ որդու հետ, բնակություն չհաստատելն էր: Այդպիսի որոշման սահմանումն ապահովում էր գահի ժառանգաբար տիրելու սկզբունքը:

Խոսելով Աբգարի՝ Պարսկաստանում գործերը կարգավորելու մասին, խորենացին ավելի որոշակի է ասում իր կարծիքը՝ գահը ժառանգաբար տիրելու մասին: Աբգարը համոզել էր պարսից թագավոր Արտաշեսի եղբայրներին, որ պետք է թագավորի Արտաշեսն իր որդիներով հանդերձ, երբ նրա ցեղից տղամարդիկ սպառվեն, նոր միայն թագավորությունը կանցնի նրանց²⁴³, և ավելացնում է, թե Արշակունիների մոտ այդ օրենքը խախտողները ենթակա էին մահվան²⁴⁴:

* * *

Խոսելով խորենացու «Պատմության» լեզվի և ոճի մասին, Ստ. Մալխասյանցը գրում է, որ Պատմահոր «լեզուն արվեստական է և բարձր... նա փայլում է ճոխությամբ, բառերի արվեստական, բաց պատշաճ ու ներդաշնակ դասավորությամբ, փանոնավոր քերականությամբ թե՛ ստուգաբանության և թե՛ շարահյուսության մեջ... որ նա լեզվի վարպետ է: Խորենացին պատմելու հատուկ ձև ունի, շարունակ խոսում է Սահակ Բագրատունու և ընդհանրապես ընթերցողի հետ, միշտ ընթերցողի աչքի առաջն է: Ոճը գեղարվեստական լինելով հանդերձ, նաև լիմաստալից է, ամեն մի բառ մտածված է, ավելորդ խոսքեր չկան նրա մեջ»²⁴⁵:

²⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

²⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96:

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 192:

²⁴⁵ Ստ. Մալխասյանց, Ներածություն, էջ LIX:

Մ. Աբեղյանն էլ նկատում է, որ Պատմահոր ոճը բազմազան է. վարպետ է արտահայտության ձևի, որ նրա գրվածքի մեջ բովանդակությունը և ձևը պատշաճում են իրար կամ ձևը հետևում է բովանդակությանը²⁴⁶:

Խորենացին գեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետ է:

Խորենացին հայկական երկնականարի տակ ծնված Հերոդոտն է. եթե վերջինս ճանաչվում է վերև հռենական պատմագրության պատմահայր, ապա Խորենացին էլ իրավամբ հանդիսանում է հայ պատմագրության պատմահայրը:

Խորենացին առաջինն էր, որ տվեց հայ ժողովրդի պատմությունը նրա կազմավորման օրվանից մինչև 440 թվականը: Ստ. Մալխասյանի Վեպար խոսքերով ասած դա «ի չգոյ է ի գոյ ածել էր մի ազգի անցյալը, սա մի ծննդյան վկայական էր մեր ազգի համար, որ մինչև այդ ժամանակը չգիտեր, թե ո՞վ է ինքը, և ի՞նչ ծագում ունի: Կասեի՞նք հայ ազգի սկզբնավորությունը Ս. Գրգի հետ, ծագեցնելով հայերին Հաբեթի ցեղից՝ նա հայ ազգի համար ստեղծեց պատվավոր տեղ մյուս հին ազգերի շարքում: ...Ինչպես մի թռչուն աչս ու այնտեղից հավաքելով մի ծեղ, մի տերև, մի սեղ, մի փետուր, միակ իր կտուցի օգնությամբ հյուսում է բույն ձագուկների համար, այնպես էլ Խորենացին դանադան կցկտուր, անվասյ, ավելի կամ պակաս հավանական տեղեկություններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր հմտության ու տաղանդի շնորհիվ կցկցել, միացրել, հարմարեցրել է իրար այդ նյութերը և ստեղծել է իր հոյակապ պատմագրական շենքն իր ազգի համար»²⁴⁷:

Ճիշտ է նկատում Մ. Մկրյանը, որ հաշվի առնելով ժամանակի արատաւական գիտության դարգացման մակարդակը, Խորենացու այդ քայլը չափազանց մեծ խելավսություն էր²⁴⁸:

Ամբողջ միջնադարում հայ պատմագիրներին և ոչ մեկը հայ ժողովրդի ամբողջական պատմություն գրելու փորձ չի կատարել, նրանք բոլորն էլ Հայաստանի հեռավոր անցյալի պատմության միակ վտահելի աղբյուրը համարել են Պատմահոր երկը և այն

²⁴⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 283:

²⁴⁷ Ստ. Մալխասյան, Ներածություն, էջ XLVIII—XLIX:

²⁴⁸ Տե՛ս Մ. Մկրյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

համառոտել կամ քաղվածաբար բերել են իրենց աշխատություններում: Հայ իրականության հետագա դարերը երկրորդ խորենացի շտաբներն: Պատմահոր «Հայոց պատմությունը» V դարի հայ մտավոր կյանքի բացառիկ երևույթներից էր:

Հանճարեղ խորենացին, ինչպես դիպուկ նկատում է Գ. Սարգսյանը, ձգտել է պատմության ուժով հաղթահարել իր ապրած օրերի դառն իրականությունը, հակադրել նրան ներդաշնակ ու պանծալի անցյալը, այն օրինակ ծառայեցնել ներկային, ներկայի բախտը տնօրինողներին և իրեն՝ ժողովրդին, քաղաքացիականության դաս տալ նրանց:

«Հայոց պատմությունը» իր ծննդյան օրվանից դարեր շարունակ բանել ու գործել է գերագույն արդյունքով, կրթել է հայ հասարակության շատ ու շատ սերունդներ, կազմակերպել նրա մտավորականության գիտա-քաղաքական միտքը, քաջության ու մարդկային բազում բարեմասնությունների օրինակներ ցուցադրել դժվարին ճանապարհ կտրող ժողովրդին: Շարունակելով իր միտքը Գ. Սարգսյանը գրում է թե. նոր ժամանակներում խորենացու «Պատմությունը» դարձել է համաշխարհային բանասիրության ուսումնասիրման առարկա: Նման լայն ճանաչման ու հետաքրքրության պատճառներից մեկն էլ այն է, որ Պատմահայրը հայ ժողովրդի պատմությունը դիտել է ոչ թե վերջնամիտի ու մեկրոստի, այլ համաշխարհային պատմության շրջանակներում: Նրա տեսադաշտի մեջ էր ժամանակի ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը՝ Բրիտանիայից մինչև հեռավոր Չինաստանը: Խորենացին շարադրել է Հայաստանի պատմությունը մերձակա և նրա հետ առնչվող բոլոր մյուս երկրների պատմության հիմնադարձ վաղեմի ուղիքով: Ուստի նա առավել կամ ավել արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում այդ երկրների ժողովուրդների մասին, որով և դառնում է այդ երկրների պատմության ակզենաղբյուրներից մեկը:

Կամ է ասված. «Նա արժվի նման ճախրում էր բարձունքներում և իր խորաթափանց հայացքով ընդգրկում ամբողջ աշխարհը: Եվ ահա հենց այս է հնարավորություն տվել նրան, խորապես ըմբռնել սեփական ժողովրդի տեղն ու դերը և առաջ նրա վեհ ու անմահ բնութագիրը: «...Թէպետ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար և ընդ այլով յոյժ անդամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բազում գործք արու-

թեան գտանին դորձեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի դրոց յիշատակի...»: Այդօրինակ սխրագործություններից մեկն է ահա և իր՝ Խորենացու, «Հայոց պատմությունը»²⁴⁹, ձիշտ ընդգծում է Գ. Սարգսյանը:

Միանգամայն իրավացի է հայ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը, երբ գրում է, «որպէս պատմագիր... Միմիայն մի մարդ կա, որ կարող է Փարսեցուց առնել նրա առաջնությունը, և այդ մարդն է՝ անզուգական Մովսէս Խորենացին»²⁵⁰:

249 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, *Մովսէս Խորենացին և նրա «Հայոց պատմությունը»*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, հ. 2, էջ 59—60:

250 Մ. Նալբանդյան, *Ղազար Փարսեցու գրած թուղթը*, ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 47:

ԵՂԻՇԵՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՎԱՍՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ» ԵՐԿՐ

Օտար նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսամարտերի փայլուն վեջերից է 450—451 թվականների ժողովրդա-ազատագրական պատերազմը, որի պատմությունն առաջին անգամ գրել է Մ դարի հայ պատմագիրների համատեղության ներկայացուցիչ, մեսրոպատառ խոսքի անդուգական վարպետ Եղիշե վարդապետն իր «Վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին» ձեռնարկում: Դրանով իսկ, ինչպես դիպուկ նկատում է Մ. Աբեղյանը, նա անմահացրել է փրկեն և իր գովերգած եղելությունը¹:

Եղիշե պատմագրի մատին էլ ցավոք, կենսագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ըստ հին ավանդության նա լեղել է սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի զինվորն ու քարտուղարը, ակնատես է եղել նկարագրվող դեպքերին²: Նշված պատերազմից հետո թողել է զինվորական ծառայությունը, դարձել կրոնավոր—միաջնակյաց Մոկաց աշխարհում, որտեղ և գրել է իր պատմական այս ձեռքը և ուրիշ աշխատություններ: Նորից, ըստ ավանդության, Եղիշեն վախճանվել է Ռշտունիքում և մինչև վերջերս այնտեղ ցույց է տրվում նրա գերեզմանն իբրև ուխտատեղի³:

Եղիշեի կենսագրության միակ հավաստի աղբյուրը նրա իսկ աշխատությունն է: Իր պատմության մեջ հեղինակը մի քանի անգամ որոշակի նշում է, որ ինքն ակտիվորեն է եղել նկարագրվող իրադարձություններին: Երկի աղբյուրում հենց ասում է. «Ահա ոչ ըստ

1 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 292:

2 Տե՛ս Պատմություն սրբոյն Եղիշեի վարդապետի, Սուրբեր Հայկականք, ԺԱ, էջ 39—45:

3 Տե՛ս նույն տեղում:

կամաց արտոսրալիւր ողբովք ճառագայթեմք բազում հարուածան,
յորում պատահեցաք և մեք իսկ ականատես լինելով»⁴: Եվ ապա
խոսելով քուշանների դեմ Հաղկերտի մղած պատերազմի մասին,
որին մասնակցել է նաև հայկական քանակը, որի կազմում և մեր
պատմիչը, գրում է, որ փնքը ոչ թե «բամբասասեր մտքով, այլ
հշմարտությամբ պատմելուց շի դադարի, որ ոչ կարծիքներով է
վեր թռել և ոչ էլ լուրերից արթնացել, այլ ինքն անձամբ հուշն տե-
ղում պատահել է և տեսել ու լսել (Հաղկերտի) հանդգնաբար խո-
սելու ձայնը»⁵: Կան և ուրիշ ակնարկներ, որոնք վկայում են
պատմիչի՝ նկարագրված դեպքերին ժամանակակից լինելու մասին:

Ավանդության համաձայն «Վասն Հայոց պատերազմին» ոս-
կեղեն մատյանի հեղինակը եղել է վարդապետ, Սահակ Պարթևի և
Մեսրոպ Մաշտոցի կրտսերագույն աշակերտներից: Նրան էլ բախտ
է լինակվել աշակերտների երկրորդ խմբի հետ շուրջ 434 թ. զնալ
Ալեքսանդրիա՝ դիտության մեջ կատարելագործվելու նպատակով:
Մովսես Խորենացու վկայությամբ, որը նույն խմբումն էր, Ալեք-
սանդրիայում մի քանի տարի մնալուց հետո, ցանկացել են զնալ
Հռոմաստան, սակայն հողմը նրանց նետել է Հռոմ: Այնտեղ կարճ
ժամանակ մնալուց հետո Աթենքի և Կոստանդնուպոլսի վրայով վե-
րադարձել են հայրենիք: Սահակը և Մաշտոցը արդեն կնքել էին
փրենց մահկանացուները, ուստի նրանց վերադարձը պետք է տեղի
ունեցած լիներ 440 կամ 441 թվականին: Եթե ենթադրենք, որ
Եղիշեն Ալեքսանդրիա զնալու ժամանակ արդեն 24—25 տարեկան
է եղել, ապա ծննդյան հավանական թիվը պետք է դնել 410—415
թվականների սահմաններում: Մահվան թվականը նույնպես հայտ-
նի չէ, Ե. Տեր-Մինասյանը ենթադրում է՝ 470—475 թվականների
միջև, կյանքի մոտավոր տևողությունը հաշվելով 60 տարի⁶:

Տասնիներորդ դարի երկրորդ կեսի վերջին տասնամյակում
բանասերներին Եղիշե պատմիչն էլ հետաքրքրեց, նրան էլ տեղա-

⁴ Եղիշի Պատմութիւն Վարդանանց, Տփլիս, 1879, էջ 5:

⁵ Տե՛ս Եղիշի Վարդանանց պատմությունը, Թարգմանությամբ և ծանոթու-
թյուններով, պրոֆ. գ-ր Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1958, էջ 21:

⁶ Տե՛ս Եղիշի Վարդանանց պատմությունը Թարգմանությամբ, ներածական
ուումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946,
էջ 7—10, Մ. Աբեղյանի նշվ. աշխատությունը, էջ 291—294, Կ. Քիլպարյան,
Պատմ. հայ. գրակ., հատ. Ա, Վենետիկ, 144, էջ 123—129:

հան արեցին, կասկածի տակ առան նրա հեղինակությունը և այլն: Գրվեցին հատուկ հոգվածներ, անդամ մենագրություններ, բանասիրական բնույթի:

Նկատենք, սակայն, որ Ե. Տեր-Մինասյանը և Մ. Աբեղյանը համոզվել ձևով ցույց են տվել, որ Եղիշեի նկատմամբ քննադատությունները անհիմն են, ոչ գիտական, բռնապետսիկ, փաստարկու՝ մները վայելքներու են ու վարկապարզի:

Եղիշեից մեզ հասած աշխատություններից ամենաարժեքավորը նրա պատմական երկն է, որն իրավամբ որակվել է իբրև ոսկե մատյան: Այն բնագրերում է 36 տարվա պատմություն (428—464/5 թթ.): Երկի բնագիրը կրել է «Վասն Հայոց պատերազմին» խորագիրը «Վարդանանց» բառը Մ. Աբեղյանի ենթադրությամբ, հետագայում են ավելացրել Վարդանի ավելի մեծաբելու նպատակով: Պատմագրի մյուս աշխատությունները մեկնողական են:

Եղիշեն իր երկը գրել է ոմն Մամիկոնյան Դավիթ երեցի հանձնարարությամբ: Ըստ Եղիշեի, այդ երեցը ժամանակի դիտուն մարդկանցից է եղել: Դիմելով Դավթին, Եղիշեն գրել է, իջե. «Իսկ դու, ով մեծդ աստվածային գիտության մեջ, ինչու արդյոք (ինձ) հրամայեցիր, քանի որ ինքդ կարող էիր հրամաններ ընդունել ավելի լավերը (գրելու) համար: Ինչպես թվում է ինձ և քեզ և իմաստասիրությամբ պարսպած մարդկանց՝ այս բանը երկնավոր տիրոնշան է և ոչ թե երկրավոր փառասիրության»⁸: Մեր կողմից ընդգծված բառերից Մ. Աբեղյանը ենթադրում է, որ Եղիշեն էլ է պարսպել փառասիրությամբ, դիտություններով և ժամանակի դիտուններից մեկն է եղել, դրա համար էլ «վարդապետ» տիտղոս է ստացել:

«Վասն Հայոց պատերազմին» երկը բաղկացած է ութ գլուխներից և շատ փոքր ընծայականից, ուր թվարկված են յոթ գլուխների վերնագրերը: Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ 8-րդ գլուխը շարադրված է ընծայականը գրելուց հետո⁹: Ե. Տեր-Մինասյանը Եղիշեի գիտա-համեմատական քննադրի հրատարակման ժամանակ հինգերորդ և վեցերորդ գլուխները միացրել և դարձրել է 7 գլուխ:

7 ՏՆ՝ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 297:

8 ՏՆ՝ Նղիշե, 1958, էջ 9—10:

9 ՏՆ՝ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 298:

Մ. Աբեղյանը և Ե. Տեր-Մինասյանը միանգամայն ճիշտ նկատում են, որ Եղիշեի երկը ամենից առաջ հայոց պատերազմի պատմությունն է, սխալվում են նրանք, որոնք այն սոսկ դյուցազնական վիպասանություն են համարում: Այն մի ամբողջություն կազմող քնարական վիպասանություն է, բանաստեղծական պատմություն¹⁰:

Պատմագիր Եղիշեն խոր գիտակցել է իր ստանձնած գործի կարևորությունը և իսկական պատմաբանին հատուկ հմտությամբ իրականացրել է այն: Թերևս նա հայ պատմագիրներեւելից առաջիններից մեկն էր, քո նպատակ է դրել որոշակի տալու, բացահայտելու իրեն հետաքրքրող անցքերի պատճառները, զարգացումը և հետևանքները: Նա գրում է, թե կարգով գրել է և մանրամասն շարադրել սկիզբը, միջին (ժամանակը) և ավարտը¹¹:

Եղիշեն գործի խոր իմացությամբ բացահայտում է հայոց պատերազմի տնտեսական-բաղադրական ու կրոնական պատճառները:

Հնդհանրապես Եղիշեն նախքան կոնկրետ իրադարձության մասին գրելը, որոշ պատկերացում է տալիս դարաշրջանի քաղաքական ընդհանուր վիճակի, երբեմն և միջազգային դրություն մասին: Նա պատմական անձերի փոխհարաբերությունները, կրքերը չի դնում իրադարձությունների հիմքում: Նա բացահայտում է պատմական իրական հանգամանքները և այդ հանգամանքներում առանձին գործիչների քաղաքական կողմնորոշման էությունը, դրանով իսկ պահպանելով պատմականությունը¹²:

Պատմագիրը հանգամանորեն նկարագրում է Հայաստանում սլարսկական արքունիքի վարած տնտեսական ու ռազմական քաղաքականությունը և դրա կործանարար հետևանքները: Նա խոր փիտակցել է այդ քաղաքականության իմաստն ու հեռուն գնացող նպատակները:

Խոսելով Պարսկաստանի թշնամի երկրների դեմ պատերազմ մղելու պատրվակով նախարարներին իրենց ղինական ուժերով Հայաստանից դուրս տանելու մասին, Եղիշեն դառնությունով գրում է, թե նրանց արտաքին տեսքը շատ ողորմելի էր օտարություն մեջ:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 303 և Ե. Տեր-Մինասյան, նշվ. ներածականը, էջ 14:

¹¹ Տե՛ս Եղիշե, էջ 9:

¹² М. Мкрян, Мовсес Хоренаци, Ереван, 1969, стр. 67.

Այդպիսի պատվական զինվորությունը հասել էր շարաշուփ և անաբգ իննակի, և հայրենի ազատությունը շարաշար կերպով գտնվում էր մարդախոշոր փռնավորի ծառայության մեջ, որը արյունահեղությամբ հեթանոսների օրենքներից էլ պերազանցում էր¹³:

Եղիշեն ընդգծում է, թե ահա ինչպես էին իրականացնում պարսիկներն իրենց հետապնդած ռազմական միջոցառումը:

Ըստ պատմագրի, նրանց հաջորդ միջոցառումը հետապնդել էր ֆինանսա-տնտեսական նպատակ: Նա դայրույթով նկատում է, որ բացի այս ամենից՝ պարսից թագավորը մի այլ շարություն էլ նյութեց: Իր հավատարիմ ծառաներից մեկին, որի անունը Դենշապուհ էր, գործով ուղարկեց Հայաստան: Նա խաղաղասեր կեղծավորության մեջ երկրում աշխարհագիր անցկացրեց, իբր թե հարկերը ներելու և այրուձիու ծանրությունը թեթևացնելու նպատակով: Սակայն ներքուստ երևում էին նրա շարագույն դիտավորությունները:

Այդ շար դիտավորություններն, ըստ Եղիշեի հետևյալներն էին. նախ՝ եկեղեցիին հարկատու դարձնել: Երկրորդ, վանքերում բնակված միաջնակյացներից էլ հարկ պահանջել: Երրորդ, երկրի հարկն ավելի ծանրացնել: Չորրորդ, նախարարներին բանաարկովյալ մեղադրանքներով միմյանց դեմ և ամեն տան մեջ խռովություն գցել: Եվ այս ամենը անում էր, ասում է Եղիշեն, որպեսզի քաղաքի միաբանությունը, եկեղեցու ուխտը ցրի, միաջնակյացներին ստիպեն, շինականներին տկարացնի և չափազանց աղքատության պատճառով՝ ահամա ընդունել տա մազդեական կրոնը¹⁴:

Պատմագիրը ասկայն գտել է, որ ամենից վատքաբը հինգերորդ միջոցառումն էր՝ Դենշապուհը հայոց հաղարապետ Վահան Ամատունու դեմ գրգռելով՝ ապստամբություն հարուցեց, նրան պաշտոնից հեռացրեց, փոխարեն մի պարսիկ նշանակեց և մի մոդպետի էլ մեր աշխարհին դատավոր կարգեց, որպեսզի եկեղեցու փառքը նսեմացնի¹⁵:

Նա գիտակցել է, որ այդ արդեն իր հայրենիքի ներքին խնդրավարության ոտնահարում էր ու վերացում: Սակայն դարի զավակ

13 Տե՛ս Եղիշե, էջ 26:

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

շերմեռանդ քրիստոնյա պատմադիրը, կարծես կոչ է արել ժամանակակիցներին՝ կրել ամենածանր զրկանքները, եթե բռնակալները չեն վտանգում իրենց դավանանքը: Բնութեւ այս բոլոր գործերը դժեղակ էին, գրում է նա, բայց դեռ ոչ ոք հայտնի կերպով ձեռք չէր տվել եկեղեցուն, այդ պատճառով էլ ոչ ոք նրան չընդդիմացավ, թեև հարկերը ծանր էին¹⁶: Դիմադրել, պայքարել պետք է այն դեպքում, երբ վտանգվում է ժողովրդի հայրենի դավանանքը: Նման հարցադրումը թելադրված էր ժամանակի պահանջով: Եւ Նղիշեն փմացել է, որ երևույթները, հարցադրումները, գաղափարները թելադրվում են ժամանակի պահանջով:

Խոսելով Իսրայելի Դավիթ թագավորի մասին, նա գրում է, թե Դավիթը զորքը փրկել էր մահվանից ու ժողովրդին՝ գերությունից, և եղել Իսրայելի թագավորների անդրանիկն ու աստծու որդու հայր կոչվել: Ասպա ընդգծում է, որ նա (այդպես) կոչվել է ժամանակի պետքի համար¹⁷:

Իր հարեւիքի տոկոսնությունն ու պատենցիալ ուժը շնչտելու նպատակով, նա տալիս է Դեռչապուհի կողմից անցկացրած աշխարհագրի ծանր հետեւանքները: Գրում է, թե որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան առնել, կրկնապատիկն էին վերցնում: Ոչ մեկը չի կարող սրտմեկ, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի ու անտառների վրա: Դրանք վերցնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավագակարսւր հալիշտակելով: Եւ ասպա ընդգծում է, թե անգամ իրենք էլ՝ պարսիկները, մեծապես զարմանում էին թե մի տեղից ո՞ր այսքան գանձ է դուրս գալիս, է՛լ ինչպես է չեն մնում այդ աշխարհը¹⁸:

Նղիշեն հաստատում է Բուղանդի և Խորենացու այն վկայությունը, որ հայրենիքին վտանգ ապառնալու օրերին հայ ժողովուրդը համախմբվում էր, լարում փր ուժերը և մեկ մարդու նման տիմակայում թշնամուն, թշնամու դեմ կռիվը վերաճում էր ժողովրդաստղատադրական հզոր շարժման: Սակայն ի տարբերություն Բուղանդի, որը թշնամիների դեմ հայ ժողովրդի հաղթանակները վե-

16 Տե՛ս նույն տեղում:

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99:

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

րազրում է Մամիկոնյան դուցազններին ու բանակին, Եղիշեն չի իղեակականացնում իր գործիչներին, հայերի հաղթանակները վերագրում է ամբողջ ժողովրդին, մեծ տեղ է տալիս ռամիկներին ու շինականներին և հատկապես կանանց: Ընդհանրապես, Եղիշեն, հակառակ Փավստոս Բուզանդի, իր հերոսներին չի էլ դուցազնացնում, բավարարվում է միայն բնորոշ մակդիրներով, ինչպես օրինակ՝ քաջն Վարդան, առաքինի զորավար, մեծն Վարդան, կորովին Վարդան և այլն: Նրա հերոսն ամբողջ ժողովուրդն է:

Եղիշեն առանձնապես հիացմունքով է խոսում պատերազմում զոհվածների, ինչպես նաև պատերազմից հետո բանտարկված նախարարների կանանց մասին: Գեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետությամբ նկարագրում է նրանց տառն ու անտառների միջև, միաժամանակ շեշտում, որ նրանք կորցնելով ամեն ինչ, մոռացության են տվել իրենց միարթամ ու միառակոր անցյալը, հերոսաբար՝ մաքառել են դժարությունների դեմ: Փափկասուն կանայք մոռացել են իրենց կանացի տկարությունը, և առաքինի տղամարդիկ դարձել պատերազմի մեջ¹⁹:

Փափկասուն կանանց նվիրված այդ հատվածը, որով ավարտվում է Եղիշեի երկը, լրանատեղծական հիասքանչ ստեղծագործություն է: Մ. Աբեղյանն փրավացիորեն նշում է, որ համաշխարհային գրականության մեջ քիչ կան նման չգերազանցված նկարագրություններ: Այն աչսօր էլ հիացմունք է առաջացնում ընթերցողի մեջ: Իրավամբ Եղիշեի պատմության շատ բանատեղծական քնարական հատվածներ պետք է դրվեն համաշխարհային գրականության տսկի ֆոնդում, որպես գեղարվեստական չգերազանցված դրհարներ:

Ականավոր հայագետ Հ. Մարկվարտը գրել է. «Միջնադարյան ո՛ր ժողովուրդը կկարողանա պարծենալ, մեծ երբեկից է կարողացել է փրանիական լեզվով, կամ թեկուզ միայն քախտավոր լատիներենով, հրապարակ հանել Վարդանի և իր ընկերների դուցազնամարտի այնպիսի մի նկարագրություն, ինչպիսին է Եղիշե վարդապետի նկարագրածը»²⁰:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 177—180:

²⁰ Հ. Մարկվարտ, Հայոց այրուքների ծագումը և սբ. Մաշտոցի կենսագրությունը, տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 127:

Խորաթափանց քաղաքականագետ Նդիշեն հանդամանորեն բացահայտում է դեպքերի, իրադարձությունների ներքին կապը, պարսկական արժույթի ձեռնարկած միջոցառումների ներքին ու արտաքին նախադրյալները: Ահա թե, որոնք էին, ըստ Նդիշենի՝ Հադկերտի սանձարձակ վարքագիծը խթանող հանդամանքները:

Մերձավոր Արևելքում քաղաքական դրույթունը նպատատալոր էր Պարսկաստանի համար: Կայսրությունը չէր խախտում Պարսկաստանի հետ կնքած դաշինքը, հոները դադարել էին Ճորա պահակն անցնելուց, երկիրն ամեն կողմից խաղաղության մեջ էր ապրում: Հադկերտ II-ը հոների թագավորին էլ նեղն էր լծել, ավերելով նրա շատ դավառներ: Օգտվելով ստեղծված բարեհաջող վիճակից Հադկերտը հրամայում է հափշտակել Պարսից աշխարհում գտնվող քրիստոնյաների ամբողջ ունեցվածքը²¹: Դեպքերը ղարդանում են, սխալմիջն ասում է, որովհետև որտեղից քիչ վատակած ունեի, այնտեղից լիովին ապահովվել էր, այդ պատճառով էլ քրիստոնյաներից շատերին դավանափոխ արեց, մեկին սպառնալի խոսքերով, մյուսին շղթաներով ու տանջանքներով, երրորդին շարաշար մահով սպառնալով: Հափշտակում էր նրանց ստացվածքն ու կալվածները և մեծ անարդանքով տանջում էր թուրքին²²:

Բռնակալի հաջորդ վճռական քայլը՝ դավանափոխություն մասին հրովարտակ-պահանջադրի առաքումն էր Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների ավագանիներին: Այն մեծ դայրույթ է առաջացնում Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում: Հայ հոգևորականությունը միաբան և միահավան, միահամուռ հավաքվում են թագավորանիստ վայր Արտաշատում՝ մեծամեծ նախարարների և Հայոց աշխարհի ամբողջ բաղմության հավանության մեջ պատասխան նամակ են դրոմ, ուր հիմնավորում են իրենց դավանանքի հիմնական դրույթները, ցույց տալիս նրա առավելությունները և պարտիկների պաշտամունքի անհեթեթությունները: Նրանք հաստատակամորեն շեշտում են, որ իրենց «ո՛չ ոք չի կարող դավաճափոխ անել, ո՛չ հրեշտակները, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ այլ դառն հարված: Որ իրենց հավատի ուխտը աստծու հետ է անլուծելի կերպով, որ անհնար է փանդել ու հեռանալ ո՛չ

21 Տե՛ս Նդիշեն, էջ 18:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

այժմ և ո՛չ հետո, ո՛չ հավիտյանս և ո՛չ էլ հավիտենից հավիտյանս»²³։

Պատմիչն ընդգծում է, որ ամբողջ բազմությունը, մեծերից մինչև փոքրերը, միաբանվեցին, երգվեցին կյանքով ու մահով հաստատ մնալ իրենց որոշման մեջ²⁴։

Ստանալով մերժման մասին նամակը, պարսից արքունիքը հայ սուլանի նախարարներին շտապ Տիգրոն Վեյսունի և մահի սարսափի տակ՝ ստիպում է դավանափոխ լինել։ Նրանք հարկադրված առերես կառարում են պահանջը և մեծ թվով մոգերի հետ վերադառնում հայրենիք։ Նախկողոսները, երբ լուր են ստանում մոգերի դաշու մասին, անմիջապես ցրվում են ամեն մեկն իր թեմը, քորեպիսկոպոսներ են ուղարկում գյուղերն ու ագարակները և լեռնային գավառների բազմաթիվ ամբոցները։ Նրանք տաքի են հանում մեծ բաղնիքներ, այր և կին, շինական և ագաս, քահանա և միայնակյաց, խրատում են, ամրապնդում և բոլորին «Քրիստոսի զինվոր» են դարձնում։ Որոշում են՝ հաբազատ եղբոր ձեռքը բռնաբերել և մերձավորի դեմ, որ դուրս է եկել աստծու պատվիրանի ուխտից, հայրը շխնայի որդուն, և որդին շահնաթի հոր պատվից։ Կինը կռվի իր ամուսնու դեմ, և ծառան դիմադրի իր տիրոջը։ Ասկա բոլորն էլ զինվում են ու դուրս գալիս՝ սաղավարդները զլխներին, սրերը մեջքներին և վահանները ձեռքներին, ոչ միայն քաջ տղամարդիկ, այլև արիատիրտ կանայք, հալարտությամբ ընդգծում է պատմիչը²⁵։ Նա հակառակ աստծու պատվիրանին՝ ծառաներին հնազանդ լինել տեբերին, հայրենիքին և դավանանքին ըստ պառնացող վտանգի ժամանակ, ծառաներին վռն է անում ծառանալ ուխտադրուժ տեբերի դեմ։ Նախարարները մոգերի հետ ժամանում են Անգղ գյուղաքաղաքը, այնտեղ էր արդեն գտնվում Ղևոնդ երեցն իր բաղնաթիվ ուխտակիցների հետ։ Երբ մոգպետը մի կիրակի օր մեծ ուժով փնտում է եկեղեցու դռները քանդելու, Ղևոնդը չի սպասում բոլոր եպիսկոպոսներին, այլ շտապում է, մեծ աղմուկ ու տազնապ է առաջացնում զորքերի և մոգերի մեջ, դադանակներով հարձակվում են, ջարդում մոգպետի ու մոգերի գլուխները, բոլորին

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 40—41։

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55։

25 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55։

փախցնում իրենց կացարանները: Այդ խռովահույզ տաճնապից հետո, ասում է Եղիշեն, Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից տղամարդկանց ու կանանց մեծ քաղմություն է հասնում այնտեղ: Պատմիչը նշում է, որ պետք էր տեսնել, թե ինչպիսի աղետալի իրարանցում էր ընկել, ոմանք աղբյուրի պես հորդ արտասվում էին, ուրիշները քարձր ճշալով կարծես թե երկինքն էին դողացնում, փակ կեսն էլ խիզախելով ու դեպի գնդը վազելով՝ նախընտրել էին մեռնել, քան թե ապրել: Հավաքվածները սարսափի մեջ էին գցել մոգերին²⁶:

Սկսվում է համաժողովրդակալն մեծ ապստամբությունը: Պատահական չէ, որ Եղիշեն իր լերկն անվանել է «Հայոց պատերազմ» և ոչ «Վարդանանց» կամ «Կրոնական»:

Հայաստանում դեպքերը քանի գնում ավելի են զարգանում ու խորանում:

Վարդան Մամիկոնյանի ղեխավորությամբ 451 թվականի մայիսի 26-ին հայերը Ավարայրի դաշտում մեկ ամբողջ օր ճակատամարտ են տալիս մի քանի տնգամ թվական ղերակշռություն ռանցող ու շատ լավ լինված լեռնամու բանակին: Թշնամին տալիս է 3544, փակ հայերը՝ 1036 զոհ: Ահա թե ինչպես է նկարագրում տսվեղեն մատյանի հեղինակը այդ ճակատամարտը, որին մասնակցել ու ականատես է եղել ինքը: Երկու կողմերն էլ սրտմտովյամբ ու մեծ քարկույթամբ զայրացան և զազանացած զորությամբ միմյանց վրա հարձակվեցին, երկու կողմերի աղմուկն ու աղաղակը ճալթում էր ինչպես փրար խառնված ամպերի միջից, և ձայների զղրղյունը շարժում էր լեռների քարանձավները: Բազմաթիվ սաղավարտներն ու զրահապատված զորականների ղենքերը փայլում էին ինչպես արևի ճառագայթների շողեր: Նաև բազմաթիվ սուսերների շողալույց և քաղմսոխառն նիզակների ճոճվելուց կարծես ահագին կրակ էր թափվում երկնքից: Վահանավորների թնդյոճն ու աղեղների լարերի ճալթյունն առհասարակ խլացնում էին բոլորի ականջները: Պատմիչն ընդգծում է, թե այնտեղ պետք էր տեսնել նիզակների կոտրատումն ու աղեղների խորտակումը: Ընկածների դիակներն այնպես խիտ էին ու իրար մոտ թափված, ինչպես անտառի կտրտված փայտերը: Հերոսի մահով զոհվում ևն շատերը, դրանց թվում և հայոց սպարապետ՝ քաջն Վարդան Մամիկոնյանը:

²⁶ Տե՛ս Եղիշեն, էջ 55—56:

Ըստ Եղիշեի՝ ճակատամարտում «ոչ եթէ կողմ էր, որ յաղ-
րեաց, և կողմ էր, որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկո-
ւին կողմանմէն ի պարտութիւն մատնեցան»²⁷:

Եղիշեն ընդգծում է, որ պարսիկները ապստամբությունը չեն
կարողանում ճնշել: Վախենալով հետագա բարդություններից, Հադ-
կերտը հարկադրված փոխում է փր Քաղաքականությունը, դիմում
է զիջումների: Այսպիսով, փրականում հայերի ժողովրդա-ազատա-
զրական ապստամբությունը հաղթանակով է պսակվում:

Այդ հաղթանակի արդյունքները հրճվանքով ու գոհունակու-
թյամբ է արձանագրում հայրենասեր մեր սրբաւմիտը: Նշում է, որ
նոր նշանակված մարզպանը հրամայում է սիրով նվաճել Հայաս-
տանը, քանի որ հայոց նստաբարոններից շատերը դեռևս ուժով գրա-
ված էին պահում երկրի ամուր տեղերը, և նա դեռևս ևրկյուղի մեջ
էր և աչդ պատճառով էլ հենց փնքն էր շրջում, հավաքում ու վերա-
շինում հաստատ խոստումներով: Եսթակոսրոններին հրամայն էր
տվել, որ ամեն մեկն իր իշխանությունն ստանձնի և նախկին սո-
վորության համաձայն ազատ կերպով պաշտոն կատարի և ազատ,
համարձակ հրապարակ դուրս գա: Մինչև փակ պարթևների էր ար-
ժանացրել նրանց: Ավելի, որովհետև զորականները ավերել էին
շատ պալատներ, նա հրամայել էր երկրի հարկերը ներել, աթոռնի
արյուճին էլ միառժամանակ թիթեացնել, փախած միայնակյաց-
ներին էլ թույլ էր տվել վերադառնալ իրենց տեղերը: Մարզպանը
ասել էր, որ աստվածապաշտության թուր կարգերը կատարեն
այնպես, ինչպես նախնիների օրով էր: Երկրից հեռացածները վե-
րադարձել են հայրենիք և տեղ դարձել իրենց ունեցվածքին:

Ըստ Եղիշեի, ամենամեծ բանն այն էր, որ եթե որեէ մեկը
բռնությամբ էր պարտից լրոնը ընդունել՝ մարզպանը արթունքից
հրովարտակներ էր ուղարկել՝ նորից քրիստոնյա դառնալու մասին:
Արթունքում էլ Հազկերտն ասել էր թողորին, թե՛ ուղքեր սիրով չեն
քնդունում իրենց կրոնը, այդպիսիների վրա աստվածներն էլ են
զայրանում: Եվ հրամայել էր՝ ամեն մարդու թողնել փր կամքի հա-
մաձայն վարվելու, ով ինչ կամենում է, թող այն պաշտի, բոլորն
էլ փր ծառաներն են:

Եղիշեն ասում է թե անգամ այն նստաբարոնները, որոնք գրտ-

²⁷ Եղիշեի պատմութիւն Վարդանանց, Տիփլիս, 1879, էջ 177:

նըվում էին երկրի ամբողջություններում կամ հեռավոր օտարություն մեջ, երբ տեսան հայրենիքի շենանալը, մանավանդ եկեղեցու ապահովությունը, ասիտ առան և համարձակվեցին ներկայանալ թագավորին:

Արքունիքում դործի քննությունից հետո հանցավոր էին ճանաչվել ուրացողները Վասակի գլխավորությամբ²⁸:

Որն էր Հաղկերտի քաղաքականության նման արմատական փոփոխության պատճառը: Եղիշեն այն քաղաքացիություն է թշնամու բերանով, ավելի ազդու դարձնելու նորատակով:

Պարսիկ պաշտոնյան, որը պետք է Հայաստանում գլխավորեր դավանափոխության դործը, ականատես ըլինելով Անգղում մոգերի հետ պատահած միջադեպին, Վասակին սարսափահար ասել է. թողեք գրեմ և ցույց տամ մեծ թագավորին, որ ձեռք քաշի նման պահանջներից, որովհետև եթե աստվածներն էլ մեզ օգնության գան, հնարավոր չէ, որ Հայաստանում հատատություն դռնի դրադաշտական կրոնը: Երև այս աշխարհի գործն էլ մոգեր լինելն, ֆրեստոնյաները ամենին չէին իմացի և նրանց էլ կոչնչացնեին ոչ միայն դրսից եկածներին, այլև իրենց եղբայրներին, որդիներին և բոլոր մեծավորներին: Մարդիկ, որոնք ո՛չ շղթաներից են վախենում, ո՛չ տանջանքներից երկյուղ կրում և ո՛չ հարստությունը բանի տեղ դնում և վերջապես, որ բոլոր շարիքներից ամենից վատթարն է. մահը գերադասում են կյանքից, ով է, որ կարող է նրանց դիմադրել²⁹,

նույն պաշտոնյան ասել է նաև, որ փնքը լսել է, որ Շապուհ II-ն էլ դաժան ու վայրագ միջոցներով փորձել էր արգելել բրիստոնեությունը, սակայն համոզվել էր, որ այդ հնարավոր չէ, քանի որ ինչքան ճնշել, ոչնչացրել է, նրանք այնքան ավելի են աճել ու հզորացել: Պատմիչը պարսիկի բերանով վարժեք հասկացնում է դահակալներին, որ հայերի դավանափոխությունն անիրադրոժելի է, և որ իդուր կլինեն նաև նոր փորձերը³⁰: Եղիշեն կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հողումցու բերանով հաստատում է այդ: Միհրնեթան հազարապետին Հովսեփը գրել է, թե քո կողմից տանջանք,

²⁸ Տե՛ս Եղիշեն, էջ 118—120:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56—67:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

խել մեր կողմից հանձնառություն, քո սուրբ և մեր պարանոցները: Մենք ոչնչով ավելի լավ չենք մեր նախնիներին, որոնք այս հավատի համար դրին իրենց գույքն ու ստացվածքը, և մարմինները³¹ և ավելացրել է, որ իրենց հավատի ուխտը անհնար է քանդել ո՛չ այժմ և ո՛չ հետո, ո՛չ հավիտյանս և ո՛չ հավիտենից հավիտյանս:

Նդիշեն գիտակցել է, որ ստեղծված իրավիճակում, երբ երկրում ուժերը շլատվել էին, առկա էր քաղաքական և կողմնորոշման երկու ուղղություն և երբ դրսից օգնություն հույս չունեին, տրամաբանական չէր լինի անկախության նպատակ հետապնդելը: Մեր պատմիչը չնայած բյուզանդական կողմնորոշման ջատագովն էր, ստիպել է Բուզանդի՝ Մանվել Մամիկոնյանի ծրագրի կողմնակցի դերում է հանդես եկել, այն է ստեղծված պայմաններում հայերը հարկադրված պետք է լինեն ընդունել Պարսկաստանի գերիշխանությունը, հարկ վճարեն նրան, միայն թե չվտանգվի դավանանքը, հետևապես և ազգային ինքնուրույնությունը: Եվ պատահական չէ, որ նա Հագկերտի բերանով է ասում, թե իր տերություն մեջ այսուհետև ով ինչ կրոն ուզում է լինի նա էլ պաշտի, չէ որ միևնույն է բոլորն էլ իր ծառաներն են, այսինքն հարկատուներն են: Նման հարցադրման անհրաժեշտությունը օրակարգի հարց էր դարձել: Նդիշեն, ելնելով ստեղծված իրավիճակից և հետևելով Բուզանդին, նույնպես քարոզել է այն գաղափարը, որ Հայաստանը պարտիկները պետքով չեն նվաճել, հայ նախարարները Հագկերտին հիշեցրել են, որ Շապուհ II-ի ժամանակ «...ետ նմա Աստուած դերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն սովին օրինօք...»³², դրա համար էլ իրենք սիրով ծառայել ու ծառայում են արքաներին՝ տանելով ամենաժանր զրկանքներն ու հալածանքները:

Նդիշեն իր երկը գրել է 460-ական թվականների կեսերին, այն ժամանակ, երբ պարսկական արքունիքը նորից անցել էր հագկերտյան քաղաքականությունը, տնտեսական ու վրոնա-քաղաքական հալածանքները սկսել էր ուժեղացնել և վտանգել հայերի ինքնուրույնությունը, դավանանքը և ազգային արժանապատվությունը:

Նթե 25—30 տարի առաջ Կորյունը և Ագաթանգեղոսը նման վտանգի դեմ պայքարելու համար նախարկել են պայքարի միջոց-

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

32 Պատմութիւն Վարդանանց, էջ 62:

ներ ձեռք բերելու համար, ապա նշիշեն տալու են է դեսրի վեր, որպեսզի անցնի վնասակար մրկածին օդից, փոքր փ շատն ծծի վերին անապական օդը և ձեռք բերի գիտություն իր և իր հայրենա-
կիցների փրկության և անկեղծու փառքի համար³³: Նշիշեն խոր գի-
տակցել է, որ իր ձեռք բերած գիտության միջոցով ու շնորհիվ
պետք է անջնջելի արձան կանգնեցնել նվիրված բխտառեական
կրոնին, խղնի ազատությանը և դրանց համար նահատակվածներ-
ին: Բուզանդի նման, նա էլ գտել է, որ պետք է հայրենիքի անց-
յալի փառքով ոգեշնչել ու ոտքի հանել ժողովրդին, նա իր երկր
գրել է, որպեսզի շարունակ կարդան, խմանան առաքելի առձևի
քաջությունը և ոչ առաքիմիների վատթարությունը: Նա կոչ է արել,
թե միաբանությունը բարի գործերի մայրն է, իսկ անմիաբանու-
թյունը՝ չար գործերի ծնողը: Իր երկը սիրելիների համար պետք է
մխիթարություն լինի, հուսացողներին՝ հույս, փառքին փառաբա-
րություն, որոնք հոգարակամ հարձակվում են մահվան վրա³⁴:

Ահա պատմիչ նշիշի նպատակն ու նշանաբանը՝ սովորեցնել,
որ իր դավանանքն անպարտելի է և նրա համար պետք է հոգարա-
կամ հարձակվել մահվան վրա: Միաժամանակ կոչ է անում կրո-
նավորներին, որ նրանք զվարթությամբ կատարեն իրենց պաշտոնն
ու ծառայությունը³⁵:

Իր՝ իրեն առաքինի զինվորի, գրչով կոլելն է շնորհ համարում,
գրել ու ներշնչել ժամանակակիցներին ու հետագա սերունդներին
ազատության, խիզախության, փառքյան ոգին, տոգորել հերոսու-
թյամբ և ընդհակառակը, ատելի դարձնել դավանաւորությունը,
բռնությունը, ուխտադրությունը:

Խորաթափանց մեր պատմիչը գիտակցել է, որ իր այդ վսեմ
նպատակն իրականացնելու համար պետք է ստեղծել բանաստեղ-
ծական պատմություն, բնարական վիպասանություն, իսկ դրա հա-
մար անհրաժեշտ է ոչ թե սոսկ շարադրել, այլ ճառագրել, տալ
ճարտասանական պատմություն, կատարել շատ քնարական զե-
ղումներ³⁶: Պատմիչ նշիշեն մեծ հմտությամբ ու վարպետությամբ

33 Տե՛ս նշիշեն, էջ 10:

34 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9—10:

35 Նույն տեղում, էջ 10:

36 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 303:

կատարել է իր հետապնդած նպատակը, դրանով իսկ անմահացրել իրեն և դարձել իր ժողովրդի ամենաթիրերի պատմիչներից մեկը:

Մ. Աբեղյանը ճիշտ կերպով նկատում է, որ հին քրիստոնեական գրականությունը կրել է հրապարակախոսական ու միտումնավոր բնույթ, նպատակն է հղել ուսուցանել, լինել օգտակար դաս, օրինակ ընթերցողների համար, կրոնա-բարոյակրթական խրատ տալ և որ ուսուցանելու այդ միտումը բնորոշ է հղել նաև աշխարհիկ ֆեմատիկային նախընթաց հրկերին³⁷: Եղիշեն էլ հենց այդ ձևն է ընտրել, ձգտել է դեպքերն այնպես շարադրել, որ ոչ միայն համոզի, այլև ազդի, և ամենալավ, ամենաակտիվ կերպով խթանի իր նպատակին: Եղիշեն անշափ հուզել է իր հայրենիքի ու ժողովրդի օրհասակուն վիճակը, ցավել ու տանջվել է այդ իրողության դիտարկության մեջ: Նա մատարելով ժամանակի պահանջը, ստիպված պրել է. թեպետև չէինք հոժարի մեր ազգի թշվառությունը ողբալ, սակայն ստիպված շարադրում ենք³⁸:

Անհրաժեշտ էր ոչ միայն ողբալ այդ թշվառ վիճակը, այլև ցույց տալ դրա պատճառները, եզրակացություններ անել ներկայի ու ապագայի համար, միաժամանակ հիանալ ու հիացնել, հափըշտակվել ու հափշտակեցնել այդ թշվառ վիճակի դեմ պայքարող հերոս նահատակների անբարեբաղձություններով, անհանդուրժողականությամբ, ատելություն սերմանել իր ժողովրդի՝ նման վիճակի հասցնողների նկատմամբ: Նա պայքարել է ժամանակի խավարի դեմ, դիտարկել և վշտացրել է կոչել մարդկանց: Սերունդները հպարտությամբ ու հիացմունքով են կարդացել, կարդում և կկարդան մեծ մտածողի ու հայրենասերի այն հատվածը, ուր գրում է թե. «Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է: Որ մահ ոչ գիտէ՝ երկնչի ի մահուանէ, իսկ որ գիտէ՝ զմահ՝ ոչ երկնչի ի նմանէ:

Եւ այս ամենայն շարիք մտանեն ի միտս մարդոյն յանուսումնութենէ: Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն զրկի ի վատարեալ վեհաց: Լաւ է կոյր աշօք քան կոյր մտօք: Որպէս մեծ է հոգի քան զմարմին՝ այսպէս մեծ է տեսաւորութիւն մտաց քան զմարմնոց»³⁹:

37 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 303:

38 Տե՛ս Եղիշեն, էջ 11:

39 Պատմութիւն վարդանանց, էջ 17—18:

Ըստ Եղիշեի, եթե մեկը շատ ճոխացած լինի աշխարհական մեծությամբ՝ իսկ մտքով ավելի աղքատ, այնպիսին ողորմելի է շատերից։ Եթե լիազավորը փմաստությունն փրեն աթոռակից շունի, չի կարող փր վիճակի մեջ վայելուչ լինել։ Ամբողջ մարմնի վերահսկումը հոգին է, իսկ մարմինն ու հոգին կառավարողը միտքն է. և ինչպես որ մի մարդու վերաբերմամբ է, այնպես էլ ամբողջ աշխարհի վերաբերմամբ։ Թագավորը միայն փրեն համար պատասխանատու չէ, այլ նաև նրանց համար, որոնց կորստյան պատճառ է եղել⁴⁰։

Եղիշեն գիտակցել է, որ Պարսկաստանից եկող վտանգի դեմ պետք է բոլոր ճակատներով մահու տևե՞նաց վրիժ մղել, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է մարդկանց նախապատրաստել, ցույց տալ, համոզել, որ ուժեղ թշնամու դեմ անհավասար մարտը պահանջում է բաժնի գիտակցականություն, խիզախություն և տոկունություն։ Քանի որ, ըստ Եղիշեի, մարդու կյանքում մտքի խաղացած դերը ամենից կարևորն է, վճռակամն ու տոն ափողը, կառավարողը, ուստի այն պետք է միշտ էլ լուսավոր լինի։ Հավանաբար նրան հայտնի է եղել «Յաղագս պիտոյից»-ի «Խմաստուն խորհրդով՝ բաղմածինն զօրութեան յաղթէ, իսկ անուսումնութիւն անհնարին շար է»⁴¹ և «կրթությունն է ամենայն ինչ» մտքերը⁴²։

* * *

Եղիշեն մեծ հայրենասեր է։ Ժամանակակիցներին և հետագա սերունդներին հայրենիքի անցյալի փառքով և նախնիների սխրանքներով դաստիարակելու, ոգեշնչելու, ուժերը լարելու, համախմբելու գործում նա չի դիշում անգամ խորենացուն, Եղիշեի մոտ էլ հայերը անպարտ են։ Մինչ Ավարայրը հայկական զորքը բոլոր մարտերում փայլուն հաղթանակներ է տարել, թշնամու քանակներ է ոչնչացրել, մեծ բանակների զորքերից հաղթիվ մեկն է կարողացել ճողոպրել, այն էլ նրա համար, որ լուր տանի թագավորին, պարտություն մասին։ Իսկ Ավարայրի ճակատամարտում, որովհետև քաջերը քաջերի դեմ

⁴⁰ Տե՛ս Եղիշե, էջ 20—21։

⁴¹ Մատենագրութիւն նախնեաց, Յաղագս պիտոյից, Վնեստիկ, 1843, էջ 369։

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 371։

են կռվել, երկու կողմերն էլ պարտություն են կրել, թերևս եթե Վարդանը չսպանվեր այդ ճակատամարտում էլ հայերը կհաղթեին:

Պատմիչն առանձնապես հպարտությամբ խոսում է ժողովրդի՝ հայրենիքի ու դավանանքի համար նահատակվելու պատրաստակամության մասին: Նշում է, որ տղամարդիկ ու կանայք և ամբողջ ռամիկ բազմությունը աղաղակում և ասում էին գոհանալով. պատրաստ ենք հալածվելու և մեռնելու և ամեն տեսակ նեղություն ու շարշարանք չկրելու այն սուրբ եկեղեցիների համար, որ ավանդել են մեզ մեր նախահայրերը. կամենում ենք շարշարանքով ու արյունով նորոգել մեր անձերը⁴³:

Այնուհետև, Եղիշեն ասում է, տերը ծառայից ավերի չէր երևում, և ոչ էլ փափուկ մեծացած աղատը, տառապյալ գեղջուկից և ոչ էլ մեկը մյոսից ավելի պակաս քաջության մեջ: Միևնույն հոժար սիրտն ունեին բոլորն էլ՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու սղա և Քրիստոսի անունով քոլոր միաբանվածները: Որովհետև առհասարակ բոլորն էլ միևնույն ղենքով էին գինվորվել և Քրիստոսի հավատի պատվիրանի միևնույն զրահն էին հագել, ճշմարտության միևնույն գոտիով ամրացրել իրենց մեջքերը թե՛ տղամարդիկ և թե՛ կանայք: Արհամարհված, անարգված էին զարդարանքի ու մեծարանքի համար հատկացված պատվական հագուստները, ինչպես և ամեն մի գույք, ոչինչ էր համարվում իր տերերի աչքում: Հաճախվում էին այս խոսքերը՝ «միայն թե քաջությամբ մեռնենք», «միայն թե անուն և հոգի ժառանգենք, որ մեր մեջ կենդանի լինի Քրիստոսը»⁴⁴:

Անդամ պարսիկ զորավարն է ընդգծել հայերի քաջությունը, նա փր գորքերին ասել է. դուք ինքներդ գիտեք հայերի քաջության և ամեն մեկի անվահեթություն մասին⁴⁵:

Հայ նախարարները վայսրին գրել ևն, որ իրենք դերադասել են մահն աստվածապաշտությամբ, քան կյանքն ուրացությամբ⁴⁶:

Ըստ Եղիշեի՝ հայերի հաջողությունների երաշխիքը միշտ նրանց միաանությունն է ևղել: Միանդամայն ճիշտ է նկատում

43 Տե՛ս Եղիշե, էջ 63:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58—59:

45 Նույն տեղում, էջ 105:

46 Նույն տեղում, էջ 67:

Վ. Նալբանդյանը, որ հենց այդ էլ հանդիսացել է նրա պատմության փիլիսոփայության հիմքերի հիմքը⁴⁷: Խոսելով Վասակի երկպառակության մասին, նա նկատում է, թե մինչ այդտեղ շատ էլ չի վախեցել պատմելու իր ազգի այն հարվածները, որ պատճառել են արտաքին թշնամիները, որոնցից քչերն են իրենց ջարդել և շատերը իրենցից են ջարդ կրել, որովհետև դեռևս միաբան ու ընկերակիցներ էին: Սակայն, երբ ներս է սպրդում երկպառակությունը, միաբանությունը քանդելու հետ հեռանում է նաև երկնավոր առաքինությունը, և անձնասիրությունն ավելանալով խիստ շատանում է լացն ու ողբը: Որովհետև ասում է Նզիշեն, փտրվեցին-ընկան այն սոնգամները, որոնք առաջնորդում այդ սուրբ մարմինն էին պատկանում, ուստի մարդու լացը գալիս է իր առջև այդ դիակը տեսնելիս, էլ ավելի դառնություն է լցվում սիրտը, այն մարդու պատճառով, որ հոգով ու մարմնով առհասարակ դիակ է դառնում: Եւ եթե մի անձի վերաբերմամբ այդպես է, որքան ավելի վրդով մի ամբողջ ազգի վերաբերմամբ, բացականշում է պատմիչը: Նա նշում է, որ իր ողբը ոչ թե միայն ազգի համար է, այլ շատ ազգերի ու երկրների, որ կարգով պատմելու է. ու ավելացնում է «թեպետև ոչ ուրախ սրտով»: Գտնում է, որ ամենից վատն այն է, որ միաբանությունը քայքայողների քաջ արած կորստյան դուռը միայն աստված կարող է փակել, փակ մարդու կարողությունն սահմանից ավելի է և այլևս հնար չկա⁴⁸:

Ահա թե ինչու Նզիշեն իր ամբողջ երկում կարմիր թելի նման քարոզում է միաբանության գաղափարը:

Ջերմ հայրենասիրական ու մարտական ոգով է տոգորված պատմիչի գլխավոր դորժող անձի՝ Վարդանի ճառը Ավարայրի ճակատամարտից առաջ: Դիմելով զորքին, նա ասել է, որ շատ պատերազմ է մղել նրանց հետ միասին, ավելի շատ քաջաբար հաղթել են թշնամուն, քան պարտվել: Ով փախչում էր, վատամոռն էր երեւում աշխարհում և նրանից անողորմ մահ էր ստանում, իսկ ով քաջություն արժան էր ընկնում, քաջ անուն էր ժառանգում և մեծամեծ պարգևներ էր ստանում: «Արդ, աղաչում եմ ձեզ, — շարունակել է սպարապետը, — ով իմ քաջ նիզակակիցներ, մանավանդ

47 Տե՛ս В. Налбандян, Египце, Ереван, 1972, стр. 229.

48 Տե՛ս Նզիշեն, էջ 32—33:

որ ձեզանից շատերը քաջությամբ խնձանից լավ եր և հայրենական
 դաճի պատվով ավերի բարձր: Քող լիմ խոսքերն ակտրժալուր և
 բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Չերկնչեն և
 չվախենան հերանսների բազմությունից և ոչ էլ մանկանացու
 մարդու ահռելի սրի դեմ քիկումներս դարձնեն, ոչնչացնեն
 նրանց գորությունը, որպեսզի հաղթանակի նշմարտությունը, իսկ
 եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս
 պատերազմում, ընդունեն ուրախ սրտով, միայն թե արիության
 ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնեն: Նշել է, որ նախորդ
 կռիվներում արդեն իրենք քաջի տեսն են ժառանգել, արքունի
 զորքը շարաշար ջարդել են, մոգերին էլ անողորմ կերպով կոտորել
 են, և ռապաշտության պղծությունը մի քանի տեղերից սրբել են,
 թագավորի հրամանը ջնջել-ոչնչացրել են, ծովի խռովությունն
 փոխել են, լեռնացած ալիքները դաշտացել են, բարձրագույն փր-
 վուրը պառկել է, գազանացած վայրույթը դադարել է: Նա, որ
 ամպերի վրայից էր թռտում, ընկճված՝ իր սովորական բնություն-
 նից էլ ցած է իջել՝ մեղ հետ խոսելով: Նա, որ խոսքով ու հրամա-
 նով էր ուղում կատարել իր շարությունը՝ անույն եկեղեցու վերաբեր-
 մամբ, այժմ աղեղով ու նիզակով ու սրով է կռվում, նա, որ կար-
 ծում էր, թե մենք քրիստոնեությունն իբրև զգեստ ունենք հագած,
 այժմ չի կարողանում մեղ փոխել, ինչպես մարմնի գույնը չի կա-
 բիլի փոխել, գուցե և այլևս չկարողանա էլ մինչև վերջը: Վարդանը
 ճառն ավարտել է հետևյալ խոսքերով. վախը քերականատության
 նշան է, քերականատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից,
 նրա հետ բոլ վախն էլ փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից⁴⁹:

Վարդանի ճառը, իսկապես, ամբողջապես քաջության ու ա-
 րիության ներբող է:

Պատմիչի մյուս գործիչը՝ Ղևոնդն էլ է քաջության կոչել: Դի-
 մելով զորքին նա ասել է. եղբայրներ, չթուլանանք և չհատվենք,
 այլ պինդ սրտով ու հաստատուն հավատով հոժարակամ հարձակ-
 վենք այն թշնամիների վրա, որ վեր են կացիլ-գալիս են մեղ
 վրա⁵⁰:

Պատմիչի ապրած օրերը պահանջում էին միասնություն՝ պա-

49 ՏՆ՝ս Նդիշե, էջ 92—94:

50 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 100:

բուրված քաջությամբ ու խիղախությամբ և եթե վարդանն ու Ղևոնդը Իսրայելի հերոսների մասին պատմելով էին ողբնշնել զորքին, ապա ինքն էլ վարդանների ու Ղևոնդների օրինակով է ուտքի հանել հայրենակիցներին, անձնազոհ նահատակների օրինակով սոսկունություն ու համբերություն քարոզել: Տիզբոնում հայ նախարարներն ու եպիսկոպոսները երեցների հետ միասին, թեպետև մեծ պատուհասի մեջ են եղել, ամենեին շեփն հիշել աջ նեղությունները, որ անցել էին նրանց գլխով և կամ որ սպասվում էին ապագայում, այլ մխիթարում էին միմյանց՝ և ասում՝ քաջությամբ պատերազմեցինք, էլ ավելի մեծ համբերությամբ տանենք շարչառանքները⁵¹:

Ըստ Նղիշի՝ բոլոր առաքինություններից Շիշավորն ևս մերեւորվումն է և այդ էլ հենց նա քարոզել է: Դա էլ դարի պահանջն էր:

Երիտասարդության մեջ համարձակություն ու վախճանություն դաստիարակելու նպատակով, պատմիչը հանդուգն վարքագիծ է վերագրում ոչ թե հայ նախարարների առաջ սերնդի, այլ վրասեր սերնդի ներկայացուցչին: Տիզբոնում Գաբեգին անունով երիտասարդ մի նախարար Հազկերտին հարց է տվել, թե քաջ թագավոր, դո՞ւ որտե՞ղից գիտես տիրոջ մասին, այդ բաները, որ խոսում ես. Հազկերտը պատասխանել է, որ իր առաջ կարդացել են հայերի մոլորության գրքերը, Գաբեգինն ասել է, իսկ ինչու մինչև այդտեղ միայն կարդալ տվեցիր, շարունակել տուր վարդալը և անտեղ կեսն հարությունը, շատերին հայտնվելը, երէինք վերանալը, հոր աջ կողմը նստելը, երկրորդ գալստյան խոստումը, բոլորին հրաշալի կերպով հարություն առնել, արդար դատաստանի համառոտ հատուցումը: Թագավորն ասել է, որ այդ բոլորը խաբեություն է, նախարարը պատասխանել է, եթե քեզ համար հավատալի է նրա մարմնավոր շարչարանքը, ապա էլ ավելի հավատալի պիտի լինի նրա երկրորդ ահավոր գալուստը⁵²: Այդ հանդգնության համար «Քրիստոսի փնտրողը» նահատակվել է:

Հայերի համարձակությունն ու աներկյուղությունը հավանություն է արժանացրել մեր պատմիչը նաև թշնամիների կողմից: Տիզբոնում, երբ ստացել են հայերի պատասխան նամակը Հազ-

51 ՏԵՍ Նղիշ, էջ 124:

52 ՏԵՍ նույն տեղում, էջ 19:

ռով՝ կոտորում էր իր մարմնի զորությունը, ծակոտում մտադրությունների բաղամամբեր ամանը և ցրում-տարածում էր իր բոլոր նենգավոր մտածմունքները⁵⁵:

Ճիշտ է նկատում Մ. Աբեղյանը, որ լառհասարակ սկզբից մինչև վերջը Նդիշեն բաց չի թողնում Հազկերտի, իբրև գլխավոր գործող անձի, հոգեկան վիճակի փոփոխությունները պարզելը: Նվ այդ կատարում է մեծ վարպետություն և ուժեղ, թանձր գույներով⁵⁷:

Նվսեբիոսից, Հիրոնիմոսից՝ և Ավգուստինոսից եկեղեցական-ֆեոդալական պատմագրությունը ժառանգել է նաև դուալիստական աշխարհայացքը: Նա և բաղաժանան իրադարձություններում և առանձին մարդկանց ճակատագրում տեսնում էր աստծու և տատանայի, չարի ու բարու, երկնքի և դժոխքի հնից եկող պաշարի դրսևորում: Այդ պատկերացումը դարձել էր քրիստոնեական դավանաբանության օրդանական մասը և ամենափոքր կասկածանքը տատանայի գոյության մասին համարվում էր մեծագույն հերետիկոսություն: Սատանայի ժխտումը նշանակում էր եկեղեցու առհրաժեշտության ժխտում, որի գոյության էությունը կայանում էր հենց այն պաշարում, որ նա մղում էր «խավարի իշխանի դեմ մարդկային հոգիների փրկության համար»: Այդ պատճառով էլ մեր այս պատմագիրն էլ ընդունում է սատանայի գոյությունը:

Նդիշեն խռովարար, արյունաբեր Հազկերտին հակադրել է բյուզանդական կայսր Թեոդոսին, իսկ երանելի Թեոդոս կայսրը, որովհետև խաղաղասեր քրիստոնյա մարդ էր, չկամենալով նրա դեմ պատերազմի դուրս գալ՝ հաշտության առաջարկ էր արել⁵⁸, գրում է նա:

Միհրներսեսը հին վիշապ ու օձ է, նա Հաղկերտի հետ միասին հայերի դժբախտության պատճառ դարձավ: Այս հին լարոոթյան վիշապը, ասում է պատմիչը, ամուր որջի մեջ մտած և մեծ կեղծավորությամբ իրեն անվախ ձևացնելով՝ հեռավորներին սաստում էր ահարկու ձայնով, իսկ մերձավորների վրա օձի նման ֆշշացնում էր սողալով⁵⁹:

56 Տե՛ս Նդիշեն, էջ 46:

57 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 307—308:

58 Տե՛ս Նդիշեն, էջ 14:

59 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 80:

Ոչ պակաս ատելութեամբ է նա խոսում նաև մոգպետի և մոգերի մասին: Հաղկերտը խորհրդակցում է նրանց հետ, որոնք կռայաշուտութեան մեջ կաշկանդված էին անքակտելի կապերով: Վառված ու կրակ պտրած ինչպես մի հնոց՝ եկեղեցու սուրբ ուխտն այրելու համար: Որովհետև բռնի դավանափոխութիւնը մոգերի թեւադրանքով էր կատարվում, ուստի Եղիշեն ամբողջ մեղքը նրանց վրա է բարդում, համեմատում է նրանց օրհասական արջերի հետ, որոնք շնչերը հատնելիս ավելի ուժգին են կռվում: Ըստ պատմիչի, մոգերը պարսկական տեքովթյունը վախճանի են հասցրել, երբ պարտիկներին խփում են՝ չեն զգում, երբ փրենք են խփում՝ չեն հասկանում, փակ երբ արտաքին թշնամի չի փռնվում, իրենք իրենց հետ ան կռվում, իրար դեմ մարտնչում: Բերելով «Տիրոջ» վստաքը, թե ամեն մի տուն և թաղավորութեան, որ բաժանվում է փնքն իր մեջ, հաստատուն մնալ չի վարող, Եղիշեն դիմում է Հաղկերտին ասելով. Ի՞նչ ես ծածկվում, ի՞նչ ես կռիվ տալիս, ի՞նչ ես այրում, ի՞նչ ես բորբոքվում, ինչո՞ւ չես հանգչում, ինչո՞ւ ես խորհրդի կանչում նրանց (մոգերին), ովքեր ձեր հողիները ձեզնից խլել, ձեր անապական ապականութիւն են դարձրել, իսկ ձեր ապականելի մարմինը զազրելի դիակի նման քարշ են տվել ու դեն նետել: Զէ՛ որ այդ էս կամենում, որ ամբարիշտ խորհուրդդ ծածկվի, կտեսնես՝ երբ կհայտնվի, հետո կիմանաս դրա վերջը⁶⁰:

Պատմիչը գիտակցել է, որ մասնատվածութիւնը հանգեցնում է պետութեան քայքայման ու անկման: Եվ չնայած խոսքը վերաբերում է իրեն ատելի պետութեանն, այնուամենայնիվ, մեծ հումանիստը ցավով նշում է այդ: Նա գտնում է, որ բռնի դավանափոխութիւնն էլ է առաջացնում մասնատվածութիւն, ուժերի ջլատում, դրա համար էլ ընդգծում է, որ Հաղկերտի «ամբարիշտ խորհրդի» վերջը վատ է լինելու:

Շատ ավելի թունոտ ատելութեամբ է լցված Եղիշեն հայոց միաբանութիւնը քայքայող, ուրացող ու դավաճան Վասակի ու նրա համախոհների նկատմամբ: Վասակն անօրին է, ստոր, աննշ, խաբար:

Միհրնեսեհն անգամ հասկացել էր, որ Վասակը թմրել ու ցնորվել էր և անջատվել միաբանվածներից, գրում է Եղիշեն, որ նա

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14—15:

Ֆիր տրտմած սրտում շատ էր մխիթարվել ու մտքովն անց էր կացել, որ Կկարողանա բոլորին էլ այդ ձևով որսալ դեպի «անդյուռս Կորուստը»⁶¹ :

Ահա հայրենասեր պատմիչի տված բնութագիրը Վասակին. ասում է. նա կամակորուժյամբ ձեռնարկեց և դիվապաշտության որդեգիր մտալ, շարի անոթ դարձավ և սատանան նրան լցրեց ամեն տեսակ խորամանկությամբ: Իր ձեռքն առավ և հագավ նրան ինչպես զրահ, և դարձավ նրա Կսմբի կատարյալ զինվորը: Հնարաներով կռիվ մղեց իմաստունների դեմ և մեծ վստրագիտությամբ՝ դիտությունների դեմ, հայտնի Կերպով անմեղների դեմ և ծածկաբար՝ խորագետների դեմ. ձեռնարկեց և շատերին դուրս հանեց Քրիստոսի գնդից և խառնեց դեկրի զնդերի հետ: Շատ ուրիշ տեղեր էլ գողաբար սողոսկեց և օձի նման ներս մտալ ամրացածների մեջ. և ցանկապատի մեջ ճեղքվածք առաջացնելով՝ հայտնապես հափըտակեց, առավ ու դուրս հանեց բազմաթիվ աղատների և էլ ավելի բազմաթիվ շինականների, ինչպես և ուրիշ ումանց, որոնք միայն անունով էին քահանա⁶²:

Վասակը շարժել ու շփոթել էր Հայոց աշխարհը, մինչև իսկ բազմաթիվ հարազատ եղբայրների բաժանել էր միմյանցից, հորն ու որդուն միաբան չէր թողել և խաղաղութան մեջ խռովություն էր գցել: Քայքայել էր հայերի, վրացիների ու աղվանների միաբանությունը, թողթ էր գրել կայսրությանը, ցույց տվել, որ իբր ամբողջ Հայաստանը միաբանվել է իր հետ⁶³:

Միհրներսեսը գործել է Վասակի շար խորհուրդներով, միաժամանակ նրան համարել է բոլոր շարիքների ակիղքն ու առաջնորդը⁶⁴, նա թագավորին ցույց տվել, Վասակի հնարները, թե ինչպես նա քայքայել ու արառակտել էր հայոց զորքը:

Պատմիչ Նղիշեն խտացրած գույներով սոսկալի դառն է ներկայացրել Վասակի անկումն ու վախճանը: Վաղևերտն անգամ լսելով Վասակի շար գործունեության մասին, ասել է, եթե այդ

61 Տե՛ս Նղիշե, էջ 83:

62 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84:

63 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85—87:

64 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 116:

անօրենք ողջ ազատի մեծ պատերազմից, մեծ անարդանքով նրան պետք է խմեցնի մահվան դռը բաժակը⁶⁵:

Պարսից արքունիքում բոլորի կողմից մերկացվելուց հետո, շղթայակալ վասակին առանձին են պահել: Ամեն օր բերել են ինչպես լեշ, գցել մեծ հրապարակը, նախատել ու ծաղրել են և ամբողջ բանակի առաջ խաղք ու խայտառակ արել: Կողոպտել են ինչ-որ ունեցել է, այնպիսի խաչատուռակ աղքատության մեջ են գցել, որ նրա ծառաները միևնույն ժամ հաց են մուրացել բերել նրան: Հարկերի այնպիսի պարտք էին դրել նրա տան վրա, որ նույնիսկ հայրերի ու պապերի և իր ունեցվածքն ու կանանց զարդերն էլ վրան էր դրել ու տալել, բայց չէր կարողացել արքունի պարտքը վճարել: Այն ատեն էին հասցրել, որ անգամ հարցրել էր, թե իրենց նախնիքների գերեզմանում արդյոք որեէ դանձ չի մնացել, և և՛ թե դտներ, ասում է Եղիշեն, կհաներ ու կտար⁶⁶:

Կարծեք հրճվանքով պատմիչը տալիս է նաև վասակի տանջամահ լինելու մասնամասները:

Հայրենասեր պատմիչը գոհունակությամբ եզրակացնում է, որ նա, որ հանցագործությամբ ուզում էր Հայոց աշխարհի վրա քաղալոր լինել, նրա գերեզմանի տեղն էլ չգտնվեց, որովհետև մեռավ ինչպես շուն և Բաբ Եղիշեն ինչպես էշ⁶⁷: Եվ այնուհետև շեշտում է, որ այս հիշատակարանը դրվեց նրա մատին՝ նրա հանցանքները կշտամբելու և նրան մեղադրելու համար, որպեսզի ամեն մարդ, որ լսի ու իմանա այս բանը, ճշտվի կարգա նրա հետևից և նրա գործերին ցանկացող շինի⁶⁸: Ահա Եղիշեի հետապնդած հիմնական նպատակներից մեկը: Այդ էլ դրի պահանջն էր:

Հայրենիքի դավաճանների և ուրացողների ասոր ու նենդ գործունեությունը ավելի շեշտած լինելու նպատակով, Եղիշեն չի խորշել դրականորեն բնութագրելու թշնամու առանձին պաշտոնյաներին, որոնք հասկացել էին վասակի չար մտադրությունները:

Պարսիկ պաշտոնյան, որ եկել էր բռնությամբ դավաճալիությանը հայերին, Անդղի միջադեպից հետո վասակին ասել է, որ նա ուրիշ ժամանակ իմաստուն է եղել, բայց այդ բանը—բռնի

65 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125:

66 Տե՛ս նույն տեղում:

67 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126:

68 Տե՛ս նույն տեղում:

դավանափոխությունը, լեմաստությամբ չի արել: Եթե Վասակը չի
կամենում մոգություն ընդունել, ամենևին թող չքաշվի և չվախենա
թագավորից: Որ փոքր կգրի և ցույց կտա, արքունիքի բարձրատի-
ճան պաշտոնյաներին, որ նրանք համոզեն թագավորին, որպեսզի
նա թույլ տա վարվելու առաջին հրամանի համեմատ և մարդկանց
կամքին թողնվի, որպեսզի կամաց-կամաց նրանք ընտելանան մո-
գական կրոնին, որպեսզի ուժեր ընդունեն այն, աիրով կատարած
լինեն արքունի հրամանը: Որովհետև, ասել է պաշտոնյան, այս
աշխարհը մի ժայռերկիր է, եթե նրա բռակիչներին թրեւէ վնաս
հասցենեն, նրանք էլ կլքեն երկիրը: Իսկ եթե Կերկիրը մարդկանցից
դատարկվի, այն ժամանակ քեզ էլ զլխովին մեծ վտանգ կհասնի
արքունիքից⁶⁹:

Իսկ Վասակը փոխանակ լսելու պաշտոնյայի խրատը, նրան
ասել է, թե մի քիչ համբերություն ունեցիր, թաքցրու քո այդ խոր-
հուրդը շատերից, մինչև ես ուժ հավաքեմ, օգնական զորք կանչեմ,
դուցե կարողանամ եկեղեցու այդ ուխտը երկփեղկել⁷⁰:

* * *

Եթե Փավստոս Բուզանդը ցավով արձանագրել է Հայաստանում
հեթանոսության դեռևս վեցսունակոթյան մատին, ապա Եղիշեն
հավաստում է, որ քրիստոնեությունն իր հայրենիքում արդեն
ամուր հիմքերի վրա է դրված, որ նրա դադափարները խոր ար-
մատներ են դրել հասարակության բոլոր Վսավերի մեջ, որ նա
դարձել է հոգևոր կյանքի սնունդը: Սակայն պարսկական արքունի-
քի վարած ձուլողական քաղաքականությունը հայերից պահանջում
էր մինչև վերջը մերկացնել հեթանոսության անհեթեթությունը,
շեշտակի ցույց տալ քրիստոնեության առափնեությունները: Ինչպես
հայտնի է, այդ դործի սկիզբը դրել էր Եղնիկ Կողբացին իր անմահ
«Եղծ աղանդոց» աշխատությունում: Եղիշեն իր «Պատմությամբ»
փաստորեն շարունակել է նրա սկսած դործը: Այս լեմաստով չա-
փառանց արժեքավոր են գրքում բերված նամակները և ճառերը,
առանձնապես Հազկերտին գրած նամակը, որտեղ դրսևորվել են

69 Տե՛ս Եղիշե, էջ 59:

70 Տե՛ս նույն տեղում:

դավանափոխությունը, լեմաստությամբ չի արել: Եթե Վասակը չի
կամենում մոգություն ընդունել, ամենևին թող չքաշվի և չվախենա
թագավորից: Որ փոքր կգրի և ցույց կտա, արքունիքի բարձրատի-
ճան պաշտոնյաներին, որ նրանք համոզեն թագավորին, որպեսզի
նա թույլ տա վարվելու առաջին հրամանի համեմատ և մարդկանց
կամքին թողնվի, որպեսզի կամաց-կամաց նրանք ընտելանան մո-
գական կրոնին, որպեսզի ուժեր ընդունեն այն, աիրով կատարած
լինեն արքունի հրամանը: Որովհետև, ասել է պաշտոնյան, այս
աշխարհը մի ժայրերկիր է, եթե նրա բռակիչներին ուրե՛ է վնաս
հասցենեն, նրանք էլ կլքեն երկիրը: Իսկ եթե Կերկիրը մարդկանցից
դատարկվի, այն ժամանակ քեզ էլ զլխովին մեծ վտանգ կհասնի
արքունիքից⁶⁹:

Իսկ Վասակը փոխանակ լսելու պաշտոնյայի խրատը, նրան
ասել է, թե մի քիչ համբերություն ունեցիր, թաքցրու քո այդ խոր-
հուրդը շատերից, մինչև ես ուժ հավաքեմ, օգնական զորք կանչեմ,
դուցե կարողանամ եկեղեցու այդ ուխտը երկփեղկել⁷⁰:

* * *

Եթե Փավստոս Բուզանդը ցավով արձանագրել է Հայաստանում
հեթանոսության դեռևս վեներացիության մատին, ապա Եղիշեն
հավաստում է, որ քրիստոնեությունն իր հայրենիքում արդեն
ամուր հիմքերի վրա է դրված, որ նրա դադափարները խոր ար-
մատներ են դրել հասարակության բոլոր Վսավերի մեջ, որ նա
դարձել է հոգևոր կյանքի սնունդը: Սակայն արարական արքունի-
քի վարած ձուլողական քաղաքականությունը հայերից պահանջում
էր մինչև վերջը մերկացնել հեթանոսության անհեթեթությունը,
շեշտակի ցույց տալ քրիստոնեության առաջնությունները: Ինչպես
հայտնի է, այդ դործի սկիզբը դրել էր Եղիշի Կողբացին իր անմահ
«Եղծ աղանդոց» աշխատությունում: Եղիշեն իր «Պատմությամբ»
փաստորեն շարունակել է նրա սկսած դործը: Այս լեմաստով չա-
փառանց արժեքավոր են գրքում բերված նամակները և ճառերը,
առանձնապես Հաղկերտին գրած նամակը, որտեղ դրսևորվել են

69 Տե՛ս Եղիշե, էջ 59:

70 Տե՛ս նույն տեղում:

մեր պատմիչի աստվածաբանական և բնա-փիլիսոփայական հայացքները:

Անտիկ պատմագրությունից հայ պատմագիրները վերցրել են նաև հնարովի ճառերի օգնությամբ պատմական անձնավորությունները բնութագրելու ձևը: Ծառը, ուղղակի խոսակցությունը ծառայում էր ոչ միայն խոսող անձի բնութագրմանը, այլև կատարում էր մի այլ կարևոր ֆունկցիա, այն է՝ քաղաքական խնդրի, քաղաքական փրավիճակի բացատրումը: Հարց ու սրատասխանի ձևով Եղիշեն շարադրում է հեթանոսության դրոշմները, ցույց տալիս նրանց անտրամաբանական լինելը և ապա հակադրում քրիստոնեության սկզբունքները: Այստեղ Եղիշեն հանդես է գալիս իբրև գիտնական մտածող, ականավոր աստվածաբան, բնա-փիլիսոփա և մեծ բարոյագետ: Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի նման նա էլ աշխատել է հեթանոսության դեմ պայքարը ամուր, սկզբունքային հիմքերի վրա դնել, մարդկանց պետք է համոզել, բացահայտել բնական երևույթների իսկական սրատեսները, բացատրել դրանք, ցույց տալ նրանց իրական կապակցությունները: Եղիշեն էլ այդ անելու համար դիմել է բնական օրենքներին, օրյեկտիվ փաստերին, կյանքից ու բնությունից վերցրած օրինակներին:

Աստվածաբան Սուրբատես Սքուստիկոսը իր «Եկեղեցական պատմություն» աշխատության մեջ նշել է, որ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել քրիստոնեության հակառակորդներին, հատկապես հին հունական փիլիսոփաների աշխատությունները, քանի որ դրանք քրիստոնեության քարոզիչներին կսովորեցնեն փաստարկման արվեստը, որը չեն սովորեցնում սուրբ գրքերը: Իսկ այդ արվեստի օգնությամբ կարող ենք հակադրվել նրանց դեմ, ավեր հանդես են գալիս ճշմարտության դեմ: Բացի դրանից, հակառակորդներին շատ ավերի հեշտ է հաղթել, երբ նրա դեմ է ուղղվում հենց իր սեփական դենքը⁷¹:

Ամենայն հավանականությամբ Եղիշեն էլ է առաջնորդվել այդ դրույթով, քաջատեղյակ է եղել հակառակորդի—պարսիկների սեփական դենքին—զրադաշտական կրոնի սկզբունքներին և փաս-

⁷¹ Stⁿ Socrates (Scholasticus), The Ecclesiastical History, L, 1914, pp. 193—194.

տարկման արվեստը կիրառել է իր բրիստոնեական հակաքարոզչությանը:

Այսպես, պարսիկներն ասում են, թե կրակը աստված է, գերբնական ուժ է, Նդիշեն հենց իրենց մոգերի բերանով ցույց է տվել, որ դա անհեթեթություն է:

Դենշապուհի հարցին, թե կրակը դո՞ւ ես հանգցրել, Ղևոնդը պատասխանել է, որ ինքը մտել է նրանց վրակատունը, ուր կրավարանը վրակով լի բոլորեցվում էր և հարցրել է մոգերին, թե նրանք իրենց մտքում ինչ են համարում այդ պաշտամունքի կրակը: Նրանք ասել են. մենք ոչինչ չգիտենք, միայն այնքան գիտենք, որ նախնիների սովորություն է և վագավորի սաստիկ հրաման: Ղևոնդը դարձյալ հարցրել է, թե այդ կրակի բնությունն ինչպե՞ս եք հասկանում, արարի՞չ եք վարժում, թե՞ արարած: Բոլորը միաբան ասել են, որ իրենք արարիչ չեն համարում և ոչ էլ աշխատող մարդկանց հանդատացնող: Որ իրենց ձեռքերը կոշտացել են կացին գործածելով, մեջքերը քերթվել են փայտ կրելուց, աչքերը ջրակալել են արտասուքներով կրակի ծխի կծու լինելուց, երեսները մրտավել են նրա թանձր ծխից: Այնուհետև նրանք ասել են. եթե շատ են նրան կերակուր տալիս, սաստիկ սովածանում է, իսկ եթե բնավ չեն տալիս, բոլորովին հանգչում է, եթե մոտ են դնում երկրպագելու, այրում է, իսկ եթե ամենևին չեն մոտենում, մոխիր է դառնում: Նրանք այդպես են հասկացել կրակի բնությունը, ասել է Ղևոնդը և ավելացրել, թե երբ լսեց մոգերին, շատ խղճաց, որովհետև ազգային սովորությամբ ճշմարտությունը ասացին⁷²:

Ըստ Նդիշենի, վրակը նյութի գոյություն մի ձև է միայն և իր մեջ ոչինչ գերբնական չի պարունակում: Նա հեթանոսության դրույթները հիմար բարբաջանքներ է համարում: Գտնում է, որ նրանք իրենց կամքով են վուրացել, որ նրանք ամենաողորմելի ու ամենախղճալի մարդիկ են⁷³:

Պատմիչի համար հեթանոսությունը խավարն է, քրիստոնեությունը՝ լույսը: Նա անտղոք պատերազմ է մղում խավարի դեմ, որովհետև «արևելքի խավարասեր որդիները» ուզում են այդ լույսը

72 Տե՛ս Նդիշեն, էջ 157:

73 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102:

խլել իրենց ձեռքից⁷⁴։ Պարսկական արքունիքի այդ ձգտումը նա կրակ է համարում և Հովսեփի Հողումցուն՝ կայսրին դրած նամակում ղգուշացնում է, թե երբ հույները մի քիչ էլ դանդաղեն իրենց օգնել, դուցե այդ կրակի բոցը ուրիշ շատ երկրների էլ հասնի⁷⁵։

Եղիշեն այդ նամակում, փ զիտոթյուն բորորին, հպարտությամբ հայտարարում է, որ պատերազմը պարսիկների դեմ շարունակելու համար ամեն ինչ արված է, որ հայերը հույս դնելով հույների արիության և քաջության վրա, շատ բաներում ընդդիմացել են պարսիկների հրամաններին, բայց էլ ավելի շատ բան կա, որին պատրաստվել են այսուհետև ընդդիմանալու։ Որ իրենք գերադասել են մահն աստվածապաշտությամբ, քան կյանքն ուրացությամբ⁷⁶։

Պատմագիրը միաստվածության ջերմ պաշտպանն է, գտնում է, որ Հիսուս Քրիստոսից բացի, ուրիշ աստված չկա⁷⁷։ Որ մի աշխարհ երկու իշխող չի ունենա, ոչ էլ մի արարածը՝ երկու աստված։ Եթե մի աշխարհին հանդգնեն իշխել երկու թագավորներ, աշխարհը կփշանա, և թագավորությունները կոչնչանան⁷⁸։ «Ոչ է բարոք բաղմիշխանութիւն, մի իշխան եղիցի» ասված է «Յաղագս պիտոյից»-ում⁷⁹, որով և ղեկավարվել է Եղիշեն։

Ըստ Եղիշեի, այս աշխարհը նյութեղեն է, իսկ նյութը «չինքեան է» բաղկացած չորս տարբեր հատկանիշներ ունեցող տարրերից (հող, ջուր, կրակ, օդ)⁸⁰։

Ճիշտ է նկատում Հ. Գաբրիելյանը, որ Եղիշեն բնական երևույթների արհեստական խորհրդավորումն անընդունելի է համարում։ Երբ փաստերն անառարկելիորեն ապացուցում են, որ մեր տեսածը բնական երևույթ է կամ իր է, անթույլատրելի է համարում ճշմարտությունն անտեսելով այն աստվածացնելը⁸¹։

Ընդանրապես, Եղիշեի մոտ, ինչպես ճիշտ նկատում է Հ.

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67։

75 Տե՛ս նույն տեղում էջ 67։

76 Տե՛ս նույն տեղում։

77 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41։

78 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34։

79 Տե՛ս Մատենագրության նախնաց, Վենետիկ, 1843, էջ 356։

80 Տե՛ս Եղիշե, էջ 33։

81 Տե՛ս Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1956, էջ 238։

Գաբրիելյանը, Երևույթների ճանաչողությունը սոսկ բանաստեղծական, չզացմունքային չէ, այլ նաև խորապես փաստական ու տեսական⁸²:

Եղիշեն աստվածաբարոյակրթական և բնափիլիսոփայական հետաքրքիր ու կարևոր պատուէություններ, եզրակացություններ ու ընդհանրացումներ է անում կրակի, ջրի, արեգակի, օդի և այլ երեւոյթների մասին: Այդ հարցերի մասին փր զրքում հանգամանորեն խոսում է Հ. Գաբրիելյանը և փրավացիորեն նշում, որ «Եղիշեն, հաճախ կողմնորոշվելով դեպի գիտությունը, կարողացավ ամուր տեղ գրավել միջնադարյան հայ տեսական մտքի պատմության մեջ, մեծ ազդեցություն ունենալով հետագա սերունդների վրա, օգնելով հայ գիտական մտքի առաջընթացին»⁸³:

Դարի ղավակ Եղիշեի համար էլ ամեն ինչի ստեղծողը, արարիչը աստվածն է, նա ճարտարապետ է, փրկիչ է և այլն:

Եղիշեն ոչ միայն հավատում է հարությանը, Քրիստոսի երկրորդ գալաությանը, այլև աշխատում է դրանով զգուշացնել, սարսափեցնել թշնամիներին, ասելով «հավատալի պիտի լինի քեզ (Հաղկերտ) համար նրա երկրորդ ահավոր զալուստը»⁸⁴:

Փաւատոսի նման, Եղիշեն էլ քարոզում է այն պաղապարը, թե մարդն ու հրեշտակը ազատ են թողնված փրենց կամքին, որովհետև բնական են և մարդու կամքի վրա չպետք է բռնանալ⁸⁵:

Մեր այս պատմիչն էլ հպարտությամբ սրբոծենում է, որ իր դավանանքն ամենահաղթն է, և այդ ասում է ի լուր աշխարհի քրիստոնեության ամենակատաղի թշնամու՝ Հաղկերտի բերանով, մի կողմից հայրենակիցներին ռգեշնչելու, մյուս կողմից պարսկական արքունիքին զգացնել տալու, որ եթե Հաղկերտն է հաշտվել դրա հետ և հրաժարվել է փր նպատակից, նոր փորձերն անպայման կձախողվեն: Ավելին, նա, որ հրեշավոր հալածանքներ էր սկսել քրիստոնյաների նկատմամբ, ինքն է արդեն սարսափել քրիստոնեության ամենակարող ազդեցությունից և ուժից: Քրիստոնեու-

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 241:

83 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 238:

84 Եղիշե, էջ 19:

85 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

Բյան անխուսափելի վերջնական հաղթանակի հավատը կարմիր թևի նման անցնում է վաղ ֆեոդալիզմի պատմիչների երկերում և մեկնողական դրականության մեջ: Եղիշեն դառնում քաջառության չէր կազմում և դա բնական էր, քանի որ շունենալով գործնականորեն մեծ հնարավորություններ պարսիկների դավանափոխության դեմ վճռական կռիվ մղելու, քրիստոնեական քարոզիչները, այդ թվում և Եղիշեն, հուլյսերը դրել են հոգեբանական ներգործության վրա: Դրանով նրանք ժողովրդի մեջ ֆանատիկ համոզվածություն են ներշնչել քրիստոնեական հավատի ուժի մասին և պատրաստակամություն՝ զոհել վյանքը նրա պահպանման ու անաղարտության համար:

Եթե Ագաթանգեղոսը քրիստոնեության ամենակարող ուժը ցույց տալու համար Տրդատին ներկայացրել է խոզի կերպարանքով, իսկ հետո, ոչ միայն ջերմեռանդ քրիստոնյա, այլև զենքի ուժով այն տարածող, Բուդանդը՝ 2000 հեթանոսի, որոնք ցանկացել էին կաթողիկոսին սպանել, հրաշքով մի ակնթարթում անշարժ էր դարձրել, ձեռքերը հետևները վապել, և միայն կաթողիկոսի աղոթքից հետո մի ակնթարթում բուժել և նրանց անմիջապես դարձրել ջերմ քրիստոնյաներ, ապա Եղիշեն ավերի առաջ է դնացել, նա այդ ուժը ցույց տալու համար քրիստոնյա է դարձրել Պարսկաստանի ամենամեծ ու ազդեցիկ մոգպետին և դրանով սարսափեցրել Հազկերտին: Դենշապուհը ցանկացել է ծածուկ խոսել այդ մոգպետի հետ, պարզելու համար նրա դավանափոխության խտրվածը, մոգարևոր լարձրածայն ասել է, թե թաքուն մի խոսիր ինձ հետ և լուսավոր մտքերը մի լսիր խավարի մեջ, որովհետև այժմ Վրաձերը քաջվեցին, քանի որ տեսա երկնավոր լույսը: Եթե ուզում ես վյանքի խորհրդակից լինել, դեմ հանդիման հրապարակով հարցրու ինձ և կարտամեմ քեզ ապտծու մեծամեծ գործերը, որ տեսա⁸⁶:

Դենշապուհը ստիպել է նրան դավանափոխ լինել և երբ նա համառել է, հայտնել է այդ մասին Հազկերտին: Վերջինս նրան ասել է, որ ոչ ոք նրանից չպետք է լսի այդ մասին, մանավանդ այն մեծ տեսիլքի մասին, որ երևացել է այդ մոգպետին, որպեսզի տղատ մարդիկ ներկայանալով՝ լքածանվեն իրենց ճշմարիտ կրոնից: Մինչ իրենք տեսնում էին ուրիշներին հնազանդեցնել, սակայն, երբ

չկարողացան նրանց ոչինչ անել, իրենց կրօնի վարդապետները շեղվեցին-գնացին նրանց մոլորության հետևից: Հաղթանակն ավելի փայլուն դարձնելու նպատակով պատմիչը, հատկապես, շեշտում է, որ Հազկերտը Դենշապուհին ասել է, մեզ համար ամենից վատն այն է, որ մի շնչին մարդ չէ, որ շեղվել է դեպի նրանց կռնը, այլ մի նշանավոր մարդ, այս ամբողջ Վերին աշխարհում երևելի: Եթե սլաշքարի մտնենք նրա հետ, նա ավելի տեղյակ է, քան իրենց երկրի բոլոր մոգերը: Ավելին, ասել է, թե գուցե հիմքից խարխուլելով նա քանդի իրենց կրօնը: Եվ եթե նրան մյուս շարադործների հետ միասին պատժեն, այդ ձևով էլ կհռչակվի նրա քրիստոնեությունն հավատը, և մեծ անարգանք կկրի իրենց հավատը: Եթե մինչև իսկ սրով սպանվի, իրենց քանակում բազմաթիվ քրիստոնյաներ կան, նրա ոսկորները կցրեն—կտարածեն ամբողջ երկրով մեկ: Քիչ էր իրենց անարգանքը այն ամեն մարդկանց մոտ, ուր մեծարում, պատվում էին այդ նածրացիների ռսկորները, փակ եթե մոգերի և մոգպետների ռսկորներն էլ նույն պատիվն ասանան, հենց իրենց ձեռքով քանդած կլինեն իրենց կրօնը⁸⁷: Եվ ի՞նչ: «Ամենա-երևելի» այդ մոգպետը հաճատակվում է քրիստոնեության համար: Հաղթանակը կատարյալ է:

Ըստ Եղիշեի, Հայաստանը քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների համար ապաստանի ապահով երկիր է, միաժամանակ նրանց պարծանքը: Տիրբոնում քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչները չիմաստավոր հայ նախարարների գաղտնի որոշումը առերես դավանափոխ ընկելու մասին, նրանց շատ խիստ հաճիմանել են, ասելով. դուք էիք մեր ապաստանի ամուր պարիսպը, երբ այստեղից վտանգ էր սպառնում, ձեզ մոտ էինք ապահովություն գտնում, այժմ այդ մեծ ամրությունը հիմնահատակ տապալվեց: Դուք էիք մեր պարծանքը նշմարության թշնամիների առաջ, այժմ դուք եք մեր նախատինքը նույն թշնամիների մոտ: Մինչև այժմ ձեր նշմարիտ հավատի համար մեզ էլ փոքրիշատե խնայում էին, իսկ այժմ ձեր պատճառով մեզ էլ են անողորմ դատում⁸⁸:

* * *

Եղիշեն նույնպես հավատացել է առասպելներին, հրաշքներին, տեսիլներին: Աստվածաշնչից մեջբերումներ է արել, գործող անձն-

⁸⁷ Տե՛ս Եղիշե, էջ 141—142:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

րի և իրադարձությունների մեջ շեշտը դրել է կրոնա-բարոյական կողմի վրա: «Ամենահզոր արարիչ աստծո» ուժը ցույց տալու նպատակով, գրել է, թե իբր երկու մեծ բերդերի պարխսպներ հրաշքով կործանվել են:

Հայ հոգևորականները բանտարկված են եղել մոտ չորս խոնավ բանտում, պահապանները զարմացել են նրանց տոկոսնության վրա: Այդ մասին հայտնել են մոգպետին: Վերջինս ստուգելու նպատակով դիշերը այցելել է բանտ և տեսել, որ յուրաքանչյուր շղթավածի անձը բորբոքվում էր անշեշ վատված կանթեղի նման⁸⁹:

Այդ նույն մոգպետը ուրանալով իր կրոնը, բանտում սկսել է աղոթել, այդ ժամանակ հանկարծ տունը լցվել է լույսով և նրան մի շուանդեն սանդուղք է երևացել, որ դրված էր երկրից մինչև երկինք, և խումբ-խումբ զորքեր վեր լին բարձրացել, և բոլորի տեսքը նոր էր ու չքնաղ, ահավոր ու սքանչելի, ինչպես հրեշտակների տեսքը⁹⁰:

* * *

Բանասերները բարձր են գնահատել Եղիշեի լեզուն ու ոճը: «Նրա պրովածքի մեջ,— գրում է Մ. Աբեղյանը,— սկզբից մինչև վերջն լիշխող է գեղարվեստը: Գործողությունն առաջ է տարվում մասերի ներդաշնակ բաժանումով, երկրորդական, բայց կենդանի, բնական մանրամասնություններով, զարդարուն ու ծաղկուն ոճով: Շարադրում է մերթ արագ թափով, կորովի, հուանդուն ու աշխույժ. մերթ դանդաղ ու քաղցրաբան: Թեպետև երբեմն փոքր լին ճապաղ է, բայց նրա ձեռն իր ամբողջությունով մայնելու է ու գրավիչ, հաճախ նույնիսկ հափշտակիչ: Դրա պատճառն այն է, որ այնտեղ սովեն լին լիշխում է անկեղծ ու խորին զգացումից, շկա շինծու արվեստականություն: ...Նա փայլուն ոճի հետ ունի աչքի ընկնող մշտնված պարզ ու հստակ խոսք, կատարելապես լիշխում է լեզվին և հորինում է մեծ ճաշակով, միշտ հարմարվելով ներքին բովանդակությանը⁹¹:

Չնայած Լեոն Եղիշեին VI դարի պատմագիր է համարում, և

89 ՏՆ՝Ս Եղիշե, էջ 130:

90 ՏՆ՝Ս նույն տեղում, էջ 135:

91 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 306:

սխալմամբ գտնում է, որ նրա երկը, ավելի մի դյուցադենեդական վեպ է, բան լուրջ մի պատմություն»⁹²։ Միաժամանակ սակայն չսփառանք բարձր է գնահատում, «փայլուն երևույթ համարում մեր դրականության մեջ»⁹³։ Գտնում է, որ Նդիշեն իր հեղինակային խառնվածքով կարող է համարվել առաջին արտահայտությունը հայ գրական այս բուռն կրակոտ ինքնուրույնության, որի ամենաբարձր ափսոսանք է հաշտությունը Աբովյանը։

Իր մեծ տաղանդի ուժով է, դիպրոսկ նկատում է Լեոն, որ ճեղիշեն տառնյակ դարերի ընթացքում անշեշ պահեց հայոստան միջ Վարդան Մամիկոնյանի և նրա ժամանակի պաշտամունքը... Աղգային գիտակցության զգացմունքն իր զարգացմամբ շատ է պարտական այս նշանի, ինքնատիպ հեղինակությունը»⁹⁴։

Պատմիչ Նդիշենի «Վասն հայոց պատերազմին» երկը կարևոր է ոչ միայն այդ պատերազմի պատմության, այլև Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի ներքին կյանքի ուսումնասիրման համար։ Այն պարունակում է արժեքավոր տեղեկություններ սովորությունների, բարքերի, դուռնացիության վիճակի, հողատիրության ձևերի, հարկային քաղաքականության, ազնվականության առօրյա կյանքի և շատ այլ հարցերի մասին։

Չլինեք մեարտարատառ այս անդուգական կոթողը, մենք շատ քիչ բան կիմանալինք Սյվարայրի ճակատամարտի—հայ ժողովրդի հերոսապատում անցյալի փայլուն էջերից մեկի պատմության մասին։ Քիչ բան կիմանալինք հայոց պատերազմի տնտեսական-քաղաքական ու կրոնական պատճառների մասին, Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների դաշինքի և ռազմական զինակցության մասին։ Սակավ բան կիմանալինք նաև Սասանյանների՝ Սնդրկովկասում վարած ռազմա-քաղաքական, լիբերալական ու տնտեսական քաղաքականության հետապնդած նպատակների ու պատճառած սարսափների մասին։ Նդիշենի ոսկեղեն մատյանը դարեր շարունակ հանդիսացել ու հանդիսանում է ամեն մի հայի սեղանի զարդը, հայ ժողովրդի հերոսական կենսագրության փայլուն ու անշեշելի էջերից մեկը։

92 Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. II, Երևան, 1947, էջ 46։

93 Նույն տեղում, էջ 199։

94 Նույն տեղում, էջ 200—201։

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

V դարի պատմագիրների փայլուն համապատեղության ներկայացուցիչներից է և Ղազար Փարպեցին: Նրա պատմագրական ժառանգությունն այսօր մեզ հնարավորություն է ընձեռում շատ թեթիչ ամբողջական պատկերացում յանենալու հարյուրամյա (387—485 թթ.) քաղաքական բուռն իրադարձություններով հարուստ ժամանակաշրջանի, հատկապես Պարսկաստանի դեմ հայ ժողովրդի մղած ժողովրդա-ազատագրական պայքարի պատմության մասին:

Պատմագիր Ղազար Փարպեցին այն երջանիկ բացառություններից է, որոնց նկատմամբ հետագա դարերն արդարադատ են եղել: Կասկածի չեն ենթարկել նրա ժամանակի ու աշխատության հեղինակի հարցերը:

Փարպեցու մասին կենսագրական տեղեկություններ համեմատաբար սովելի են մեզ հասել քան մյուս պատմագիրների մասին: Դրանք հիմնականում ամփոփված են մարզպան Վահան Մամիկոնյանին՝ նրա գրած «Ստախոս արեղանների մեղադրությունը» նշանավոր «Թղթում»:

Փարպեցին ծնվել է Արագածոտն գավառի Փարպի գյուղում, մոտավորապես 440—445 թվականների ժամանակահատվածում, հավանաբար միջին կամ կրտսեր ազնվականի ընտանիքում, որը թերևս, ինչպես ենթադրում են, ազգակցական կապ է ունեցել Մամիկոնյան կամ Արծրունյաց տոհմի հետ¹: Հավանական այդ ենթա-

¹ Դր. Խալաբյանց, Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883, Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 311:

դրութեանը հանդեպնում է այն իրողութիւնը, որ Ղազարին պատանի հասակում պահել ու դաստիարակել է Վահան Մամիկոնեանի մայրը, իր երեխաների հետ միասին Աշուշա բեկշխի կնոջ՝ Անուշ-Վռամի գերդաստանում: Վերջինս Վահանի մօր՝ Զվիկի քույրն էր, իսկ Զվիկը Վաթգան Մամիկոնեանի եղբոր՝ Հմայակի աջրին էր, Աղան Արծրունու քույրը²:

«Թղթում» Փարպեցին Վահանին գրում է, թե չնայած ինքը տարիքով ավելի մեծ է եղել, քան նա, բայց սննդակերից և խաղաղից է եղել նրան, և նրանց մայրը և Անուշ-Վռամը դաստիարակել են նրանց, շտարբերելով իրեն Վահանից ու նրա եղբայրներից³:

Միաժամանակ պատմիչը շեշտում է, որ Վահանն իրեն հրավիրել է Վաղարշապատ «ոչ իբրև զաղքատ լոք ի կազմածէն և ի մանկտոյն, և ոչ իբրև օտար զոք ի բնն և կամ զծառայ ուրուք, քանզի պարեգօտաւորք ազատեալ են ի Քրիստոս»⁴:

Այս կապակցութեամբ դժուար է համաձայնվել Հ. Մանանդեանի այն կարծիքի հետ, որ անվերապահորեն գտնում է, թե «Եթե Փարպեցին «ազատ»-ների կարգն էր անցել հոգևոր վոչում ընդունելուց հետո, ապա այն միեւնոյն ժամանակ, ինչպես ինքն է վկայում, չի եղել «ծառայ ուրուք», ոչ էլ աղքատ ոք ի կազմածէն և ի մանկտոյն» կարելի է վստահ կերպով ենթադրել, որ նա եղել է, հավանորեն «շինական» Փարպի պյուղից: Ավելին, ըստ Հ. Մանանդեանի, «Փարպեցու ծագման մասին այս նոր ու կարևոր ենթադրութեամբ ոչ միայն որոշվում է նրա շինական ծագումը, այլև ընտանեկանը է «շինական»-ների իրավական դրութեան հետաքրքիր մի առանձնահատկութիւնը:

Որպեսզի Փարպեցին կարողանար հոգևորական դառնալ և ըստանալ «ազատութիւն», որ հատուկ էր եկեղեցականներին, ինչպես տեսնում ենք, հարկավոր է եղել նրան «ծառայութիւն»-ից զատել: Եթե շինականները լինեին ազատ՝ դժուար թե հարկավոր լիներ նրանց ազատագրումը նախկին «ծառայութիւն»-ից⁵: Բանը, ապա այն

2 Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցու պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 242 և 411:

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 411:

4 Նույն տեղում, էջ 410—411:

5 Հ. Մանանդեան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 361:

նրանոման է, որ Փարպեցու վկայության մեջ խոսքը շինականին-
ծառայությունից ազատելու մասին չէ, այլ ամենայն հավանականու-
թյամբ՝ աշխարհիկ ծառայությունից ազատվելու և հոգևոր ծառա-
յության անցնելու մասին է: Փարպեցուն այդ ծառայությանն է ծա-
ռայադրել Աղան Արծրունին⁶:

Զի կարելի համաձայնվել Հ. Մանանդյանի նաև այն անվերա-
պահ հարցադրման հետ, որ իբրև թե հին Հայաստանում և հին
Ռուսաստանում հրեխաներին բռնի էին վերցնում դպրոց և, որ
«Հայաստանում դպրոցներն էին հավաքում գերազանցապես շինա-
կանների որդիներին»⁷: Ինչքան հաստի է, հաշվական և օտար
աղբյուրները նման հզրակացության հանդեպ հիմք չեն տալիս:
Նման փաստարկումը, հասկանալի է, հիմք չի կարող հանդիսանալ
Փարպեցու՝ աղաների դասին պատկանելու հնարավոր ենթադրու-
թյունը ժխտելուն:

Փարպեցու առաջին ուսուցիչը Վահան Մամիկոնյանի մայրն է
եղել, որի մասին նա ասում է, որ նա երևելի կին էր, մանավանդ
մտավոր զարգացմամբ: Հայաստանի բոլոր կանանցից ամենա-
բարձրը⁸:

Հետագայում նա իր ուսումնառությունը շարունակել է Վահա-
նի քնոտ՝ հոգևորական Աղան Արծրունու մոտ: Մնվել և ուսանել է,
զրում չ՝ պատմագիրը, առաքինի վարքով երանելի Աղանի մոտ, որ
ազգով հայտնի և պատվավոր Արծրունյաց տոհմից էր⁹:

Ուսման մեջ կատարելագործվելու նպատակով Ղազարին ու-
ղարկել են Կոստանդնուպոլիս: Այդ կապակցությամբ «Թղթում»
նշում է, որ իր վարդապետների հրամանով իրեն ուղարկել են Բյու-
զանդիա¹⁰, ուր մնացել է մեկ տարի, իր կարողությունների ահ-
մաններում պարապել է հունական դիտություններիով, կարդացել է
Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Երու-
սաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիազանցու, Գրիգոր
Էդեսացուի և նրանց նմանների գլխավորները¹¹:

6 Ղ. Փարպեցի, էջ 411:

7 Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոց, Հոգվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 34:

8 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 242:

9 Նույն տեղում, էջ 13:

10 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 410: Պատմագրի մոտ՝ Հունաստան:

11 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 418—419:

«Թղթի» առաջաբանում, որ ենթադրում են ուրիշի գրած է¹², նշված է, որ Ղազարը Հոսնաց երկրում գիտուն ու առաքինի մարդկանցից առվորել ու խոր տիրապետել է աստվածաբանությունը և վերադարձել հայրենիք, որ նա մանկության տարիներից մեծ ձրգատում է ունեցել դեպի այդ գիտությունը—«երկնավոր արվեստը», «բանական գիտությունը»¹³:

Բյուզանդիայում ձեռք բերած գիտելիքների համար հրախտապարտ Փարսեցին հիացմունքով այն համարում է «գիտություն վտակներ»։ Կոստանդնուպոլսից և Հոսնաց աշխարհի բոլոր կողմերից, ստում է նա, գիտություն վտակները հորդացած բխում են, լավ սովորողները շտապում են այնտեղ գնալ կատարելագործվելու և մինչև այսօր էլ հորդանալով տարածվում են նրա բոլոր կողմերից իմաստություն վտակները¹⁴:

Վերադառնալով հայրենիք, Ղազարը գնացել է Կամսարականների մոտ, այնտեղ մնացել է մինչև Վահանի մարգարան դառնալը։ Դրանից հետո, խառնակությամբ և նեղությամբ ևնդոսյունից հագնած, ցանկացել է աղոթքով պարապել—հոգևորական դառնալ։ Գնացել է Սյունիք, երկու տարի ձմեռն ապրել է մի քարայրում Մովսես կրոնավորի մոտ, ամառը՝ Սյունիքի քահանայապետ Մուշեի մոտ¹⁵:

Ընդգծված բառերից Մ. Աբեղյանը ենթադրում է, որ Ղազարն էլ մասնակից է եղել պարսիկների դեմ Վահանի և Կամսարականների պայքարին¹⁶:

Մարդպան նշանակվելուց հետո, երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով Վահան Մամիկոնյանը ձեռնարկել է մի շարք միջոցառումներ, դրանց թվում նորոգել է տալել Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցին ու միաբանություն ստեղծել, Սյունիքից հրավիրել է իր մանկության ընկերոջը՝ Ղազարին ու նշանակել վանահայր¹⁷:

Ղազար Փարսեցին կարճ ժամանակում ընդհանուր ճանաչում

12 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 313: Կ. Քիպարյան, Պատմություն հայ դրականության, հատ. Ա, Վենետիկ էջ, 94:

13 Տե՛ս Ղ. Փարսեցի, էջ 406:

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 410:

16 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 312:

17 Տե՛ս Ղ. Փարսեցի, էջ 410—411:

է դատել ամբողջ երկրոսմ: Նրան բարեկամաբար հովանավորել են նախարարները, հոգացել վանքի ու պատմիչի անձնական վարիքները:

«Թղթի» առաջաբանի հեղինակը գրում է, թե ինչպես խմատոսններն ու մեծամեծները վաճառականներից դնոսմ են մարգարիտներ և պատվական հանդերձանք, որպեսզի բոլոր երեւելի մարդկանց մեջ հայտնի և փայլուն երեւան, այնպես էլ աստծու պատվերները կարդացող խմատոսն և գիտոսն մարդիկ լսելով Ղազարի գիտութեան մասին՝ գովել են և ուրախացել նրանով ամեն ժամ՝ եկեղեցիները, սրբերի վկայարանները և վարդապետարանները (դպրոցները): Նրա բերանից դուրս եկած աստվածային պարգևները լսողների հոգիները փառաւորվել են, տրամաբանական գիտութեամբ հայրապետների և եպիսկոպոսների մեջ նա իբրեւ պայծառացյալ արուսյակ էր երեւոսմ: Նա ձեռքն էր վերցրել գիտութեան զենքը, որպեսզի հաղթող երեւա, որպեսզի իր վերադառնալուց հետո նորից նրա գիտութեան աղբյուրից մարդիկ դարձյալ խմեն և արդարութեան պատուը բերեն աստծուն¹⁸:

Իր բարի համբաւով և գրաված դիրքով Ղազարը, շուտով նախանձ է առաջացնոսմ իրեն շրջապատող հետադեմ հոգեորականութեան մեջ: Այդ նախանձն ատելութեան է վերածվոսմ: Նրան վարկաբեկոսմ են, զրպարտոսմ, սոստ մեղադրանքներ ներկայացնոսմ: Ոգեշնչվելով աջն հանգամանքից, որ Ղազարն այլեւ ոչ ոքի կողմից, հատկապես Վահանից և կաթողիկոսից պաշտպանութիւն չի գրտնոսմ, հակառակորդները հարձակվոսմ են նրա վրա, բռնագրաւոսմ են ամբողջ ունեցվածքը և վանքից դուրս քշոսմ:

Այդ վապակցութեամբ նա Վահանին գրոսմ է, թե իր հակառակորդները, երբ տեսել են, որ նա այլեւ չի հովանավորոսմ իրեն, մերկ դուրս են հանել իրեն, քնամաբար խել են, ինչ մանկութիւնից ստեղծել էր ինքը, անգամ լատիներեն գրեեր իրեն շեն տվել: Այդ պատճառով տրտոսմ է, անմխիթար միտնչե մահը, որ գայլերի նման հարձակվել էին իր վրա և անխնա գիշատել¹⁹: Ցավով նկատոսմ է, որ ինքն այն Ղազարն է, որին Վահանը և շատերն անմոխարիւնելի էին համարոսմ, իսկ հիմա նախանձից շա-

18 Տե՛ս նույն տեղոսմ, էջ 406—408:

19 Տե՛ս նույն տեղոսմ, էջ 425—426:

տերը ջանում են իրեն փոխարինել և ավելացնում է, բայց եթե վարդանան²⁰:

Կաթողիկոսի մատին, որի անունը չի տալիս, բայց Մ. Աբեղյանի ենթադրությամբ, Բաբկենը պետք է եղած լիներ, և որին Ղազարը դիմել էր պաշտպանություն ստանալու համար, նույնպես ցավով գրում է, թե կաթողիկոսը նրան պատասխանել է, որ երկյուղից չի համարձակվում անդամ նրան տեսնել: Պատմիչը զայրույթով քացականչում է. «Ո՞ւր աներկիւղութիւն քաջ հովուի է. ո՞ւր հոգողութիւն արդար տառուցչի, ո՞ւր քրիստոսոմանութիւն առողջ հայրապետի»²¹:

Երբ վարկաբեկված, աղանդավոր համարված Ղազարը հեռացել է Վաղարշապատից, այդ նույն կաթողիկոսը «տրամադին հառաչմամբ» ասել է. «Ոչ եղև իրաւացի հեռանալ առն յաշխարհէս, քանզի զարդ էր եկեղեցոյ»²²: Եկեղեցու այդ զարդի շուրջն աջնալիսի միջնորդատ էր տեսնվել, որ անգամ կաթողիկոսը վախեցել էր նրան ընդունել և օգնություն ցույց տալ:

«Թղթի» առաջաբանի հեղինակը գրում է, թե փոշ մարդկանցից արտմություն կրեցող հետո, Փարպեցիին գնացել է Ամիդ քաղաքը և միառժամանակ մնացել այնտեղ: Իմանալով այդ մատին, չարանախանձ մարդիկ նորանոր հերյուրանքներ ևն հորդենել նրա ծառայության, ուսման և գիտելիքների մատին, նպատակ ունենալով վարկաբեկել նրա բարձր անունը:

Լսելով նորանոր ստերի և զրպարտությունների մատին, — շարունակում է նույն հեղինակը, — Ղազարը իբրև Բաջ պատերազմող, զինվելով իր հոգու խոսքի զորությամբ և Բաջալեռությամբ, թուղթ է դրել Վահանին, ցույց տվել իր վատտակը նրա մոտ եղած ժամանակ, — լայծառացած էր, և խնդրում է կարճացնել իրեն չարախոսողների լեզուները, որովհետև անիմաստ ու փոշ աչք մարդկանցից հալածվում են Հայոց երկրի լավ ու պիտանի մարդիկ²³: Խընդրում է Վահանից ստուգել և համոզվել իրեն ներկայացված մեղադրանքների անհիմն ու զրպարտչական լինելու մեջ:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 412:

²¹ Նույն տեղում, էջ 430:

²² Նույն տեղում, էջ 431:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 407—408:

Պատմիչը «Թուղթը» ուղարկել է Համադասույ Մամիկոնյանի միջոցով, որը բաղում անգամ պաշտպանել էր իրեն հալածանքներից և իր կերակրիչն էր եղել²⁴:

«Թուղթն» իր դերը կատարում է, մարդպան Վահանը Ղազարին ևտ է վանչում և հանձնարարում է գրել հայոց պատմությունը, միաժամանակ տալիս է գրվելիք պատմության ծրագիրը — պլանը:

Վահանը պատշաճ է համարել շարունակել պատմության երկրորդ²⁵ գրքի վերջից ու գրել մինչև իրենց ապրած օրերը Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությունը: Ղազարին պատվիրել է շատ զգուշությամբ գրել և կարգել մեկ առ մեկ հոգևորականների քոլոր առաքելությունները, և քաջ աղստմարդկանց լսովությունը — քաջագործությունները²⁶:

Անր այս պատմիչն էլ նախորդների պես, իր ուժերից վեր է համարել հանձնարարված գործը: Ասում է. Վահանը բռնադատեց իր սոկարությունը՝ ստիպեց ձեռնարկելու մի գործ, որ վեր է քան իր գիտություն կարողությունը²⁷:

Վահան Մամիկոնյանի, հետևապես և Փարպեցու նպատակն է եղել ստեղծելու պատմական մի երկ, որպեսզի հոգևորականության բարի վարքի մասին կարդալով և լսելով ժողովրդի բազմությունը ցանկանա նմանող լինել — հետևել նրանց նգնությանը և քաջերը լսելով նախնիների քաջագործությունների մասին, կրկնապատկեն իրենց ուժը, քաջությունը, անվանի հիշատակներ քողենն իրենց անձերի ու ազգի համար: Իսկ ծույլերը և վատերը նայելով իրենց վրա և լսելով ուրիշների պարսավանքը, բարի նախանձով կրթվելով կջանան լավանալ²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր այս պատմիչի նպատակն էլ նույնն է եղել, քան նախորդներինը՝ անցյալի օրինակով դաստիարակել ժամանակակիցներին և հետագա սերունդներին, քաջալերել, ու մեղքնշել, որպեսզի իրենցից հետո քաջի անուն թողնեն, նման նպա-

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 424:

25 Փարպեցին պատմության երկրորդ գիրքը համարում է Բուզանդիներ, առաջինը՝ Աղաթանգեղոսինը, իսկ իրենը՝ երրորդ պատմություն:

26 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 13:

27 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14—15:

28 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

տակը ժամանակի իրողութեամբ էր թելադրված: Փարպեցին էլ Վոշ է արել բարի դործ կատարել, ձգտել բարուն: Արդեն Բուդանդից, Եղիշեից գիտենք, որ V դարում բարի գործն իմաստաւորել է անհուն հավատարմութուն և նվիրվածութուն հայրենիքին ու դավանանքին:

Իր նպատակն իրականացնելու համար Փարպեցին էլ Աբաթանդեղոսի նման նավարկել է, որպեսզի հասնի ապահով նավահանգիստ, այլ խոսքով, պատվով կատարի իր ստանձնած գործը, որ նա «մեծ և հոգևոր գործոյ ձեռնարկութիւն» է համարել²⁹:

Պատմիչը պիտակցել է գործի դժվարութունը: Նա գրել է, թե «իոքք կասկածի բան չէ, որ մեկն աներկյուղ իր անձն աշխարհի աշխատության նվիրի, ուր պետք է խոսքերի վայելուշ դասավորութուն, ինչպես կանոնավոր գիտութունը, կամ գիտութեան օրենքը պահանջում է, պատկառանքով ստույգը գրել, որ իմաստասերները լսելով չպարսավեն, խոսքեր իզուր տեղը ավելացնելու համար չեղածը հորինեն, եղածներն էլ չպակասեցնեն, անհոգ Լեւոյով չկրճատեն, այլ բոլորը հրապարակ հանեն քարեմիտ դռուշութեամբ: Եվ որովհետեւ այդ պահանջում է մեծ պատրաստութուն, ոտտի նպատակով իր տկար խորհրդին, աղաչում է բոլոր աղոթասեր անձներից, օգնութուն ցույց տան իրեն, որ ճշմարիտ խոսքերով ստուգապես պատմի իր վարողութեանից վեր առաջարկված գործի անհրաժեշտութունը — կարեւորութունը, մտքի լուսավորութեամբ կարողանա այդ մեծատարած ալիքների վրայից անցնի ու հասնի խաղաղ ու ապահով նավահանգիստը³⁰:

Փարպեցին այն կարծիքին է եղել, որ պատմութուն գրելու մեջ ամենամեծ սխալը հանդիսանում է ոչ ճիշտ բաներ գրելը, դտել է, որ պատմությունը պետք է լինի միայն ճշմարտացի:

Փաւստոս Բուդանդի կապակցութեամբ բերվել է Ղազար Փարպեցի պատմիչի սուբյեկտիվ, միաժամանակ վարկաբեկիչ կարծիքը³¹, որում, սակայն, դրսևորվել է Ղազարի անաչառ վերաբերմունքը պատմության կեղծարարների, խեղաթյուրողների նկատմամբ, ստուգապատում պատմություն գրելու նրա պահանջը:

29 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 16:

30 Տե՛ս նույն տեղում:

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11—12:

Նա Ագաթանգեղոսին գովել է այն բանի համար, որ վերջինս զիտուն, կատարյալ տեղյակ և ճշմարտախոս է ճառերի շարադրման մեջ ու իր պատմությունները վայելուչ կերպով գրող է³²:

Փարպեցին ջանում է ընթերցողին հավատացնել, որ իր գրած պատմությունները աստղագալառում են: Այսպես, առաջով վեց սրբերի նահատակության պատմությունը, գրում է, թե Արշավիր Կամսարականը դիմել էր երանելի խոսիկին, խնդրել պատմելու այդ մասին իրեն և նա այդ պատմությունը լսել է նրանից ու Ղազարին պատմել և ինքը ճշմարտություն մեջ այդ գրի է առել³³: Պարսկաստանում բանտարկված նախարարների մասին խոսելիս շեշտում է, որ ինքը ավանատես է եղել նրանց տանջանքներին³⁴:

Ասովայն, խնչսեւ հետո կտեսնենք, մեր պատմիչը ոչ բոլոր դեպքերում է դեկավարվել իր առաջադրած ճիշտ ակղբունքներով, երբեմն մեղանշել է դրանց նկատմամբ:

Մտավոր նավարկությունը նրան հասցրել է ապահով նավահանդիստ, այսինքն նա ստեղծել է հիանալի հուշարձան, դրանով իսկ անմահացրել իրեն և իր դարաշրջանի իրադարձությունները:

Փարպեցու «Պատմության» աղբյուրներն են եղել մեծ չափով ականատեսների պատմածները, Կորյունը, Ագաթանգեղոսը, Բուդանդը, Աստվածաշունչը: Նա գրում է, թե «հայոց առաջին պատմագիրների շատ ճառերը (իմա պատմությունները) կարդացի»³⁵: Սա կայն վերը նշված երեք պատմիչներից բացի, ուրիշ պատմություններ չի հիշատակում, միևնույն բանասիրությունը ցույց է տվել, որ նա օգտվել է նաև խորենագու և Եղիշեի երկերից, որ առաջին դիսի («Դրուպի») մեջ նմանություններ կան խորենագու պատմության հետ, իսկ երկրորդի պատմությունը շատ նման է Եղիշեի պատմության³⁶:

«Առաջոց պատմությունը» բաղկացած է առաջաբանից և երեք գլուխներից:

Առաջին գլուխն ընդգրկում է հայոց Թագավորության երկու մասի բաժանվելուց (387 թ.) մինչև Սահակ Պարթևի և Մկրտիչ

32 ՏԼ՝ս Ղ. Փարպեցի, էջ 7:

33 ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 220 և 223:

34 ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 238:

35 նույն տեղում, էջ 7:

36 ՏԼ՝ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 321:

Մաշտոցի մահը: Արշակունիների հարստության անկումը Փարպեցին համարում է «ի սպառ, ի սպուռ կործանումն աշխարհիս Հայոց», «Ընդհանուր կորուստ աշխարհիս Հայոց» և այլն:

Ճիշտ է նկատում Մ. Աբեղյանը, որ այս գրքի պատմվածները մեծ մասամբ «ի լրոյ» են և շփոթ³⁷: Ըստ Փարպեցու, գրերի գոտտը և թարգմանությունները եղել են 389 թվականից առաջ, իբրև թե Վռամշապուհ թագավորը մահացել է ամենաուշը 389 թվականին: Սահակին իդեալականացնելու նպատակով նսեմացված է Մեսրոպի վատասկը և այլն:

Երկրորդ տեղսին ընդգրկում է մոտ տասնամյա ժամանակաշրջանի պատմությունը, սկսած Միհրենրեհի նախաձեռնությամբ հայերի նկատմամբ կրոնական և տնտեսական հալածանքները ու ժեղացնելուց մինչև Աբրահամ երեցի ասորեստանյան արքայից հայրենիք վերադարձը: Այլ խոսքով հայերի ապստամբության պատճառները, նախապատրաստումը, անցկացումը և վախճանը: Գլխում մեծ շափով փառաբանվում է Մամիկոնյան տոհմը և առանձնապես Վարդանը:

Երրորդ գլուխն ընդգրկում է Պերոպի թագավորոսմից մինչև Վահանին մարդպան նշանակելը, լերջանում է ադ. կապակցությամբ Վաղարշապատում եկեղեցական ծիսակատարության արարողությամբ: Պատմիչն այստեղ հիմնականում տալիս է Մամիկոնյանների ծավալած դրոշմաբանությունը դավանանքի և իրենց տոհմային շահերի պաշտպանության ուղղությամբ և նրանց մղած պայքարը պարսիկների դեմ, 481—484 թթ. ապստամբությունն ու հաղթանակը: Դյուցազնացված է Վահան Մամիկոնյանը:

* * *

Փարպեցի պատմիչն էլ Եղիշեի նման շատ ճիշտ հասկացել ու բացահայտել է պարսկական արքունիքի՝ հայերի նկատմամբ վարած նենգ քաղաքականությունն ու դրա հետևանքները:

Վռամշապուհ Արշակունի թագավորի մահից հետո, Հաղկերտը որոշում է հայոց դահի վրա նստեցնել իր Շապուհ որդուն, նստատակ տնենալով իրանականացնել իր մեջ հեղացած ժրագիրը:

Հաղկերտն իր մտքում չարաչար խորհել էր, ասում է Փարպե-

37 Տե՛ս նույն տեղում:

ցին, առաջինն այն, որ Հայոց աշխարհը մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից հունաց իշխանությանը, որի տիրապետության ենթակա են Արշակունիների ազգից շատերը, գուցե իրեն նեթակա հայերը միանան իրենց արևմտյան եղբայրակիցներին, գնան ենթարկվեն հունաց կայսրին և ապաստամբեն իր դեմ: Հայերն էլ առաջ քիչ հողսեր չեն պատճառել իրենց, իսկ եթե միանան, ապա պատերազմով անհաղթապահելու են իրենց: Արկորդն այն, որ իրենց օրենքներին հայերը օտար են և ատող, ունեն նույն դավանանքը և օրենքները, փնչ հույները: Եթե իրենցից թագավոր նշանակի Հայաստանում, ապա նման կասկածներից անհոգ կլինի իր թագավորությունը, այն ժամանակ հայերը միշտ երկյուղով ու դողալով Վրժառայեն իրենց և օտար ու մնաստակար քաներ չեն խորհի: Սովորություն կդարձնեն լնդունել իրենց օրենքները, որսի և խաղերի ժամանակ մշտապես խոսելով միմյանց հետ տիրալիր բարեկամություն կստեղծվի, քաջի այդ միոխադարձ ամուսնություններով էլ հաղորդակից կլինեն միմյանց հետ: Դրանից հետո հայերը կդատվեն և այլևս չեն սիրի հույներին և նրանց օրենքները³⁸:

Հայ նախարարներից շատերը իրենց վարքագծով նպաստել ու արագացրել են այդ ծրագրի իրականացումը: Նրանք դժգոհ Արշակունի վերջին գահակալ Արտաշեսից, որոշում են դիմել պարսից թագավորին և խնդրել, որ նա վերացնի հայկական թագավորությունը և պարսիկ կառավարիչ ուղարկի Հայաստան: Քանի որ եկել հասել էր նրանց վրա սուրբ Ներսեսի նշույթը՝ այն է, ընկնեն հեթանոսների շար ծառացության լծի տակ³⁹, դառնություն միջնալացնում է Փարպեցին:

Այդ սրտշման դեմ ծառանում է արեւմտյան կողմնորոշման պարագլուխ Սահակ կաթողիկոսը, որի համար նա աթոռազուրկ է արվում և հեղինակազրկվում: Այս կապակցությամբ Փարպեցին խորենացուց վերցրել և նույնությամբ տվել է Սահակի հանդիմանական խոսքերը նախարարներին:

Փարպեցին էլ Բողաճաղի նման Արշակունիներին Հայաստանի բնիկ տերեր է համարել և թագավորության անկումը՝ կենտրոնախույս ուժերի ակտիվացման հետևանք:

38 ՏՆ՝ս Ղ. Փարպեցի, էջ 37—38:

39 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 46:

Սահակի ջանքերն ասպարդշուն են անցնում: Նախարարները ներկայանում են Վռամ թագավորին՝ թշնամաբար իրենց թագավորի մասին շատ հերյուրանքներ են ասում, վարկաբեկում: Պատմիչըն ասում է, թե փհարկե, լսողները չեն հավատացել նրանց, սակայն երբ իմացել են, որ նախարարները եկել են խնդրելու, որ պեսղի արքունիքը վերացնի Արշակունիների թագավորութունը և այլևս թագավոր չնշանակի, այլ պարսիկ պաշտոնյա ուղարկի որպես վերակացու, Վռամը և արքունի ավագանին շատ են տրտալացել, թագավորը հրաման է տվել անմիջապես Արտաշեսին՝ դահնկեց անելու և կաթողիկոսութունը Սահակի տոհմից վերցնելու մասին⁴⁰,

Մամիկոնյաններին գովերգող պատմիչը իր հակառակորդներից մեղադրվող Արտաշեսի բերանով ասում է. «Թե նախարարներն ի բնե սովոր են թշնամանալ իրենց տերերի նկատմամբ, ըստ այդմ հիմա էլ կամենում են կատարել իրենց շար կամքը, քանի որ նրանք միշտ իշխանափոխ և տիրաւոյաց են եղել»⁴¹:

Հազկերտի ծրագրի հիմնական մասն արդեն իրականացված էր. վերացված էր հայկական թագավորութունը: Սակայն Փարսկեցին հասկացել էր, որ այդ ծրագրի վերջնական իրականացման համար Հայաստանում կան արգելակող հանգամանքներ: Պարսկաստանը՝ հաշվի առնելով Հայաստանի տիրադրողական պոտենցիալ ուժը, հայ նախարարների սեփական ղինված ուժերի առկայությունը, անմիջապես վճռական միջոցառումների չէր կարող դիմել, նա ստիպված էր ժամանակավորապես մարդ դարձված Հայաստանին որոշ արտոնութուններ տալ: Պատմիչը վկայում է, որ 428 թ. հետո պատասխանատու պաշտոնները հրկրում շարունակել են վարել հայ նախարարները, դատավորութունը եկեղեցու ձեռքումն էր գտնվում: Առկա էր ամենազխավոր վտանգը՝ հայ-բյուզանդական դադնակցության հնարավորութունը: Անհրաժեշտ էր որոշ ժամանակ այդ արգելակող հանգամանքներն աստիճանաբար վերացնել: Դրան հասնելու համար, ըստ մեր պատմիչի, հազարապետ Միհրնեսին, խնդրվել էր Հայաստանում իրենց համար տեղծված նպատակավոր պայմաններից, փր ծրագրին է թեւադրել արքայից արքային: Նա

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

հիմնականում առաջադրելով Հազկերտի ծրագիրը, շեշտել է, որ եթե հայերին իրենց օրենքներին ընտելացնեն, նրանք կհեռանան կայսրից, սերտ սիրով ու միաբանությամբ կմիանան իրենց հետ, և որ կարևորն է, եթե հայերն իրենց հետ լինեն, վրացիներն ու աղվանները իրենցն փակ կլինեն: Հազարապետը հայտնել է թագավորին, որ Սյունյաց տոհմից մեկն արդեն ուրացել է իր դավանանքը, քնդունել է պարսից կրոնը: Նա խորհուրդ է տվել նրան այդ ուրացողին մեծամեծ բարիքներ անի և միառավորի ավելի, քան հայոց մյուս նախարարներին: Նրանց մեջ նախանձ մզրգուլի, երբ տեսնեն թե ինչպիսի մյանք ու բարիքներ է վայելում ուրացողը, դրանից հետո նրանք հոժարակամ հանձն վառնեն նրա հրամանը կատարելու և կշտառեն նրա կամքով շարժվելու: Հազարապետի կարծիքով, եթե այդ այդպես լինի, պարսից թագավորությունը միշտ խաղաղության և անհոգոթյան մեջ կլինի, իսկ եթե այդպես չլինի, ապա նա վստահ չէ, կասկածում է, թե մի օր հայ նախարարները կարող են գնալ հունաց ծառայության, փակ այդ մեծ վնաս կլինի պարսից թագավորությանը⁴²:

Պատմիչը շատ ուշտ քացահայտում է պարսկական արհունիքի վերցրած նոր գծի (կուրսի) էությունը, այն է ուժեղացնել հայերի տնտեսական ու կրոնական հալածանքը, բռնի ուժով դավանափոխ անել: Դավանափոխությունը Փարսիցին, թշնամու բերանով, «ծանր ու կարևոր գործ է համարում»⁴³:

Ավարայրն էր ցույց տվել, որ այն, իսկապես ծանր գործ է, իսկ հայերի հավանական դաշնակցությունը հույների հետ էլ ավելի անհրաժեշտ էին դարձրել նրա իրականացումը: Պատմիչը բացահայտում է նաև այդ կարևոր գործի իրականացման համար արքունիքի ձեռնարկած միջոցառումների էությունը:

Եթե Փարսիցու մոտ հայերի նկատմամբ Պարսկաստանի վարած քաղաքականության քացահայտման մեջ ցուցաբերված է կուտրամարանություն, միջոցառումների ու դրանց հետևանքների միշտ բմբռնում և լուսաբանում, նրանց միջև եղած պատճառական կապակցությունների քացահայտում, ապա անբացատրելի է, որ

⁴² Տե՛ս Ղ. Փարսեցի, էջ 87—89:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

տրամաբանորեն մտածող այդ պատմիչը կարևոր ու խոշոր իրա-
դարձությունները պատահականություններով է բացատրում ու ներ-
կայացնում:

Տալով պարսկական արքունիքում նախագծվող ծրագրերի
նպատակներն ու նրանց կիրառման կործանարար հետևանքները,
ընթերցողը տրամաբանորեն համոզված է, որ պատմիչը ճիշտ
պետք է բացահայտի նաև 450—451 թվականների ժողովրդա-ազա-
տագրական ապստամբության պատճառները, սակայն, ցավոք,
ընթերցողը դալիս է այն համոզման, որ սխալվել է: Մեր պատմիչը
հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած այդ խոշոր իրադարձու-
թյունն էլ պատահականություններ է բացատրում:

Այն օրերին, երբ Միհրներսեսը խորհում էր իր ծրագրի մասին,
վասակ Սյունեցու փեսան, նույն տոհմից ումն վարազվադան, կնոջ
հետ վատ վարվելու պատճառով, հալածվում է աներոջ կողմից և
դուրս քշվում Սյունիքից: Ատելություններ լցված «մահվան դեղագործ
և հոգինների կորստյան մատուլակ»⁴⁴ վարազվադանը ներկայանում
է պարսկական արքունիքի հազարապետ, հայաստացի Միհրներսե-
սին, հայտնում իր դավանափոխության մասին որոշումը և առա-
ջարկում իր ծառայությունները հայերին բռնի ուժով դավանափոխ
անելու գործում⁴⁵: Այդ դավաճանությունը թեև է տալիս չարանենդ
հազարապետին, և նա վերջնականապես համոզվում է իր ծրագրի
ճշտության և իրագործելի լինելու մեջ:

Պարսից արքայից արքան հավանություն է տալիս հազարապե-
տի ծրագրին և դիմում է կռնկրեստ ու վճռական միջոցների: Հատուկ
հրովարտակով պահանջում է հայերից, վրացիներից և աղվաննե-
րից՝ ընդունել իրենց կրոնը և ատրուշաններ վառուցել: Արքունիքի
այդ պահանջը դալրույթ ու ատելություն է առաջացնում Անդրեյովկա-
սի ժողովուրդների մեջ, և նրանք կտրականապես մերժում են⁴⁶:

Հայ, վրաց, աղվան ավագանին շտապ կանչվում է Տիզբոն:
Հաղկեստը պահանջում է անմիջապես դավանափոխ լինել, հակա-
ռակ դեպքում բոլորին ընտանիքներով կոչնչացնի: Կանչվածները
լռում են, միայն «աներկյուղ ու քաջասիրտ վարդան Մամիկոնյանն

⁴⁴ Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 88:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:

է խիզախում պատասխանելու, ասելով թե ամեն ինչ կտա, և տուն, և ունեցվածք, և կյանք, բայց դավանանքը, որ սովորել է մանկությունից թողնել և երկյուղից փոխել, անհնարին է: Երե մարդ ընդունել է արդար վարդապետությունը և իմանալով հանդերձ, որ այն նշմարիտ է և ուրանա, նա նրան ողորմելի անձ կհամարի: Նա երբեք դավանանքը չի վանառի մարդու երկյուղի ու սնոտի փառքի փոխարեն: Վարդանն ընդգծում է, որ փր պատասխանն այդ է և ինքը ցանկանում է մեռնել, քան ապրել ուրացությամբ⁴⁷: Ահա այստեղից է Փարպեցին սկսում իր Նիմանական գործիչներից մեկի՝ Վարդան սպարապետի գործունեության նկարագրությունն ու գովքը:

Կանչվածները լսելով Վարդանին, խորհելու համար ժամանակ են խնդրում: Երկար մտածելուց հետո, որոշում են առերես դավանափոխ ըլինել, միայն թե կարողանան վերադառնալ հայրենիք: Սակայն իմանալով Վարդանի ջերմ աստվածապաշտութունը, ըսկրվբում չեն համարձակվում իրենց որոշման մասին հայտնել նրան, չհայտնել էլ չէին կարող, որովհետև գիտեին, որ իրենց որոշումը լիակատար չի ըինի և չի իրականացի, քանի որ այդպիսի գործերն ի բնե գլուխ է բերվել միայն Մամիկոնյանների միաբանությամբ ու գլխավորությամբ⁴⁸, դոհոմասկությամբ չեղտում է փաբկցին: Հայտնում են և աղերսում շընդդիմանալ, այլ միանալ իրենց որոշմանը: Եկեղեցական մտածող ու դատող պատմիչը բերում է որոշումն ընդունելու կապակցությամբ մի կողմից բոլոր նախարարների և, մյուս կողմից, Վարդանի դատողությունները: Տարված ըլինելով Մամիկոնյաններին գովերգելու մոլուցքով, պատմիչը ելակետ ունենալով միայն ու միայն դավանանքի նկատմամբ առնահաման հավատարմությունը, հակադրում է Վարդանին մյուսներին: Ահա այստեղ է, որ ցցուն կերպով դրսևորվել է պատմիչ Փարպեցու հայրենասիրություն հասկացության մեջ հակասական, անհետևողական լինելը, որը, ինչպես ասվել է, առաջացել է այդ հասկացության միակողմանի, սոսկ դավանանքի իմաստավորմամբ և քմբռնմամբ:

Այն դեպքում, երբ նախարարները իրենց որոշման անհրաժեշ-

47 Տե՛ս Ա. Փարպեցի, էջ 101—102:

48 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104—105:

տությունը պատճառաբանում են ելնելով ժողովրդի և հայրենիքի շահերից, հումանիստական դիրքերից, Վարդանը անտեսում է դրանք և իր անհամաձայնությունը պատճառաբանում է դավաճանների նկատմամբ անհուն հավատարմությամբ և նլնում է իր տոհմի ապահովության շահերից: Նախարարներն ասում են, մտածիր, թե առաջիկա դեպքերը ինչ շարաշար աղետներ են պատճառելու հաղարավոր մարդկանց, հիշիր մայրերի հառաչանքը, տղաների ողբը, ծերերի օտարության քշելը և բոլորին ապանելը, անհնադին ու շարվշտերը: Այնուհետև նշում են, որ եթե նա միաբանի իրենց խորհրդիմ և վարողանա մի փոքր ժամանակով հաշտվել այդ մտքի հետ, ոչ միայն իրենցից շատերը ողորմության կարժանանան, այլև երեք աշխարհների բոլոր եկեղեցիները չեն ավերվի, բնակիչները չեն գերեվարվի, քանի որ սուրբ հավատքը հիմքից չի շարժվելու, միայն մի փոքր ժամանակ վերերա, հետո կրկին կհաստատվի⁴⁹:

Նախարարները միաբերան շեշտում են, որ նրանք պատրաստ են իրենց անձերը սրբության ուխտի վրա դնել և բոլոր աշխարհի փրկության համար իրենց արյունը թափել⁵⁰:

Եվ ինչ, պատմիչի Վարդանը պատասխանում է. թե աստված ոչ անի, որ նա կնոջ, որդիների և ազգի վարիքներն ու վշտերը մտածելու—հոգալու համար մոռանա աստծուն, ով որ տիրի կնոջը և որդիներին աստծուց ավելի, իրեն արժանի չէ: Եվ ավելացնում է, թե ինչպես մտածում եք, վարող եք անել, միայն թե նրանցից ոչ ոք թող չասի իրեն այն, ինչ որ անհնար է իրեն խոսքերով լսել, ուր մնաց, որ դործով կատարի⁵¹:

Նախարարներին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է համոզել Վարդանին և նրանք բոլորը առերես ընդունում են պարսից կրոնը, մոգերի մի մեծ խմբով վերադառնում հայրենիք: Վարդանը վերադառնալուց առաջ Հազկերտին հիշեցնում է իր հավատարիմ ծառայությունների մասին պարսից արքունիքի հանդեպ, և կարծեք նրան ահաբեկելու նպատակով ասում է, որ ինքը կաշխատի այնպիսի գործ կատարել, որ ոչ միայն պարսիկներ, այլև կայսեր

49 Տե՛ս Ղ. Փարսլեցի, էջ 105—106:

50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106—107:

դուանը և ուրիշ ազգերի մեջ պատմվի այն համբավը մինչև հավիտ-
յան⁵²:

Այդ գործն Ավարայրն էր: Պատահական չէ, որ Ղաղարը գրում
է, թե Վարդանն այդ խոսքն ասաց աստծու շնորհիվ, տրուվ հռչակ-
վելու էր հավիտենական աստծու համար հանձն առած նահատա-
կությունը: Պատմիչն ասում է, թե թագավորն ու բոլոր մեծամեծնե-
րը լսելով Վարդանի աջգլխի խոսքերը, դարձացած, մեծ շնորհա-
կալությամբ գովեցին նրան և բավականացան, որովհետև աստված
ծածկեց այդ խոստումների միտքը, որ Վարդան չ'առաջացավ գոր-
ծելու անվան մեծ համբավի համար, որը աստված նրան պարգևեց
անվերջ ժամանակների ազգերի մեջ նահատակ անունով⁵³:

Փարպեցու մի ակնարկովությունից պետք է ենթադրել, որ հայ,
վրաց և աղվան նախարարները Տիգրանում որոշել էին նաև հայրե-
նիք վերադառնալուց հետո նախապատրաստվել ասպատամբության:
Նա ասում է, որ հայերը, վրացիները և աղվանները դարձան իրենց
աշխարհները, շատ անգամ հաստատելով սուրբ ավետարանի
նույն ուխտը և իրաբից էլ բաժանվելով խոստացան միմյանց հայտ-
նել, որ ժամանակին աստծու հրամանին համաձայն իրենց մտա-
ծած գործերը վատարեն⁵⁴:

Վարդանի՝ Աղվանք գնալու կապակցությամբ էլ նշում է, որ
Աղվանքի նախարարները, որոնք հայերի հետ դաշնակից էին,
խիստ շտապեցնում էին Վարդանին՝ շուտափույթ հասնելու իրենց
իրկիրը, համատեղ կովելու համար այնտեղ ներխուժած պարսիկ-
ների դեմ⁵⁵:

Ի տարբերություն Սղիշեի, որը մոգերի՝ Հայաստան ժամանե-
լուց անմիջապես քաղաքի է հանում, զինում ամբողջ ժողովրդին ու
նրանց դուրս բշում հայրենիքի սահմաններից, դրանով իսկ սկզբ-
ված ասպատամբությանը տալով տարերային, ժողովրդա-ազատա-
գրական բնույթ, Փարպեցին ժողովրդին ողբացնում է, սուգ տա-
րածում ամբողջ երկրով մեկ: Լսվում էր լացի ու գուլժի ձայն,
գրում է Փարպեցին, ողբերի ու ճշոցների գոչյուններ, մայրերը կող-

52. Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 115:

53. Տե՛ս նույն տեղում:

54. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115—116,

55. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133:

կողալով արտասվում էին, սուրբ եպիսկոպոսները պատվական քահանաների, եկեղեցու ոսխտի, ծերերի, տղաների և ժողովրդի բազմության հետ բարձրաձայն լալիս էին եկեղեցում⁵⁶։

Հնդհանրապետ պետք է նկատել, որ եթե Եղիշեի աշխարհիկ և հոգևոր դործիչների ճառերը մարտական ոգով են տողողված, հեռուստիայի, քաջության կոչեր են, ապա Փարպեցու աջ ուսն մարդկանց ճառերում կրոնա-բարոյական փարոզն է իշխում, պալանանքի համար մարտիրոսանալու գաղափարը⁵⁷։

Այս բոլորը տեսնելով, Վարդանը կարծեք մոռանում է մեծ գործ կատարելու մասին Հազկերտին տված խոստումը, որոշում է ընտանիքով անցնել Վայսրության սահմանը։ Իր մոտ է հավաքում բոլոր հարազատներին. ասում է, որ ինքն առերես է ուրացել, հիմա ցանկանում է ապաշխարել ու ապրել և քանի որ ս. հոգին տանել է՝ երբ որ դառնանաս և լաս, այն ժամանակ կիրկվես. ուստի ցանկանում է թողնել ամեն փառք, արհամարհել սնտոի վայելչությունները և օտարության գնալ։ Նրա եղբայրը՝ Հմայակը, շտապեցնում է Վարդանին՝ մտածածը կատարելու, ասելով, հանձն առնենք մեզ հասած բոլոր վշտերը, թե սով, թե սուր, և կամ թե օտար երկրում մուրացկանություն, միայն թե փրկվենք։ Վարդանն իր հարազատներով ճանապարհ է ընկնում դեպի Բյուզանդիա, որ միաբանությանը և կամ ցանուցիւր կարող էին իրենց անձերը պահել⁵⁸։

Իմանալով Մամիկոնյանների հեռանալու մասին, հայ նախարարները և մարզպան Վասակ Սյունեցին ընկնվում, զարհուրում են, իրենց կորած համարում, վերահաս փորձանքից փրկության ելք չեն տեսնում, որովհետև բոլորն էլ գիտեին ու հասկանում էին, որ առանց Մամիկոնյան տոհմի առաջնորդության, Հայոց աշխարհի և ոչ մի գործ չէր իրագործվել⁵⁹, ընդգծում է մեր պատմագիրը։

Նախարարները նամակ են գրում Վարդանին, աղերսում վերադառնալ։ Նամակում նորից են շեշտում Մամիկոնյանների առհամի փրկարար դերը հայրենիքի համար, միաժամանակ հանդիմա-

56 ՏՆ՝ս Ղ. Փարպեցի, էջ 118։

57 ՏՆ՝ս Եղիշե, էջ 100—104, 106—111, Ղ. Փարպեցի, էջ 151—152, 148—150։

58 ՏՆ՝ս Ղ. Փարպեցի, էջ 120։

59 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 123։

նում «անձնապուր» լինելու համար: Վարդանն իր պատասխան խոսքում ասում է, որ իրենք դավանանքում հաստատ են և իրենց հոգու փրկության միակ ելքը օտարության մեջ են տեսնում:

Այնուհետև ասում է, թե ինչ օգուտ մարդուն, որ ամբողջ աշխարհը շահի և իր անձը փորցնի, կամ մարդ ինչ փրկանք պետք է տա իր անձի փոխարեն: Իրենք միայն իրենց հոգու զոտը չեն պահանջում, այլև ուրիշների փրկության վրա ուրախանում են: Թող ոչ մեկը չկարծի, թե իրենք սրի երկյուղից են փախել, որից ոչ ոք իրենց ազդի մեջ բնալ չի վստեցել, այլ միշտ ընկերոջ համար իրենց անձը չեն խնայել: Այդ բոլորը հայերը զրբերի պատմածներից և իրենց մեծերի խոսքերից ստույգ գիտեն: Այնուհետև վարդանը դալարացած գրում է նախարարներին, որ մտաբերելով նրանց նկնդավոր այն խաբեությունը, որ նրանք արել են իրենց նախնիների հետ, որոշել են զնալ իրենց անձերը փրկել: Շեշտում է, որ նրանք՝ նախարարները միշտ Մամիկոնյաններին զցել են նեղության մեջ և իրենց անձերը հեռու արհել նեղությանններից, միայն Մամիկոնյաններն ինքն իրենց մեծ վիշտ ու մահ⁶⁰:

Քուզանդի և Եղիշի Մամիկոնյան դյուցազուններից և ոչ մեկը աջապես չի մտածել, նրանք բոլորն էլ արհամարհել են անձնական ու տոհմային վերավորանքներն ու զրկանքները, հանուն հայրենիքի ու դավանանքի, կազմակերպել են ժողովրդի ուժերը, ամրապնդել հայրենիքի պաշտպանունակությունը, համառ պայքար են մղել հայրենիքի դավաճանների դեմ: Վարդանին նման վարքագիծ վերագրելը ելնում է պատմիչ Փարպեցու՝ ընդհանուր համըմբռնումից՝ այն է ամեն ինչ կարելի է զոհել հանուն դավանանքի: Եթե Արարատյան գավառի նկարագրության մեջ արտահայտված է աշխարհիկ մտածող Ղազարի բուն հայրենասիրությունը, այն աշխարհիկ ու առարկայական է, կապված որոշակի տարածքի հետ, ապա մարդկանց, հատկապես իր գործիչների հայրենասիրությունը, ցույց տալիս նա, անտեսում է դրանք, այն ստանում է հավատի բնույթ և դրվում է հոգևոր հիմքերի վրա, դավանանք անկախ տարածքային հասկացությունից: Արդեն չկա համահասկական, համադասյին շահ, կա տոհմական ու անձնական շահ: Միայն մոտ գրեթե քաջակայում է հայրենիք, հայրենի հող, մայր հող գաղա-

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124:

փարը: Եթե Բուզանդի մոտ մարդուն ուժ տվողը հայրենի հողն ու ջուրն է, Եդիշեի մոտ՝ կուռ միաբանությունը, ապա Ղազարի մոտ՝ միայն և միայն դավանանքը, եկեղեցին: Եթե Եդիշեի մոտ ժողովուրդը մարտի է նետվում հանուն հայրենիքի և եկեղեցու, Փարպեցու մոտ՝ միայն հանուն Քրիստոսի⁶¹: Դա բացատրվում է նրանով, որ Բանի ուժեղացել են Բիստոնյաների նկատմամբ հալածանքները, բռնի դավանափոխությունը օրինականացվել է, հեթանոսներով շրջապատված Բիստոնյաների մոտ ազգության (էթնիկական առումով) հասկացությունը ետին պլանի վրա է դրվել: Դիմակայելու համար համընդհանուր հոգևոր նակատ կազմելու անհրաժեշտությունը, Բիստոնյա հասկացությամբ տվել է նաև ազգություն, հայրենիք իմաստն անկախ կոնկրետ տարածական հասկացության: Ավերի ու «Ֆրանկ» տերմինը նույնպես նույն էվոլյուցիան է ասորել, Ֆրանկ էին համարվել Եվրոպայի կաթոլիկ ժողովուրդներն, անկախ նրանց ազգային պատկանելիության:

Եդիշեի Վարդանն ապրել է ամբողջ ժողովրդի ու հայրենիքի տառապանքներով, իր անձնական օրինակով սխրանքների կանչել ժողովրդին: Փարպեցու Վարդանն օրհասական պահերին ազդեցում է, որոշում լքել հայրենիքը, միայն թե հավատը չվտանգվի և ազգային արժանապատվությունը չոտնահարվի:

Ըստ Փարպեցու, այդպես է մտածել և Արշակ Թադավորը: Հայաստանի բաժանումից հետո նա, շնայած հիացած է եղել Արշակունիների բնիկ ժառանգություն հանդիսացող ոստանի՝ Այրարատ նահանգի բարեբանությամբ, սակայն որոշել է գնալ, հնադանդվել հունաց Թադավորին, քան թե մնալ առատ բերք տնեցող փառավոր Այրարատ գավառում և ամեն օր տեսնել հավատի ու եկեղեցու անարգվելը, տեսնել այն նախատինքը, որ հոգևորականները կրկնում էին անօրեններից և իր ազգի ու Թադավորության խայտառակվելը պարսից դուռը իշխաններից: Նա ավելի գերադասել էր այս աշխարհի կարճ կյանքը քրիստոնեությանը անցկացնել խաղաղության մեջ, քան թե սուտ փառքով՝ արհամարհվածի պես այնտեղ ապրելով՝ զրկվել հավիտենական կյանքից ու մատնվել հավիտենական անմարելի կրակի այրելուն⁶²:

61 Ղ. Փարպեցի, էջ 124:

62 Նույն տեղում, էջ 24—25:

Զնայած պատմիչը Բուզանդից գիտեր, որ Արշակը ստիպված է եղել այդ քայլին դիմելու, նրա դեմ ըմբոստացել էին պարսկական կողմնորոշման իսթարաբաները և նրանց խնդրանքով Շապուհը խոստովին էր դահ նստեցրել, բայց թերևս Վարդանի այդ քայլն արդարացնելու նպատակով, Արշակին էլ է վերագրել ջերմ քրիստոսասիրություն և ազգային արժանապատվություն: Եթե թագավորն է այդպես մտածել ու դիմել այդ քայլին, ապա բացի դավանանքից, ամեն ինչից հրաժարվող սպարապետի այդ քայլը նույնպես արդարացվում է: Եղիշի և Փարսեցու վարդանները տարբեր մտածելակերպ են ունեցել, և դա ունի իր բացատրությունը: V դարի 70-ական թվականներին անհրաժեշտ էր ամեն կերպ ցույց տալ, որ առանց ջերմեռանդ, աստվածապաշտ Մամիկոնյանների, երկիրը կորած է, որ այդպես մտածել են բոլորը: Պատմիչին անհրաժեշտ էր այդ ավելի համոզիչ ու ցցուն դարձնել, դրա համար նա Վարդանին օտարության է ուղարկում, որպեսզի շեշտած լինի նրա բացաճայություն ծանր հետևանքները երկրի ու ժողովրդի համար: Որպեսզի ցույց տա, որ բոլորը, այդ թվում և մարզպան Վասակը «խորտակեալ սրտիւ զարհուրէին», որովհետեւ երկրի բախտը որոշում էին Մամիկոնյանները, առանց նրանց հայերը ոչինչ չէին կարող անել:

Վարդանը տեսնելով բոլորի միաբանությունն ու ուստը Բագրևանդից վերադարձել է⁶³:

Եղիշի Վարդանը հեռատես, անմիջական ակտիվ գործիչ է, Փարսեցունը՝ սլասսիվ, պատահականություններով հրապարակ եկող գործիչ: Ամատոսնյաց Վահան իշխանն է նրան տվել ապրստամբության գաղափարը, այն էլ ելնելով ոչ թե ժողովրդի ու հայրենիքի շահերից դրդված: Պատմիչն ասում է, թե իշխան Վահան Ամատունին հանգիստ չէր տալիս Վարդանին. երբեմն ինքը, երբեմն ուրիշ մարդկանց միջոցով ստիպում էր շտապ սկսել ապստամբությունը, ելնելով Վասակ Սյունեցու նկատմամբ ունեցած թշնամությունից: Նա մտածում էր այսպես՝ եթե Վասակը դեմ լինի ապրստամբությանը, ապա անարժան մահով պմեռնի իր ընկերներից, իսկ եթե հարկադրված համաձայնվի ապստամբել, ապա Պարսկաս-

63 Տե՛ս Ղ. Փարսեցի, էջ 125:

տաճառում պատանդ տարված երկու որդիները շարաշար տանջանքների կենթարկվեին ու կմեռնեն⁶⁴:

Հաջերը ապատամբության մասին որոշում են ընդունում: Այլըստամբությունը սկսում է ռամիկ զորքը: Մեծերի հրամանին չսպասելով զորքը գնացել էր ու կրակը ջուրը թափել⁶⁵:

Այնուհետև հիմնական նյութը վերցնելով Եղիշեից, Փարպեցին յուրովի տալիս է ապատամբության նախապատրաստման պատմությունը: Վարդանի Աղվանք գնալը, հաղթանակները, հոնների հետ դաշնակցությունը, Վասակի տալիսճանախան դործունեությունը, Վարդանի վերադարձը և ապա Ավարայրի ճակատամարտը: Հակառակ Եղշեի, որ ճակատամարտը ներկայացնում է որպես քաջերը քաջերի դեմ պատերազմ և երկու կողմերի պարտություն, Ղազարը մոռանալով իր իսկ գրածն այն մասին, որ հայոց տանուտերերը Վարդանի հետ միասին ջերմնուանդ սիրով շտապել են մարտիրոսության ժամին հաճել, նախարարները և զորքը ինքնահոժար սիրով փախապել են վրեժխնդիր լինել և կեղեցու սուրբ փառի համար և իրենց առնձերը մահի մատնել «Քրիստոսի ճշմարիտ ու սուրբ հավատի» համար, Ավարայրի ճակատամարտի հենց սկզբից հայերին փախուստի է մատնում, հաղթանակ պարգևում պարսիկներին:

Ճակատամարտի սկզբում «մարտիրոսության պսակին»⁶⁶ ցանկացողները հարձակվել են լիշնամու վրա և փախուստի մատնել նրան: Իսկ հայոց այն զորքերի քաղմությունը, որոնք ըստ Փարպեցու, հարկադրված են եկել և ոչ կամավոր, դիմել են փախուստի: Պարսից զորքը տեսնելով հայոց զորքի փախուստը, շրջապատել է «մարտիրոսության պսակին ցանկացողներին» և նրանք իրենց այդ ցանկությանն արժանանալով նահատակվել են: Այնուհետև պարսիկները հետապնդել են փախուստի դիմածներին, մի մասին կոտորել, մի մասին ամրոցներում բանտարկել: Հայոց զորքի մնացորդները Հայաստանի այլևայլ տեղերն են ցրվել⁶⁷:

Հակառակ ականատես Եղիշեի նկարագրությանը, ըստ որի

64 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125—126:

65 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 132:

66 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153:

67 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153—154:

հայերը մի սիրտ, մի ոգի կազմած հերոսաբար կռվել են, Փարսպեցու մոտ նույնպես մի սիրտ մի ոգի կազմած զորքի «այլ բազմութիւն»-ը հարկադրաբար է կռվել, ոչ իր կամքով, ավելին, Վարդանն իր Համադասոյ եղբորը թողել էր վերջապահ և պատվիրել էր նրան ոչ մեկին չստիպել, այլ միայն խոսքերով հորդորել իրենց փրկութեան համար⁶⁸։

Եթե Եղիշիի հայ ղինվորը արհամարհելով մահը, խիզախորեն նետվել էր մարտի դաշտ հայրենիքն ու դավանանքը պաշտպանելու համար, ապա Փարսպեցու զինվորների մի մասը՝ դավանանքի համար մարտիրոսոսթյան պսակի արժանանալու, իսկ մյուս մասը՝ «յաղագս իւրեանց փրկութեան» համար։

Եղիշիի՝ հայրենասիրության վեհ դադափարներով տոգորված զինվորը Փարսպեցու մոտ փոխարինված է երկնքից բարություն ցանկացողներով։

Իրադարձությունների միտումնավոր խեղաթյուրումը Փարսպեցու կողմից, նույնպես բացատրելի է։ Իր մեկենասին — Վահանին մեծարելու նպատակով, նա աշխատել է ամեն ինչ նսեմացնել, չղիճալով սեղամ Վարդանին, որպիսով որեւէ շափով ստվեր չընկնի Վահանի գործունեության վրա։ Վարդանի մասին նա բավարարվում է մեծագլորդ պիտակներով միայն, առանց ցույց տալու նրա ռազմական ու կազմակերպչական տաղանդն ու գործունեությունը։

Լսելով Վարդանի մահվան լուրը, իբր Հազկերտը սաստիկ սգի մեջ ընկնելով ալեկոծվել էր, հիշելով Վարդանի քաջությունը և այն լավությունները, որ շատ անգամ գործել էր նա թշնամիների դեմ Պարսից աշխարհի համար։ Մուշկան նյութալավորդի զորքը կտ է կանչել Հայաստանից, Ասորորմիդդ անունով մեկին Հայաստանում մարդպան է նշանակել և պատվիրել նրան՝ հայերին չվշտացնել, այլ սիրով հնազանդեցնել, դավանանքի ազատություն տալ բոլորին, ով ինչ կրոն ուզում է, այն էլ կարող է համարձակ պաշտել։ Նոր մարդպանը խաղաղության շատ թղթեր է ուղարկել Հայաստանի զանազան տեղերը, հայտնել է, որ հեռացածները գան աներկյուղ կերպով հաստատվեն իրենց քնակավայրերում, չվախենան ոչնչից⁶⁹։

68 ՏԵՍ Ղ. Փարսպեցի, էջ 154—154։

69 ՏԵՍ նույն տեղում, էջ 156։

Եթե Եղիշեի մոտ հիմնավոր ձևով պատճառաբանված է Հաղկերտի քաղաքականության նման փոփոխումը, ապա Փարպեցու մոտ այդ նույնպես պատահականություն է բացատրված: Ըստ ժամանակակից և ականատես Եղիշեի, հայերի համառ ու հերոսական դիմադրությունն է տոհմիկ Հաղկերտին ժամանակավորապես զիջողական քաղաքականությունն՝ վարել և դավանանքի աղատություն տալ հայերին: Ըստ Փարպեցու, պարսիկները հաղթել են, հետևապես Հայաստանում իրենց համար նպաստավոր պայմաններ են ստեղծել հայերին լռելի դավանափոխության համար: Սակայն Վարդանի մահը ահավոր սղի մեջ ընկած բռնակալին շատ էր հուզել և նա հիշելով Վարդանի ծառայությունները, անմիջապես քաղաքականությունը փոխել է: Պատմիչի նման բացատրության նպատակն էլ պարզ է: Վարդանն իր մահով փրկել է հայերին դավանափոխ լինելուց. եթե նա մարտիրոսական մահով չնահատակվեր, ապա պարսիկները անպայման կիրականացնեին իրենց ծրագիրը:

Պատմիչ Փարպեցին խոր գիտակցել է Ավարայրի ճակատամարտի ճակատագրական նշանակությունը հայ ժողովրդի ինքնությունության պահպանման գործում: Վարդանի նահատակությամբ՝ նրա և Ավարայրի համբավը պատմվելու է մինչև հավիտյան, ասում է պատմիչը⁷⁰: Նա գիտակցել է նաև, որ դառն շարունակ, Բանի հայ ժողովուրդը գոյատևի, սերունդները հպարտությամբ են հիշելու իրենց պատմության այդ, նիշտ է, ողբերգական, բայց և միևնույն ժամանակ՝ փառանք էջը:

Ավարայրն էր Փարպեցուն համոզել, որ «բռնությունները քույլ չեն տա իրավունք նանաչել»⁷¹, որ նա, ի լուր աշխարհի, ասում է Տիրբոնում Ղևոնդի քերականով:

Մամիկոնյաններին հայերի փրկիչ դարձնելու այս միտումը պատմագիրն ավելի ակնառու դրսևորել է Վահանի գործունեության նկարագրության մեջ:

Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ Վահանը ամենախելոքն է, ամենախիմաստունն է, կշռադատող է, մոլեռանդ առաջադատ է:

Պարսկական արքունիքը V դարի 70-ական Վիվականներին նորից ուժեղացրել էր հայերի տնտեսական ու կրոնական հալածանք-

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

ներք: Հայ նախարարների մի խումբ որոշում է ապստամբել և այդ մասին հայտնում է ապարասկետ Վահան Մամիկոնյանին: Վերջինս պատասխանում է, թե միաբանել այդ խորհրդին, որ դուք մտածում եք, ասել ձեզ՝ թե լավ է այդ խորհուրդը և կատարեցեք, չեմ կարող և չեմ վստահում, քանի որ գիտեմ պարսիկների ուժն ու հանդգնությունը և հռոմեացիների (բյուզանդացիների—Լ. Բ.) թուլությունն ու խաբեությունը. ես մորթում ծանոթացրել եմ ձեզ, թե ինչպես նրանք մեր հայրերի հետ երգամբ ոսխտ էին դրել ու ստել, ինչ վերաբերում է վրացիներին և հոններին, որ ասում եք. վրացիներն առանձին տկար են և քիչ ալրուձի ունեն, իսկ հոններն ո՞վ գիտե, կհամաձայնվեն զալ, թե ոչ: Բայց ամենից ավելի, ընդգծում է Վահանը, ձեր անձերից վախեցեք, որովհետև ստախոս ու անվստահ մարդիկ եք: Իսկ եթե փնձ եք հարցնում և իմ խոսքը կհավանեք ու կկատարեք, մեղքեք այդ ձեր մտքերը, և միայն աստծուն աղաչեք, որ այդ գործերի հնաբը գտնի, բայց ձեր պուր ու անօգուտ խորհուրդների համար ինձ մի նեղացրեք⁷²:

Դյուցազնացնելու վարպետությունից զուրկ Փարպեցին Վահանին էլ, Վարդանի պես, հակադրում է նախարարներին և հակառակ իր նպատակին, նախարարներին «սուտք և անվստահ» մարդկանց ավելի աստվածապաշտ ու հայրենասեր է ներկայացնում, քան Վահանին: Նախարարները լսելով Վահանի պատասխանը, նրան ասում են, որ ինչ որ նա ասում է, ճիշտ է, բայց փրենք հույսը դրել են ոչ բյուզանդացիների և ոչ էլ հոնների վրա, այլ իրենց անձերի վրա, քանի որ լավ են համարում մի ժամում մեռնել, քան թե ամեն օր եկեղեցու և քրիստոնյաների քանդվելն ու անարդանքները տեսնել⁷³:

Եվ ինչ, ապստամբությունը «յընդունայն և ջանպիտան խորհուրդ» համարող Վահանը և նրա եղբայր Վասակը, աստծու համար մեռնելու մասին խոսքերը լսելով, քաջալերվում են ու գլխավորում ասպատամբությունը:

Ակոռի և ներսհապատ դյուղերի մոտ հաղթանակ տանելուց հետո Վահանը բանակով անցնում է Վրաստան վրացիների հետ համատեղ վրովելու պարսիկների դեմ:

72 ՏՆՍ Ղ. Փարպեցի, էջ 262:

73 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 262—263:

Փարպեցիին չպատճառաբանված խաբեբայություն է վերագրում վրաց Վախթանգ թագավորին, որն ինքն էր դիմել հայերի օգնությանը⁷⁴, իսկ «բազմաց ի դեղէն հայոց»-ին էլ՝ դավաճանություն⁷⁵։ Հայերի և վրացիների «դավաճանություն» հետեանքով թշնամին հաղթում է, Վահանը հարյուրի չափ մարդկանցով անցնում է Տայր։ Նրան հետապնդող պարսկական մի քանի հազարանոց քանակի հրամանատարը Վահանի ահից դողալով սարսափում է, չի վստահում հարձակվել նրա վրա, այլ խաղաղությոն է առաջարկում⁷⁶։

Փարպեցիին փր Վահանի բերանով պարսիկ զորավարին պատճառաբանում է, թե ինչու են հայերն ապստամբել։ Պատմիչն այդտեղ ցուցաբերում է իր ջերմ դավանապաշտությունը, հայրենասիրությունը և ազգային հպարտությունը։ Այնուհետև տալիս է, թե Վահանն ինչու է ըմբոստացել պարսիկների դեմ։ Պարզվում է, որ հիմնական պատճառը կրոնական դաշթակղությունն է եղել և անձնակաճան վերավորանքը։

Պատմիչը Միհրանին Վահանի բերանով դառնացած ասում է. Հայոց աշխարհը մեծ ու պիտանի երկիր է, բայց թող նա ցույց տա իրեն, մի մարդ, այդ երկրում, որ թագավորի շնորհիվ է զորացել, արժանավոր կերպով հասնելով իշխանություն, ընդհակառակը, հիմա զորանում են ավազակ, անպիտան, հացկատակ ու սոոր մարդիկ, որոնք պարսից մեծ թագավորությանը խաբում են, ուրանում իրենց կրոնը, փառքի ու իշխանության արժանանում, որից հետո գաղտնի միջոցով են կրակի վրա, իրենց աղբը անթեղ (վառած աթար) են դնում և վաճառողին ու վաճառվածին միասին անարգում։ Այնուհետև Վահանը զայրույթով նշելով, որ Պերոյ թագավորը արքունիքում բոլորի առաջ հայտարարել էր, թե վատ ու անպիտան գունդը ասորին է, բայց ասորուց ավելի վատ է ու անպիտան հայ մարդը, ազգային արժանապատվությունը ոտնահարված Վահանը բացականչել է. արդյո՞ք մահը վալ չէր, քան թագավորի այդպիսի խոսքը։ Պատմիչի Վահանը ցավով նշելով, որ նրանց, որոնց Հայոց աշխարհի սոոր տոհմից և անպիտան մարդկանցից պարսիկներն իշխանություն են տվել, իրենց ստորոտյամբ ջնջեցին

74 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 291—298։

75 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 299—300։

76 ՏՆ՝ս նույն տեղում։

քաջությունը, բարի անունն ու լավությունը Հայոց աշխարհից, եղբակացնում է, որ «...գնդի, որոյ զօրագլուխն վատ է՝ գնդին լաւ լինել չէ հնար, և աշխարհի, որոյ իշխանքն յետին են՝ աշխարհին ալնմ անհնար է յառաջադէմ և անուանի լինել»⁷⁷:

Վահանի խիզախ ու հանդուգն պատասխանի առաջին մասի՝ մինչև Պերոտին վկայակոչելը, խթանող դորժոնը հայերի ապստամբութեան հաղթանակի արդյունքն էր, նրա արտացոլումը, իսկ երկրորդ մասին, որ խոսում է իրենց անհաջողութիւնների մասին՝ աչն ունալ իրավիճակը, որ տիրում էր Հայաստանում ապստամբութեան նախօրեին և ամբողջ ընթացքում:

Պարսկաստանի դեմ ապստամբելու պատճառները տալուց հետո Վահանը պարսից զորավարին առաջադրել է իր պահանջները, որոնք հետևյալն են. ամենից առաջ թող քաղալուրը Հայոց աշխարհին շնորհի Բիստոնեությունը դադարեցնու և բռնի ուժով դավանափոխությունը արգելի, լավ ու անպիտան մարդկանց նանաչի, ամեն մեկից գործ պահանջի և ոչ ծաղրաբանություն, գործին նախելով վարձատրի, և ոչ լրբաբար խաբէությանը: Դրի ու հաստատի որ պարսիկների բռնությունից եղավ իրենց մեղանշելը, զիջողականությունը և ոչ քե հայերի ապստամբությունից—հանդգնությունից: Ազնվականներին բող բնդունեն ազնվականների կարգում, իսկ անարգներին անարգների կարգում: Եթե ընդունեն իրենց այդ պահանջը, պարսիկներն իրենց և իրենց հայրերի ու պապերի իսկական իշխանները կլինեն, և հայերը կծառայեն ու կհպատակվեն: Իսկ եթե դարձյալ անարգներին լավերի տեղ ընդունեն, լավերին հոտ տանեն և երկրի իշխանութիւնը աղտեղի մեղքերով վաճառեն և ոչ արդարութեամբ նայեն արժանավորներին ու պիտանիներին, իրենք չեն դիմանա:

Այնուհետև Վահանն ասել է, որ իրենք դիտեին պարսիկներին զորքերի հզորութիւնը, բայց ապստամբվեցին մահն աչքի առաջ ունենալով և պատրաստ են դրան, առավել ևս ուրախ են, որ այդպիսի անվանի ու քաջ մահով պիտի մեռնեն Բիստոնեությամբ, քան քե ուրացությամբ գնեն փառքեր ու հավիտենական կորուստ ժառանգեն⁷⁸:

⁷⁷ Ղ. Փարսեցի, էջ 303:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 305—306:

Վահանի և Միհրանի միջև բանակցությունները, սակայն, ընդհատվում են պարսկական բանակի Տիզբոն կանչվելու կապակցությամբ, և ճակատամարտը տեղի չի ունենում: Որոշ ժամանակ անց, պարսկական մի մեծ բանակ նորից ներխուժում է Հայաստան⁷⁹: Մի քանի ընդհարումներից հետո հայկական բանակն ստիպված քաշվում է արևմուտք:

Պարսիկներն ասպատակում են մի շարք գավառներ, ապա անցնում Վրաստան: Հայաստանում մարզպան է նշանակվում մի ոմն Շապուհ, որին և հանձնարարվում է՝ ինչ գնով էլ լինի Վահանին ձերբակալել, ուղարկել Տիզբոն: Վահանը հանգիստ չի տալիս մարզպանին ու նրա տրամադրության տակ եղած ուժերին, անընդհատ հարձակումներ է կատարում և մարդկային ու նյութական մեծ վնաս պատճառում:

Փարպեցին տալիս է նաև շաբալին հայի ազգային արժանապատվությունը: Կարինի մոտ Արծաթ գյուղի սահմաններում պարսիկները հարձակվում են դաշտում աշխատող հնձվորների վրա: Նրանք ձկանացի նույն տեղի մշակներին սպանել, ասելով լեռ, «խնջո՞ւ արքայից արքայի բոլոր ծառաներին թույլ եք տալիս շրջելու ձեր աշխարհում»: Խուրս անունով մի մարդ տեսնելով, որ մի պարսիկ զինվոր հարձակվում է կարնեցի մի մշակի վրա սպանելու նպատակով, զայրացած դիմում է Մուշեղ Մամիկոնյանին և Ներսես Կամսարականին, առնելով լեռնային առում է. չէ որ ուրիշները եթե պարսիկներից մեռնեն, վրեժխնդիր աստվածը մեզանից կպահանջի և հարձակվում է պարսիկի վրա սպանում ու կարնեցուն ազատում⁸⁰: Մուշեղն ու Ներսեսը զրգովելով խուրսի խոսքերից և տեսնելով նրա քաջագործությունը, չնայած իրենց տեղը շատ սակավ էր թշնամու համեմատությամբ, հարձակվում են թշնամու վրա, շատերին կոտորում, մնացածներին ամոթով փախուսալի մատնում⁸¹:

Կարծեք Վահանը զարմանում է, թե ինչպես առանց իրեն, ուրիշները կարողացել են հաղթանակ տանել: Ուստի Փարպեցին շտապոս է Վահանին դուրսադնացնել, ասելով, քե ամեն մարդ

79 Նույն տեղում, էջ 316:

80 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 327—329:

81 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 329:

երկյուղով և կամֆով լսում էր Վահանի հրամանը, ինչպես մի քաղալուրի, որ աստծուց կարգված է երկրի վրա և աստված ինքը նրա հետ էր ամեն գործում «ուր և ուղղէր զկամս իւր»⁸²։

Անհրաժեշտ էր պատերազմում էլ ցույց տալ Վահանի սխրանքներն ու դերբնական ուժը։ Դրանով էլ պետք է բացատրել պատմիչի փողմից հայերի մի ախրտ, մի ոգի ունեցող բանավրի չալատճառաբանված փախուստները պատերազմի դաշտից։ Պետք էր ցույց տալ, որ ամենածանր պայմաններում Վահանը մի քանի տասնյակ մարդկանցով ամոթխալի պարտության է մատենել թշնամու հազարների հասնող բանակներին։ Արշարունյաց դավառի Շահա գյուղի մոտ ձախատամարտից առաջ Վահանը դիմում է իր զորքին, ոգեշնչում նրանց, ասում՝ ապրելն ու մեռնելը պարծանքի բաժին է, և սուրբ ուխտի համար մեռնելը մարտիրոսության վինակ⁸³։ Եվ հանվարձ ճակատամարտը դեռ չսկսած, հայոց ամբողջ գոմեղը դիմում է փախուստի⁸⁴։ Եվ ի՞նչ. Վահանը չի վհատվում, Մուշեղի և Կամսարական հրեք եղբայրների հետ, նրանց երկու կամ երեք դայակներով, մի քանի աղատներով և Մամիկոնյան տան մի քանի մարդկանցով, թվով 40 կամ ավելի պակաս, քաջի նման հարձակվում են պարսիկների վրա ու հաղթանակում։

Պարսից գահը ժառանգում է Վաղարշը։ Ավագանին, որ Վահանի հաղթանակը դիտում էր իբրև Հայաստանի ազատագրում, նոր վթագավորին ասում է, թե քո եղբայր Պերոզը քոնակալ էր, փնջահավան ու անհավան, նրա արհամարհող կամակորուժյունից շատերը փախել են պարտից թագավորությունից, որոնք քիչ վնաս չեն տվել թագավորությանն ու երկրին։ Օրինակ են բերում «Հայոց մեծ աշխարհը», որ իրենց հպատակությունից հրաժարվել է և Վահանին, որ իրականացրել է այդ։ Պերոզը շհասկացավ այդ մարդու կատարելությունն ու սրիտանիությունը, այդ պատճառով նա իրեն և իր երկիրը հանեց պարսկական ժառաջությունից և շատ վնասներ ու հարվածներ հասցրեց արեաց աշխարհին⁸⁵։

Ավագանին խնդրում է Վաղարշին՝ լսել Շապուհ գորավարին, վերջինս դեսպանի պատմածին ավելացնում է, թե Վահանի արած

82 Ղ. Փարպեցի, էջ 331։

83 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 333։

84 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 334։

85 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 348։

գործը նման էր ժիր մշակների շատ սուր մանդաղով ու գերանդիով խոտ հնձելուն և շատ խրձեր իր մոտ կուտակելով թողնելուն, և իրենք յուրաքանչյուրը ուրախ ցնծությամբ տները գնալուն⁸⁶:

Փարսկեցին լավ էր հասկացել, թե Պարսկաստանի համար Հայաստանի ազատությունը կամ նրա ըմբոստացումը որքան մեծ հարված էր դիտվելու պարսիկների կողմից և, պատահական չէ, որ նա նույն Շապուհի քերանով վաղարշին ասում է, թե թեպետ վահանի մասին իր խոսքերը հանդգնություն են արքայի առաջ, սակայն նա վստահում է ասել, որ Հայոց աշխարհի մեծությունն ու օգուտն ինքը՝ արքան էլ շատ լավ գիտի, բայց վահանը և նրա մարդիկ, եթե այսօր վաղարշությամբ պարսիկների ծառայության մեջ լինեին, նա իրենց հասած խիստ տրտմության, մխիթարության և հաջողության մեծ բաժին կհամարեր այդ գործը: Քանի որ՝ երբ հայերն իրենցն էին, վրացիներն ու աղվանները երբեք չէին համարձակվում հակառակ բան մտածել⁸⁷:

Այս բոլորը լսելուց հետո վաղարշը Հայաստան է ուղարկում ոմն Նիխորի և պատվիրում է նրան գնալ Հայաստան, վահանի և նրա ընկերների կամքին համաձայն՝ ամենայն քաղցրությամբ և սիրով նորից հպատակեցնել նրանց Պարսկաստանին⁸⁸:

Պատմիչը թշնամու բերանով արդարացնում է վահանի և հայերի ապստամբությունը և կարծեք հասկացնել է տալիս, որ հայերը հետագայում հավատարիմ կծառայեն, եթե շոտնահարվի նրանց դավանանքը և աղդային արժանապատվությունը: Վաղարշն Նիխորին ասում է, որ իրեն թվում է, թե վահանը նոր հարձակման չի դիմի, որովհետև նրա ապստամբելու պատճառը Պերոզի սեռճանաչողությունն էր, որ իր հպարտ ու ինքնահավան բնավորությամբ յուրաքանչյուրի արժանիքը չէր ճանաչել և վահանն ու նրա հետ միաբանված մարդիկ չկարողանալով դիմանալ արհամարհանքներին, իրենց անձերը մահի մատնելով, հարկից ստիպված ապստամբել են⁸⁹:

Հայաստան ժամանելուց Նիխորը պատգամավորություն է ուղարկում վահանի մոտ, հայտնում թագավորի հրովարտակի բո-

86 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 349—350:

87 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 350—351:

88 Տե՛ս նույն տեղում:

89 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 351—352:

վանդակաբնակներ: Վահանը ներկայացնում է իր պահանջները: Դրանք երեքն էին:

Առաջին կարևոր ու անհրաժեշտ պահանջը՝ իրենց հայրենի սեփական օրենքներին ձեռք չտալ, ոչ մի հայ մարդու դավանափոխ չանել, ոչ մեկին ուրացության համար իշխանություն ու պատիվ չտալ, Հայոց երկրից կրակարանները հանել, թույլ չտալ աղտեղի ու անպիտան մարդկանց կողմից եկեղեցուն անարգելը, թույլ տալ համարձակ ու աներկյուղ պաշտել քրիստոնեության կարգն ու պաշտոնը, ուր և կամենան:

Երկրորդ պահանջը՝ մարդուն իշխանությամբ չնանաչել, այլ արդարությամբ լավն ու վատքարը հասկանալ, պիտանին և անպիտանին որոշել, պատվավոր ու աննշան մարդկանց իմանալ, պատվական, քաջ ու օգտակար մարդուն լավերի կարգումն ընդունել, վատին ու անպիտանին արհամարհելով բանի տեղ չդնել, աշխատավորներին սիրել ու անաշխատներին ատել, իմաստուններին մոտ պահել ու խորհրդակից դարձնել և հիմարներին հեռացնել ու հրապարակից էլ հալածել: Վահանը միաժամանակ շեշտակի ընդգծել է. թե երբ այդ ամենն այդպես լինի, ապա արեաց աշխարհի բոլոր գործերը հաջող ու անպիտան կլինեն, իսկ երբ հակառակը անեն, ինչպես մինչ այդ են արել, նրանց գործերը դիմադրության կհանդիպեն ու կծախողվեն:

Երրորդ պահանջն էլ այն էր, որ պարտից Վաղավորն իր աչքերով տեսնի, իր ականջներով լսի, և ինքը հասկանալ լավ ու վատ մարդուն և տրիշի բերանով շխտի պետք եղած քաները, որովհետև այդ դեպքում ուղիղ էի լինի նայած գործը, և ոչ արդար՝ չսածը, այլ հաճախ խոսքերը սոստանն ճանաչվում և հրամանները՝ դատարկ, և բոլորովին տակնուվրա է լինում ընդհանուր միտքը: Երբ այդպես շարունակվի, ապա վաստակները ծառաների հետ կկորչեն և երկիրըն ու նրա վրա բնակվողները չեն կարող անշարժ ու հաստատուն մնալ: Բայց ձեթե Վաղավորն իր առողջ աչքով նայի ու աննախանձ լսի ու արդար խոսքով խոսի իր ծառաների հետ, ծառաները քաջալերվելով՝ աշխատությամբ չեն կշտանա, այլ աշխատության մեջ դորանալով՝ օրեօր կաշխատեն բարին աճեցնել, աշխարհն այդպես է շինվում, եղրակացնում է Փարպեցին⁹⁰:

90 ՏՆ՝ՈՂ. Փարպեցի, էջ 356:

Վահանը Նիխորին գրում է, որ իրենց պահանջները դրանք են. եթե նա ընդունում է և կարող է գրավոր ու կնիքով հաստատված առաջ իրեն ընդունման մատին նրա խոստումը, ապա նա հրժարություն կգնա նրա մոտ և կլսի նրան և թագավորի հրամանին կհնազանդվի: Իսկ երե իրենց պահանջները չընդունվեն, ապա իրենք պատրաստ են մեռնել, բայց քաղալորին ծառայել չեն կարող:

Նիխորն ընդունում է ներկայացված պահանջները և Վահանին հրավիրում է իր մոտ: Վերջինս կաղմ ու պատրաստ շանակով գնում է Նվարսակ գյուղը: Գյուղ չհասած Վահանը հրամայում է հնչեցնել փողերը: Փողերի սաստիկ ձայներից, գրում է պատմիչը, երկիրը քնդաց: Նիխորի հանդիմանությունը, թե արեաց քանակը մտնելիս միայն արեաց սպարապետն իրավունք ունի փող հնչեցնել, Վահանը ասում է. «նախ, արա ինձ արեաց քաղալորի ծառա, ապա նույնիսկ առանց քեզանից սովորելու՝ երեի թե ևս իսկապես գիտեմ արեաց աշխարհի կարգն ու արժանքը»⁹¹:

Փարպեցին Նիխորի բերանով էլ է արգարացնում Վահանի ու նրա ռախտակիցների վարքագիծը, ավելին, անգամ սխառաբանում է այդ վարքագիծը: Բայց դու, ասել է Նիխորը Վահանին, և քեզ հետ միաբանված մարդիկ մահը ոչինչ համարելով, Բաջի նման դիմեցի՞ դեպի ապստամբություն⁹²:

Վահանի ներկայացրած պահանջները թելադրված էին ժամանակին ատեղծված իրավիճակով: Փարպեցին շատ լավ էր հասկացել այդ իրավիճակի կորստաբեր հետևանքները հայերի ու Հայաստանի համար: Նա Վահանի բերանով հանդամանորեն քաջահայտում է Հայոց աշխարհի կործանման պատճառները: Վահանը ասում է, թե Պերոզին և ընդհանրապես սպարսիկներին խաբել են անսրիտան մարդիկ, առաքինի մարդկանց ատելիները, իրենց ազտեղի դործերի համաձայն աշխարհից փախչողները, լեռները քաշվողները, ավազակապետները, արյունապարտները, հացկատակները, խառնակիչները, խաբեբանները, շաղակրատները, անմիաբանները, որոնք բոլորն էլ համոզվելով, որ ոչինչ են, ոչ մի բանով պարապել չեն կարող, գալիս մոխրի մեջ տնիք ընկնում, և սպարսիկները նրանց

91 Ղ. Փարպեցի, էջ 363:

92 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 365—366:

խնդիրը ուրախությամբ կատարելով, տալիս էին նրանց իշխանություն, պատիվ ու պարգևներ, ուրիշներին էլ տուն ու կարողություն: Ինչպես ամեն մի արհեստավոր իր արհեստը ինքը գիտե և կամանում է իր ուրդիններին էլ սովորեցնել, որ ապրեն, այնպես էլ այդ խաբերա մարդիկ հասկանալով, որ խելքով ու քաջությամբ շեն ապրել ու մեծացել, այլ այն սուտ վաճառականության մոխրով, նույնն էլ աշխատում են սովորեցնել իրենց որդիներին: Այդ պատճառով վերացել է և կորել Հայոց աշխարհից աշխատասիրությունն ու խելքը, քաջությունը, տոհմականությունը, արդարությունը և մեջ էր մտել այդ ամենի կեղծ կերպարանքը⁹³: Վահանն այնուհետև զայրուցած ասել է, թե տեսնելով այդ ամենը, պարսիկներդ մեզ համեմատում եք ամենավատերի հետ, նախ ասորիներին, ապա լքյալների ու անդամալուծների հետ: Բայց ո՞վ որ մարդ է և ամո՞թ կա սրտում, ու այդպիսի խոսքեր է լսում թագավորից, գտնում է, որ ավելի լավ է մեռնել, քան ապրել⁹⁴:

Փարսեցին Վահանի բերանով հասկացնում է թշնամուն, որ հայերն ապստամբել են իրենց դավանանքը և մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար: Վահանն ստում է, թե սկզբում նրանք մտածել էին թողնել հեռանալ հայրենիքից, քաջ իմանալով պարսիկների ուժն ու հզորությունը, սակայն հետո խորհեցին, թե անհանդուրժելի են այդպիսի ծաղրական խոսքերը իրենց մասին: Եթե դադատու՞յ՝ բողոքովին առանց իմանալու զարհուրելով զնան, կհաստատեն Պերոզի ծաղրական ու վարկարկիչ խոսքերը, ուստի որոշեցին նախ իրենց անձերը ճանաչեցնել, և ապա կամ մեռնել, կամ կորչել: Երե իրենք միաբան ապրեին, չպառակտվեին ու չփայփայվեին, իրենց վրա հաճախվողներին կնանաչեցնեին, քէ իրենք ա՞րի մարդիկ են, քե՞ ասորու նման են⁹⁵:

Վահանին դուցազնացնելու նպատակով Փարսեցին նրան տանում է Տիզբոն, որպեսզի նա մեծարվի նաև պարսից թագավորի կողմից, և վերջինիս բերանով հաղթանակը պսակի:

Տիզբոնում Պերոզին հաջորդած Վաղարշ թագավորը Վահանին ասել է. թե դու եղել ես կորստյան պատճառ քո և այնքան քաղ-

93 Տե՛ս Ղ. Փարսեցի, էջ 368—369:

94 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 369—370:

95 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 370:

մության, որ բո ձեռքով ոչնչացան, այսօր հարցուփորձի, պատժի և խիստ մահի արժանի էս, քայց երբ այդ ամեն գործի և կորստյան պատճառն այլ է, որ դու գործեցիր, քեզ ուրիշի բռնության ու վնասի փոխարեն պատժելը խիստ ծանր է, և մեր օրենքներով նման պատիժ չի նախատեսված: Պերոզի արհամարհող ու կամակոր բնավորության պատճառով, պարսիկներից շատերը մտածել են ապրտամբել, քայց չկարողացան, որովհետև աշխարհիս կյանքը քաղցր համարելով չվստահեցին այդպես աներկյուղ իրենց անձերը մահի մատնել՝ ինչպես դուք ինքներդ մատնեցիք: Բայց դուք այս աշխարհը բոլորովին ոչինչ համարեցիք, մեռնողները քաջի նման մեռան, առավել էս քաջի նման ապրեցիք կենդանի մնացածներդ: Ավելին, Վաղարշը ցավով բացականել է. երանի թե մյուս մարդիկ էլ, որոնց Պերոզը զուր տեղը կորցրեց, կարողանային այնպիսի փառաբանություն անել, ինչպիսին դուք արեցիք, և գուցե այսօր կենդանի լինեին ձեզ նման և մեզ մոտ՝ ներկա⁹⁶:

Վահանը պարտից ամբողջ ավազանու ներկայությամբ, համարձակ պատասխանել է թագավորին, հատկապես շեշտել է, թե այն ամենն ինչ որ նա սասաց քիչ եղբոր մասին, շատ էր և թագավոր մարդուն անվայել: Միաժամանակ նկատել է, որ եթե մեկ ուրիշը կատարեր այն, ինչ իրենք են արել, անմիջապես տնով-տեղով կոչնչացնեին, փակ իրենց պարսիկները հողեպես (հողով) են սպանում, այն նեղությանն ու վտանգին ոչ իրենց պապերը և ոչ իրենք չկարողացան դիմադրել, փրենք միշտ բողբոջել ու բողբոջում են, նշում, որ պարսիկների օրենքները առատ են լինում իրենց, որ դրանք անմիտ մարդկանց ցնդաբանություն են: Ապա ասել է, թե թող չստիպեն իրենց անարգել այն, ինչ որ կամքով պատվել ու սիրնել են կարող, որովհետև դրանք իրենց համար ծաղրելի են և իրենք չեն հավատում: Իսկ պարսիկները չսկսելով իրենց բողբոջը, իշխանաբար ու բռնությամբ կամենում էին իրենց մորցնել և մորցրին: Հայերի օրենքները սրբություն են պահանջում, և ամեն աղտնղություն, որով մարդկանց հողինները կորչում են, հանձն չեն առնում և չեն կամենում, այդ օրենքները հրամայում են ծառայել ու հնազանդվել տերերին՝ ինչպես ասածուն⁹⁷:

96 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 380—381:

97 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 382:

Ուստի, ընդգծել է Վահանը, թող պարսիկները հայերից, իբրև ծառաներից, պատիվ, գործ, աշխատանք, հպատակություն, օգուտ, արգարամություն պահանջեն և ամեն մարդու իր, ծառայության համեմատ, արժանը հատուցեն, այդ է հայերի պահանջը: Միաժամանակ նա համարձակ ու բարձր ձայնով պահանջել է հեռացնել կրակապաշտությունը Հայոց աշխարհից, այն պատմիչը «խաբերալուրջան առևտուր» է համարում, քանի որ ուրացողները խաբեության մեջ են պարսից օրենքները, արժանանում մեծ պատիվների, միաժամանակ կրակն ապականում են ու պարսիկներին հիմարի տեղ դնում: Այդ նույնպես ստված է Վահանի բերանով⁹⁸:

Թագավորը և բոլոր մեծամեծները լսելով Վահանին, բարձր ձայնով գովել են նրան ու զարմացել նրա իմաստության ու խելացիության վրա: Ավելին, ոչ միայն հավատացալիներին, այլև անհավատներին թվացել է, թե Վահանի խոսքերը աստծուց պարգևած աղբյուր է, որ սիրելի քաղցրությամբ բոլորը լսել են, հպարտություն մեջ արձանագրում է Փարպեցին⁹⁹:

Պարսից թագավորը վերջում ասել է, որ ընդունում է հայերի բոլոր պահանջները և զրոյն ու կնիքով հաստատում մինչև հավիտյան: Ապստամբներին, որոնք իրենց կամքով չեն ապստամբել, այլ Պերոզի պատճառով, ներում է շնորհում: Հայտարարում է, որ այսուհետև պարսից գահի վրա նստող քաղավորներից և ընդհանուրապես պարսիկներից ոչ մեկը չպետք է համարձակվի մինչև հավիտյան հիշել այդ մասին¹⁰⁰:

Հաղթանակը կատարյալ է: Վահան Մամիկոնյանին տրվում է հայոց սպարապետությունը և Մամիկոնյան տան առաջնությունը, նրա համախոհ հաղթարարներն էլ մեծամեծ պարգևների են արժանանում: Հայաստանում մարդպան է նշանակվում Անդեկան անունով «խելացի, ուշադրություն դարձնող, զննող» մի պարսիկ, «որ գիտեր ճանաչել ու որոշել իմաստունին՝ հիմարից, լավին՝ վատից»¹⁰¹:

98 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 383:

99 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 384:

100 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 385:

101 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 390:

Նա գովասանական նամակներ է գրում արքունիք, ցույց տալիս Վահանի խելամիտ գործունեությունը: Ի վերջո նա գնում է Պարսկաստան Վաղարշ թագավորին համոզում, որ Վահանին նշանակի մարզպան, բանի որ բացի թագավորից, ոչ ոք այնպես խելացի և այնպես իմաստուն չէ, ինչպես Վահանը: Մարզպանն ասում է՝ հազիվ թե մեկը լինի, որ համեմատվի նրա հետ: Այնուհետև այդ նույն մարզպանը պատճառաբանում է, թե ինչու անհրաժեշտ է տեղից մարզպան նշանակել: Հայոց երկիրը մեծ է, ընդգծում է նա, օտար մարզպանը, որ գնում է Հայաստան, երկու-երեք տարի հազիվ է կարողանում ճանաչել երկրի դյուրին և դժվար գործերը, լավ ու վատ մարդկանց, անպետքներին ու պիտանիներին, և դրա հետևանքով շատ ծանր պիճակի մեջ են ընկնում տեղի մարդիկ: Իսկ բնիկ երկրից նշանակվածը քոլորին ճանաչում է: Ամենից կարևոր առավելությունն այն է, ասում է պարսիկ պաշտոնյան, որ պարսիկ մարզպանը իր հետ տանում է ամբողջ ընտանիքը, դրացիներին, սիրելիներին, ծառաներին ու աղախիններին, նրանք բոլորը ուտում են արփունիֆի ռոնիկը և քե երկրի եկամուտը, ֆանի որ ծախսերը փչ չեն, այդ հանգամանքը չափազանց ծանր է անդրադառնում տեղի բնակչության վրա: Իսկ եթե տեղից լինի, իր ունեցվածքը կուտի, արփունի գանձը կավելացնի և արփունիֆին օգուտ կլինի¹⁰²:

Թագավորը և բոլոր մեծամեծները լսելով Անդեկանին, հավանում են, զարմանում և մեծ գովեստով Վահանին ընդունում են որպես տիրասեր և աշխարհաշեն մարդ: Անդեկանի առաջարկը սիրով ընդունվում է, և Վահան Մամիկոնյանը նշանակվում է Հայաստանի մարզպան: Հաղթանակն էլ ավելի կատարյալ է:

Այսպիսով, պատմիչ Ղազար Փարպեցին, ինչպես տեսնում ենք, իր փառափառ ծրագրի վերջնական իրականացումը կատարում է պարսիկ պաշտոնյայի միջոցով:

Հայերը ցնծովեալն մեջ են, հրճվանքով բացականչում է Փարպեցին: Դվինում գտնվող մարդիկ լսելով այդ անսպասելի լուրը, բոլորն, առհասարակ, նախարարներն ու ազատները, ռամիկները, այր և կին, ծեր և երիտասարդ, անգամ առաքառտի հարսներն առժամանակ մոռանալով հարսնության ամոթը, խռնված գնում են

102 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 392:

եկեղեցի: Եկեղեցին լեւի լեցուն էր, ժողովուրդը ստիպված խմբվել էր եկեղեցու սրահներում ու փողոցներում: Այդ օրը աստվածասեր բարեսիրտների ու բարեկամների համար անհագ խնդության ու անվերջ ուրախության օր էր, իսկ չարամիտների ու խարդախների համար, քանձօր սգի ու անմխիթար տրտմության օր¹⁰³, ընդգծում է պատմագիրը: Ոչ միայն վերացված էր դավանանքին սպառնացող վտանգը, այլև վերականգնված էր երկրի ներքին ինֆնալարությունը:

* * *

Եկեղեցական պատմիչ Ղազար Փորպեցու հիմնական նպատակըն է եղել ցույց տալ իր դավանանքի ուժն ու հզորությունը, անպարտելիությունն ու հաղթանակը: Եվ պատահական չէ, որ նա այդ բոլոր հաջողությունները վերագրել է աստծուն, եկեղեցուն: Աստվածաշնչից բերելով հատվածներ, ուր խոսվում է աստծու արարչական ու ազատարար դերի, նրա սքանչելագործությունների մասին, նա Հովհան կաթողիկոսի բերանով բացատկանչում է. «սիրեցեր եկեղեցին, և սիրվեցեք եկեղեցուց, եկեղեցին թագավորներին քաղցրատրեց, գաղաճներին ընտելացրեց, դայլերին դառներ դարձրեց, ձեզ պայծառացրեց և ճշմարտության թշնամուն ամաչեցրեց»¹⁰⁴:

Հովհանը ասում է. աստված սրբեց իր եկեղեցու չարչարված ուրդիները քրտինքը, որը նրանք Քրիստոսի անվան համար թափեցին, նա հանգստացրեց չարչարանքը, զենքերի աղտը մաքրեց, հավատարիմների հոգիները լցրեց տախտապահության ջրով, բոլորին փրկության հանդերձ հագցրեց և ուրախության պատմուճառն¹⁰⁵:

Անվելին, պատմիչի դավանանքի գործաթյունը ընդունում են անգամ նրա ամենատխնիքի՝ թշնամիները: Պարսից արքունիքի ձեռնադրու պաշտոնյաները՝ Դենշապուհը և Զնիկանը միմյանց ասում են, թե քրիստոնյաների գործերը մի թեթև ու փոքր բան չէ, այլ նրանց հավատի և օրենքների զորությունը հաստատվեմ է, և մենք տգիտությամբ վնասվելով կորչում ենք ու չենք հա-

103 ՏՆՍ Ղ. Փորպեցի, էջ 394:

104 Նույն տեղում, էջ 397:

105 ՏՆՍ Նույն տեղում, էջ 389:

վատում¹⁰⁶, նման հարցադրումն էլ փարպեցու դավանանքի հաղթանակի արդյունքն էր:

Ի վերջո, Փարպեցու Վահանն իր գործունեության շնորհիվ հայերի մեջ ավագներին ու կրտսերներին մեծապես օգուտների, իշխանության ու փառքի է հասցրել, իսկ ոմանց՝ մահից ազատելով կյանքի է արժանացրել և կորածներին գտնելով՝ նրանց գոյություն է պահպանել¹⁰⁷:

* * *

Հայրենասեր պատմիչը զայրույթով և ատելությամբ է խոսում հայրենիքի դավանանքների ու ուրացողների մասին, նրանք ամեն աղտեղությամբ լի, սուտ անպիտան, շարագործ, գող, գերեզմաններ փանդող, խաբեբա, աստվածանեղ, անօրեն, չարախորհուրդ մարդիկ են: Նրանց հետ Հայոց աշխարհի շինականն անգամ գարշում է հաց ուտել կամ մոտենալ, վախենալով թե չլինի պղծվի:

Սյունյաց սեպուհ Վարազվաղանը «սատանայական խորհուրդ մտքումը դնելով» իր հայրենիքի կորստյան առաջնորդ էր դարձել, ուրացել ճշմարտությունը, բոլոր թուլամիտ ու թերահավատ մարդկանց կորստյան պատճառ և մահվան դեղագործ հանդիսացել¹⁰⁸: Վասակին բանտարկելուց հետո նա նշանակվել է Սյունյաց աշխարհի տեր, շատ անիրավություններ է կատարել, շատ ժողովատեներ շինել, և այդ բոլորի համար շատ երկար ժամանակ տանջվելով դառն մահով սատկել է¹⁰⁹, գոհունակությամբ գրում է Փարպեցին:

Ոչ պակաս սև գույներով է ներկայացնում պատմիչը և Վասակ Սյունեցուն: Վարդանին Աղվանք ուղարկելուց անմիջապես հետո սկսվում է Վասակի դավաճանական գործունեության նկարագրիր: «Անօրեն Վասակը սուտ է աստծու ուխտը, խաբելով դրժել՝ ավետարանի երգումը և ետ կանգնելով՝ ասրստամբել ճշմարտության միաբանությունից», նրա հետ են միացել և նրա մոտ գտնվող նախարարներն ու աղատները: Նրանք էլ երես են դարձրել «արդարության ճանապարհից», այլ խոսքով՝ ղենքի միջոցով պաշտպանելու իրենց դավանանքը: Պատգամավոր են տղարկել Պարսկաստան:

106 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 224:

107 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 439:

108 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85—86:

109 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183—184:

իրենց ուրացութիւնն ու հպատակութիւնը հայտնել, հայոց բերդերի բերդապահներին հեռացրել, իրենց մարդկանց նշանակել:

Պատմիչը գիտակցել է Վասակի դավաճանական գործունեութեան պառակտիչ հտեանհները: Նենգավոր Վասակը, ասում է Փարպեցին, երբեք չէր դադարում նամակներ գրելուց Հայոց աշխարհի իշխաններին, շինականներին ու քահանաներին, ցույց էր տալիս թագավորական պալատից բերած սուտ դաշխներ ու զուր խոստումներ, որ իբրեւ լին թագավորը հրաժարւել է հայերին բռնի հովատարիւս անելու իր որոշումից և սպանված մարգերի համար վրեժխնդիր չի լինելու, որ ինքը՝ Վասակը, հայերի ապստամբելու մասին երբեք չի հիշելու, միայն լին նրանք պետք է հեռանան Վարդանից:

Այդ նամակներով հետևանքն այն էր լինում, ցավով նկատում է Փարպեցին, որ հավատի մեջ թուլացածները և անհույսները հավատալով նենգավորի խոսքերին, կորչում էին: Իսկ հավատացյալներն ու մարտիրոսութիւն ցանկացողները, երբ լսում էին ցնորքների այս բոլոր խոսքերը, առավել ևս հաստատվելով իրարանում և սպասում էին իրենց ավետաբեր փրկութեան օրվան¹¹⁰, զոհունակութեամբ շեշտում է պատմիչը:

Ըստ նրա, Վասակի նպատակն է եղել իր դավաճանութեան դիմաց մեծ պարգևներ ատանալ, անգամ հայոց թագավորութիւնը: Իսկ եթե վերջինս չստանար, մտածել է նա, համենայն դեպս մյուս բոլոր պարգևներն ու պատիւներն առանց կասկածանքի իրենն են լինելու¹¹¹:

Պարսկաստան գնալու ճանապարհին Վասակը հանդիպել է շղթայակապ «սուրբ հայրերին»: Հովսեփը տեսնելով նրան, Ղևոնդին ասել է, թե գիտես որ Վասակը մոտենալու է իրենց, լիրբ ու անամոթ երեսով տղջուկներու համար: Ղևոնդը սուր հեղինակութեամբ Վասակին ասել է, որ ամեն ինչ խոսեցին նրա հետ, բայց ամենակարևորը մոռացան՝ հարցնել լին տու՞ր է գնում: Վասակը պատասխանել է, լին վրա չի գտնում: Երբ նրան մատուցած մեծ ծառայութեաների շնորհիւ աստուծոյ նրանից մեծ վարձատրութիւնը: Ղևոնդը նկատել է, լին վարձել է տալիս նրան այդ դէպք — Միհրնէր-

110 ՏՆ՝Ս Ա. Փարպեցի, էջ 143—144:

111 ՏՆ՝Ս Նույն տեղում, էջ 162:

սեհը, որ Հայոց աշխարհի թագավորութեամբ պարսիկները պետք է վարձատրեն իրեն իր արժանի ծառայութեան համար: Անյուհետև շեշտում է, թե նրանք նրան ոչինչ չպետք է կարողանան առաջ փոխարենը, միայն քեզնա կարողանա գլուխը ուսերի վրա կենդանի վերադառնա Հայաստան¹¹²:

Այս գրել է պատմիչը, որ հետո համողի ընթերցողին, որ Վասակին աստված է պատժել նրա դավաճանութեան և ուրացութեան համար, որ փրականացվել են Ղևոնդի բերանով աստված խոսքերը:

Վասակը պարսից արքունիքում ամբողջապես մեթակացվում է հայ ուխտապահ նախարարների կողմից: «Արդարութուն պահանջող աստծու խոսքը կատարվում է», Վասակի նենգավոր խորհուրդների դիմականքը պատվում են, և տակնուվրա արվում նրա բոլոր չար մտայնությունները:

Ժամանակակիցներին և հետագա սերունդներին ցույց տալու նպատակով, թե ինչ սխառնանք է սպասում դավաճաններին և ուրացողներին, Փարսեցին Վասակին անարգանքի սյունին է դնում նաև պարսից թագավորի բերանով: Թվարկելով Վասակի դորժած հանցանքները, Հադկերտը նրան սուել է, թե այդ բոլորից հետո, դու մեր այնպիսի մի ծառայի ստանեցիր, ինչպիսին Վարդանն էր, այնպիսի մեծ ու սրիտանի աշխարհ Կորյրիր—անջատեցիր Պարսկաստանից, ինչպիսին Հայաստանն է, և լրբաբար համարձակվեցիր մեզ մոտ գալ, իբրև քո փաբեբա գործերին անտեղյակների մոտ: Անյուհետև զրկել է Սյունյաց իշխանությունից, առելով՝ այն բոլոր շարիքները, որ նա մտածել ու կատարել է, բոլորը պետք է կուտակվի նրա գլխին: Պահանջել է նրանից սկսել յուրացրած հարկադրումարները և վերադարձնել ստացած մեծ հարստությունը¹¹³:

Պատմիչը, ինչպես տեսնում ենք, դավանանքներին անարգելու նպատակով, չի զլացել, անգամ քջնամու բերանով, արտաբայություն ազնիվ զգացումներ ու մտքեր, նրան վերագրելու արդարադատություն:

Նա ասում է, որ Վասակի արդարախոս ծառաներն իրեն պատմել են իրենց տիրոջ Տիգրեոնում կրած տառապանքները մասին:

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164—165:

¹¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182:

Հազկերտը հրամայել էր հրապարակում անարգանքներով վեր-
ցրենել նրանից բոլոր ոսնեցած պատիվները, սպասավորները նրան
խայտառակելով՝ մերկացրել են, խլել տերության պատվի զարդա-
րանքները և արքունի հրապարակից դուրս ին հանել: Վասակը մի
քանի տարի խիստ ծանր վիճակում և շատ նեղություններով մնացել
է Տիզբոնում: Ամեն օր և ամեն ժամ ախ քաշելով ու հառաչելով
իր օրելան է անցկացրել, ձեռքերը նախատակա՛ն փայտառակու-
թյամբ երեսին է խփել, ասելով, ահա ընդունիր այս անարգանքնե-
րը, որ քեզ պատճառեց ավետարանի ուխտազանցությունը և սուրբ
վարդանի ու նրա ընկերների արյունը: Նրանք ժառանգեցին հա-
վիտենական կյանք և բարի անուն ստացան, որ սերնդե սերունդ
անանց կմնա: Իսկ իր մեղավոր մարմինը պետք է ապրի խղճահա-
րուքյամբ ու մտատանջությամբ: Մինչև վերջին օրը այսպես տանջ-
վելով, նա, ինչպես Ղեռնդն էր ասել, Պարսկաստանում էլ մեռել է¹¹⁴:

Փարսեցին դրանով հասել է իր նպատակին, ցույց է տվել
երկու հակառակորդ և երկու վախճան՝ Վասակ դավաճանի և ուրա-
ցույի անփառունակ դաժան մահը և Վարդանի մարտիրոսաբար
անմահանալը:

Աշ. Հովհաննիսյանը ելնելով Մեսրոպ երեց Վայոցձորեցու
Պատմությանը կցված հիշատակարանի ձեռագիր օրինակում սրահ-
պանված մի հատվածից, ուր Վարդանի մատին առված է տղղակի,
թե նա «բռնացել ունէր զտեղի թագաւորացն Հայոց...», եղրա-
կացնում է, որ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Մամիկոնյան
և Սյունյաց նախարարական տների բախումը տեղի ուներ մասամբ
հենց Արշակունյաց քաղաքական ժառանգության շուրջը, հանգա-
մանք, որ մեղ հասած հնագույն պատմական աղբյուրների մեջ դի-
տավորյալ մթաղնվել է չամ դուրս ձգվել հետագա գրիչների ձեռ-
քով՝ նպատակ ունենալով վեր հանել առակ անցքերի կրոնաբարո-
յական կողմը կամ ներկայացնել Վարդանին և յուրայիններին՝ մի-
այն որպես կրոնի և եկեղեցու համար նահատակված վկաների¹¹⁵:

Պատմիչը ոչ պակաս աստիճանյամբ է խոսում նաև Սյունյաց
մի երկրորդ իշխանի՝ «անօրէն Գրիհոն»-ի մասին¹¹⁶:

114 ՏԼՆ Ղ. Փարսեցի, էջ 184:

115 ՏԼՆ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, հատ. 1, էջ 99:

116 ՏԼՆ Ղ. Փարսեցի, էջ 309:

Նա հայրենիքի և դավանանքի դավանանքներին հարդի հետ է համեմատում: Վարդանը, ուխտապահ նախարարները և զորքը, իմանալով Վաստիի ու նրա համախոհների դավաճանական գործողությունների մասին, ասել են. «ահա ամեն փրկիչ Քրիստոսը հեծանոցը ձեռքն առած՝ արբում է իր կալը և ընտրում ու հավաքում ցորենի հատերը երկնքի շտեմարաններում և հարզը անխնա մատնում անմարելի վրակի բոցին»: Պատմիչը նրանց «մաքրված ցորենահատեր» է համարում, իսկ դավաճաններին «սատանայի արքայակներ»¹¹⁷:

Նիխորի հետ Վահանի ունեցած աճրողջ խոսակցության մեջ պատմիչն արտացոլել է արևմտյան կողմնորոշման կուսակիցների բացահայտ պայքարն այդ ժամանակ Հայաստանում գերիշխող դիւք գրավող պարսկասերների խմբակցության դեմ: Ավելին, Փարսեցու Վահանը բացարձակ մարտահրավեր է նետում այդ խմբակցությանը: Նա Նիխորին ասում է, փորձեցե՛ք այն մարդկանց, որոնց Պերոզն իր թագավորության մեջ իշխան էր վարդել և այժմ փշխանություն ու պատիվ ունեն, և ամեն մի դավառում իշխան են, ձիու, զենքի ու զորքի տեր են, հրաման տալ, որ իրենց այրուձիւն հավաքեն և իրենք էլ թվով այսքան մարդկանցով, որոնք ոչ ստան, ոչ ծառա, ոչ զորք և ոչ առանուտերություն ունեն, և պարտիկներն էլ նրանց չօգնեն, Հայոց երկիրը թողեք իրենց և նրանց, ով որ հաղթի, նրան էլ տան երկիրը և նա թող պարտիկներին ծառայի:

Փարսեցու մոտ պարսկական կողմնորոշման փամբակցությունն արհամարհված է անգամ պարսիկների կողմից: Այդ էր պահանջում պատմիչի ապրած օրերի ոգին:

Նիխորի մոտ ուրախություն և ընթրիքի ժամանակ, նրա հրամանով ընթրիքից ամոթալի կերպով դուրս էին քշել ուխտադրուժ և ուրացող հայերին: Պատմիչը նկատում է, թե առատված իր սիրելի ուխտակատարներին պարծանք ու համարձակություն էր տվել, իսկ խաբեբա ուրացողներին ամոթ ու անարգանք: Փայլում էին աստվածասեր մարդկանց երեսները այն լույսի նման, որ իրենք ընտրել էին և լոսավորվել էին: Իսկ ամբարիշտ մոխրապաշտների երեսների վրա նույն մոխրի կերպարանքն էր նստել: Նրանց աներես դեմքերով՝ խաբեբա հացկատակների կերպարանքներն էին երևա-

¹¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 142—143:

ցել, որ ստույգ նշան էր ամօթալի խայտառակության: Թշվառացած ու ողորմելի էին այն մարդիկ, որոնց այն ատուղանը շնորհակալություն չհայտնեց, և սուրբ եկեղեցուց էլ մերժվելով դուրս էին գցվել: Աստծու գործության գործի վրա սաբսափով ապշում էին նրանք, իրենց այնպես խաղճ ու խայտառակ անելու համար: Ցանկանում էին, եթե հնար էր, թափել զնով աստածաբի անուն կրել, ստիպյալ ոչ մեկը նրանց աջգլխին չէին համարում:

Պատմիչն ասում է, լին կողմնակի մարդկանցից ով ուզում էր մտնել ատյանը, բողմության մեջ նվիրակներին բարձրաձայն ասում էր «ապստամբների գնդից եմ» և անմիջապես ներս էին թողնում, իսկ ուրացողներից ոչ մեկին թույլ չէին տալիս մտնել ատյանի դռներին¹¹⁸: Այստեղ էլ պատմիչը հաղթանակը կատարյալ է դարձրել, ապստամբության մասնակցողը պատվի է արժանացել, այն մի տեսակ պատվարժան անցագիր է հանդիսացել հակառակորդի մոտ:

Փարպեցին Հովհան Կաթողիկոսի բերանով հրճվանքով ու հաղթականորեն բացականչում է. ո՞ր են առանց աստծու գոռոզացածները, ո՞ր են առանց աստծու իշխանություն ձեռք բերողները, ո՞ր են եկեղեցին անաբաղները, օրենքները ոտքի տակ տվողները, սրբությունը սղծողները, մոխրատներ շինողները, նշմարությունը մոռացողները, արդարությունը հայհոյողները—փախան, գլուխները կախեցին, ամաչեցին¹¹⁹: Հաղթանակը նույնպես կատարյալ է:

Հակառակ այդ դավաճան և ուրացող նախարարների, պատմիչը, բացի Մամիկոնյաններից տվել է նաև լավ քրիստոսասեր նախարարների մատին, որոնք խելագար թագավորի հոգեսպանութունից և ժամանակի ամբարիշտ իշխանների կատաղությունից, ինչպես նապաստակները, գիշակեր արծիվների սլանալուց քարերի խոտոչներում կամ մայր ծառերի մացառուտ տեղերում թաքնվել են, կարևոր համարելով համբերությամբ քրիստոնեության մեջ մեռնել, բան լին փառասիրությամբ ուրացության մեջ կորչել: Նրանք հավաքվել են քահանայապետ Գյուտի մոտ, որ երբեք չէր դադարում ուրացողների մոլորությունն արտասվելուց, որ գաղտնի, կրքեմն

118 ՏՆՍ Ղ. Փարպեցի, էջ 372—373:

119 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 398:

օտար երկիր փախչելու և երբեմն օգնություն որոնելու և ապստամբելու հնարներ էր փնտրում նրանց հետ¹²⁰։

Վերևում տեսանք, թե ինչպիսի ատելությամբ է խոստում Փարպեցին Հազկերտ և Պերոզ թագավորների, հազարապետ Միհրնես-սեհի մատին, մերկացնում նրանց նենգ ու խաբդախ ծրագրերն ու ծավալած գործունեությունը։ Բարյացակամ չէ պատմիչը և ասորիների նկատմամբ¹²¹։

* * *

Պատմիչ Փարպեցին էլ կենսորոնացված պետության, քաջ ոչ քացարձակ միասնատության կողմնակից է։ Նրա առանձին ակնարկներից երևում է, որ նա էլ հակակրանք է տածել Արշակունի Վերջին դահակալների նկատմամբ, որոնք փորձել են խեղճություն հանդես բերել, սահմանափակել եկեղեցու և հոգևորականության իրավունքները։ Ավելին, ըստ նրա, Հայաստանի երկու մասի քաժանման պատճառը Արշակունիներն են եղել։

Խոսելով Վաղարշապատում կույսերի վկայաբանների գոյության մասին, նկատում է. թե որքան անարժան գտնվեց Արշակունյաց տոհմն իր վատ գործերի պատճառով¹²²։

Այնուհետև պատմելով Խոսրով թագավորի գահընկեց անելու մասին, գրում է. մի ժամանակ անցնելուց հետո՝ պարսից իշխանության տակ գտնվող նախարարները ատելությամբ են նայել իրենց Խոսրով թագավորին, Արշակունյաց թագավորության հետըհետե թուլանալու և դահակալների թույլ տված շար գործերի պատճառով։ Ընդգծում է, որ առաջին ասուր քահանայապետները և սուրիշ շատ առաքիլի մարդիկ, միշտ նախատել են նրանց անարժան գործերը և նախապես դուշակել պարսից ծառայության փխտ ու անօրեն լծի տակ ընկները¹²³։

Բուզանդի նման Փարպեցին էլ գտել է, որ շնայած Արշակունի գահակալների վատ վարվածքին, այնուամենայնիվ, քանի որ նրանք Հայաստանի բնիկ տերերն են, պետք է նրանց ենթարկվել ու

120 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246—247։

121 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 247։

122 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24։

123 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25։

պաշտպանել և ոչ թե բանասրկութեամբ զբաղվել: Խոսարովի դեմ ըմբոստացած հայ նախարարների մասին գրում է, որ Խոսարովի այդ թշնամիներն իրենց անմիտ որոշմամբ հույս ունեին կորցնել նրան, և իրենց անձերին ու աշխարհին մի քարիոթջան պատճառելին էլ, չգիտեին թե՛ իրենց մեղքերի պատճառով չեն խիստ ծառայութեան ևն մատնվելու ատածուց¹²⁴:

Սահակի բերանով նա նախարարներին ասում է, հրաժարվեցեք ձեր այդ որոշումից, ինչպես ձեր պապերից ոմանք, մի աշխատեք կորցնել ձեր սեփական տերերին¹²⁵:

Սահակը բերելով Պողոսի խոսքերն այն մասին, որ փոքր-ինչ վշտանում է մարմնի մի անդամը, բոլոր անդամները վշտանում են նրա հետ և եթե մի անդամը փառավորվում է, բոլոր անդամներն ուրախանում են նրա հետ և ապա Գրիգորի օրինակը, խորհուրդ է տալիս նախարարներին՝ ողորմութեան փնդրել մեղավոր անդամի համար և շմատնել անօրեններին, որ իրենց «հավատի սուրբ խորհուրդը» ծաղրեն¹²⁶:

Վերևում տեսանք, թե ինչպիսի դայրութիւնով ու ատելութեամբ է խոսում Փարպեցին այն նախարարների մասին, որոնք կործանեցին հայկական թագավորութեանը և թե Արտաշես թագավորի բերանով ինչպես է բնութագրում նրանց:

Ընդհանրապես հայ պետականութեան անկման և երկրում ըստեղծված ծանր փրալիճակի ամբողջ մեղքը, մեր պատմիչը գցում է պարսկական կողմնորոշում ունեցող նախարարների վրա և թրշնամաբար է խոսում նրանց մասին: Նրանք պարսիկներից ուրացութեամբ դնել են տանոտերական իշխանութեանն անարժան վերսպով, նրանք հիմար ու վնասակար, անպետք ու անպիտան, վախկոտ ու քաջութենից զուրկ մարդիկ են, դրանց պատճառով Հայոց աշխարհից լատելութեանը հեռացել է, խմաստութեանը վորել, քաջութեանն անհետացել¹²⁷:

Ղաղար Փարպեցին էլ ատելութեամբ ու արհամարհանքով է խոսում հեթանոսութեան և, հատկապես զրադաշտական վրոնի մասին.

124 Ղ. Փարպեցի, էջ 26:

125 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46:

126 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

127 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 243:

այն համարում է «բանս սնտախ և պատգամս ընդունայնս»¹²⁸, «անմիտ վարդապետութիւն»¹²⁹: Խոսելով Հայաստան ուղարկվելիք մոգերի մասին, նա նկատում է, որ սոստ վարդապետների բազմութենը, որոնց մոգ են անվանում, տախտում, հարգարում են սովորել ծաղրելի փշուամների ուսմունքները և կախարդական տոտոոց խոսքերը, փնչպես օձերին թուփելը և կախարդությունը և ավելացնում է, թե պատվիրել էին նրանց երեք ներկրներում բացել վաբեության դպրոցներ և սովորեցնել մոգերի ուսմունքները:

Պատմիչը Դյոստ վաթողիկոսի բերանով Տիգրանում թագավորի պատգամավորին ասում է, զնա թագավորից հայտնիր, որ նրա օրենքները—դավանանքը դարշելի է, այն դավանողներն իր աչքում մեռած են համարված, որ թագավորի պատիվներն ու փառքն ինքն անաբգանք է համարում և մանուկների ծաղր ու խայտառակություն¹³⁰:

Հետաքրքիր դատողություններ ունի մեր պատմիչը կրակապաշտության մասին: Ըստ նրա կրակը գոյանում է շատ նյութերից, ինչ նյութերից որ գոյանում է՝ նրանցից էլ մարում է, երբեմն որից որ առաջանում է, նրանից էլ աճելով բորբոքվում է: Կրակը գոյանում է երկաթից, բարից, փայտից և ջրից: Եթե երկաթից ասացված կրակի վրա երկաթ հավաքեն, կրակը փմարի, նույնը և բարից, ջրից և այլ նյութերից, իսկ փայտից առաջացած վրաերկ՝ փայտից բորբոքվելով՝ զորանում է, ուրեմն ոչ թե կրակին պետք է աստված համարել, այլ փայտին, որը ծնում է և կյանք է առելիս վրաերկին: Ասում է, թե բոլոր նյութերի մեջ էլ վրակ կա, ուստի երկրի բոլոր նյութերն աստվածներ են, ապա եթե այդպես են հասկանում պարսիկները, ինչու հիմարությամբ կես մասին աստված են անվանում, և կեսին անմաքուր գործերում վատնելով անարգում¹³¹:

Դարի զավակ Փարսեցին նույնպես համոզված է եղել, որ ամեն ինչի արարիչը աստվածն է, որ ստեղծեց երկինքն ու երկիրը և նրանցում գտնված ամեն բան¹³²: Աստված ամենախնամ արարիչն

¹²⁸ ՏՆՍ Ղ. Փարսեցի, էջ 211:

¹²⁹ ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 112—113:

¹³⁰ ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 225:

¹³¹ ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 171—172:

¹³² ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 96:

է¹³³, ամենագետը¹³⁴։ Ուրացող վարագլուխներ, երբ չկարողացաւ հասկանալ Միհրնեքեհի անմատոյթյունը և պատասխանել հիմարացած քարոզչին, Փարպեցին անմիջապէս միջամտում է, պաշտպանում քրիստոնէութիւնը և ասում, որ քոչոր ժամանակների, տարեքներին, ջերմութեան ու ցրտութեան, շորութեան ու խոնավութեան, լուստի և խամարի ստեղծողը ճշմարիտ աստվածն է¹³⁵։

Մեր այս պատմիչն էլ հավատում է հրաշքներին, տեսիլներին, գերբնական իրեւոյթներին¹³⁶։

Սահակի տեախը, ուր կանխագուշակված են Արշակունիների թագավորութեան անկումը և վաթնդիկոսութիւնը Գրիգորի տոհմից վերցնելը և ապա թագավորութեան և կաթողիկոսութեան վերականգնումը¹³⁷, բանասիրութիւնը վաղուց ցույց է տվել, որ այն հետագա դարերի գործ է, մտցվել է Փարպեցու պատմութեան մեջ Սահակին ավելի մեծարեալու նպատակով¹³⁸։

Փարպեցին էլ գտնում է, որ երկրի ու ժողովրդի վրա հասած դժբախտութիւններն ու արհաւիրքներն աստծու պատիժներն են, նրա դեմ կատարած մեղանշանքների հասուցումն են։ Իսկ այժմ, ասում է պատմիչը Արշակի բերանով, մեր և մեր պապերի երկայնամիտ ու քաղցր ատածուն բարկացներու համար, մատնվելով լնկանք ստրկութեան մեջ, և անարգութեան հասած՝ անխնա բաժանվեցինք¹³⁹։ Ըստ պատմիչի Հայաստանի բաժանումն էլ աստծու պատիժն է։

* * *

Հետեւելով Կորյունին և Բուզանդին, Փարպեցին նույնպէս ցատկով արձանագրել է, որ Մաշտոցը միշտ տրտմում էր՝ տեսնելով Հայաստանի մանուկների մեծ չարչարանքով արած ծախսերը, նրանք շատ դրամներով, երկար ճանապարհորդութեամբ և քաղմա-

133 Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 23։

134 Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 69։

135 Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 83։

136 Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 222—225, 315։

137 Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 70—71։

138 Տէ՛ս Գ. Խալաբեան, Ղազար Փարպեցի, ու զորք նորին, Մոսկւա, 1883, էջ 120։

139 Տէ՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 18։

ժամանակյա շարժարանքով մաշում էին իրենց անձերը ասորի գիտովյան դպրոցներում: Որովհետև եկեղեցական արարողություններն ու սուրբ գրքի ընթերցանությունը՝ վանեցում և եկեղեցիներում ասորերեն լեզվով էին կատարվում, ժողովուրդը ոչինչ չէր կարողանում հասկանալ և օգուտ ստանալ նրանից¹⁴⁰:

Պատմիչն ասորերեն լեզուն «մուրացածոյ» բարբառ, խալաթ և տանջանք է համարում¹⁴¹: Ըստ Փարսեցու, գրերի դյուտը «Հոգևոր Կենաց փափագ» է: Սահակն ու Մաշտոցը Վռամշապուհից խմանալով դանիելյան գրերի մատին, նրան ասել են շտապիր Հայոց աշխարհին օգուտ բերող այդ մեծ դյուտի համար քո ժամանակոսմ, որ ապագայում անմոռաց հիշատակ կբերի բեզ և երկնային փառքը վայելելու օգոստ, քեզանից առաջ հեղած քո Արշակունի պապերի և քո թագավորության իշխանութիւնից ավելի: Թագավորը երբ լսել է այդ խոսքերը, կատարյալ ուրախութեամբ փառք է տվել աստծուն, որ իր թագավորության ժամանակ այնպիսի անմահ կյանքի ցանկություն (հոգևոր մեկնացի փափագ) ժառանգեց Հայոց աշխարհում¹⁴²:

Պատմիչը նույնպես վկայում է, որ Մաշտոցի դյուտից հետո բոլորը փափագել են հայերեն գիտություն, և ասորի լեզվի տանջանքներից, ինչպես խալարից՝ դեսիկ լույս դուրս գալով ուրախացել¹⁴³:

Փարսեցին Աստվածաշնչի թարգմանությունը հունարենից «սաստիկ և կարևոր», «մեծ» գործ է համարել¹⁴⁴: Դրա անհրաժեշտությունը թելադրված էր այն բանով, որ ժողովուրդը եկեղեցում լսելով արարողությունը ասորերեն լեզվով, ոչինչ չէր հասկանում. դատարկ ու անմխիթար դուրս էր գալիս, ուսուցիչներն ախ քաշելով զղջում էին իրենց դուր աշխատանքի համար, ուսումնասիրունակներից ոչ մեկը օգուտ չէր քաղում հոգևոր խրատների այն վարդապետությունից, որ լսողների զորացնող կերակուրն էր, ասում է պատմիչը¹⁴⁵:

140 Տե՛ս Ղ. Փարսեցի, էջ 29—32:

141 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

142 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

143 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

144 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32, 34:

145 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

Փարպեցու մատ սակայն, ոչ թե Մաշտոցի ստեղծած գրերի գլուտն է «հոգևոր վաստակի մեծ գործ», այլ Սահակի կողմից Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը: Դրանից հետո է, որ ստեղծվեցին դպրոցներ ժողովրդին սովորեցնելու համար, շատացան գրողներ միմյանց գերազանցելով, զարգարվեցին եկեղեցու պաշտամունքները, տղամարդկանց և կանանց բաղմոթյունը շատացավ փրկչի տոների օրերում և մարտիրոսների վեկայարաններում: Նրանք լիանալով հոգևոր մխիթարությամբ, հասակավորներն ու փոքրերը մեծ խորհրդին հաղորդվելով՝ գնում էին կատարյալ ուրախությամբ, սաղմոս ասելով ամեն տեղ՝ հրապարակներում, փողոցներում և տներում: Եկեղեցիները պայծառացան, սրբերի վեկայարանները փառավորվեցին, միշտ նրանցում մեկնիչները մարգարեների գրվածքները բացատրելով ժողովրդին հագեցնում էին հոգևոր կերակուրով: Հայոց ամբողջ երկիրը լցվեց աստծու գիտությամբ՝ սուրբ Սահակի հոգևոր աշխատության շնորհիվ, շատ ջրերի նման, որ լցնում են ծովերը¹⁴⁶, հրձվանքով շեշտում է մեր սրատմիչը:

Զնայած նա խոստովանում է, որ գրերի գլուտի մասին իր աղբյուրը Կորյունն է, որը ստույգ գրել է այդ պատմությունը և ինքը շատ անգամ այն կարդացել է և ճշմարտապես տեղեկացել¹⁴⁷, սակայն Սահակին մեծարելու նպատակով մեղանչել է ճշմարտության առաջ: Նրա մոտ Մաշտոցը նսեմացված է, նրան պատկանում է միայն գիր ունենալու անհրաժեշտության գաղափարը: Հենց այդպես էլ նա ասում է, թե Մաշտոցին «աստվածային շնորհը մղեց դեպի այդ ցանկությունը», այն է, շատ վաղուց գրված տառերը կարգավորել¹⁴⁸:

Ըստ Փարպեցու, Սահակն է՝ հարմարեցնելով, գրերի դասավորության և վանկերի ճիշտ հնչելուն հեշտ ճանապարհ ցույց տվել Մաշտոցին և նրան օգնական տվել հայ գիտնական և սրամիտ քահանաներ, որոնց օգնությամբ Մաշտոցը կարողացել է հայերեն վանկերը հունաց վանկերի և հնչյունների դասավորության համաձայն, հունականի նման ուղիղ կարգավորել՝ հաճախ հարցնելով

146 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35—36:

147 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

148 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

ու սովորելով Սահակից տառերի օրինակը: Որովհետև նրանք ուղղակի անսխալ չէին կարող կատարել՝ առանց Սահակի ղեկավարությամբ, որ իր կատարյալ գիտությունը հունաց շատ գիտնականներից բարձր էր¹⁴⁹: Ավելին, մինչև դանիելյան նշանագրերի մասին իմանալը, Սահակը Մաշտոցին լսելուց հետո, նրան քաջալերել է և ասել. զորացի՛ր, պի՛նդ կաց, վերցրու քահանաներից օգնականներ, որոնց ինքը կասի, ուր որ նրանք կտկարանան վանկերը որոշել, իրեն մոտ տանեն, ինքն ալն կուղղի, քանի որ շատ հեշտ բան է համարել Մաշտոցի խնդրած գլուտը: Պատմի՛ն ավելի է մեղանշում ճշմարտության առաջ, գրելով, թե Մաշտոցն ու նրա օգնականները հունարեն լավ շղիտեին¹⁵⁰: Դրա համար էլ նախարարները Մաշտոցի և Վուամշապուհի հետ աղաչել են Սահակին ստանձնելու «այգպիսի մեծ գործ», այլ խոսքով՝ Աստվածաշունչը թարգմանելու:

Ըստ Փարպեցու, գիտություն լուսավորությունը տվել է Գրիգորը, իսկ եկեղեցադարձ բանավարությունը—Աստվածաշնչի էությունը, «Հոգևոր խորտիկներ»-ը՝ Սահակը:

Հետևելով Նիշեբին, Փարպեցին վէ համոզված է, որ ուսումն ու Աստվածաշունչը ուժ ու կորով են ներշնչում մարդկանց: Խոսելով Տիրգոնում բանտարկված նախարարների մասին, նա նշում է, որ նրանք աջատեղ սովորել են եկեղեցու կտակարանները, աներկյուղ կատարել սահմանված սաղմոսերգությունները և կարդացել ընթերցվածները: Դիշեր ու ցերեկ անդադար բանակի մեջ սլարապել են աղոթքով, նրանք իրենց մտավոր զենքով պինված՝ վշնամիների վրա հարձակվելիս՝ աղոթել են և ասածու օգնությունը բռնոր կռիվներից ողջ, հաղթող ու հուշակված վերադարձել¹⁵¹:

* * *

Ղաղար Փարպեցու «Մեղադրությունն ստախոս աբեղայից» խորագիրը կրող «Թուղթը» չախաղանց կարեւոր աղբյուր է V դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական կյանքի, տիրող բարքերի ուսումնասիրության համար: Այն միաժամանակ եռյակապ զբաղակա

¹⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

¹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32—33:

¹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 238—239:

նուշահան է պատմիչի համար, մի զորեղ ամբաստանագիր իր ժամանակակից հոգևորականության մի դասի:

Փարպեցու «Թուղթը», ճիշտ նկատում է Մ. Մկրյանը, կարևոր լիաատյալություն է հայ հասարակական մտքի համար, այն ճիշտ պատկերացում է տալիս այն ժամանակաշրջանի գաղափարական պայքարի բնորոշ կողմերի մասին¹⁵²:

«Թղթում» պատմիչն իր հալածանքների հիմնական պատճառը համարում է «ստախոս աբեղաների» նախանձը: Ըստ Փարպեցու, աշխարհի սկզբից նախանձը շատ չարագործություններ է արել¹⁵³: իսկ իր ապրած օրերում նախանձի պատճառով շատերը ձգտել են իր փոխարեն լինել, և բացականչում է. «Բայց երանի թե լինեին»¹⁵⁴: Այնուհետև Աստվածաշնչից բերելով օրինակներ նախանձից կատարած գործողությունների վերաբերյալ՝ պատմիչն ասում է «առ նախանձո՛ւ՝ կուտէին և ի վերայ իմ բաղում բանսարկութիւնս»¹⁵⁵: Եվ մեկ առ մեկ թվարկում է իրեն ներկայացրած մեղադրանքները. 1) պոռնկությունը մեղք չէ¹⁵⁶: 2) Ղազարն աղանդավոր է¹⁵⁷: 3) Ով որ չարագործ ու սիրիծ է, Ղազարի բնակությունն այնտեղ է և նա սիրում է նրանց¹⁵⁸: 4) Ղազարը յուրացրել է վանքապատկան գույքը և վատնել այն, որ նրա հեռացումից հետո ոչ մի բան չի մնացել վանքում¹⁵⁹: 5) Ղազարն առաջ գիտնականի նման էր խոսում, իսկ այժմ՝ ագետի¹⁶⁰: 6) Գիրք չի կարդում, բայց ընթերցվածն այնպես անբխալ է կարդում, որպես թե գրքի վրա¹⁶¹: 7) Մի մանուկը չի կարող վանքին հոգաբարձու լինել¹⁶²:

«Թղթում» դրսևորվել է պատմիչ Փարպեցու նախասահական վարպետությունը: Իզուր չէ, որ ժամանակակիցները նրան տվել են

152 М. Мкрян, Хоренаци, стр. 15.

153 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 412:

154 Տե՛ս նույն տեղում:

155 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 414:

156 Տե՛ս նույն տեղում:

157 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 418:

158 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 422:

159 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 426:

160 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 434:

161 Տե՛ս նույն տեղում, 434—435:

162 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 426:

«Ճարտասան» մականունը: Հմուտ արվեստով և խիստ ոճով նա ժխտել է իր նկատմամբ հարուցված քանտարկոսթյունները, ասացուցել իր անմեղությունը, կծու սրամտությամբ մեկ՝ ծաղրել է իր հակառակորդներին, մեկ՝ վկաներ բերել իր գործունեությանն ու անմեղությունը ցույց տալու համար: Մերթ անարգանքի ու արհամարհանքի սյունիքն է դամել նրանց տաղիտությունը, որպեսզի «լուսացեն լիրբքն և անամօթքն»¹⁵³, բնութագրել է նրանց իբրև «հեզք և թշուառականք»¹⁵⁴:

Փարպեցին լիրբև ճարտասան, քաջ գիտակցել է, որ լավ փոսելու զլխավոր պայմաններից մեկն էլ լավ ունկնդրությունն է: Նա համեմատություն և կատարում հույների և հայ աբեղաների միջև, գտնում է, որ հույները սիրով են վերաբերվում հանդեպ ճառախոսը և այդ՝ վերջինիս միտքը զարթեցնում է, ոգևորում է նրան: Իսկ հայոց աբեղաները, ցավով արձանագրում է պատմիչը, սաստիկ նախանձի պատճառով հակառակն են անում, մարգարեի սասածի նման «ցավեր են հլացնում և անօրենություն ծնում»: Եթե ասածուց քարոզելու գիտություն է շնորհվում ճառախոսին, նախանձից տրաքվում են: Որ տեսնում են ժողովուրդը մեկին զոյվում է, ծաղրելով ամաչեցնում են նրան: Մի անգամ, որ խոսեց, ասում են, լուել չգիտե, և զուր տեղն աղաղակում ու պարծենում են: Իսկ հույները, անգամ նրանց երեխաները, իրենց ծնողների ուսերի վրա ձեռքերը թափահարելով ուրիշներին գովելու համար, անկապ ձայներ արձակելով՝ ուրախությամբ վեր են թռչում¹⁶⁵:

Փարպեցու համար ամենածանր մեղադրանքն աղանդավոր համարվելն է եղել: Նրա ժամանակ եկեղեցու համար ամենաավտանդավոր թշնամին մծղնեական (մեսալյան) աղանդն էր, որի դեմ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները 440-ական թվականներին սուր ու համառ պայքար են մղել: 443 թվականին Շահապիվանի եկեղեցավան ժողովը խիստ դատապարտել ու հալածել էր այդ աղանդի հետևորդներին, սահմանել էր ծանր պատիժներ նրանց նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով մեր պատմիչի հակառակորդները նրան խորտակելու նպատակով հենց այդ աղանդին

163 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 417:

164 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 417:

165 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 432—433:

պատկանելու մեջ են մեղադրել: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ նշված ժողովից հետո, այդ աղանդը ոչ միայն վերացել էր, այլ ընդհակառակը, ավելի ծավալվել և հնարավոր դարձրել, անգամ հունական կրթություն ստացած պատմիչին այդ ասորական ծագում ունեցող աղանդի մեջ մեղադրելու¹⁶⁶:

Փարպեցին չի նշում իր հատկապես կողմնակիցների ով լինելը, քաղաքական կողմնորոշման պատկանելիությունը: Ծիշտ են նկատում Մ. Աբեղյանը և Ե. Տեր-Մինասյանը, որ այդ պաշարը սկզբունքային դավանական չէր, ինչպես կարծել են, և ոչ էլ ասորական հոսանքի գործ էր: Հայաստանում այդ ժամանակ արդեն նվազել էր ասորի հոգևորականության դերը, ընդհակառակը ասորական եկեղեցին V դարի վերջերին Պարսկաստանում չափազանց թուլացել էր, նա ինքն էր ձգտել հռվանավորություն գտնել հայոց եկեղեցու կողմից ընդդեմ նիստորականների, որոնց հռվանավորում էր պարսից արքունիքը:

Այդ պայմարը փաղափակաճ կողմնորոշման հետևանք էր: Պարսկական կողմնորոշումը այդ ժամանակ բավական ուժեղացել էր և հալածանք էր սկսել բյուզանդասերների նկատմամբ: Պարսկասերները վաղուց ի վեր վատարում էին պարսից արքունիքի վրա՝ թուլացնել և իսպառ վերացնել հունական աղեղեցությունը Հայաստանում, ոչնչացնել արևմտյան կողմնորոշման ուժերը, նպաստավոր հող նախապատրաստել հայերի ծուրողական քաղաքականության համար: Իր այդ նպատակը պարսից արքունիքը՝ V դարի երկրորդ կեսից սկսած իրականացնում էր ոչ թե ասորիների, այլ պարսկական կողմնորոշման կուսակիցների միջոցով, ուրացողների և դավաճանների միջոցով: Նրանք այնքան էին հղորացել, որ անգամ Բաբելոն վաթողիկոսը, ինչպես տեսանք վերևում, վախճել էր Փարպեցուն որևէ օգնություն ցույց տալ: Տգետ արեղաները չեն ըմբռնել, կամ չեն ցանկացել ըմբռնել Սահակ-Մատուցի աշակերտների ծավալած մշակութային գործունեության նշանակությունը, նրանք նենգ ու ստոր ճանապարհներով պաշարել են հայ մշակույթի անխոնջ մշակների դեմ, կաշառքի, զրպարտության, անվանարկության միջոցներով հալածել առաջավոր մտածողներին:

166 Տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, էջ 325:

Ահա այդ զոհերից էր և Ղազար Փարպեցին, որը սակայն, չէր ընկրճվել, չէր հուսահատվել, այլ կարողացել էր իրեն պաշտպանել:

Ղազարը չէր վարդապետացել իրեն հենց այն պարզ պատճառով, որ նա էլ ատելություն էր լցված, ընդհանրապես աղանդավորների նկատմամբ, համարելով այն «կոռուտյան նախապահը»:

Նա գրում է, որ փրկարողության չափով հոնական գիտությունը պարապելով, և փրկարամտության չափով կարգալով այն սուրբ մարդկանց պրքերը, որոնք սուրբ հոգու շնորհքով զինված՝ աղանդավոր բռնությունների հոգեկորույս խոսքերն իրենց բերաններով լռեցրել էին, նրանց ուժը տշնչացրել և փրկություն պարգևող այն վարդապետությունն իրենց գրով ավանդել իրենց, հոգ տանելով որդեակր ճշմարիտ հայերի նման, բոլոր տղետ մարդկանց օգտի մասին: Նրանց երկար դրածները եթե մեկը ջերմ ափրով կարդա, անվնաս և հեշտ կազատվի աղանդավորների թունավոր խոսքերից: Այնուհետև թվարկելով մի քանի աղանդավորների անունները (Արիոս Աղեքսանդրացու, Ապոլինարոս Լավոթիկեցու, Նեստոր Անտիոքացու, Եվտիքիոսի և Կոմբերիկ ստրուկի, որ հետո իր անունը Մանի էր փոխել, որի համար էլ նրա աշակերտները կոչվեցին մանիքեցիներ), ավելացնում է, մեն ուրիշ շատ նույնանման վրդապետան ճանապարհի ուղեկիցներին, սուրբ կաթողիկոս առաքելական եկեղեցին նշովեց և դուրս գցեց¹⁶⁷:

Փարպեցին նկատում է, որ Հայոց աշխարհի աղանդի մասին ասում են անանուն է, գրված մի բան չկա, հայ աղանդավորները, որոնք հավատից և գիտությունից զուրկ են, դորձերի մեջ ծուլ և սոսհամբեր են, նայելով նրանց մեջ եղած աղիտությանն ու անվարդ վարքին, իսկապես, վայել էր, որ նրանցից առաջ դար այդ աղանդը: Բայց փնքը, մեն ասցալիսի աղանդավորներից մեկին գիտե, ասում է պատմիչը, ասեկայն միայն լսածով դատել և կամ դատապարտել ամենեւին չի կամենում, դրա համար նույն վնասակար մարդիկ (իր թշնամիները—Վ. Բ.) կարծել են, որ ինքն էլ է նրանց մասնակից: Որովհետև փնքը առվորել էր փրկչից, որ չի հրամայում ամենեւին՝ համոզողն կերպով սրկել որումը ցորենի միջից մինչև հնձի ժամանակ¹⁶⁸:

167 Տե՛ս Ղ. Փարպեցի, էջ 419—420:

168 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 420—421:

Ահա պատմիչ Փարպեցու տրամաբանությունն աղանդավոր-
ների մասին:

Ասվեց, որ պատմիչը չի լքնկճվել, կարողացել է իր մեջ ուժ
գտնել ու ցույց տալ իր անաղարտությունը: Վահանին նա գրել է,
թե որովհետև ինքը երկրավոր մտածմունքով տշարամիտ և ան-
զգույշ մարդ է, չի հասկացել նույն միջոցի որոգայթը, այլ իրեն
հարկավոր էր խեղույն ընկնել Վահանի ոտքերի առաջ, արտասու-
քով և աղաչանքով, ու հեռու փախչել վանքի հոգաբարձությունից:
Ահն ժամանակ փնքն աղատված կրիներ նույն զազանների պա-
տառող ժանիֆներից, որոնք այնուհետև ծածուկ դարանամուտ ըի-
նելով և իրենց անթիվ մեծ կարողությամբ շատ հնսան փնելով,
իրենց լեզուները սրեցին սուսերի նման, և նրանց շրթունքների
տակը իծերի թույններ կաշին: Ինքը չի կարողացել սաղմոսերգուի
պես աղոթել, թե սրահիր, տեր, մեղավորների ձեռքից և շար մար-
դուց ազատիր ինձ, նրանք այնուհետև ընկել են իր ետևից, խա-
փանել նրա ճանապարհները և հասցնելով մերձիմահ, վիրավո-
րել են փրեն: Բայց ուրախացել է ինքը, որ այն վերքերով ու մեղ-
քերով ավելի առաջուց փր խոցոտված հոգին առողջանալով զորա-
ցել է:

Փարպեցին այսպես է բնութագրել իր հակառակորդներին, թե
այժմ ըիրբ նախանձողներից շատերը՝ ևկեղեցական գրքերի ա-
նուններն ու բանի հատ լինելն անգամ հաղիվ կարող են գիտենալ,
բայց նախանձ սերմանող դեղի դրդուերով՝ իրար մոտ նստած՝ ուրիշ-
ներին լսելի անելու համար «զինչպէտս փոսին»¹⁶⁹:

Փարպեցու «Պատմությունից» իմանում ենք նաև Մովսես Խո-
րենացու, Խոսրովիկի և ուրիշների հալածանքների պատճառները:

«Թղթի» վերջում նա գրում է, թե ասենք ինքն արժանի էր
այդպիսի պատուհասի, իսկ մյուս առաքելանման մարդիկ, ինչու
այդ կերպով ևս առավել վշտերի պատահելով այս աշխարհում,
ավելի խիստ ցավերով վախճանվեցին: Եվ նշում է դրանցից մի
քանիսին, առաջին հերթին Մովսես փիլիսոփային՝ Խորենացուն:
«Որն իսկապես կենդանի ժամանակ միշտ երկնային զորքերին է՞
քաղաքակից», չէ՞ որ տեղից տեղ հալածեցին հայոց այդ աբեղա-
ները: Զէ՞ որ Խորենացու լուսավորիչ և տգիտություն վերացնող

169 ՏԵ՛Ս Ա. Փարպեցի, էջ 435:

զրբերը՝ այդ աբեղաներն իրենց տգիտության պատճառով փաթա-
ղիկեա անվանեցին և ուրիշ շատ բաներով նախատեսով՝ ասպա ուրիշ-
ների ամոթի պատճառով շինծու եպիսկոպոսութիւնը մահի գեղի
նման խմեցնելով սուրբ Մովսէսին մահացրին: Խորենացին, ասում
է Ղազարը, իր մահվան ժամանակ սարսափելի նշովքներ է գրել այդ
քահանայության զխաւորների վրա: Նրա ոսկորները գերեզմանից
հանել տվին և գետը զցեցին: Այն հրեշտականման Խորենացուն
նույն հալածանքներով մեռցրին, այժմ էլ դեռևս նրանք անկուշտ
նախանձով մեռելի հետ են կռվում¹⁷⁰:

Խոսրովիկի մասին էլ նշում է, թե անարատ ու բոլորի կողմից
հարգվելու արժանի Խոսրովիկը՝ դեռ սահմանը (Հայաստանի)
չհասած, երբ նրա դալու մասին աբեղաները փմացել են, թշու-
մաբար են լինդոնել այդ լուրը և ասել են. էլ ու՞ր է դալիս մյուս
թարգմանիչն էլ: Խոսրովիկը հեռից լսելով մահաբեր աղեղների
ձայնը՝ աղոթել է աստծուն և մահացել¹⁷¹:

Փարպեցիոն նշել է նաև Աբրահամ եպիսկոպոսին, Ներսէս և
Սահակ կաթողիկոսներին և ուրիշներին և ասպա ավելացրել է, թե
նրանց այդպէս անարգվելը և նախատինքով հալածվելու պատ-
ժոյթունները ոչ թե մեկ մարդուց է ըսել, այլ իր իսկ ժամանա-
կում կատարված է տեսել այդ բոլորը¹⁷²:

* * *

Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութիւնը» պատմական ար-
ժեքավոր ատեղծագործութիւնն է, մանավանդ նրա երրորդ գլու-
խը — դրվագը, որ ամենհարուստ ու ստուգապատում աղբյուրն է
V դարի երկրորդ կեսի երեսուն-երեսունհինգ տարվա պատմու-
թյան: Նա միաժամանակ վարեւոր գրական կոթող է, որ գեղեցիկ
ձևով արտացոլել է իր ժամանակի փրականութիւնը: Միայն թե,
փնչպէս ճիշտ նկատում է Ն. Տեր-Մինասյանը, շատ են նրա մեջ
ճառերը, որոնք հոգնեցնում են ընթերցողին ու դանդաղեցնում
գործողութիւնի ղարգացումը: Ոճը կենդանի է ու բնական, ունի
երբեմն նույնիսկ ընտանեկան-ռամկաբանական բնույթ: Այդ

170 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 436—437:

171 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 437:

172 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 438:

պատճառով էլ նրա լեզվի մեջ պատահում են ձևեր, որոնք մոտ են արդի հայերենին, կան և սրախոսությունների ու և՛ ծաղրանք, երկը դերժ չէ նաև հակասություններից, կրկնություններից, ավելորդաբանությունից և խորթությունից¹⁷³:

Դժվար է անվերապահորեն համաձայնվել Հ. Ն. Ալեքյանի և Հ. Պ. Տեր-Պողոսյանի այն վարժիքի հետ թե «Ղազարի պատմութիւնը յատուկ խմատով Հայոց պատմութիւն չի վարելի կոչել, այլ տոհմային պատմութիւն՝ Մամիկոնեան տան»¹⁷⁴:

Զի կարելի անվերապահորեն համաձայնվել նաև Կյուլեսերյանի հետ, ըստ որի Փարպեցին «Հայ պատմագիրներու հայրն է», «իւր գիտական ուղղութիւնը, իւր ծանօթ անձնաւորութիւնը մեր և ոչ մէկ պատմագիրներուն վրայ կարելի է տեսնել Եւ կամ Զ դարու մէջ»¹⁷⁵:

Իրավացի է Զ. Հարությունյանը, երբ գրում է, թե IV դարի վերջի և V դարի անցքերի, հատկապես այդ դարի երկու խոշոր ազատագրական պատերազմների պատմութեան և հայ, վրաց և աղվան ժողովուրդների ազատագրական համատեղ պայքարի պատմության շուրջը որևէ ուսումնասիրություն, առանց Փարպեցու երկերի օգտագործման, միանգամայն զուրկ կլինի տրեք արժեքից¹⁷⁶:

Զ. Հարությունյանը իրավացի է նաև, երբ գրում է, թե «Հայ-վական միջնադարյան մատենագրութեան մեջ Ղ. Փարպեցին է այն պատմագիրը, որն անմիջապես կանդնած է պատմահայր Մովսէս Խորենացու կողքին»:

«Արգարե, գրել է մեծանուն Մ. Նալբանդյանը, Փարպեցու պատմությունը շատ տեղ և մեծ մասով նմանութիւն ունի Տակիտոսի հոյակապ տարեգրութեանց, թե իր անախատկիր ոգու և թե ճարտասանութեան մասին: Եւ մեղ թվում է, թե այս համեմատությունը է՛ր ամենամեծ գովասանությունը, որ կարող էինք տալ

173 Տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 327, Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 336—338:

174 Մատենագրական հետազոտություններ, Ղազար Փարպեցի, տե՛ս «Հանդիս ամսօրնայ», 1973, ապրիլ-հունիս, էջ 131:

175 Նղիշէ Քննական ուսումնասիրութիւն, Վննետիկ, 1909, էջ 178:

176 Տե՛ս Զ. Ն. Հարությունյան, Ղազար Փարպեցի, Երևան, 1962, էջ 86:

Փարպեցու պատմություն, առանց վախենալու եվրոպական գիտության դատաւարանից»¹⁷⁷։

Լեոն էլ բարձր է գնահատել Փարպեցու «Պատմությունը», նա գրել է. «Փարպեցին հայոց գրականությանը տվեց նրա դասական ամենաշքեղ զարդերից մեկը՝ «Պատմությունը»¹⁷⁸։

Ղազար Փարպեցու Պատմությունը նյութերի ընդգրկումներով դուրս է գալիս Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմության շրջանակներից։ Այն պարունակում է կարևոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ Մերձավոր Արևելքի ու հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների՝ IV—V դարերի պատմության վերաբերյալ։ Այն ղգալի չափով լրացնում է նախորդ պատմագիրներին և հնարավորություն է տալիս տվելի լայն դադափար տնենալու մեր հայրենիքի ու հարևան երկրների ներքին ու արտաքին կյանքի մասին, ավելի ստույգ ու շատ բան իմանալու քաղաքական, առցիալ-տնտեսական, դադափարական ու մշակութային բադում իրադարձությունների և երևույթների մասին, լուսավորելու այդ բնագավառների պատմության շատ մոտ ծալքերը։

Փարպեցու Պատմությունը, ինչպես և Թուղթը հնարավորություն են տալիս մոտավոր պատկերացում ոենենալու դարադլուկ կադմոդ անցման այդ ժամանակաշրջանում հնի ու նորի միջև տեղի ունեցող դադափարական, քաղաքական քողարկված և բացահայտ պայքարի մասին։ Այո, Փարպեցուն համարձակ կարող ենք դնել Տալիտոսի կողքին և չվախենալով հանձնել համաշխարհային պատմագիտության անաչաու դատաւարանին, որին նա դարեր շարունակ հիացմունք է պատճառել և փառք բերել հայ մատենագիտությանը։

177 Մ. Նալբանդյան, Ղազար Փարպեցու գրած թուղթը, ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 37, տե՛ս և Չ. Հարությունյանի աշխ., էջ 87—88։

178 Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 2, երևան, 1947, էջ 139։

ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ

Սեբեոսի Պատմության առաջին շորս գլուխների (1—22 էջերը) հեղինակին հայ բանասիրությունը Սեբեոսին չի համարում, այն վերագրում է Անանուն հեղինակի, որի առեղծվածը մինչև այսօր չի լուծված:

Անանուն այս պատմագրի մասին էլ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Իր շարադրանքում նա նշում է, որ եղել է պարսից խոսրով արքայից արքայի (590—628) արքունի դռանը¹ և Միջագետքում²:

Ստեփան Մալխասյանցը Սեբեոսին համարելով այդ շորս գլուխների հեղինակ, ելնելով Անանունի այդ տեղեկություններից, գտնում է, որ կարելի է եղբայրացնել, թե Սեբեոսը ճանապարհորդություններ է կատարել Հայաստանի սահմաններից դուրս, երևի որոշ հանձնարարություններով³:

Փորրածավալ պատմական այդ երկը սկսվում է Հայկից ու Բելից և ավարտվում է Սասանյանների պետության անկումով:

Անանունի «Պատմության» հիմնական աղբյուրներն են եղել «...Մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացույ»⁴, Տրդատ թագավորի հրամանով փորագրված ինչ-որ արձանագրություն Մլծրին քաղաքում⁵, Մովսես խորենացու և Ստեփանոս Տարնացու⁶

¹ Տե՛ս Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 2:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

³ Տե՛ս նույն տեղում, Առաջաբան, էջ 2:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Գ. Աբգարյանը իր «Սեբեոսի պատմությունը» և «Անանունի առեղծվածը» աշխատության մեջ ցույց է տվել, որ VII դարից առաջ պատմիչ Ստեփանոս Տա-

«Հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց»⁷ երկերը: Առատորեն օգտվել է նաև Նդիշեի, Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի աշխատություններից, ժողովրդական բանահյուսությունից (առասպելներ, վեպեր, զրույցներ):

Խոսելով Մամիկոնյանների ծագման մասին, Անանունը գրում է, որ Խոսրովի արքունիքում եղած ժամանակ, երբ Չինաստանի թագավորի դեսպանը դնացել է Խոսրովի մոտ, ինքը նրան հարցրել է թե Հայաստան երկրում մի մեծ ազգ կա, որի մասին ասում են լիբր ձեր աշխարհից է եկել: Եվ նա պատասխանել է իրեն, թե «Ասեն, ասէ, դուստնք և ի մերում աշխարհին երգս իրեանց զՄամիկն և ՂԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս... որդիք Կառնամայ նախարարին, որ էր երկրորդի թագաւորութեանն Ճինաստանի»⁸:

Անանունը որոշակի նշել է, որ Հայաստանի հնագույն պատմության մասին նշոթը վերցրել է փիլիսոփա Մարաբա Մծուրնացու մատչանից, որը գտել է Մծբին քաղաքում, Սանատուրուկ թագավորի պալատում, արքունական տաճարի մոտքի դիմաց, արձանի վրա հունարեն լեզվով փորագրված. ուր գրված են եղել հայոց և պարթևների 5 թագավորների տարիներն ու օրերը: Արձանագրության վերնագիրն է եղել «Ես Ագաթանգեղոս գրիչս փմ ձեռքով աշս արձանի վրա գրեցի հայոց թագավորների առաջին տարում, քաջ Տրդատի հրամանով՝ վերցնելով արքունի դիվանից»:
Այդ մատյանը նա ձեռք է բերել Միջագետքում Մարաբայի աշակերտներից⁹:

Մարաբայան աղբյուրի կապակցությամբ Ստ. Մալխասյանցը գրում է. «Թվում է, որ Հայաստանում գոյություն է ունեցել ասորական աղբյուրից ծագած մի գրվածք, Հայաստանի հնագույն պատմության մասին, հիմնված հայ ժողովրդական ավանդությունների վրա... Այս ավանդությունների ժողովածուն, որ վերագրվում է ինչ-որ գիտնական ասորու, Մար-Աբաս անունով, ունեցել է մի քանի խմբագրություններ: Ժողովածուին վավերականու-

րոնացի գոյություն չի ունեցել, այն 10-րդ դարի Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ պատմիչն է, Երևան, 1965, էջ 206:

7 Տե՛ս Սեբեոս, էջ 11:

8 Նույն տեղում, էջ 12:

9 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 1—2:

թյուն ընծայելու նպատակով՝ նրան տրված է պաշտոնական ծագում—պետական զինվանից իրաւ վաղեմի պաշտոնական արձանագրութիւննից:

Այդ խմբագրութիւններէ մեկից օգտուել է խորենացին, յուր կողմից երկարելով նրան դրական մշակութեան և լրացնելով ուրիշ ժողովրդական ավանդութիւններով... իսկ մյուս խմբագրութիւնից օգտուել է Սեբեոսը... (Անանունը—Լ. Ռ.) բայց միաժամանակ օգտուել է նաև խորենացու պատմութիւնից, և նրա Մարարասյան աղբյուրից»¹⁰:

Անանունի շարադրանքում տրված է շատ համառոտ, մի քանի խոտրով, Հայկի տերնդի մատին Մարարասյան առասպելը, Հայաստանում Արշակունիների թագաւորութեան հաստատումը, հայ, պարսից և հույն թագաւորների տիրապետութեան հաջորդականութեան ժամանակագրութիւնը:

Հակառակ խորենացու, Անանունը հաղորդում է, որ Բագրատունիները Արմենակի ժառանգներն են¹¹: Պարսից Արշակ թագաւորի որդին՝ Հայոց Արշակ թագաւորը ստանձնելով գահը, Բագրատ Փառադշանին նշանակել է Հայաստան երկրի ասպետ, այսինքն իշխան և հրամանատար, ամբողջ թագաւորութեան գլուխ, թագաւորի հայր և եղբայր: Միջագետքում նա հակներդին կոտորել է: Ահա թե ո՞վ է եղել Բագրատունիների նախնին, ահա թե ինչ փայլուն սկիզբ է ունեցել Բագրատունիների նախարարական տան պատմութիւնը, Բագրատը եղել է Հայոց թագաւորի հայրը և եղբայրը¹²:

Անանունը նույնպես համոզված է, որ աստվածները տկգբում մարդ են եղել և հետո են միայն աստվածացվել մարդկանց կողմից:

Ասում է, Բագրատի որդիներն երբ ժառանգեցին Անգեղ տունը, իբրև իրենց ժառանգութիւն, դրա համար էլ այն կոչվեց Բագրատ և Անգեղ, և այն ժամանակվանից բարբարոսների ազգերը նրան աստված կոչեցին¹³:

Ըստ Անանունի էլ ամեն ինչ աստծու կամքով ու հրամանով է

10 Սեբեոս, Ստ. Մալխասյանցի 3-րդ ծան., էջ 161:

11 Տե՛ս Սեբեոս, էջ 9:

12 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

13 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

կատարվում: Արաբները միանգամից բոլոր երկրները նվաճելու համար Սինա անապատից դուրս են եկել աստծու հրամանով¹⁴ ասում է մեր պատմագիրը:

Անանունի երկը գրեթե ամբողջությամբ քաղադրությոան է նախորդ պատմագիրների երկերից և հատկապես Բուզանդից ու Նորենացուց և իբրև սկզբնաղբյուր քիչ արժեք է ներկայացնում:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

ՍԵՐԵՈՍԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԵՐԵՈՍ պատմագրի մատին էլ դժբախտաբար տեղեկություններ չեն պահպանվել: «Հայոց կանոնագրքից» խմանում ենք, որ նա մասնակցել է Ներսես Գ կաթողիկոսի ժամանակ, 645 թ. Դվինի ժողովին և իբրեւ ութերորդ անգամ ատորագրել է՝ «Տէր Սերեոս Եսրիսկոսոս Բագրատունեաց»¹:

«Դվնա ժողովին ներկա լինելը, գրում է Ստ. Մալխասյանցը, մեկնադրում է կարծել, թե նա մասնակցած կրինի դավանության փոխի հորինման, գուցե և զրխավոր խմբագիրը»²:

ՍԵՐԵՈՍԻ ծննդյան և մահվան թվականները նույնպես հայտնի չեն, Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ եթե նա իր «Պատմությունը» վերջացրել է 661 թվականով, և մինչև 628 թ. եղել է Պարսկաստանում, հավանական է նրա ծննդյան տարին տեղի վեցերորդ դարի վերջին տասնամյակում, որեւմն նա «Պատմությունը» գրել է 70 տարեկան հասակում³:

Մեր այս պատմագիրն էլ «Պատմությունը» գրել է ոչ իր նախաձեռնությամբ, այլ մի ավագ անձի հանձնարարությամբ և կամ առաջարկությամբ:

Ստ. Մալխասյանցը ենթադրում է, որ այդ անձը կարող է լինել Բաղրատունյաց իշխաններից մեկը, հավանորեն վերջինը, որին նա հիշում է «Պատմության» մեջ՝ Վարազտիրոցը⁴: Այս ենթադրու-

1 Կանոնագիրը հայոց, հատ. Բ, Երևան, 1971, էջ 214, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի:

2 Ստ. Մալխասյանց, Սերեոսի «Պատմության» առաջարանը, Երևան, 1939, էջ 9:

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ է:

4 Ստ. Մալխասյանց, Առաջաբան, էջ է:

թյունը ճիշտ արեալ է լինի, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ նա փր երկուս բավական մեծ տեղ է ստվել Բազրատունի լոշխանների գործունեությանը:

Ի տարբերություն խորենացու, որը նույնպես իր «Պատմությունը» գրել է մի Բազրատունու առաջարկությամբ, սակայն առանց խղճալականացնելու և առասպելաբանելու Բազրատունիներին, ընդհակառակը, հակառակ տիրող մտայնությանը, նրանց ծագումը չի կապել Աստվածաշնչի հետ, այլ նրանց հրեական ծագում է վերադրել և չի խնայել քննադատելու իր իսկ մեկենասին: Սեբեոսը, սակայն, ոչ միայն փառաբանել է Վարադտիրոց Բազրատունու տոհմը, այլև իր ամբողջ «Պատմության» մեջ առասպելաբանել է միայն Բազրատունիների տան ներկայացուցչին՝ Սմբատին:

Սեբեոս պատմագիրն էլ քիչ չի զբաղեցրել հայ և օտարազգի բանասերների մտքերը: Բանավեճի հարց է եղել երկար ժամանակ և ներկայումս էլ դեռ շարունակում է մնալ աղդարի նրա «Պատմության» առաջին շորս գլուխների հեղինակության հարցը, մնացած ամբողջ երկրի հեղինակի խնդիրը և դրանց հետ առնչվող մի քանի այլ հարցեր⁵:

Սեբեոսի «Պատմությունը» երկար ժամանակ կորած է համարվել: Միայն անցյալ դարի առաջին տասնամյակներում Շովհ. Շահ-խաթունյան եպիսկոպոսն էջմիածնի ձեռագրատանը գտել է պատմական մի գրվածք՝ առանց հեղինակի անվան և խորագրի: Ծանոթանալով ձեռագրի բովանդակությանը, նա նենթադրել է, որ այն Սեբեոսի վաղուց կորած «Պատմությունն» է, ըստ այդմ էլ ձեռագիրը խորագրել է «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմությունի Վերականգնում» և 1842 թվականին այն հրատարակել:

Սեբեոսն իր «Պատմությունը» սկսել է այնտեղից, որտեղից իր երկը վերջացրել է Ղադար Փարսեցին, այսինքն Վահանի զբոսավորած ազատագրական ապստամբությունից և հասցրել է մինչև 661

⁵ Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Ստ. Մալխասյանցի Առաջաբան, էջ ԺԹ—2Գ, և Գ. Աբգարյանի «Սեբեոսի պատմությունը և Անանունի առեղծվածը», Երևան. 1965: Այդ կապակցությամբ Ստ. Մալխասյանցը գրում է. «Մեր գրականության մեջ չկա մի այլ հեղինակ, բացի խորենացուց, որ 95 տարվա ընթացքում այնքան տարբեր կարծիքների ենթարկվել, որքան Սեբեոսի «Պատմությունը»: Անվանի բանասերը հիմնականում նկատի ունի առաջին շորս գլուխների հեղինակի հարցը:

թվականը—Մուսավիայի խալիֆ դառնալը⁶։ Շարադրանքի հիմնական մասը վերաբերվում է պարսկա-բյուզանդական հարաբերություններին, այդ պետությունների գահակալներին, նրանց և վերջիններիս ղրաավառների միմյանց պատերազմներին, արաբական արշավանքներին, քաղկեդոնականության հետ կապված վրոնական վեճերին։ Բուն Հայաստանի պատմությունը, նրա ներքին կյանքը դրեթն չկա, կա այն շափուվ, որ շափուվ այն առնչվում է վերոհիշյալ իրադարձությունների հետ։ Շատ համառոտ տրված է 481—484 թվականների Վահանի գլխավորած ազատագրական ապստամբությունը, Վահանից հետո Հայաստանում նշանակված պարսիկ մարզպանների անոմները, հունական բաժնում հայերի մի երկու ապստամբական փորձերը, Վարազտիրոցի մարզպան նշանակվելը և գործունեությունը, Թեոփոբոս Ուտոնու գործունեությունը, արաբների՝ Հայաստան պատարած արշավանքները, մի քանի կաթողիկոսների ծավալած շինարարական աշխատանքները (Ավանի Եկեղեցին, Հուփսիմեի տաճարը, Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, Զվարթնոց տաճարը)։ Մի փոքր ավելի տրված են կրոնական հալածանքները, մի քանի կարևոր թղթերի պատճենները վապված բյուզանդական կայսրերի՝ հայերի նկատմամբ վարած կրոնական քաղաքականության հետ։

Պատմագրի մոտ հայերը հանդես են գալիս պարսկա-բյուզանդական և արաբա-բյուզանդական հակամարտությունների լրատվարաբմում իբրև երկրորդական, առանձին դեպքերում նաև գլխավոր դերակատարների դերում մե՛րթ պարսիկների, մե՛րթ հույների կողմում։

Օգտագործած աղբյուրների մասին գրեթե ոչինչ չի ասում Սեբեոսը, հիմնականում նա ականատես ականջալուր ստուգապատում աղբյուր է։

Արաբների արշավանքների մասին գրելուց հետո, նշում է, թե՛ «Զայս լուսք յարանց գերեւոց ՚ի խուժաստան Տաճկաստանէ, որոց ինքեանք իսկ ականատես եղեալ պատմեցին ինք զայս բան»⁷։

6 ՏՆ՝ս Ստ. Մալխասյանցի հրատարակած բնագրի Ե գլխից, իսկ առաջին 22 էջերը Անանուն հեղինակի գրած առաջին շորս գլուխներն են, որոնց մասին խոսել ենք առանձին։

7 Սեբեոս, էջ 111։

Սեբեոսի առանձին ակնարկներից երևում է, որ տիրապետել է հունարեն, պարսկերեն, ասորերեն լեզուներին և ժամանակին զարգացած ու հեղինակավոր հոգևորականներից է լեզել, շատ բանով զիջելով, իհարկե, V դարի իր զրչակիցներին:

* * *

Սեբեոս պատմագիրը քաջ գիտակցել է հայ պետականության անկումից հետո, աշխարհակալության ձգտող երկու պետությունների հակամարտությունների պայմաններում Հայաստանի համար ստեղծված ծանր ու անելանելի վիճակը և նրա դերն այդ հակամարտություններում: Նա միանգամայն նիշտ բացահայտել է Հայաստանի և հայերի նկատմամբ այդ պետությունների վարած բազալականության և նրանց զորքերի մասին ամբաստանական նամակ է գրել պարսից թագավորին, ասելով. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ լին, ասէ, վաս ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ևս լիմս ժողովեմ և ի Բրակէ գումարեմ, և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռառնին՝ թշնամիք մեռանին, և եթէ ապանանեն՝ լիթնամիս սպանանեն, և մեք իկցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դքսս յերկրի իւրեանց ընիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»⁸:

Երկուսն էլ համաձայնվել են: Կայսրը հրաման է տվել, որ պեսոր բոլորին հավաքեն և Բրակիս ուղարկեն և շատ է շտապել հրամանը կատարելու: Պատմիչն ասում է, որ այդ հրամանից հետո կայսրությունն սահմաններում բնակվող հայ նախարարները, մանավանդ նրանք, որոնց տիրույթները գտնվում էին Պարսկաստանի տիրապետության տակ, սխալվել և մտել են պարսից ժառանգության մեջ: Պարսից թագավորը բոլորին ընդունել է մեծարանքով և մեծամեծ պարգևներով, քան նրանց կայսրն էր պարգևում, մանավանդ, երբ տեսնում էր նրանց սխալուստը կայսրից, առավել ևս մեծ սիրով ցանկանում էր կորզել նրանց⁹:

Պատմագիրը կայսրի այդ խորհուրդը ձեռնգրվող է համարում և առիթ է նենգավոր այդ խորհրդի իրականացման ծանր հետե-

⁸ Սեբեոս, էջ 49:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

վանքները: Դառնությամբ արձանագրում է, որ կայսրը դարձյալ հրաման ատվեց Հայաստանից հավաքել Բոլոր տղամարդկանց և նախարարներից նրանց, որոնք ռազմունակ էին: Դրանից հետո նոր հրաման է տալիս շտապ կերպով նորից Հայոց աշխարհից զորք հանել, գունդ կազմել և ուղարկել Թրակիա, լքնամու դեմ: Թրակիայում տեղի է ունենում մեծ պատերազմ, լքնամին բռնում է հայոց զորքի հրամանատար Մուշեղ Մամիկոնյանին և ապանում է: Հայ նախարարներից և զորքից շատերը այդ պատերազմում զոհվում են¹⁰:

Դրանից որոշ ժամանակ անց, նշում է Սեբեոսը, նորից հրաման ատվեց Հայաստանից հավաքագրել երկու հազար ընտիր սպառազինված հեծելազոր, տալ երկու հավատարիմ հրամանատարներին և շտապ ուղարկել¹¹:

Երկու-երեք նախադասությամբ Սեբեոսը չափազանց դիպուկ բնութագրում է պարսիկներին և բյուզանդացիներին: Մորիկ կայսրը խոսքովի՝ օգնություն ստանալու մատին վաղորանքի կապակցությամբ ցանկացել է փմանալ իր սրալատակառնների կարծիքը: Վերջիններս նրան ասել են, թե արժանի չէ վաղորանքն ընդունել, որովհետև անօրենն ազդ են և Բոլորովին տուտ՝ իրենց նեղն ընկած ժամանակ փոստառնում են անել, փակ երբ խաղաղություն են ձեռք բերում, չեն կատարում խոստացածը, ատում են, թող իրար սպառեն, և մենք հանգիստ միլինենք¹²: Պատմիչն այսպիսով բացահայտում է արևելյան և արևմտյան բռնակալների վառած ավանդական բաղափականության էությունը: Հիրավի, պարսիկները դժվարությոնների ժամանակ ամեն ինչ խոստացել են, բայց հենց որ իրենց գործերը հաջող են ընթացել, տված խոստումները մոռացել են, հայ ժողովուրդը քիչ չի տուժել այդ ստոր տ նենգ քաղաքականությունից:

Բյուզանդիան էլ փառատորեն փրականացրել է Հռոմեական կայսրությանից ժառանգած «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը: Հռոմեական հետո և բյուզանդական վրացսերը նույնպես քիչ չեն խաբել հայերին, ելնելով իրենց հենց այդ ավանդական սկզբունքից: Այս փմաստով չարաչար սխալվում է մեր պատմիչը, երբ

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53—54:

11 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

12 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

պարսից խոսքով թագավորի բերանով ասում է. Բյուզանդացիները քրիստոնյա են և ողորմած, և երբ երգվում են՝ երգումը չկատարել, ստեղ շեն կարող¹³:

Եթե V դարում հայ պետականության անկումից հետո, հայ նախարարների մոտ գեռ վառ է եղել ինքնուրույնության պահպանման համար միասնություն, համախմբվածության անհրաժեշտության գիտակցումը, հայ առաջավոր մտածողների, այդ թվում և սոստմագիրների, առաջաման հայրենասիրությունը ունեցել է քաղաքական նպատակաուղացություն և մարտական ոգի, ապա VII դարում, Սեբեոսի ապրած ժամանակաշրջանում, այդ գիտակցումը կարծես թե որոշ չափով թուլացել էր:

Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի՝ հայերի նկատմամբ վարած նենդ քաղաքականության պայմաններում, երբ գիշատիչ այդ պետություններն ամեն ինչ արել են կոտրելու հայերի դիմադրողական ուժը, երկրից դուրս են բերել ռազմական ուժերը, բնակչության մարտունակ մասը, նախարարների մեջ չի եղել միաբանություն, ընդհակառակը, տեղի են ունեցել անբնորոշատ դավաճանություններ: Սեբեոսի կերպարներից և ոչ մեկը փորձ չի կատարել համախմբելու, միավորելու հայկական ուժերը: Նրանք ինքնամփռոփ են, նրանք անսոսելի խիզախություններ են կատարել ոչ թե հայրենիքի, այլ սիրաշահման փառքի ու հաղթանակների համար, նրանց առասպելական քաջագործությունների խիստնող ուժը սիրաշահությունն է եղել և ոչ այնքան հայրենասիրությունը: Նրանց մոտ հայրենիք, հայրենասիրություն հասկացությունները երկրորդական պլանի վրա են դրվել:

Սեբեոսը, եթե Վահան և Վարդան Մամիկոնյանների և նրանց զրխավորած ապստամբությունների նկատմամբ բարյացակամ է տրամադրված և գոհունակությամբ է արձանագրում, ապա իր ժամանակների ապստամբական մի քանի փորձերը ներկայացնում է իբրև դավադրություն:

Թրակիայում կրած մեծ կորուստներից հետո կենդանի մնացած հայ նախարարները սկսել են միաբանվել և որոշել որոշ գալ հունաց թագավորի հպատակությունից և սեփական թագավորություն աստեղծել, քանի որ միևնույն է, նրանց էլ է հերթը հասնելու

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

Թրակիայում մեռնելու, ուստի ավելի լավ է ապրել և մեռնել իրենց երկրի—հայրենիքի համար, սակայն ոչ բոլորն են համաձայնվել դրան: Ոմանք քսովյամբ նախարարների այդ որոշման մասին հայտնել են կայսրին և իրենք այս ու այն կողմ փախել:

Կայսրի հրամանով Սմբատ Բագրատունին յոթ նախարարների հետ ձերբակալվել է ու տարվել Կայսրի մոտ¹⁴:

Սամվել Վահեունի, Ատատ հորխոունի, Մամակ Մամիկոնյան, Ստեփանոս Սյունի, Կոտիս Ամատունյաց և Թեոդոս Տրպատունի նախարարները երկու հազար հեծյալներով, Ատրպատականի սահմանի մոտ հարձակվել են Պարսկաստանից եկող քարավանի վրա, որը բաղում գանձ էր բերում Հայաստան, Բյուզանդիայից փախած, սրարսիկների կողմն անցած հայ նախարարների համար խթրե պարգև, խլել են գանձը, շարժվել են դեպի Նախիջևան: Նպատակ ունենալով այդ գանձերով հոնքերին իրենց կողմը գրավել և նրանցից ատանալ օգնություն և պատերազմել պարսիկների ու բյուզանդացիների դեմ և քոնովթյամբ երկիրը վերադարձնել իրենց: Սակայն հասնելով Նախիջևան, նախարարների միաբանությունը քայքայվել է, միմյանց չեն վստահել, գանձը թափանել են իրար մեջ ու բանակել Ճահուկ փոշված վայրում¹⁵:

Ահա հայ պետականությունն վերականգնման երկու մտահղացում և ոչ փորձ, սակայն առաջինը՝ դավաճանություն, երկրորդը՝ անմիաբանությունն հետևանքով խափանվել են:

Ստեղծված այս պայմաններում պատմագիր Սեբեոսի վերաբերմունքը կարծեք լրացասական է նման մարդկանց նկատմամբ և նա ստիպված հայտարարում է, թե կայսրի խոսքերը արդարացիան¹⁶, այսինքն՝ եթե հայերը իրենց երկրում մնան, մեզ հանգիստ չի լինի: Ոմն Վահրամի՝ Մերհեանդակ Քիշխան արևելից կողմանց աշխարհին պարսից»¹⁷, բերանով Սեբեոսը կարծեք կշտամբում է հայ նախարարներին նրանց անմիաբանության համար, հիշեցնում է նրանց նախնիների՝ հայրերի գործերը, հայրենիքի երբեմնի սահմանները, Սասանյանների պատճառած չարիքները:

14 Տե՛ս Սեւոս, էջ 56:

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50:

16 Տե՛ս նույն տեղում:

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

Վահրամն քաջագործություններ է կատարում, ապաստամբում ու տիրում է Սասանյանների գահին, փախուստի մատնում խոսքով թագավորին: Վերջինս օգնության է դիմում Բյուզանդիայի Մորիկ կայսրին: Ստանում է անհրաժեշտ օգնություն և պարսկա-բյուզանդական, վերջինիս մեջ նաև հայկական, ուժերով շարժվում է Վահրամի դեմ: Վահրամը նամակով դիմում է հայկական զորքի հրամանատար Մուշեղ Մամիկոնյանին, ասում, թե ես կարծում էի, որ երբես ձեր վշնամու պեմ կովեմ և դուք այդ կողմից դաք ինձ օգնության, ես և դուք միաբանված մեջտեղից կվերացնենք տիեզերական պատուհասը՝ Սասանի տոհմը: Իսկ դուք ահա հավաքված զալիս եք իմ դեմ պատերազմելու, որպես նրան օգնողի: Դուք հայերդ, որ անտեղի տիրապիտություն եք օրացաբերում, «ո՛չ ասաքէն տունդ Սասանական եբարձ զերկիրդ ձեր և դտէրութիւն»¹⁸: Ինչո՞ւ ձեր հայրերը ասպտամբեցին և նրանց ծառայությունից դուրս եկան և մինչև այսօր էլ պատերազմում են ձեր աշխարհի համար: Իմացած ևզեր, եթե խոսքովը հաղթի, կայսրի հետ միաբանված ձեզ մեջտեղից կվերացնեն: Բայց եթե ցանկանաք զրանցից հեռանալ և միաբանել ինձ հետ և օգնություն առալ և եթե ես հաղթեմ, երդվում եմ մեծ աստվածներով, հայոց թագաւորությունը ձեզ կտամ և ում որ դուք ցանկանաք թագավոր կնստեցնենք: Ես Զարասարից այն կողմը չեմ անցնի, արյաց թագավորության գանձը կբավարարի ինձ և ձեզ, ձեզ ավելի շատ կլինի մինչև ձեր թագավորության հաստատվելը:

Եվ ի՞նչ, Մուշեղը նամակը կարդում է, վախենալով իրենց անմիաբանությունից, նամակի մատին ոչ ոքի չի ասում, բացի իր մտերիմներից¹⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Սեբեոսը պարտկական տիրապետությունը տիեզերական պատուհաս է համարում, իսկ կայսրությունը իր ժամանակահատվածում թագաւորութիւն»²⁰:

Երբեմնի հայ ազատագրական պայքարի դրոշակակիրներ Մամիկոնյանների առան այս ներկայացուցիչը—Մուշեղի պատմական նամակը շարժական խղճով ապավորություն է թողնում, նա գրում

¹⁸ ՏՆ՝ս Սեբեոս, էջ 38:

¹⁹ ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 38—39:

²⁰ ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 122:

է, թէ աստծուց-Վարդապետութեանից է կալիսած, ում կամեցաւ
 տվեց թագաւորութիւնն²¹, և այնուհետեւ ահաբեկում է նրան, առանց
 անդրադառնալու Վահրամի նամակում գրված հիմնական խնդրին:
 Վարդանի և Վահանի անալթան ժառանգին հայրենիքի ճակատա-
 գիրը չի հետաքրքրել, և ինչո՞ւ, որովհետեւ ինչ-որ վատարկել է՝
 աստծու կամքով է կատարվել: Նման պատասխանի պատճառը ոչ
 թե այդ էր, այլ ինչպե՞ս Սեբեոսն է հասկացնում, աղիասիրութիւնն²²
 էր: Նա վնասելու է կայսրի հրամանով, վերջինիս հովանավորողին
 պաշտպանելու նպատակով, հետեւապա Վահրամին դրական պա-
 տասխան տալով, նա կայսրի կամքին հակառակ կզնար: Դեպի
 Բյուզանդիան հակված Սեբեոսն այլ կերպ չէր վարող վարվել, իր
 հերոսին հակադրեր կայսրի կամքին, սակայն միաժամանակ,
 խիստ անհրաժեշտ է համարել ժամանակակիցներին հասկացնելու,
 որ բոլոր շարիքների պատճառը անմիաբանութիւնն է, որ անցյա-
 ւում չի եղել և դրա համար նրանց հայրերը հաջողութիւն են ունե-
 ցել: Ահա այդ նպատակով էլ պատմիչը մեջ է բերել Վահրամի
 նամակը:

Հայրենասեր պատմիչը դառնութեամբ քաջակամչում է, թե բո-
 լոր ազատներն անմիաբան լինելով Հայոց երկիրը կորցրին²²: Մինչ-
 դեռ երկրորդ Վարդանի ժամանակ այդպե՞ս չէր, ասում է նա և
 ընդգծում է, որ Վարդանը ամբողջ Հայաստանի հետ միաբանված
 դուրս եկավ պաքսից հպատակութեանից, ժառանգութեանից²³:

Ժամանակները փոխվել էին, եթե Վարդանի ժամանակ այդ
 միաբանութիւնը ծառայում էր հայրենիքի ու ժողովրդի շահերին,
 ասա Սեբեոսի ասլած օրերում միաբանութիւնը հայ նախարար-
 ները ծառայեցնում էին փրկեց անձնական շահերին, քի վնաս հայ-
 րենիքի ու ժողովրդի:

Արաբները ցուրտ ձմեռան պատճառով Հայաստանից հեռանում
 են, Հայաստանի երկու բաժնի նախարարները հավաքվում են մի
 տեղ, հաշտվում են միմյանց հետ, միաբանվում և որոշում՝ այլևս
 փրար միջև սուր և արջունահեղութիւն չլինի: Ձմեռը խաղաղ անց
 են կացնում, որպէսզի, հեղինակում ու դառնութեամբ ընդգծում է

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 40:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

Սեբեոսը, «շինականներին ապրեցնեն»։ Քանի որ Թեոդորոս Ռշտունին հիվանդ էր և գտնվում էր Աղթամար կղզում, ի վիճակի չէր տեղից շարժվել և Վստրհել, նախարարները երկիրը բաժանում են միմյանց միջև և ըստ իրենց հեծյալների թվի, ոսկու և արծաթի հարկապահանջներ նշանակում։

Պետք էր առանել, սրտի խոր կսկիծով բացականչում է մեր հայրենասեր ու ժողովրդասեր պատմիչը, աղքատության աղետը, մարդկանց փախուստի և թագնվելու տեղ չկար, ոչ էլ երկրում գլխով չուներ, այլ ինչպես մեկն ընկնի ծովը և դուրս դալու ելք չգտնի²⁴։

Ահա հայ նախարարների միաբանությունը արգյունքները։ Հալսրենիքի համար օրհասական պահին, նրա ճակատագրի համար չէ, որ Այանքի էր կոչվել նրանց այդ միաբանությունը, այլ փրենց իսկ ժողովրդին վոդոպտեղու նպատակով։ Սեբեոսը դրանով փակ ցույց է տալիս, թե նախարարներն ինչպես էին հոգում հայրենիքի ու ժողովրդի մասին, ինչպես էին շինականներին ապրեցնում։

Սեբեոսի գործող կերպարներից բացառություն է կազմել միայն Թեոդորոս Ռշտունին, որին իսկապես անհանգստացրել է հայրենիքի ճակատագիրը և նա լինելով հեռատես—ապագա-քաղաքական գործիչ, ստեղծված պայմաններում, արտաքին ուժերի նոր հարաբերակցությունից ելնելով, ստիպված կողմնորոշվել է դեպի արաբները, հակառակ մեր հունասեր պատմագրի կամքին։ Սեբեոսն ընդհանրապես բաբյացական չէ բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր ոտնձգություններ են կատարում կայսրության դեմ, այդ պատճառով նա Ռշտունուն ապատամբ է համարել, իսկ քանի որ Ռշտունին հակաքաղկեդոնական էր, բավարարվել է միայն այդ սխտակով։

Սեբեոս պատմագրի վիճակը բավական դժվարին է եղել։ Նա անհաշտ հակաքաղկեդոնական է, դավանանքի հարցերում անզիջում հույների հանդեպ, փակ քաղաքացիական—քաղաքական հարցերում հակված է դեպի հույները։ Միաժամանակ հակաքաղկեդոնական լինելու հանդամանքը թելադրել է նրան քաղաքական վերաբերմունք ցուցաբերել բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր լիսաավորչական բրիտանոնյա են։ Նա ատել է պալատիկներին և արաբներին, բայց դա չի խանգարել դավատական փոսքեր ասել պարսից արքա

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149—150։

խոսքով Անուշըվանի մասին (այդ մասին քիչ հետո), որը դավանանքի ազատութիւնն էր տվել:

Խոսելով Թեոդորոս Ռշտունու և Մուսլիիայի միջև կնքված դաշինքի մասին, Սեբեոսը գրում է, որ հայերը ապստամբեցին, Հունաց քաղաքների հպատակութեանից դուրս եկան, մտան Իսմայելի թագավորի ծառայութեան տակ, մահվան և դժոխքի հետ ուխտ և դաշինք կնքեցին: Թեոդորոս Ռշտունին հայոց բոլոր իշխանների հետ միասին Միողեց աստվածային դաշինքը²⁵:

Այդ նույն Թեոդորոս Ռշտունու մասին մինչև այդ դաշինքը նա գրել է, թե բայց միայն աստվածասեր ու քաջ Ռշտունյաց իշխանը — Թեոդորոսը շտապ իր կողմերի զորքերը հավաքել ու գիշեր-ցերեկ զգուշացել էր ըստ իր քաջ խմաստութեան և քիչ վնաս չէր հասցըրել թշնամիներին²⁵:

Խոսելով Մուսլիիայի տված խոստումների մասին, որին Սեբեոսը «Նեոխ արքանյակ» է համարում, գրում է, Նեոխ արքանյակը հայ նախարարներին աջակց էր իր կողմը դրավել ու հնուցըրել հույներին, որ շնայած կայսրը նրանց շատ աղաչանք-պաղատանք է գրել և կանչել իր մոտ, սակայն նրանք չեն լսել նրան: Կայսրն ասել է. ես կգնամ Կարին, դուք եկեք ինձ մոտ, կամ ես գամ ձեզ մոտ, տամ օգնութիւն ձեզ, ռոճիկ և միասին խորհնք, թե ինչ պահանք, ինչպես վարվենք, ասկայն, դժգոհութեամբ ավելացնում է պատմիչը, նախարարները անզորվելի են մնացել, չեն ցանկացել կայսրին լսել²⁷:

Հունասիրութեանը մի մոռմից, և մյուս կողմից արաբների նկատմամբ ատելութեանը, հարկադրել են մեր պատմագրին մեղտնչելու պատմութեան առաջ: Հայտնի է, որ արաբական առաջին իսկ ներխուժումների ժամանակից, շնայած հայերի քաղմաթիւ խնդրանքներին՝ անհրաժեշտ քանակութեամբ զորք ուղարկելու Հայաստան, մանկեղնու նպատակով արաբների ասպատակութեանները, կայսրութեանն առեւտրադրութեան էր մատնել և քաղաքարվել միայն մի մոքր կայազոր թողնելով, այն էլ վճռական պահերին նստանջել էր մարտերից, լքել հայերին:

²⁵ ՏՆՍ Սեբեոս, էջ 140:

²⁶ ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 104:

²⁷ ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 141:

Սեբեոսը Հայաստանին տիրած պետութիւններին զաղանքներ է համարում, ասելով, թե երանելի Դանիելը մարգարէաբար կանխագուշակել էր Հայաստանին վիճակված արհաւիրքները: Զորս թագավորութիւնները, որոնք ասպատակելու ու տիրելու էին Հայաստանին, զաղանքների ձեռով է ներկայացրել: Առաջին զաղանք արեւմրտյան թագավորութիւնն է— բյուզանդական վայսրութիւնը— մարդացյալ զաղանք, երկրորդը՝ որը արջի նման է, արեւելքից է— սասանյանների պետութիւնը, երրորդը՝ հյուսիսից Գոգ և Մագոգի թագավորութիւնը (նկատի ունի հյուսիսային ցեղերը— Լ. Բ.) և չորրորդը՝ ահեղ և զարմանալի, ժանիքները երկաթից են, մագիլները պղնձից, ուտում էր ու մանրում և մնացածը ոտքի տակ տրորում, այդ զաղանք հարավից է գալու, զա իսմայելյան թագավորութիւնն է, որը շարությամբ առավել է, քան բոլոր թագավորութիւնները և ուտելու է բոլոր երկրները²⁸:

Աստվածաբանական պատմական համըմբեումն իր ավարտված ձևակերպումը ստացել է Դանիելի՝ չորս՝ մեկը մյուսին փոխարինող բոնատիրական և շահագործողական թագավորութիւնների մասին, զրքի մարգարեութիւններում: Այդ չորս թագավորութիւններից հետո գալու է հինգերորդ «հաւերժական» աստվածային թագավորութիւնը:

Զնայած չորս միապետութիւնների տեսութեանը ծագել էր Պարսկաստանում, Դանիելի զրքի զրեւոյց քիչ առաջ (II դարի առաջին վեցում մ. թ. ա.), բայց հատկապես Աստվածաշնչի այդ հեղինակի՝ ձևակերպման մեջ և նրա մեկնաբանողի՝ սուրբ Հերոնիմիոսի (IV դ. մ. թ.) միջոցով պատմության պարբերացումը ըստ չորս թագավորութիւնների, դարձել էր ամբողջ միջնադարի ընթացքում պատմական աշխարհայացքի հիմնաքարը:

Ըստ այդ համըմբեման, չորրորդ միապետութիւնը կործանվելու է անսիայի (աստծու օծյալի— Քրիստոսի) հանդէս դառնալից հետո, իսկ «հաւերժական» աստվածային թագավորութեան հաստատմանը նախորդելու է մեռչալների հարութեան առնելը: Այդ երկու իրադարձութիւնները նշանավորելու են ամբողջ մարդկային պատմության վերջը:

Այդ համըմբեման հետագա զարգացումն էլ ասիւնի խորհրդա-

²⁸ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 114—115:

սլաշտակաւն ոգով տրված է նոր վտակարանի ամենավաղ գրքերից, Հովհանն առտովածաբանի «հայտնություն» կամ «ապոկալիպսիս» (Հովհաննու հայտնությունը) գրքի մեջ, որ գրվել է մ. թ. 67—68 Վականներին: Այն II—V դարերում եկեղեցու հայրերի երկերի հիմքում է գրվել:

Սեբեոսն արաբական լուծը «դառն ու դմնդակ, շար» ծառայություն է համարում. վիշապ ու դառնաշունչ զագան: Խոսելով արաբների դեմ մարերի աստատմբության մասին, նա գրում է, թե որովհետև չկարողացան տանել դառն ու դժնդակ ծառայությունը և հարկի ծանրությունը, լավ համարեցին մահը, քան ապրելը, երկուսից մեկը—կամ մեռնել և կամ ազատվել շար ծառայությունից, այդպիսով լինիս կարողանան ազատվել վիշապի ծանրությունից և դառնաշունչ զագանից²⁰:

* * *

Սեբեոսի ապրած ժամանակաշրջանում, եթե նա, ելնելով ըստեղծված փրավիճակից, հարկադրված էր հնազանդություն փառգելու և ըմբոստացման փորձերը կշաւմբելու, ապա դա չի նշանակում, թե պատմիչն ուղում է ասել, որ հայերի մոտ մարել էր քաջությունն ու փիղախությունը, ռազմունակությունը, լոնդհակառակը, հայրենասեր պատմիչը անհրաժեշտ է դտել ցույց տալ, որ ծամանակակիցներն իեոնց հալբերի աոժանի ժառանգներն են, նրանք էլ թիչ փրանքներ չեն արել մարտի դաշտերում, հայերի դարավոր թշնամիների—պարսիկների դեմ, սակայն ոչ հայրենիքի համար, ալ Բյուզանդիայի: Այդ փակ նպատակով նա դուրացանացրել է իր ժամանակակիցներին, չխորշելով անգամ առասպելաբանություն անելուց:

Նրա հիմնական գործիչները վուվել են թրակիացիների, պարսիկների, բուշաների և ուրիշ ժողովուրդների դեմ, բայց ոչ հույների, նրանց գլխավորած հայկական զորքերը միշտ հաղթանակներ են տարել: Ի սլաշտպանություն Խոսրովի—Մորիկ կայսրի դաշնակցին, հայկական զորքը կաշսերակաւն բանակի կազմում, կռվի է գնացել սլարտից դահը գրաված Վահրամ Զուրինի դեմ: Հայոց աշխարհի 15 հազարանոց զորքը, գրում է Սեբեոսը, զորահանդեսի ժամանակ

20 ՏՆՍ Սեբեոս, էջ 150—151:

անցել էր ըստ նախարարական գնդերի իրենց դրոշակներով: Բոլորը սպառազինված ընտիր պատերազմողներ էին, քաջությամբ վառված իբրև հուր, անվախ ու թիկունքը չդարձնողներ: Նրանք առյուծի տեսք ունեին, վայրի այծերի ոտքերի թեթևությամբ վազում էին դաշտերի վրայով³⁰:

Պատմիչն ասում է, թե հայերի քաջությունը զարմացրել է խոսրով թագավորին՝ իր վշտամ քեռու դեմ պատերազմելիս³¹:

Պարսից Շահն զորավարը Կեսարիայում սպանել է վասակ Արծրունուն, որը պարսից զորքերին շատ վնասներ էր պատճառել, սակայն, ընդդժում է Սեբեոսը, պարսից ամբողջ զորքը նրան ողբացել է՝ քաջության ու արիության համար³²:

Խոսրով թագավորը նենգությամբ ուղեցել է սպանել Մուշեղ Մամիկոնյանին: Կարևոր դործի պատրվակով նրան հրավիրել է իր մոտ, յուրացիներին հրամայել՝ խորանի մուտքի մոտ զինավառ անել Մուշեղին, որից հետո միայն թողնել իր մոտ: Մուշեղը ժամանել է, նրանից պահանջել են գեներելը հանձնել, ասելով՝ տրված օրենք չէ թագավորին ներկայանալ, Մուշեղը պատասխանել է, թե մանկությունից ի վեր սննդակից է ձեռն թափել թագավորներին, անգամ իր տանը, ուրախության ժամանակ գեներելը, կամարը և գոտին չի հանում, և ասել է. կուղևի փմանալ պարսիկներիդ շար մտադրությունն ու հեռացել:

Սեբեոսի մոտ Մուշեղի մասին շարադրանքը շատ բանով հիշեցնում է Բուդանդի Մուշեղին:

Ասվեց, որ Սեբեոսի ամբողջ «Պատմության» մեջ առասպելաբանված է նրա հիմնական հերոսը, Սմբատ Բագրատունին: Ըստ պատմագրի, Սմբատը տեսքով գեղեցիկ էր, բարձր հասակով, հզոր ու պատերազմող, շատ պատերազմներում էր ցուցաբերել իր քաջությունն ու ուժը: Հաղթանդամ և ուժեղ ձիու վրա նստած խիտ անտառով, հաստ ու բարձր ծառերի միջով անցնելիս, քաշում էր, ծառը արմատով տեղից հանում: Մեջքով ձիուն լեռներից բարձրացնում էր, ամբողջ զորքը այդ տեսներով դարմանքից ահաբեկ էին լինում³³:

30 Տե՛ս Սեբեոս, էջ 38:

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

32 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79:

33 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56—57:

Սմբատին մեղադրում են ապստամբելու փորձ կատարելու մեջ, և կայսրը նրան դատապարտում է, հրամայում է վրկես տանել և դադանի բաց թողնել վրան: Սմբատն ըստ մեր պատմագրի, հաղթում է բոլոր գաղաններին, ամբոխը աղաղակում է ու խնդրում կայսրից ներում շնորհել: Կայսրը ներում է տւմ և պատիվ տալիս, հետո, իբրև պատիժ՝ արքային մի կղզի, այնտեղից էլ Աֆրիկա՝ տրիբունի պաշտոնով³⁴: Որոշ ժամանակ հետո Սմբատը գալիս է Արևելյան Հայաստան, հրավիրվում է խոսքով Թագավորի կողմից և նշանակվում «մարզպան Վրկանայ»³⁵:

Խոսքովը նրան է տալիս իր հոր՝ Որմիլդի կամարն ու սուրը, պարսիկներից ու Հայաստանից զորք է հավաքում, տրամադրում Սմբատին ու հրամայում է գնալ իր մարզպանությունը: Պատմիչն ասում է, որ այդ ժամանակ պարսից արքայի դեմ ապստամբել էին մի քանի երկրներ: Սմբատը գնում է, պատերազմում նրանց հետ և նորից հպատակեցնում արքային: Նա շնեացնում է, բարեկարգում է իր մարզպանությունը, որը մինչև այդ ամբերակ էր³⁶:

Պատմիչը հպարտությամբ գրում է, որ քուշանների թագավորի դեմ Սմբատի փայլուն հաղթանակից հետո խոսքովը զվարճացել է մեծ փնդով՝ յամբ և հրամայել զարդարել մի մեծ փիղ և բերել դահլիճ, ամբոխի մեջ գրամ է ցրել և մեծ գոհունակությամբ հրովարտակ է գրել Սմբատին, վանչել մեծ պատվով ու շքեղությամբ, հրամայել է բոլոր նախարարներին և զորքին՝ ընդառաջ գնալ նրան, արքունի ախոռից նժույգ տանել արքունական զարդերով, մեծ շուքով ու փառքով Սմբատը ներկայացել է Թագավորին, վերջինս տրախտությամբ դիմավորել է, Սմբատը արքայի ձեռքը համբուրել է և երեսնիվայր ընկել գետին: Թագավորն իր գոհունակությունն է հայտնել, ասել է, այլևս չպատերազմես, այլ ինձ մոտ կմնաս կերուխումի, և մեր ուրախությանը կմասնակցես: Եվ նա, ասում է Սեբեոսը, խոսքովի թագավորության երրորդ նախարարն էր³⁷:

34 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68—69:

Պատմիչի համար էլ Քրիստոսը սքանչելագործ է, ճարտարապետ³⁸, գթության հայր և բոլոր միաթարությունների աստվածը³⁹։ Թագավորությունները հաստատված են աստծու կողմից, և ոչ ոք չի վարող վերացնել։ Հերակլ կայսրը պարսից ղորավարին ասել է, թե ձևը թագավորը ի՞նչ է ուղում ինձանից, ար հաշտություն չի կնքում ինձ հետ, իմ թագավորությունը վերացնել է վամենում, թող չճանա, բանի որ այն աստծու կողմից հաստատված է և ոչ ոք չի կարող վերացնել⁴⁰։ Հույների մոտ թագավորը ապաժու առեղապահն է⁴¹, ասում է Սեբեոսը, նա թեպետ մարմնով մարդկային ազդից է, մարդ է, բայց զրավում է աստվածային սթոիկ տեղը և երկնքից է սրտակված-հաստատված⁴²։

Հատ ֆեոդալական-եկեղեցական պատմագրության, գերադույն իշխանություն աստվածային ծագման մասին քարոզչությունն իր ուժի ազդեցությամբ և արդյունավետությամբ ավելի զորեղ էր, քան այդ իշխանությունը հպատակեցնելու ֆիզիկական հարկադրման միջոցները։ Այդպես է մտածել նաև մեր այս պատմիչը։ Նա գտնում է, որ ընդհանրապես կրոնը ճշմարտության ճանապարհն է և Մահ-մեղն էլ է քարոզել ճշմարտության ճանապարհ, ու իսմայելացիները թողել են տենացնության սրաշտամուկը, դարձել դեպի կենդանի աստվածը⁴³։

Քրիստոնեությունը, ըստ մեր պատմագրի, լույս է ծագեցնում։ Նշելով ինչ-որ «Կողբեաց ազգի» մասին, որոնք անհավատ էին, նա գրում է. բայց բրիտանացիների վրա մեծ լույս էր ծագում, նրանք համոզված էին իբեկց հավատի մեջ, սովորում էին դպրոթյուն և լեզու⁴⁴։

Դարի զավակ Սեբեոսի համար էլ քրիստոնեությունը բարեպաշտության պտուղ է, աստվածային պողոտա է։ Այն պաշտպանելու համար է, որ գրում է Սեբեոսը, շարագործ Հապկերտի թագա-

38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88։

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84։

40 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90։

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103։

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126։

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106։

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61։

վորութեան ժամանակ, որը կամենում էր աստվածային վարդը ապականել; Հայոց քաջ նախարարները և մոլեռանդ աստվածապաշտ Մամիկոնյանների նահապետը՝ Կարմիր կոչված Վարդանն իր միազունդ սպառազեն նիզակակից ընկերներով և իրենց զորքերով պատերազմի են պատրաստվել, իրենց ձեռքը վերցրել հավատի վահանը և հաղենով իբրև ամբոթյան զրահ՝ աստվածային խոսքի պաշտամունքը, արհամարհել մահը, լավ համարելով մեռնել աստվածային պողոտայի համար⁴⁵:

Ըստ մեր պատմագրի, պետք է լինի դավանանքի ազատություն, և որովհետև պարտից թագավոր խոսրովը տվել էր այդ ազատութեանը, նա չի վստիչում դրվատական վստաք ասելու նրա մասին: Խոսրովը հրամայել էր, որ անօրիններից ոչ ոք չհամարձակվի քրիստոնյա դառնալ և քրիստոնյաներից ոչ ոք՝ անօրեն դառնալ, այլ յուրաքանչյուրն իր հայրենի դավանանքում ամուր մնա: Իսկ նա, որ չի կամենում պաշտել իր հայրենի դավանանքը, ապստամբում է և ուրանում իր դավանանքը, պետք է մեռնի⁴⁶:

Հավատքի ազատութեան գաղափարն է, որ մեր հոգևածի պատմագրին անհաշտ է դարձնում կայսրութեան՝ դավանանքի հարցում վարած փաղաքանդանության հետ:

Մորիկ վաչարը հրամանով հայերին նորից պարտադրել է ընդունել քաղկեդոնականութունը և հաղորդումքամբ միավորվել կայսրության եկեղեցու հետ: Հայ եկեղեցականներից շատերը փախել են օտար երկրներ: Մեծամասնությունը արհամարհել է հրամանը և անդրդում մնացել իր հավատում: Շատերը, նշում է Սեբեոսը, փառասիրութունից ևնթարկվել են հրամանին: Կաթողիկոսութեան աթոռը երկու մասի է բաժանվել, Արևելյան մասում վաթողիկոսը Մովսեսն էր, Արևմտյանում՝ Հովհանն⁴⁷:

Հովհանն, սակայն, երկար չի փայլելում այդ փառասիրությունը, կայսրի հրամանը ձախողվում է, զոհոնակությունք ընդդոծում է Սեբեոսը:

Հետագայում Կոստանդ կայսրը հայերից նորից պահանջել է ընդունել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումը: Ապստամբ վիշապը, գրում

45 ՏՆ՝ս Սեբեոս, էջ 23:

46 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 47—48:

47 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 54—55:

է պատմագիրը, չգաղարեց իր խորումանկեթեթեւից, կամեցում տատկածամարտ լինել, հալածանք ակսել հայոց եկեղեցիների դեմ, այդ նպատակի համար օգտագործելով Հայաստանում գտնված կայսերական զորքը: Որովհետև, հպարտոգթյամբ շեշտում է Սեբեոսը. հայերը երբեք չէին քնդունի փաղկեղունականությունը: Նրանք ամբաստանություն համակ են դրել վրայսրին և հայրապետին ու հայտնել, որ փրկներ Քաղկեդոնի ժողովը և Լեոնի տոմարը անարդար են համարում, և նշում են նրանց: Կայսրը Դավիթ անտեսով մի հայ փրկիստիկա է տեղարկել Հայաստան, որ համոզի հայերին չհակառակվեն և հրամանը պատարեն⁴⁸: Դվինում հավաքվել են եպիսկոպոսներն ու նախարարները: Ներսես վաթողիկոսն ու Թեոդորոս Ուտունին, կաթողեք են կայսրի հրամանը, խել են Դավիթին, որոշել են մերժել կայսրի արհանջը, չփոխել ս. Դրեգորի ճշմարիտ վարդապետությունը⁴⁹, աջնուհետև պատախաճ են դրել կայսրին:

Դավանության այդ թուղթը, որը բերում է Սեբեոսը և որի հեղինակ կամ թերևս խմբագիր նրան են համարում, մի սուր քննադատություն ու մեղադրանք է կայսրոթյան հասցեին՝ հայերի նկատմամբ վարած կրեական քաղաքականության առթիվ:

Այդ թղթում պատմագիրը կայսրին առում է լե, հայերը անդրդվելի են մնացել իրենց հավատում պարսից չար ու անօրին թագավորների ժամանակ, որոնք հայոց թագավորությունը վերացրին և զերկվարեցին տղամարդկանց ու կոսկանց, իսկ մնացածներին ջանացին սիրով դավանափոխ անել, մոլորության բերել, սավաճն չկարողացան, առկիին, անօրենները փրենց ունախություն (փուշ հավատի) համար ամաչեցին: Դրանից հետո է, որ Կավատը և նրա որդին՝ խոսրովը, ստիպված հրաման են տվել, որ ամեն մարդ իր հավատում մնա, ոչ ոք չհամարձակվի հայերին նեղել, բոլորը մեր ծառաներն են, մարմնով մեզ են ծառայում, իսկ դավանանքով, ինչպես հոգին վրկեղադրի, կորոշի⁵⁰:

Վարդեն-Վահանյան հերոսամարտերն էին մեր պատմագրին հանդեցրել նման եզրակացություն: Նա մեծ գոհունակությամբ է դրում այդ տողերը, հատկացնել է տալիս հույներին, միաժամանակ

48 Տե՛ս Սեբեոս, էջ 120—121:

49 Տե՛ս նույն տեղում:

50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 122—123:

և արաբներին, որ հայերը դավանանքում անդրդլելի են և իզուր ջանքեր են գործադրում նրանք, ոչինչ չի ստացվի:

Համառդելու համար, որ հայերի վարդապետությունն է ճշմարիտ և ոչ թե հույներինը, Սեբեոսը դատավորի դերում, եթե կարելի է այսպես ասել, հանդես է բերում պարսից թագավորին, նստառակ ունենալով դրանով ցույց տալ, որ անգամ հայերի դարավոր թշնամիները, որոնք ամեն ինչ արել էին հայերին դավանափոխ անելու, դիմելով վայրագ ու բիրտ միջոցների՝ իրենց նստառակին չեն հասել:

Խոսքովը հրաման էր տվել արևելյան կողմերի և Ասորեստանի եպիսկոպոսներին դալ արքունիք և ասել էր. լսել եմ որ քրիստոնյաները բաժանված են երկու մասի և միմյանց անլիծում են և մեկը մյուսին փրավացի-ճշմարիտ չի համարում: Ասյա հանձնարարել է արդարությունը քննարկել և իրեն հայտնել ճշմարտությունը, թե որն է ուղիղ հավատը: Պատմագիրն ասում է. բոլորը հավաքվել են արքունի դահլիճը, աղաղակել, քանի որ ներկա են եղել հինգ թագավորների ևկողմից հաստատված և կնքված ուղղափառ հավատի կողմնակիցները, նեստորականները և շատ այլ խառնիճազանք աղանդներից⁵¹: Մանթանալով նեստորականների, քաղկեդոնականների և մյուս աղանդների ու հայերի վարդապետությունների հետ, Խոսքովը հրամայել է, որ իր վիշխանության սահմաններում եղած բոլոր քրիստոնյաները հայոց հավատը պահեն⁵²:

Կայսրին ուղղած այդ նամակում, Խոսքովի այս որոշումը տալուց հետո, Սեբեոսը Աստվածաշնչից մեջբերումներ է անում հիմնավորելու համար հայերի վարդապետության ճշմարիտ լինելը և քաղկեդոնականների՝ ոչ ճիշտ լինելը⁵³:

Այնուհետև, հպարտությամբ նշում է, թե մեր հավատը նոր չի սահմանված, այլ այն մենք ընդունել ենք սուրբ Գրիգորի ձեռքով, 30 տարի առաջ, քան Կոստանդիանոս վաչսրը այն ընդունել է: Որ մեր հավատը հաստատել է Նիկիայի ժողովը, ուր հավաքվել էին սուրբ և ճշմարիտ հայրերը աստվածասեր Կոստանդիանոս թագավորի հրամանով: Նրանք վերացրել են ամբարիշտ աղանդի մոլեգնությունը և սերմանել ճշմարիտ հավատը ամբողջ տիեզերքում:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 123:

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125:

53 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126—131:

Ըստ Սեբեոսի, քաղկենդոնականությունը «մահաբեր խորշակ է» որ առաքախառն է արել—չորացրել բուրաստանների մատուղատունկ, մեծ-մեծ ճյուղերով գեղեցիկ ծառերը, պատկերաւոր ձևով ասում է նա⁵⁴:

Քաղկենդոնականությունը «ամբարշտության խորհուրդ է», «ղառնության քույն»: Ներսէս կաթողիկոսի մասին Սեբեոսն ասում է, որ նա հակված էր ընդունելու Քաղկենդոնի ժողովի որոշումը և լեռնի առմարը: Սակայն մինչև աշխարհի եպիսկոպոսության և հետո կաթողիկոսության աթոռին հասնելը այդ մասին ոչ ոքի չէր ասել, ցույց չէր տվել: Առաքինի վարքով մարդ էր, բայց արտում թաքնված էր զառնության թույնը և մտածում էր հայերին քաղկենդոնիկ դարձնել, բայց բացահայտ այդ մասին չէր համարձակվում ասել: Պատմիչն ասում է, որ Ներսէսի մտադրությունը հայտնի դարձավ այն ժամանակ, երբ Կոստանդին կայսրը եկավ, նստեց կաթողիկոսի տանը և ևկիրակի օրը սուրբ Գրիգորի եկեղեցիներում քարոզեց Քաղկենդոնի ժողովի որոշումը և մատուցեց պատարագ հունարեն լեզվով հույն երեցի միջոցով: Հաղորդվեցին կայսրն ու կաթողիկսը և բոլոր եպիսկոպոսները, ոմանք կամավոր, ոմանք հարկադրված:

Սեբեոսը ցավով ասում է, որ այսպես կաթողիկոսը վերսեց ս. Գրիգորի ճշմարիտ հավատը, որը բոլոր կաթողիկոսների ժամանակ նրա հաստատուն հիմքերով ունեին ա. եկեղեցիներում, սկըսած ս. Գրիգորից մինչև իր ժամանակը: Ըստ նրա, Ներսէսն իր այդ քայլով պղտորեց սուրբ, վճիտ, զուլալ աղբյուրների ջուրը: Կայսրի ներկայությունը Ներսէսն օգոտագործեց և իր մտքինը իրականացրեց, եպիսկոպոսներին լռնի, մահվան երկյուղի տակ հարկադրեց հաղորդությունը կատարել, մանավանդ այդ ժամանակ մահացել էին երանելիները⁵⁵:

Սեբեոս հակաքաղկենդոնական պատմադրին անհրաժեշտ էր մերկացնել իր հակառակորդին և միաժամանակ ընթերցողին համոզել, որ եթե կայսրի և զորքի առկայությունն ու մահվան սարսափը չլիներ, հայերը երբեք չէին լռնդոնի քաղկենդոնականությունը:

Հաղորդության ժամանակ մի եպիսկոպոս, որին հանձնել էին:

⁵⁴ ՏԵՍ նույն տեղում, էջ 137:

⁵⁵ ՏԵՍ նույն տեղում, էջ 143—144:

Դվինի ժողովի՝ կայսրին գրած նամակը պահելու, չի հաղորդվել, թողել, հեռացել է: Դրա վրա կայսրը խիստ զայրացել է և հրամայել իր մոտ կանչել նրան: Կայսրը հարցրել է, թե փնջո՞ւ նա իր և կաթողիկոսի և իրենց հոր հետ արժանի չհամարեց հաղորդվել: Նա պատասխանել է, որ ինքը մեղավոր մարդ է, անարժան է նրանց հետ հաղորդվելու: Այն հարցին, թե կաթողիկոսի հետ հաղորդվում ես, եպիսկոպոսը պատասխանել է՝ այնպես, որպես ս. Գրիգորի հետ: Իսկ ինչո՞ւ արդար չհաղորդվեցիր, հետևում է պատասխանը՝ ինքը մինչև այդ օրը կայսրին նկարով է տեսել, ճանաչել և դողացել է վախից, հիմա է, որ դեմ առ դեմ տեսնում է և խոսում է նրա հետ: Այա ասել է, թե փրկե՞ր ազատ և ախմար մարդիկ են, ոչ լեզու գիտեն և ոչ դպրություն, բայց եթե սովորեն և հասկանան կայսրի քարերար հրամանը, ո՞վ կհամարձակվի չկատարել: Այս երկրի կարգուկանոնի բոլոր հրամանները կաթողիկոսարանից և կաթողիկոսից են դուրս գալիս⁵⁶, Չորս տարի սրտնից արտաք, շարունակել է եպիսկոպոսը, ներսեսը բոլոր եպիսկոպոսներին այստեղ հավաքեց և ժողով արեց ու հավատի մասին նամակ գրելով, ինքեց նախ իր և հետո մեր և բոլոր փշխանների մատանիններով: Այդ նամակը այժմ նրա մոտ է, հրամայեցեք բերել և դուք տեսեք: Ներսեսը պատանձվել էր, ասում է Սեբեոսը: Կայսրը փմանալով նրա նկնդությունը, հունարեն լեզվով նրան շատ հանդիմանել է: Հրամայել է եպիսկոպոսին գնալ և կաթողիկոսի մոտ հաղորդվել: Հաղորդվելուց հետո եպիսկոպոսը օրհնել է կայսրին, նա էլ եպիսկոպոսին է օրհնել, ասելով. այնպես վարվիր, ինչպես վայել է քո իմաստությանդ և ես շնորհակալ եմ⁵⁷:

Կայսրը վերադարձել է, նրա հետ գնացել է նաև Ներսեսը և քնակություն հաստատել Տայքում, չի վերադարձել Դվին, որովհետև Թևոդորոս Ռշտունին և նրա հետ եղած փշխանները ստատիկ զայրացած են եղել նրա վրա, իր այդ վարքագծի համար⁵⁸: Ներսեսը Ռշտունու մահից հետո է միայն վերադարձել Դվին:

Սեբեոսի վկայութունից չի երևում, թե Ներսեսը հարկադրվա՞ծ

56 ՏՃՍ Սեբեոս, էջ 145:

57 ՏՃՍ նույն տեղում, էջ 146:

58 ՏՃՍ նույն տեղում:

է ընդունել քաղկեդոնականութիւնը, ինչպէս Կարծում են առանձին բանասերներ⁵⁹:

Վերը նշված հայկականութեան, որի անունը պատմագիրը չի տալիս, ամենայն հավանականութեամբ, ինչպէս ճիշտ ենթադրում է Մ. Աբեղյանը⁶⁰, ինքն է—Սեբեոսը: Նա է, որ հանգսնել է Ներսէսի վարքագիծը նենգութիւն համարել, ելնելով իր դավանաբանական սկզբունքներից ու համոզմունքներից:

Հինգերորդ դարի մեր պատմագիրների հոգևոր գործիչները մահվան սարսափի տակ ոչ միայն դավանաւորի շէին հեղել, այլև Սևարայրում և այլուր քարոզով և զենքով, իսկ Տիգրանում խոսքով կատաղի կոխով են մղել թշնամու դեմ և նահատակվել իրենց դավանանքի համար: Այնպէս Սեբեոսի ժամանակ մի եպիսկոպոս է հանդգնութիւն ցուցաբերել: Պատմագրի այն վկայութիւնը, թիկայարը եպիսկոպոսին առել է. «Վարովի աշխատեա, ինչպէս վայել է քո իմաստութեանդ», քիչ հավանական է, մեծաքանակ դուրքով Դվինում նստած, մահվան սարսափի տակ բռնի դավանաւորի անող կայարը, զովար թե նման բացառութիւն աներ, զիջեր իր դիրքերը մի եպիսկոպոսի առաջ: Դա ամենայն հավանականութեամբ Սեբեոս պատմագրի սրտի ցանկութիւնն է եղել, որպեսզի ցույց տա, որ ի վերջո եպիսկոպոսն է հաղթանակ տարել և ոչ ներսեսը:

* * *

Սեբեոսի ասորած դարաշրջանում միջնադարյան աշխարհայեցողութիւնն արդեն խոր արմատներ էր գցել: Նա էլ, իր գրչակիցների սկսած, տեղի տնեցող գեպքերի, երեւոյթների պատճառը մարդկանց գործած մեղքերն է համարում: Ըստ Սեբեոսի, ամեն ինչ առտնու կամքով ու հրամանով է կատարւում: Ռշտունին հանգսնել էր դուրս գալ կախարդական տիրապետութիւնից, մեղք էր գործել, դրա համար էլ աստված նրան տանջամահ է արել:

Մուսկիան մեղք էր գործել, կատակածի տակ էր առել Քրիստոսի գործութիւնը Կոստանդին գրած նամակում: Գրել էր, թե այն Հիսուսը, որին դու Քրիստոս ես կոչում, իր անձը հրեաներից չկարողացաւ իրկել, քեզ ինչպե՞ս կարող է իրկել իմ ձեռքից: Կոստանդը

59 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 393:

60 Տե՛ս նույն տեղում:

կարգաւով այդ տողերը, խոցված մտել է եկեղեցին, երեսնիւայր լոնկել դետնին ու ասել, տես տեր, թէ հագաւացիները քեզ ինչպես են անպատվում, ասա խնդրել է աստծուց, որ նա անխփ նրանց, և նրանք նրան կընդունեն, կըճանաչեն:

Մուսլիման ցամաքով և ծովով շարժվել է դեպի Կոստանդնուպոլիս, Պարսկաստանից, Խուժաստանից, Հնդկաստանից և Արուստանի կողմից ու Եգիպտոսից հավաքագրված առթիւ գորքերով, երեք հազար մեծ ու հինգ հազար փոքր նավերով, առաջիններում նստեցրել է յուրաքանչյուրում 1000, երկրորդներում՝ 100 ընտիր մարդիկ՝ մինչև ասամները զինված: Քաղաքը պաշարվել է ծովից և ցամաքից: Պատմիչը, երևում է, լավ է խմացել պատերազմական գործը, հանգամանորեն տվել է արաբների ռազմախաղերի, ռազմական մեքենաների, լորսատեսակների նկարագրութունը և յուրաքանչյուրի անելիքները՝ քաղաքի վրա հարձակման ժամանակ:

Պաշարված քաղաքում սարսափ է տիրել: Աստված ի կատար է ածել կայսրի և լղջ թնակչության աղոթքը, ցույց է տվել իր գործութունը: Թշնամու ռազմախաղերը գտնվել են ցամաքից երկու ասպարեղ հեռավորության վրա և հանկարծ սաստիկ քամի է բարձրացել, տկսել է մեծ փոթորիկ, ծովը ներքին անդունդներից դղրացել է դեպի վեր, բարձրացող ալիքները նման են եղել բարձր լեռների կատարների, քամին փոթորկելով նրանց վրա ճաթել է որպես ափս և բարձր ձայներ հանել: Եվ ի՞նչ, նավերի աշտարակները ընկել են, մեքենաները կործանվել, նավերը փչացել են, զորքի բազմութունն ընկղմվել է ծովի խորքը, ծովը բերանը բացել է և բոլորին կու տվել: Փոթորիկը տևել է վեց օր: Այս բոլորի պատճառը Մուսլիման գործած մեղքն էր, աստված այդպես դաժանորեն վրեժխնդիր է եղել⁶¹: Ահա Սերբոսի նպատակը:

Սերբոսն էլ է հավատացել հրաշքներին, առասպելներին, երազներին, տեսիլներին, ասկայն դրանցով շատ չի տարվել:

Մորիկ կայսրը Խոսրով թագավորից խնդրել է Դանիելի մասունքները: Խոսրովը հակառակ Շիրին թագուհու կամքի, որ քրիստոնյա էր, համաձայնվել է տալ: Թագուհին հրամայել է բոլոր քրիստոնյաներին աղոթել, որպեսզի մասունքները մնան իրենց երկրում: Բոլորը հավաքվել են մասունքները պահված վայրը, մեծ

61 Տե՛ս Սերբոս, էջ 148—149:

աղաչանքներով ու արտասովալի ողբով Քրիստոսին խնդրել են՝ արդե՛լի: Արքեպիսկոպոսական պատգարակի վրա գրված մատուցները տարել են: Երբ սափորը բաղաքի դռնից դուրս է եկել, հանկարծ աղբյուրները ցամաքել են, քաղաքի ամբողջ բնակչությունը վաչ ու աղաղակով սափորի հետևից գնացել է, երբ քաղաքից երեք ասպարեզ հեռացել են, հանկարծ պատգարակին լծած ջրորինները կանգնել են և ոչ մեկը չի կարողացել շարժել նրանց այդտեղից: Այնուհետև ամբողջ հարձակվել է պատգարակի պահակախմբի վրա, խլել մատուցները և վերադարձրել քաղաք: Երբ քաղաքի դռնից ներս են մտել, գետերի ջրերը առաջվա նման թխել են⁶²: Այդ հրաշքի մասին Սեբեոսը լսել է, հավատացել և գրի առել:

Հավատացել ու գրի է առել նաև ոմն Հովսեփի երազի մասին լսածը⁶³:

Սեբեոս պատմագիրը եկեղեցու, հոգևորականությունյան պատմությունը չի շարադրել, երկար ու բարակ քարտղներ չի քերել, երկրի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձություններում հոգևորականությունը գրեթե տեղ չի թվել, անգամ ներսես կաթողիկոսի մասին բավարարվել է նշելով միայն նրա շինարարական գործունեությունը և բաղկեկոնիկ դառնալու փաստը:

Ախարլած չէինք ըննի, տր ասենք, եթե Սեբեոսի «Պատմությունից» հանենք դավանության թուղթը, Նիկիայի ժողովի հանգանակը և հրաշապատումները (մոտավորապես 18—20 էջ), ապա այն գրեթե աշխարհիկ բովանդակությու՜նն պարունակող երկ կլինի:

Մ. Աբեղյանը գրում է. «Ինպքերի ռոսումնապիւրություն Սեբեոսը չի առնում և բացատրություններ չի տալիս: Նա չի քննադատում պատմական երևույթները՝ նրանց մեջ եղած բնական մասը պոնենքում և պատճառներով բացատրելու համար գրանք, այլ առվորաբար սրարգաստ պատմում է անցքերը, մեկ-մեկ էլ հրաշալի դեպքեր մեջ բերելով: ...Յոթերորդ դարից առաջ կառարված դեպքերի համար՝ Սեբեոսը առավորաբար վիճակա՜ններ չի հիշատակում, բայց 6-րդ դարի վերջերից սկսած նշանակում է վիճակա՜ններ, երբեմն հաստատում է նույնիսկ ամսաթվերն ու օրերը, կամ տարվա եղանակը...

62 Սեբեոս, էջ 48—49:

63 Նույն տեղում, էջ 63:

**«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՈՆՈՅ» ԵՐԿԸ
ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ**

Այս երկի խորագրի, հեղինակների, նրանց ապրած ժամանակների, «Պատմության» հավատարմության հարցերը նույնպես քիչ հայագետների շեն զբաղեցրել։ Անցյալում երկը վերագրվել է երկու հեղինակների—Ջենոբ Գլադին և Հովհան Մամիկոնյանին։ Առաջինը համարվել է IV դարի պատմագիր, երկրորդը՝ VII դարի։ Հետագայում, Գ. Խալաթյանի համեմատական ուսումնասիրություներից հետո¹, Ջենոբ Գլադը տեղահանվել է IV դարից տեղադրվել է VII դարի մատենագիրների շարքում, նրան վերագրված «Պատմությունը» համարվել է անվավեր գրվածք և այդ գործի հեղինակ է ճանաչվել Հովհան Մամիկոնյան մալիսկոպոսը։

Մ. Աբեղյանը ենթադրում է, որ այդ անունների տույն ծածկելված է միևնույն անձը, որն իր գրած «Պատմության» հին մասը վերագրել է Ջենոբ Գլադ անունով մի ասորու, իսկ վերջին մասը՝ մի Հովհան Մամիկոնյան հայիսկոպոսի։ Այդպես վարվելու նպատակը եղել է իր հորինած «Պատմությունն» ընծայել իբրև ժամանակակիցների գործ, ուստի և անվերական ու հավաստի²։

Այլ. Աբրահամյանը ուսումնասիրելով մատենադարանում եղած Ջենոբ Գլադին և Հովհան Մամիկոնյանին վերագրված պատմությունների 22 գրչագրերը, հիկել է այն եզրակացություն, որ այդ պատմությունները ոչ թե մեկ կամ երկու հեղինակի գործ են, այլ

¹ Տե՛ս Կ. Խալաթյան, Ջենոբ Գլադ, համեմատական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1893, էջ 1, 77—78։

² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 403։

պատմական նյութերի ժողովածու, որը պարունակում է բազմազան նյութեր—նամակներ, պատմություններ, ժամանակագրություններ, աղոթագրքից հատվածներ և այլն:

Աշ. Աբրահամյանը միաժամանակ գտնում է, որ Հովհան Մամիկոնյանը ոչ թե ժողովածուի երկրորդ մասի հեղինակն է, ինչպես դիտվել է սովորաբար, այլ ամբողջ ժողովածուն վաղմոդ և խմբագրող հեղինակը: Նա նշում է, որ Հովհանը կեղծարար չէ, ինչպես պնդել են որոշ քանասերներ, քանի որ փերջինս իր հիշատակարանում հայտնում է, որ ժողովածուն կազմել է երկու արխիվների նյութերից՝ 10 պատճեն վերցրել է Գլակա վանքի արխիվից, 28-ը Քարզմանել է ռուսացեցի կրոնավոր Մարմառայի մոտ եղած նյութերից: Հովհանի հեղինակությունը միայն «Հիշատակարանն» է, սակայն նրանում այն հատվածը, ուր ասված է, թե իբր ինքը ժամանակակից է Հերակլ կայսրին, խոսքով թագավորին, ներսևս վաթսուհինգիսին և Վահան Մամիկոնյանին, ընդմիջարկություն է ուշ շրջանի ընդօրինակողի կողմից:

Աշ. Աբրահամյանը հղրակացնում է, որ Հովհան Մամիկոնյանը ոչ թե VII դարի հեղինակ է, ինչպես ենթադրել են ոմանք նրա հիշատակարանի այդ ընդմիջարկության հիման վրա, ոչ էլ IX դարի, այլ VIII դարի հեղինակ է³:

Այդ կարծիքն ավելի վաղ հայտնել է նաև Մ. Աբեղյանը⁴:

Ըստ այդ «Պատմություն», Զենոբ Գլակին Գրիգոր Լուսավորիչը կեսաղթյալից վերադառնալիս հետը քերել է Հայաստան և Տարոնում իր հիմնադրած Խնակնյան վամ Ս. Կարապետի վանքում առաջնորդ և վանահայր է նշանակել, Զենոբը ս. Գրիգորի հրամանով գրել է «Տարոնի պատմությունը», որի ակզբում դրել է չորս թղթերի պատմեններ, ապա երկու թղթի մեջ հորինել է ս. Գրիգորի պատմությունը ակզբից մինչև մեհյանների կործանումը Տարոնում, քրմերի պատերազմը ընդդեմ քրիստոնյաների, Տրդատի քաջագործությունները և այլն: Մ. Աբեղյանն փրավացի կերպով նկատում է, որ այդ գրվածքն առանձին պատմական արժեք չունի, որովհետև VIII դարից ոչ վաղ զտնագան աղբյուրներից քաղած հոդված մի պատմություն է: Գտնում է, որ ավելի տեղ պիտի տալ ազգային

³ Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարոնոյ, աշխատութեամբ և առաջարանով Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ XXV—XXIX:

⁴ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 405:

և կեղեցական հետին ավանդություններին և, որ զլիաժլորն է՝ այդ աղբյուրների մեջ պետք է մոռցնել նաև ժողովրդական ավանդությունները⁵:

«Պատմության» «Հիշատակարանի» մեջ Հովհան Մամիկոնյանի մասին էլ ասված է, որ իբր նա «Պատմութիւն Տարոնոյ»-ն վիպել է մինչև արաբական արշավանքները, VII դարում ներսևս կաթողիկոսի հրամանով: Տվել է 600 վավականից հետո Տարոնում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությունը: Մ. Աբեղյանը նկատում է, որ Հովհանի գործն իր զեղջռակ լեզվով, պարզ ու հասարակ ոճով և բովանդակությամբ իսկապես ժողովրդական զրույցների մի ժողովածու է, որ իրական պատմության հետ գործ չունի, և քնդհակառակն՝ ունի ժողովրդական զրույցների բոլոր հատկությունները: Դառնում է, որ միամիտ ընթերցողն էլ դժվար թե հաշվառա այդ պատմվածքների եղելությունը⁶:

Աշ. Աբրահամյանը իրավացիորեն նկատում է, որ Զենոբի և Հովհանի անունով մեզ հասած երկը մեր բանասիրության մեջ թերազնահատված է եղել և դրա զլիաժլոր պատճառն այն է, որ բանասերները նրա արժեքավորմանը մոտեցել են լոկ ուրպես պատմական մի աշխատության և աչքաթող են արել նրա այն մեծ արժեքը, որ ունի նա հայկական Վուլտուրացի պատմության համար ընդհանրապես⁷:

Ժողովրդական զրույցների առկայությունը համարելով այդ «Պատմության» արժեքավոր փողմեքից մեկը, Աշ. Աբրահամյանը նկատում է, որ եթե նրանից դուրս ձգվի ուշ շրջանում ավելացրած կրոնական բովանդակություն ունեցող հատվածները, ապա վկայա, թե կարգացողը լսում է դեսպերին ժամանակակից գրողացու անխաբիղախ պարզամիտ զրույցը: Միաժամանակ նշում է, որ ժողովածուի պարունակած ամենահին նշույթը երկի սկզբում դրված չորս անվաներ նամակներն են, որ հնագույն շրջանից են գալիս, նաև Զենոբի պատասխան նամակը ասորի կաթիկոսներին և «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև» գլուխների քովանդակության զգալի մասը⁸:

5 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 404:

6 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 405:

7 Տե՛ս Աշ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ VIII,

8 Տե՛ս նույն տեղում, էջ IX:

Աշ. Աբրահամյանը միաժամանակ գտնում է, որ Զենոբին վերագրվող «Պատմություն» մեջ Ագաթանգեղոսից և խորենաճուց փոխառված հատվածները բնութագրված են, որը հավանական է, կատարել է Հովհանն⁹։ Նա հավանական է համարում նաև, որ հնագույն շրջանից մեղ հասած նյութերը գրված են եղել ասորերեն և ասորերենից թարգմանվել հայերենի¹⁰։

Մ. Աբեղյանը կարծում է, որ ամբողջ երկն իր երկու մասերով հորինված է Տարոնի ու Մամիկոնյաններին գովերգելու և առանձնապես Ս. Կարապետի վանքի փառքը բարձրացնելու համար¹¹։

Արդ, պատահական էր նման անկի հրապարակ գալը ութերորդ դարում, ամենևին էլ ոչ, և ահա թե ինչու։

Հովհան Մամիկոնյանի ապրած օրերում էլ հայերի դավաճանքը վտանգված էր։ Կայսրությունը մի կողմից, խալիֆայթը մյուս կողմից, կրոնական անհանգուրժողական քաղաքականություն են վարել հայերի նկատմամբ, ամեն կերպ ճնշել են նրանց, ստիպել դավաճանափոխ լինել։

Անհրաժեշտ էր ժամանակակիցներին ցույց տալ, որ հայերի նախնիները իրենց հավատքը ձեռք ձև բերել համառ ու արյունահեղ մարտերում, որ նրանք հենց սկզբից անհանգուրժող են եղել իրենց հավատի թշնամիների և առանձնապես հեթանոսների նկատմամբ։

Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ Մամիկոնյանները հենց սկզբից ոչ միայն Տարոնի անկախության ու ազատության համար են կռվել թշնամիների դեմ, այլև կրոնի, որ նրանք դաժանորեն պատժել են բոլոր նրանց, ովքեր ամենափոքր ռանձգություն են արել իրենց եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ։

Ժողովածուն վազմող Հովհաննիս անհրաժեշտ է եղել իր ապրած օրերում, խորացող կրոնական հալածանքների պայմաններում, քի մի հավաքել—ամփոփել այն ամենը, ինչ կարողացել է գտնել Տարոնի պատմությունը գրելու համար։

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ XXVI—XXVII։

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ XXVII։

¹¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 405։

«Պատմութիւն Տարոնոյ» երկի՝ Զենոբին վերագրված մասում ղեկավարած սրատմությունները—զրույցները տարբեր ժամանակներում, տարբեր մարդկանց վրիժից հորինվածքներ են և յուրաքանչյուրն իր վրա կրում է հորինման ժամանակի կնիքն ու ոգին:

Հովհանը «Հիշատակարանում» գրում է, որ այս ժամանակագրությունը Զենոբ Գլակ ասորին սկսել է ս. Գրիգորի ժամանակ, գրի առնելով, ինչ որ տեղի է ունեցել և թողել նույն եկեղեցում: Հաճելի է, ընդգծում է Հովհանը, որ նրանից հետո էլ այդ կարգը պահպանվել է, այս տան (իմա—Մամիկոնյաններ) ամեն մի իշխանի կատարած ֆաշուրյունը եկեղեցու հայրերը իր ժամանակին գրի են առել և բողել, և անելով այն կոչվել է «Պատմություն ասորոց», քանի որ այն հայրերի անունները, որ գրված կան մինչև Թոգիկը, բոլորն էլ ասորի են եղել, և տունը (եկեղեցին—Լ. Բ.) այն ասորի գրով ու սրաշտամոնքով են վարել, մինչև Թոգիկը փոխել է բոլոր կարգերը և ասորիների ցեղը խնամ հալածել վանքերից¹²:

Հովհանի այս վկայությունը արժեքավոր է նաև այն իմաստով, որ կրկին անգամ հաստատում է V դարի մեր պատմագիրների տեղեկություններն այն մասին, որ փսկապես այն դարաշրջանում հայ եկեղեցում իշխող դիրք են զբաղել ասորի հոգևորականները, և եկեղեցական արարողությունները կատարվել են ասորերեն լեզվով:

Երկի այդ մասի ոգին խնքնին վկայում է, որ այն հորինվել է ասորի հեղինակների վրիժից: Սկզբում տրված չորս անվամեր նամակները (Գրիգորինը՝ Կեսարիայի հայրապետին, Կեսարիայի հայրապետինը՝ Գրիգորին, Տրդատինը իշխանների հետ՝ հայրապետին և ասորի չորս եպիսկոպոսները՝ Գրիգորին) կարծեք հորինված են ասորի հոգևորականության՝ Հայաստանում գերիշխող դիրք ունենալու իրողությունը հիմնավորելու նպատակով: Ամենայն հավանականությամբ դրա անհրաժեշտությունը ղգացվել է այն ժամանակ, երբ նրանք ղգացել են այդ դիրքը կորցնելու վտանգը:

Կարելի է նեխադրել, որ այդ նամակները գրվել են հայ պե-

¹² «Պատմութիւն Տարոնոյ», էջ 287:

տականության անկումից հետո, երբ կաթողիկոսական գահին Սահակից հետո մեկը մյուսին հաջորդել ու հովանավորվել են պարսից արքունիքի կողմից, ասորի հոգևորականները: Հավանական է, որ դրանք գրվել են V դարի 30-ական թվականներին, մի մարդու կողմից:

Ասորի հեղինակի նպատակն է եղել ցույց տալ, որ ասորի հոգևորականներին Հայաստանում գերիշխող դիրք են տվել, ոչ այլ ոք, քան Գրիգորն ու Տրդատը, որ աջակիսի նշանավոր նախարարական տան եպիսկոպոս է կարգել ասորի Զենոբին, ոչ այլ ոք, քան Լուսավորիչը: Վերջինս Կեսարիայի քահանայապետ Ղևոնդին դրած նամակում կրկին իր շնորհատկությունն է հայտնել և օրհնել նրան այն բանի համար, որ Հայոց երկրին նա շնորհել է կյանքի զանձը — աստծու և մարդկանց միջև միջնորդ Հովհան Մկրտիչին, որի գալստյամբ իբր հույժ ցնծացել է Հայոց երկիրը¹³:

Ղևոնդի կողմից Հայաստան ուղարկված երկու քարոզիչներին համարելով իբրև Հայոց աշխարհին տրված ընծա, Գրիգորը նրան աղաչել է՝ մյուս ընծան էլ իրեն շնորհի, քանի որ հունձը Քրիստոսի հավատի համար շատ էր հասել, իսկ մշակները սակավ են եղել: Այդ հնձվոր մշակները, որոնց Գրիգորը խնդրել է ուղարկել իրեն, նդիազարն է, ասորի Զենոբ Գլաթի, որին ինքը Մամիկոնյանների տան եպիսկոպոս է ձևոնադրել, եղբայր Սիմսն է և մանավանդ Արդենացիների եպիսկոպոս Տիմոթեոսը, որի հմտությունը դպրության մեջ Ղևոնդը շատ է գովել, և ավելացրել է, իսկ այդ հմտությունը Հայոց երկրի համար պիտանի է¹⁴:

Ավելին, Լուսավորիչը և Տրդատը խիստաներով հանդերձ ասորի շորս եպիսկոպոսներին, որոնք քարոզչությամբ համար հալածվել ևն իրենց հայրենիքում ու հեռացել, նամակով դիմել են, հրավիրել Հայաստան: Գրել են, թե գիտենալով հանդերձ, որ մեր թագավորը և երկիրը Քրիստոսի հավատի աստվածապաշտությամբ լցված են, յնչո՞ւն են փախատական եղել այդ օտար ու տարադեմ երկիրը: Մանավանդ դիտեք, որ ամեն մի գավառի համար եպիսկոպոս և մեկ կամ երկու քահանա է հաղկավոր, ճիշտ է այստեղ տարբեր տեղերից եկել են, բայց հայոց 620 գավառի համար շատ

¹³ «Պատմություն Տարոնոյ», էջ 35:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 37—38:

փիչ են: Երկրի մանուկները դպրոցական են և նրանցից ոչ ոք քահանայության համար չեն հասունացել¹⁵:

Ըստ նամակների հեղինակի, հիշված Ղևոնդը Հայաստանին օգնել է ոչ միայն քարոզիչներ ուղարկելով, այլև Գրիգորին սովորեցրել է եկեղեցաշինության սկզբունքները, նրա ներքին կառուցվածքը, նյութական ապահովության միջոցառումները: Գրիգորին գրած նամակում բարի խրատ է տվել, որ նա Իննակնյան տեղում, որ տմանք ասում են բարեբուխ է, շինի կրոնավորների դատի բնակության վայր և պահի նրանց այնպես, ինչպես իր վիճակում են ապրում կրոնավորները, որ Գրիգորը տեսել է: Ճգնության կարգի էլ սովորի ս. Անտոնից: Պատվիրել է հավիտյան արգելել դատարաններում վրածակաբանություն հոգևականներից որևէ մեկին տաճար վառուցել և առանձին բնակվել: Նույն տեղում հավաքել հարյուրի չափ հոգևորականներ, տալ նրանց գյուղեր և մեծամեծ տվաններ, որպեսզի վանքերի պետքերը նրանցից վճարեն և իրենք միայն աղոթքով և ճգնությամբ պարսույն:

Ղևոնդը գրել է նաև, թե խրատիր և իշխաններից, տրպեզի նրանք լինեն եկեղեցու տարղը, աղքատասեր, կրոնասեր, երկյուղած: Կառուցված մատուռը կրոնավորների բնակության շրջարձնի, այլ նրանում պահի քահանա և քորեպիսկոպոս, որոշի նրա դատակերտը, նրան կից շինի աղքատանոց, որպեսզի բժշկության եկողները չտրտնջան¹⁶:

Ավելին, հայոց կաթողիկոսը, թագավորը և իշխանները իրենց նամակում «Վասն բանին կենաց» հալածական մշակներին իրենց սիրելի եղբայրներ են համարել և գտել են, որ «Ամենայն ո՛ր, որ զաստուածային մշակութիւն յանձն առնու, հալածական պարտ է լինել, զի ոչ առ ամենեսեան ընդունելի է նորա քաղաքութիւնն»¹⁷:

Այս տողերը, հակառակ հեղինակի պնդման, որ իբրև թե Տարոնում հեթանոսները ոմնեցել են հնդկական և պարսկական ծագում, ցույց են տալիս, որ քրիստոնեությունը, «ոչ առ ամենեսեան ընդունելի է» եղել, որ այն պետական կրոն դառնալուց հետո էլ համառ յիմադրությամբ է հանդիպել քրմերի կողմից, ընդհուպ

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 41—43:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 47:

մինչև արյունահեղ բնդհարումները: Այդպիսի ընդհարումների պատմութեան շարադրմանն է նվիրված Զենոբին վերագրված գրքավածքի Երկրորդ ընդարձակ մասը, որը կրում է «Զենոբայ ասորոյ պատմասխանի ֆլեթոնն ասորոց և պատմութիւն վասն Իննականեան տեղեաց և պատերազմին, որ յԱրձանն եղև» խորագիրը:

Զենոբն այդտեղ հանդես է գալիս իբրև ականատես և գործող անձ, մանրամասն նկարագրում է քրմերի և Տրդատ Թագավորի զորքի միջև տեղի ունեցած պատերազմը:

Գրեթէր Լուսավորիչը, ըստ հեղինակի, «արդարութեան արուստակը», «հայերի մեջ Քրիստոսի արդարութեան արեգակը ծագեցնողը» հայ իշխանների և զորքի հետ գնացել է Տարոն՝ քանդակու Դեմետրե և Գիսանե կուռքերը¹⁸: Քրմերը ոտքի են հանել բնակչութեանը և հարձակվել նրանց վրա: Ողակա՛ն ամրոցի մոտ համառ մարտեր են տեղի ունեցել, հեթանոս Արձանին և նրա որդուն—Դեմետրեին օգնութեան են եկել Վիշապ ֆաղաքից քրմերի զորքը, Պարախուի և Մեդոտի տղամարդիկ և առհասարակ բոլորը հասել են այնտեղ և միացել նրանց, Աշտենից էլ են եկել, բոլորը միասին, ավելի քան հինգ հազար մարդ է հավաքվել: Երբ հասել են լեռան գագաթը, այնտեղից հարձակվել են Լուսավորչի հետ գնացած փշխանների ու նրանց զորքի վրա, սկզբում փախուստի են մատնել վերջինիս, մի մատին էլ կոտորել են¹⁹, սակայն հետո պարտվել են, մեծ կորուստներ տվել, շատ քներին է հաջողվել ազատվել մահից:

Մարտից առաջ Արձանը դիմել է փշխաններին, ասել, որ նրանք հավատք կորցրել են և ուրացել իրենց հայրենի աստվածներին ու դարձել բարեփառ Գիսանեի քչնամիները:

Պարզվում է, որ քրիստոնեություն ընդունած հայերի պաշտամունքը նույնն է եղել, ինչ քրմերինը և նրանց զորքինը: Հետևապես հեղինակի, ավելի ճիշտ՝ կազմողի և խմբագրողի միտումնաբեր ջուլջուտով, որ հայերի մեջ քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո հեթանոսներ չեն եղել, նրանք անդառնալիորեն մոռացություն են տվել իրենց նախկին սլաշտամունքը և դարձել մոլեռանդ

18 Մ. Արեղյանը գտնում է, որ Գիսանեի և Դեմետրեի պատմության մեջ սլաշտ Երեսմ է Մամիկոնյան նախնիների՝ Մամ-Կօնի (Մամիկ-Կոնակի) զրույցի մի մթնացած արձագանք հետին դարերի: Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 405:

19 «Պատմութիւն Տարոնոյ, էջ 87—89:

ու զտարյուն քրիստոնյաներ—խակ դրա անհրաժեշտությունը զգացվել է VIII դարում, երբ պետք էր ցույց տալ, որ հեթանոսները միայն օտար ծագում ունեցողներն են եղել, իրականությանը չի համապատասխանում: Եթե իրոք այդ այդպես լիներ, ապա Զենոբը անհրաժեշտ չէր համարի զգուշացնել հայերին և աղաչել, որ նրանք զգուշ լինեն քրմերի պղծության գործը իրենց երկրում անբանելուց:

Զենոբը հաստատում է հայ պատմագիրների այն մեկնությունը, որ քրիստոնեություն ընդունողներից շատերը հարկադրաբար են այդ արել և երկար ժամանակ գաղտնի շարունակել են պաշտել իրենց նախկին աստվածներին:

Նա ասում է, որովհետև Գիսանեն ծամեր ուներ, դրա համար էլ նրա պաշտոնյաները ծամեր են պահել: Լուսավորիչը հրամայել է կտրել բոլորի ծամերը, սակայն, շարունակում է նա, երբ այդ ազդը դեպի Քրիստոսը դարձավ—ընդունեց քրիստոնեությունը, իր այդ նոր հավատի մեջ կատարյալ չէր, իսկ իր հայրերի պաշտամունքն էլ վախճանում էր բացահայտ պաշտել, ուստի նրանք խաբեություն հնարել են հետևյալը—մանուկների զուխներին ծամ են թողել, որպիսով նրանց տեսնելով հիշեն իրենց նախկին պղծության գործը, և ավելացնում է «գգոյշ կացէ՛մ, զի մի և այս ի ձերում երկրիդ սերմանեսցի»²⁰:

Պետք է ենթադրել, որ հարկադրաբար էր ընդունել քրիստոնեությունը նաև Աշտենից իշխանը, որը հայոց իշխանների հետ մասնակցել էր ճակատամարտին, սակայն երկրորդ ընդհարման ժամանակ, երբ տեսել է, որ քրմերի դուրքը պարտվում է, փրկություն անցել է քրմերի կողմը, կովել հայոց զորքի դեմ: Սակայն երկար չի տևել: Նրան սպանել է Սյունյաց իշխանը²¹:

Զենոբը վկայում է նաև, որ հեթանոս քրմերը և նրանց զորքը ոչ պակաս մոլեռանդությամբ ու համառությամբ են կովել իրենց պաշտամունքի համար, քան հայերը քրիստոնեության համար:

Դեմետրեն մարտի սկզբին հայոց իշխաններին ասել է. լսեցե՛ք մեզ հայոց իշխաններ, այս քառասուն տարի է, ինչ ծառայում ենք մեծ աստվածներին, և դիտենք նրանց զորությունը, քանի որ վերջ-

²⁰ «Պատմություն Տարոնոյ», էջ 110:

²¹ Նույն տեղում, էջ 90—91:

նամու պաշտոնյաների հետ իրենք են մաքտնչում: Արդ, մենք պատերազմով ձեզ շենք կարող ընդդիմանալ, քանի որ այս տունը (զավառը—Լ. Բ.) հայոց թագավորինն է, դուք հայոց արքայի իշխաններն եք: Սակայն թող ձեզ հայտնի լինի, որ թեպետ հաղթել չենք կարող, բայց լավ է մեռնել մեր մեծ աստվածների համար. քան ճանց՝ ձեր կողմից ապականված տեսնենք: Ես կյանքը ատեցի և մահը սիրեցի²²:

Գրիգոր Լուսավորիչն իբր հաղթանակից հետո կուռքերի պաշտոնյաների և քրմերի երեխաներին աղաչել է ընդունել քրիստոնեությունը, իսկ նրանք ոչ միայն հանձն չեն առել, այլև ասել են, թե իմացե՛ք, որ եթե ապրենք, փոխաբե՛նը կհատուցենք ձեզ, իսկ եթե մեռնենք՝ մեր աստվածները ձեզնից մեր վրեժը կհատուցեն²³:

Զենոբը հեթանոսությունը պղծություն է համարել, ըստ նրա, հեթանոսները դեկր են, հերձվածողներ են, միաժամանակ նշել է, որ նրանք շատ են եղել: Դեմետրի կուռքը կործանելուց հետո, հեթանոսների մի մասը գնացել է Աշտիշատ, իսկ «այլքն ի դիւացն տրպէս արթալիս ամհոռն քաղմովմեամբ, վիամ որպէս թանձրատարած տաղատարարիս, այնպէս յարձակեալք ի վերայ քաղմովմեան»²⁴:

Դիսաների կուռքը կործանելուց հետո էլ «այնչափ են բազումք դէքն ի տեղուցն Դիսիանէ, որչափ զսանդարամէտս անդնդոց»²⁵, ասում է Զենոբը:

Այդ իսկ պատճառով էլ հաղթանակից հետո Լուսավորիչն իր աղոթքում ասել է. «մի հերձուածողք բնակեսցին յայսմ աշխարհիս»²⁶:

* * *

VIII դարում հայ ֆեոդալական փշխող շրջաններում տեղի են ունեցել զգալի տեղաշարժեր: Նրկրի քաղաքական կյանքում Մամիկոնյաններն առաջինն առաջին տեղի են տվել Բագրատունիներին: Նրանց փայտաշատ բյուզանդական կողմնորոշումը իրեն չէր ար-

22 Նույն տեղում, էջ 85—86:

23 Նույն տեղում, էջ 106—107:

24 Նույն տեղում, էջ 98:

25 Նույն տեղում, էջ 99:

26 Նույն տեղում, էջ 97:

դարացրել, սակայն նրանք չեն հուսալքվել և Բագրատունիների նման, նվաճողներին հնազանդ ծառայելու քաղաքականություն չեն վարել, այլ ամբողջ հույսը դրել են սեփական ժողովրդի ուժերի վրա և VIII դարի ընթացքում հաշվի չառնելով ստեղծված իրադրությունը, մի բանի անգամ ապստամբել են արաբների դեմ, կրել մեծ վնասներ:

Բագրատունիների հզորացման պայմաններում, անհրաժեշտ էր ընդգծված ձևով ցույց տալ Մամիկոնյանների նվիրվածությունը հայրենիքին, նրանց սխրանքները հայրենիքի պաշտպանության գործում: Անհրաժեշտ էր նրանց շուրջը համախմբել ժողովրդի լայն զանգվածներ: Քաղաքական կողմնորոշման երկու ուղղությունների համառ պայքարի պայմաններում այդ խիստ կարևոր էր: Հարկաւոր էր, հակառակ պատմագիր Ղևոնդի, որը 740-ական թվադասների վերջերին արաբների դեմ Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբությունը «անօգուտ խորհուրդ», «ապիրատություն գործ» է համարել, ժողովրդի մեջ վերականգնել ու ամրապնդել վստահությունը հանդեպ Մամիկոնյանները, ցույց տալ, որ անցյալում էլ օտար բռնակալների դեմ ժողովրդին միայն նրանք են տաքի հանել ու գլխավորել պայքարը և ապահովել հայրենիքի անկախությունն ու ազատությունը: Սակայն փնչպես ամեն մի դար, այնպես և VIII դարն իր ինիքն է դրել մարդկանց պատկերացումների ու մտածողության վրա: Եթե V դարի պատմագիրների մոտ հայրենիք հասկացությունը ընդգրկել է ամբողջ Հայաստանը և Մամիկոնյանները մարտնչել են ամբողջ Հայաստանի համար, ապա VIII դարում այդ հասկացությունը տեղայնացվել է, գավառական շրջանակներն է ընդգրկել: Խորացող ֆեոդալական մասնատվածությունն իր արտացոլումն է ստացել նաև պատմագրության մեջ: Մամիկոնյանների համար արդեն հայրենիքը ոչ թե Հայաստանն է եղել ամբողջությամբ վերցրած, այլ Տարոնի նահանգը: Հայրենիքն փբրե համահայկական հասկացություն պրեթի վորցրել է իր նշանակությունը: Ժամանակակից Հովհան պատմագիրը Մամիկոնյաններին ներկայացնում է Տարոնի տեղական տերերի դերում և իբրեւ այդպիսիների նկարագրում նրանց մղած կռիվները լուկ Տարոնի անկախության համար և ոչ ամբողջ Հայաստանի: Այդ նկարագրությունները, սակայն, փնչպես ասվել է, պատմական իրողություններ չեն, այլ հիմնականում «Պարսից պատե-

րազմ» ժողովրդական վեպի մնացորդներն են, կամ տեղական, զրույցներ, որոնք խմբված են եղել այդ վեպի շուրջը և կապված են եղել այդ պատերազմը վարող հերոսներից որեէ մեկի անվան հետ:

Իրավացի է բանասեր Կ. Քիպարյանը, երբ նկատում է, որ Հովհաննը պատմում է «Մուշեղ Մամիկոնյանի, ասոր զավակին՝ Գայլ կոչված Վահանի և ապա Սմբատի քաջագործությունները, ասոնք սակայն ոչ միայն շարժականցված և վիպախառն են, այլև ոչ ժամանակագրություն և ոչ պատմական իրողություն կներկայացնեն և հրաշապատումի երևույթն յանիս, պատմական՝ միայն շրջանակն և գործող անձերու անուններն յանիս»²⁷:

Երկն ամբողջությամբ վերցրած հայ ժողովրդի օտար լծի դեմ՝ մղած հերոսական պայքարի վառ արտահայտությունն է: Հակառակ Ղևոնդ պատմագրի և նրա Բագրատունի գործիչների կոչերին՝ միայն անձնապահ լինել և զգուշանալ նենգությունից, Ձենոբը և Հովհաննը և նրանց Մամիկոնյան դուցազները մոշ են արել շվախեմալ երբեք բռնամուց, համարձակ դուրս գալ և կռվել նրա դեմ, անողոք լինել բռնամուկ նկատմամբ և երբեք ծունկի չգալ նրա առջև:

Ըստ Հովհաննի, 120 տարեկան Մուշեղ Մամիկոնյանը իշխանությունը հանձնել է իր Վահան որդուն և ասել. թե «Որդյակ Վահան, դու ծանոթ ես իմ կյանքի անցած օրերի հետ, այս հարյուր քսան տարի է, որ ես պատերազմ եմ մղում և սլաքով եմ սրբել արյունը ճակատիցս՝ քրտինքի փոխարեն, ութսուն և երեք ճակատամարտ ես անձամբ եմ մղում և կերպել եմ աշխարհի թեր իմ ու գողգոջուն»²⁸: Վերջում Վահանին պատվիրել է, թե արդ արի զնա և իմաստութեամբ որսա զնա—թշնամուն, այլ խոսքով քաջությամբ—հերոսությամբ շարունակի՛ր պայքարը բռնամուկ դեմ: Պատմագիրը գիտե, որ ժողովուրդը սովորաբար խորամանկությունը խելը է համարում, իսկ ռազմական խորամանկությունը՝ փմաստություն:

Մորիկ կայսրը գաղտնի հայտնել է խոսքովին, որ իբր Մուշեղ Մամիկոնյանը որոշել է սպանել նրան: Խոսքովը հավատացել է և

27 Կ. Քիպարյան, նշվ. աշխ., էջ 209:

28 «Պատմութիւն Տարոնոյ», էջ 178:

որոշել նենգությամբ սպանել Մուշեղին: Վերջինիս կանչել է իր մոտ, սակայն խոսքովի քույրը փմանալով և զբոս նենգությունը՝ իմաց է տվել Մուշեղին, և նա քառասուն իշխանների հետ զինված եկել է թագավորի մոտ «և ամենալին խստութեամբ տուեալ պատասխանի. և ի լոյս ածեալ զգարան մահուն, և թքակոծեաց զամտութիւն նորա: Եւ յարուցեալ մեծաւ բարկութեամբ ել ի թագաւորէն»²⁹:

Դրանից հետո Մուշեղը մարդ է ուղարկել հունաց զորավարի մոտ հետեւյալ սպառնական խոսքերով. Դուք կամենում էիք սպանել ինձ նենգությամբ. արդ մի զարբնեցնեմ առյուծին, որ բուն է մտած և ոչ էլ զայլին, որ իր բարբը մոռացել է, ապա քե ոչ, նա ով հաղթել է ուրսուն հազարին, կարող է կոտորել նաև յոթանասուն հազարը³⁰: Հովհանը որոշ մանրամասներով լրացնում է Սեբեոսի այդ դեպքերի նկարագրությունը:

Վահանը սրբությամբ կատարել է իր հոր պատվերը: Օձ քաղաքում նա ներակայացել է պարսից զորավարին, հայտնել է, որ ինքը ապաստամբել է հոր դեմ և օգնական զորք է խնդրել նրանից: Ստանալով խնդրածը, նա գաղտնի սպանել է Միհրանին, խաբությամբ իր մոտ է հրավիրել պարսից 87 իշխանների և նենգությամբ սպանել բոլորին: Դրանից հետո գնացել է իրեն տրված պարսից օգնական զորքի մոտ, որը տեղավորել էր երկու տաճարներում, հրամայել է բոլորին մերկացնել, տաճարների դռները կողպել, բերել Միհրանի գլուխը, երգիկից ցույց տալ այն բանտարկվածներին, որից հետո հրդեհել տաճարները: Դիմելով այրվողներին, նա ասել է. Դուք ինձ վնաս հասցրիք՝ ես ստիպված իմ տաճարները կրակի մատնեցի, որպեսզի դրանք դառնան ձեր գերեզմանը³¹: Կարծեք Հովհանը սրանով Նախիջևանի ու իրամի վրիժն է լուծում:

Վահանի որդի Սմբատը շարունակել է հոր արկածախնդրային քաջագործությունները: Վախտառնգի հիմնադրած Պորպ քաղաքում, մի գիշերվա ընթացքում կոտորել է պարսիկներին, կտրել սպանվածների քթերը, դրանք հաշվելուց հետո պարզել է, որ հայերը ոչնչացրել են 24 հազար մարդ: Սմբատն իր նախորդներից ավելի

29 «Պատմութիւն Տարոնոյ», էջ 161:

30 Նույն տեղում, էջ 162:

31 Նույն տեղում, էջ 194—195:

հանգուցն է եղել: Նա պարսից խոսքով թագավորից պահանջել է՝ «կամ առար ինձ հինգ տարու հարկ, որ քո զարքդ ղիմ երկրիս ղխտտն և ղհացն կերան, և ղփայտին, ղոր այրեցին, և ղջրոցն, ղոր արբին, և ղտաճաբին գինն, ղոր իմ հայրն Վահան այրեաց վասն քո զարացն, և ղսապոնին գինն կմ գահեկան, որ ղքո ղարացն ղղիշահետ և ղարիւնաթաթաւ հանդերձն լուանալ տուաք և աղաք: Ասա թէ ոչ՝ դամ ճ մարդով ի վերայ քո և ղամենայն պարսիկս գերեալ ի Տաբաւն ածեմ, և ի քո կուռսդ շուն խառանեմ, որ փոխանակ դոցա հաջեն ի ձեզ: Արդ՝ փութով ղոր ասացիդ յուղարկեա, ապա լի է ոչ՝ տես եթէ ղինչ անցք անցուցանեմ ընդ քեզ»³²:

Ճիշտ է, նա խոսքովի դեմ չի գնացել, բայց փր դեմ ուղարկած բանակները ղլխովին ոչնչացրել է ու պարծանքով հայտարարել. «նեղեցաք, ձանձրացաք ի կոտորելոյ ղանկաղմն պարսիկս, նեղեցան և որք ղսուսերս մեր ի ժանգոյ և յարեանց սրբեցին»³³:

Պատմագիրը արկածախնդրային նույնպիսի հաղթանակներ է վերագրել Սմբատի որդի Վահանի և վերջինիս որդի Տիրանի մղած պատերազմներին:

Եթե Ղևոնդ պատմագիրը արաբների դեմ Գագիկ Արծրունու ինքնապաշտպանական մարտերը աստծուն անհաճո գործ է համարել, ապա Հովհանն Ընդհակառակը՝ պարսիկների դեմ Մամիկոնյանների մղած ինքնապաշտպանական կռիվները ոչ միայն արդարացեալ է, այլև նրանց դուրսագնացում է, հպարտությամբ տալիս այդ կռիվների մանրամասն նկարագրությունները: Հովհանի Մամիկոնյանները անգամ ժամանակավոր անհաջողություններ չեն ունեցել: Թշնամին միշտ ղլխովին ջախջախւել է, փակ հայերից բացի մի քանի անգին ու ծեր կրոնավորներից, ոչ ոք չի սպանւել: Հայ լիշխանները համախմբւած են եղել Մամիկոնյանների շուրջը կուռ միասնությամբ, չկա դավաճանություն ու մատնություն, բոլորն էլ քաջ կռւողներ են: Նման պատկերացումը նույնպես դարի ոգու պահանջի հետևանք էր: Միասնության դեպքում հաղթանակը ասպահովւած է, ահա պատմագրի կամ խմբագրողի նպատակը:

Ճիշտ է նկատում Մ. Աբեղյանը, որ եթե այս երկից դուրս ձգվեն խմբագրողի հավելումները, ինչպես են խոտաճարակների

32 «Պատմութիւն Տարոնոյ», էջ 227—229:

33 Նույն տեղում, էջ 252—253:

աղոթքը, զլուսների վերջում տրված տեղեկությունները Ս. Կարապետի վանքի մասին, վանահայրերի հաջորդությունը, այլև շատ տեղերում ավելացրած կրոնական բովանդակությամբ հատվածները, ապա ամբողջն ընդհանրապես ժողովրդական է³⁴:

Հովհան պատմագրի Մամիկոնյան դյուցազները պատմական անձերի հիշողություններ են՝ Մուշեղը երկրորդ վեպի Մուշեղի, Սմբատը՝ Սմբատ Բագրատունու, Գայլ Վահանը՝ Մանվել Մամիկոնյանի, Վահան Կամսարականը՝ Արշավիր Կամսարականի Վահան որդու: Սակայն ի տարբերություն պատմական այդ անձերի, որոնք թշնամու դեմ մարտնչել են քաջությամբ, ճակատ առ ճակատ ու հաղթել: Հովհանի հերոսներին՝ բացառությամբ Մուշեղի, վերագրված են ռազմական խորամանկության ու խաբեության գծեր, հատկապես Գայլ Վահանին:

Հովհանը նրանց մղած պատերազմներն ամենայն մանրամասնություններով պատմում է իբրև Տարոնում կատարված իրողություններ, որոնց մասին սակայն ոչ մի ակնարկ չունեն Սեբեոսը և Դևոնդը ու հետագա պատմագիրները:

Մ. Աբեղյանը նկատում է, որ «Տարոնի պատերազմի» մեջ ընդհանրապես նույն վիսպական ոգին է երևան գալիս, ինչ որ «Պարսից պատերազմի» մեջ. բայց և կան նոր մոտիվներ: Ամենից առաջ հենց այդ ռազմական խորամանկությունը³⁵:

Այդ նոր մոտիվը անհրաժեշտ էր մի վոլմից՝ ցույց տալու համար, որ թշնամիները—պարսիկները անմիտ են, միամիտ, դյուրահավատ, շատ շուտ խաբվում են, մյուս վոլմից նրանց ծաղրելու միջոցով գովելու Մամիկոնյանների և նրանց ղինակիցների քաջությունը: Պատմագիրը թշնամու խաբվածությամբ մեծաբուռ է նրանց: Նրբ Սմբատն ու իր նիզակակից Վարազ Պալունի իշխանը, թշնամուն գլխովին ջախջախելուց հետո, իրենց զորքերով ձկնել են Կենաց վայր կոչված գյուղը, գյուղացիները երգ ու պարով են դիմավորել նրանց: Նրանք թշնամու դիակների վրա երգել են.

«Կերան դազանները Վարազի դիակների մարմինները
և գիրացան

34 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 411:

35 Նույն տեղում, էջ 413:

Կուղն՝ ուտելով ուռավ ինչպես արջ,
Աշվեսը հպարտացավ ինչպես առյուծ,
Գայլը՝ որովհետև շատակեր էր՝ պայթեց,
Արջը ինչ որ ուտում էր, չմնաց իր մոտը,
սովից սատկեց

Անգեղները ազահ էին—նստեցին՝ թռչել չկարողացան:
Մկները շատ կրեցին իրենց ծակերը—ոտքերը մաշեցին³⁶:

Ընդհանրապես ժողովրդական հումորը, ծաղրը մեծ չափով
տեղ է գտել Հովհաննի պատմաոթյան մեջ:

Ապանված Վախտանգ զորավարի հղբայր Սուրենը 9 հազար
զորքով գնացել է Սմբատի մոտ, որպեսզի գերությունից ազատի
հղբոր կնոջն ու որդուն: Նա Սմբատին առաջարկել է 100 հազար
դահեկան. 2 հարզար ուղտ և հինգ հազար ձի: Սմբատը նրան ասել
է. «Պարսից արքայի և մեռեալ շուն մի, որ զայն ճաշ ուտէ, առանց
գնոյ ոչ տամ, թող թէ դոռաս: Բայց թէ դու գնել կամիս քեզ տամ,
ապա, թէ ոչ՝ դնացէք երեքեանդ յԱրծրունիս, այծեր արածեցէք»³⁷:

Հովհանն ասում է. քանի որ Սուրենը իմաստուն այր էր Սըմ-
բատին պատասխանում է. «Ով բարեպաշտուն փշխան, և՛թէ զշունս
դարպասիդ արածել տայիր, դեռ պարծանս էր մեզ, որ փ դրան
քում կայաք, թող թէ այծ արածել»³⁸:

Սմբատը հեգնանքով ասել է. «Հաւանեալ եմ տրոցս. բայց
հաղիւր յոթնուն հազար դահեկանի լուր փայտ են տարեալ ի
Քարբէոյ, և ԴՌ դահեկանի վստո են Վերեալ ի դաշտէդ, և ԻՌ դա-
հեկանի, որ զեղն և զեղջերուն և զնապաստակ զիմ երկիրս որսա-
ցեալ են, զհացի և զշրոյ գինն թողում ձեզ: Բայց որ երկու տարի
դիսառանայ գինին և զԱսորոց և Մուրհայի արբեալ են, զայն թող
տան: Եվ զվեց գավառին հարկն, զոր, առեալ են, և զքաղաքին
մոտսն, զոր մեքեալ են՝ ԴՌ դահեկան զայն թող տան. և դու քրիս-
տոնեայ լիւր, և զիս ի պարսիկս տար և իւրեանքդ քեզ»³⁹:

Վահանը կտրել է Միհրան զորավարի գլուխը և ուղարկել
պարսից թագավորին հետևյալ խոսքերով, թէ այս մարդպանը, երբ

36 «Պատմութիւն Տարոնոյ», էջ 247:

37 Նույն տեղում, էջ 230:

38 Նույն տեղում, էջ 231:

39 Նույն տեղում, էջ 232—233:

եկավ մեր երկիրը, զորքերն իրար դեմ դուրս եկան և խաղաղու-
փնդակ ուղեցին, բայց չկարողացան դադարել: Հուլիսը ձեր թշնա-
միներն են, նրանց մոտ չհամարձակվեցին դնալ, (ստիպված և-
ղանք ձերոնց դիմել՝ բայց ձեր զորամասում էլ զինակ չգտանք,
ուստի վտրեցինք այս գլուխը և խաղացինք): Լսել ենք՝ թե Շա-
հաստանից դուրս եք եկել ու Բուստը քաղաքը պիտի գնաք: Այդ
երկիրը հարթ է և դաշտածե, գիտեմ, որ գնդակ պիտի խաղաք,
առեք ձեր քեռու տղայի գլուխը և դա թող խաղաղնդակ լինի ձեզ
սերունդից սերունդ⁴⁰:

* * *

Մ. Աբեղյանը ճիշտ նկատում է, որ ինչքան էլ Հովհանի եր-
կում կրոնական տարրը բավական շեշտված է, բայց և այնպես
էականը ոչ թե այդ է, այլ քաղաքական և տնտեսական կողմը և
պատերազմը դրա համար⁴¹:

Պարսիկների հիմնական նպատակն է եղել իրենց էնթարկել
Մամիկոնյաններին և հարկատու դարձնել նրանց՝ քանգելով նրանց
սրբավայրերը:

Եթե հրկի ակզբում Մամիկոնյան իշխանների գեղություն
պատճառն այն է, որ պարսիկ խոսքով թագավորը, հին վիսպական
մոտիվով, ուզեցել էր նենգությամբ սպանել Մուշեղին, ապա հե-
տո զլխավոր խնդիրը դառնում է հարկատվությունը և հարկի
պատճառով ապստամբելն ու շենթարկվելը պարսիկներին:

Պետք է նկատել, որ Հովհանը որոշ մասնաժամանակություններ է
հաղորդում VI դարում հայ ժողովրդի՝ պարսիկների դեմ մղած ա-
զատագրական պայքարի մասին, որոնք չունեն Սեբեոսն ու Ղե-
վոնդը:

Ի տարբերություն նախորդ պատմագիրների, Հովհանը այն
պատկերացումն է ունեցել, որ պարսիկները դավաճախությունը
օգտագործել են իբրև պատժի միջոց: Ստացվում է այն տպավո-
րությունը, որ եթե հայերը հպատակվեին և հարկատու դառնաին,
ապա նրանց հավատքը վտանգի չէր ենթարկվի: Նման դատողու-
թյունը արդյունք էր հեղինակի ապրած դարի իրողությունը, իշ-
խող մտայնությանն ու ոգուն:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 201—202:

⁴¹ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 425—426:

Արաբական ծանր հարկային քաղաքականությունը առաջին պլանի վրա էր դրել պայքարն այդ քաղաքականությունից դեմ: Անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ Մամիկոնյանները անցյալում հերոսաբար պայքարել են արաբական հարկային քաղաքականության դեմ և հաղթանակել են, ուստի, ինչ VIII դարում էլ նրանք կոչ են անում ապստամբել արաբական այդ դաժան քաղաքականության դեմ և զլխավորում են ապստամբական շարժումները, ապա վստահ պետք է լինեն, որ հաղթանակը կապահովվի:

VIII դարում, երբ հույները և արաբները դավանափոխության քաղաքականություն են վարել հայերի նկատմամբ, անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ VI դարում, ըստ Հովհաննիսյան պատմագրի, պարսիկները չնայած դավանափոխության հետևողական քաղաքականություն չեն վարել, այն ծառայել է իբրև անհնազանդներին սպառնալու, պատժելու միջոցներից մեկը, սակայն այդ դեպքում էլ այդ միջոցը փրկանալու հնարակները — պարսիկ պաշտոնյաները իրենց մահկանացուն են կնքել հայկական հողում:

Նույն Վահանը պարսից մի այլ զորավարի — Վաշիրին բռնել է ու ասել. «Վաշիր, զի՞նչ եղիր և մտի, ի պարսից հաւա՞րն կամիք դարձուցանել զերկիրս Հայոց»⁴², և հետո սպանել է նրան:

Այսպիսի ողբերգական ճակատագրի են արժանացել, պատմագրի մոտ, Տարոն ոտք դրած բոլոր պարսից զորավարները:

Այս պատմագիրը նույնպես իր դարի հարադատ զավակն է, միջնադարյան կրոնական աշխարհայեցողության ավելի կոնկրետ արտահայտիչը: Ի տարբերություն նախորդ պատմագիրների, այս երկրի հեղինակի կամ հեղինակների գործիչները ավելի շատ դիմել են Մշո Կարապետի վաճառքին, քան առաժոժուն կամ քրիստոսին: Առանց Ս. Կարապետին դիմելու երկի հերոսները հաղթանակ չեն սպասվեցրել⁴³:

Աշ. Աբրահամյանը ճիշտ նկատում է, որ Զենոբի և Հովհաննիս Գործիչների՝ Ս. Կարապետին տրված դիմումը չունի այն խորհրդավորությունն ու գեղեցկականությունը, ինչ-որ նկատում ենք մյուս հայ մատենագիրների երկերում⁴⁴:

42 «Պատմութիւն Տարոնոյ», էջ 197:

43 Ս. Կարապետը հին Վահագն է, ամպրոպի, որոտի ու կայծակի աստվածը:

44 «Պատմութիւն Տարոնոյ», Առաջաբան, էջ X:

Արծրունյաց Վարդ Պատրիկի կինը—Մարիամն իր երեխայի հետ գնացել է Ս. Կարապետի վանքը: Վանականները արգելել են նրան վանք մտնել, որպես կին, կնոջ մուտքն այդ վանքն արգելված էր: Մարիամը շատ փնդրելուց հետո, երբ մերժում է ստացել, սպառնացել է վանականներին առևտով. եթե չեք թողնում Կարապետի՝ կանանց նկատմամբ ունեցած թշնամության պատճառով, ապա իմացեք և ինքը և տերը, առաքյալներն ու մարգարեները կնոջից են ծնվել⁴⁵:

Աշ. Աբրահամյանն իրավացիորեն նկատում է, որ այդ ոճով հավատացյալ մարդու քրիստոնյա «սրբերին» դիմելը բացառիկ երևույթ է հին հայկական մատենագրության մեջ⁴⁶:

«Պատմութիւն Տարոնոյ» երկի հեղինակները կամ կաղմողները նույնպես հավատացել են տեսիլների, երազների, հրաշքների: Առաքյալների նշխարներից մովթ գիշերը լույս է ծագել, լուսավորել Լուսավորչի և նրա ուղեկիցների ճանապարհը⁴⁷: Երկնքից մարդկային ձայնով Գրիգորին առել են. «Ինչ փնդրեցիր՝ կլինի»⁴⁸: Տերը Ս. Կարապետի դուռը անտեսանելի է դարձրել, և պարսիկները այն չեն կարողացել գտնել⁴⁹ և այլն:

* * *

Ձենորը հաստատում է Աղաթանգեղոսի այն վկայությունը, որ քրիստոնեությունը պետական կրոն դառնալուց հետո հեթանոսական տաճարներին պատկանող գյուղերը, ավաններն ու գոստատեղիները տվել են նորադառույց եկեղեցիներին ու վանքերին: Ավելին, ի տարբերություն նախորդ մատենագիրների, այս հեղինակը հետաքրքիր ու մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Տարոնի գյուղերի բնակչության, նրանց հեծյալ և հետևակ զորքերի քանակի մասին, կրոնավորների թվի մասին և այլն⁵⁰:

Ընդհանրապես նկատենք, որ երկի մեջ կան հետաքրքիր տեղեկություններ Հայաստանի VI—VII դարերի ներքին կյանքի.

45 «Պատմութիւն Տարոնոյ», էջ 152:

46 Նույն տեղում, Առաքաբան, էջ XI:

47 Նույն տեղում, էջ 111—112, 204:

48 Նույն տեղում, էջ 95—96:

49 Նույն տեղում, էջ 116:

50 Նույն տեղում, էջ 111—112, 204:

սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, հիմնականում կապված Տարոնի և հատկապես Ս. Կարապետ վանքի հետ: Հովհաննը վկայում է, որ հայ իշխանները պատերազմների ժամանակ առաջին հաղթության ավարից բաժին են տվել Եկեղեցուն: Սմբատը երկու հարյուր ձի էր ուղարկել առաջին հաղթության ավարամասից Սուրբ Կարապետին⁵¹:

«Պատմութիւն Տարոնոյ» երկը պատմական որոշ արժեք է ներկայացնում հատկապես քրիստոնեության և հեթանոսության մեջ տեղի ունեցած պայքարի և VI դարում Պարակաստանի դեմ հայերի մղած ազատագրական կռիվների մասին պահպանած նյութերով:

51 Նույն տեղում, էջ 210:

ՂԵՎՈՆԴ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ

Ամեն մի պատմագիր իր մտածելակերպով ու աշխարհայացքով իր իսկ ապրած դարաշրջանի արդասիքն է, նա արտահայտել է այդ դարաշրջանում իշխող գաղափարախոսությունն ու մտայնությունը: Ղևոնդ պատմագիրն էլ իր դարաշրջանի արդասիքն ու զավակն է: Մի դարաշրջանի, երբ նրա հայրենիքն ու հարադատ ժողովուրդը մղձավանջային ու օրհասական ժամանակներ են ապրել: Աշխարհակալության ձգտող հզոր հարևանները Հայաստանին տիրելու, կողոպտելու, ավերելու, հայերին ոչնչացնելու և դժարևերելու համար, մրցել են իրար հետ, իրականացնելով անասելի գաղափարություններ ու վայրագություններ, հաճախակի պատերազմի թատերաբեմ դարձնելով երկիրը: Արյան մեջ են խեղդել հայերի ամենափոքր ըմբոստություններն ու տրտունջները, երբ նրա նախկին ու նոր բռնակալները իրենց վարած նենդ բաղաքականությամբ հյուծել են Հայաստանի դիմադրողական ուժն ու մարտունակությունը: Դարաշրջան, երբ պատմության թատերաբեմում հանդես էր եկել և իր սարսափները տարածել մի նոր հզոր գիշատիչ—արաբական խալիֆատը: Ահա արհավիրքներով հարուստ VIII դարը և ծնել է Ղևոնդ պատմագիրին, որը և իր սրբազան պարտքն է համարել հետագա սերունդներին իրազեկ դարձնել իր և հարևան ժողովուրդների, իր հայրենիքի և հարևան երկրների կրած սարսափների ու արհավիրքների մասին, գրել ու թողել իր դարաշրջանի պատմությամբ նվիրված դրավոր հուշարձան այդ դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրության համար:

Ղևոնդ պատմագրի մասին էլ մենք գրեթե ոչինչ չգիտենք: Այս կասկածությունամբ Մ. Աբեղյանը նկատում է. «Հին շրջանում անհատն առանձին արժեք չունի, դրագետ եկեղեցականները կրթվե-

վում էին ճգնաժողովրդական ոգով, արհամարհանք տածելով դեպի իրենց սեփական անձը: Ի՞նչ մասին խոսելով ի՞նչ գրքի մեջ՝ կհամարվե՞ր ընդհանրապես խոնարհություն հակառակ մի գործ: Դրա համար մենք, բացի սակավաթիվ բացառություններից ու տեղեկություններից, շատ քան չգիտենք զրեթե մեր բոլոր հին հեղինակների, նույնպես և այս պատմագրի վերաբերյալ: Միայն այսքանը կարելի է ասել, որ Ղևոնդը և ղել է եկեղեցական, ռմանք նրան վարդապետ ևն կոչում, տրիշները՝ երեց: Ի՞նչ զրքի վերջում գրված հիշատակարանից իմացվում է, որ իր աշխատությունը նա դրել է «Ի հրամանէ տեառն Շապոյ Բագրատունւոյ»¹:

Մեր այս պատմագիրը հայ հին պատմագիրների մեջ այն բացառիկ երջանիկներից է, որին կապածի առաջին անգամ, տեղահան չեն արել:

Ղևոնդի երկը, որ մեզ է հասել, կրում է «Պատմութիւն Ղևոնդէայ մեծի վարդապետի Հայոց յաղագս երեւելոյ Մահմեդի և զլէնի նոյրին, թէ տրաքս և վամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, ևս տառել ազգիս Հայոց» խորագիրը, ընդգրկում է 632 թվականից—Մահմեդի մահից մինչև 787 թվականը:

Ղևոնդն էլ Սեբեոսի նման եկեղեցու, հոգևորականության պատմություն չի գրել, եթե նրա Պատմությունից դուրս գցենք Օմար Խալիֆի և Լևոն Գ Իսաւրացի Վայսրի դավանաբանական բովանդակությամբ նամակները, որոնք զրքի մեկ երրորդն են կազմում, ապա այն հիմնականում, աշխարհիկ բնույթի երկ է, նվիրված քաղաքական պատմության հարցերին, ավելի ճիշտ պատերազմների պատմությանը:

Մահմեդի հաջորդից մինչև 774 թ. իրադարձությունների մասին նա տվել է շատ համառոտ ու ամփոփ ժամանակագրությամբ ձևով, 774 թվականից հետո ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը շարադրել է համեմատաբար ավելի հանգամանորեն, իբրև ականատես ու ականջալուր: Ղևոնդը ընդհանրապես զրավոր աղբյուրներ, որոնցից օգտվել է, չի հիշատակում: Իրադարձությունների մի մասի պատմությունը նա լսել է ճշմարտախոս անձերից, այդպիսի դեպքերում նշում է «ասում են, լսեցինք, սովորեցինք»:

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 428:

Սահակ կաթողիկոսի ճանապարհորդության ու մահվան կապակցությամբ գրում է. «Ինչպես լսեցինք ճշմարտախոս մարդկանցից»²: Ղևոնդը Բեննադատական մոտեցում չունի իր աղբյուրների, նկարագրվող դեպքերի ու երևույթների նկատմամբ: Մ. Աբեղյանը ձիշտ է նկատում, որ Ղևոնդն ընդարձակ պատմական հայացք չունի³: Նա չի հասկացել մի շարք կարևոր փրագարձությունների դրդապատճառները և հիմնականում դրանք սխալ է բացատրել ու մեկնաբանել: Այսպես, չհասկանալով ստեղծված պայմաններում Թեոդորոս Ռշտունու՝ գեպի արաբները կողմնորոշվելու անհրաժեշտությունը, նրան վերագրել է դավաճանություն, որ իբրև թե Ռշտունին Սահակ Բաղրատունու սպառնալիքից վախեցած՝ իր որդուն ուղարկել է նրա մոտ, և հրաման է տվել, թե «նենգություն անել սիրելիներին և միաբանել թշնամիների հետ»⁴, այսինքն՝ դավաճանել յուրաջիններին և միասնալ թշնամուն—արաբներին:

Ըստ Երևույթին Ղևոնդ պատմադիրն սկզբում մեծ հույսեր է դրած եղել Բյուզանդական վալսարության վրա, համոզված է եղել, որ նա իր հայրենիքը կաղատազրի արաբներից: Դրանով սխալ է բացատրել այն, որ կալսարության դեմ ամեն մի ոտնձգություն կամ ըմբոստացում նա դավաճանություն ու նենգություն է համարել:

Թեոդորոս Ռշտունին, գրում է Ղևոնդը, հայտնել է բյուզանդական դորավար Պրոկոպիոսին, որ արաբներն իրենց վրա են հարձակվում, իսկ վերջինս արհամարհել է և ոչ մի խոսք չի գրել հայոց իշխանին: Ռշտունին ցավելով հայրենիքի կորուստը և զորավարի ծուլությունը, հանգիստ չի ունեցել, երկար խորհելուց հետո հրամայել է իր իշխանությունն առակ եղած զորքերին դուրս գալ թշնամու դեմ: Հարձակվել են թշնամու վրա և նրանցից շատերին սպանել⁵: Արծաթի ամրոցում տարած հաղթանակի կապակցությամբ էլ գրում է, թե իշխան Թեոդորոսը արագ հարձակվելով, իբրև խոչնդող արժիվ, 600 հոգով հասել է թշնամուն, 3000 հոգի սպանել, վաստակածներին արձակել, թշնամու մնացորդներին փա-

2 Պատմության Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 30:

3 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 429:

4 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 13:

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7—8:

խուստի մատնել, գերիներին վերադարձրել և ավարն ու թշնամու կողոպտածը վերցնելով խնդովյամբ վերադարձել է⁶:

Սակայն հունական կողմնորոշում ռանցող մեր պատմագրին շատ է դայրացրել Ռշտունու կողմից արաբների հետ բանակցություններ վարելու և պայմանագիր կնքելու փաստը: Նա չի հասկացել կամ չի ցանկացել հասկանալ, որ նոր պայմաններում հայրենիքը ամբարձույթումներից և ժողովուրդը բռնաջնջումից փրկելու միակ ելքը մեծ հայրենասեր, հեռատես ռազմա-քաղաքական ականավոր գործիչ Թեոդորոս Ռշտունու նախաձեռնությունն է եղել, որը պատմիչը դավաճանություն և նենգություն է համարում, միայն այն բանի համար, որ նա հանդգնել է դուրս գալ կայսրության հպատակությունից:

Հետագա իրադարձությունները սակայն, շուտով հիատնափեցրել են Ղևոնդին և փաստորեն նա հրաժարվել է բյուզանդական կողմնորոշումից: Ուժերի նոր փոխհարաբերակցության պայմաններում, երբ արաբները վերջնականապես հաղթանակել են ու ստեղծել հզոր աշխարհակալ պետություն, Բյուզանդիան կորցրել էր վաղեմի փառքն ու հզորությունը, հյուսիսային ցեղերն էլ անընդհատ ասպատակել են Հայաստանը, Ղևոնդն այլևս հույս չի դրել կայսրության վրա, եկել է այն եզրակացությանը, որ հայրենիքին ու ժողովրդին նորանոր արհավիրքներ չպատճառելու համար, ստիպված պետք է հպատակվել արաբներին, չըմբոստանալ նրանց դեմ, այն, ինչ իրականացրել էր «աշխարհի կորստով մորմոքվող» Ռշտունին և կշտամբանքի արժանացել պատմիչի կողմից: Ստեղծված անելանելի իրողությունն էր ի վերջո Ղևոնդին հանգեցրել այդ եզրակացությանը:

Մինչ քաղաքական կողմնորոշման փոփոխումը Ղևոնդը ապրատամբությունը, ասպատամբելը «անմիտ խորհուրդ» չի համարել, դրանից հետո է, որ, ինչպես կտեսնենք, բոլոր դեպքերում նրա համար նման փորձերը անմիտ խորհուրդ են:

Այդ փոփոխումով պետք է բացատրել նաև Ղևոնդի վերաբերմունքը դեպի Մամիկոնյանները: Երբ դեռ հույսը դրել էր կայսրության վրա և Մամիկոնյանները գլխավորել են արևմտյան կողմնորոշումը, նա այդ տան ներկայացուցիչներին չսփազանց դուրս

6 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11—12:

է: Գրում է, որ հայոց Գրիգոր փշխանն իր փշխանության ժամանակ Հայոց աշխարհը խաղաղեցրեց թշնամիներից և հարձակումներից, որովհետև աստծուց երկյուղ էր կրում, իղբալլաւոր և օտարասեր էր, աղքատներին դարմանող⁷: Գրիգորից հետո եկող Մամիկոնյանները, որոնք արաբների դեմ տուղլված ապստամբական շարժումների նախաձեռնողներն էին, արդեն, ինչպես կոտեմնեք, «զայրակղիշներ» են, «անօրեններ»:

Հակառակ նրանց, Բագրատունիները, որոնք Ղևոնդի սկզբունքով են ղեկավարվել, անձնապահ են, նենգությունից զգուշացող, գովելի:

Եթե VII դարում, երբ դեռ հայերի մեջ վար զիմադրողական սրտենցիալ ուժ, Սեբեոսը, կարծես, հույս ուներ օտարի լուծը թոթափելու, նախարարներին կոչ էր անում միաբանվելու, ուժերը համախմբելու, VIII դարում, սակայն, Ղևոնդը ստիպված էր ոչ միայն նման կոչ շանել, այլ ընդհակառակը, դատապարտել այն մարդկանց, որոնք անգամ ամենափոքր փորձ են արել միավորելու ուժերը, միաբանվելու ու ապստամբելու բշխմու դեմ: Պատեառը ուժի պակասն էր, բուլոբյունն ու անվստահութունն իրենց իսկ ուժերի նկատմամբ: Ղևոնդն ասում է, հայոց զորքը նախարարների և փշխանի հետ երբ տեսան, թե ինչպիսի սաստիկ սպառնալու է իրենց վրա հասել, պատերազմողների ձեռքերը թուլացան (չկարողացան հարձակվել թշնամու վրա), շնայած տեսնում էին, որ իրենց վանանց և երեխաներին գերության են տանում, չկարողացան, որովհետև թվով քիչ էին, չէին կարող տիմադրել թշնամուն, միայն նստել ու ողբում էին իրենց վանանց ու երեխաների համար⁸: Այս այն նախարարներն ու զորքն էին, որոնց նախնիները, ըստ Երիշեի, Բուզանդի կամ Փարպեցու, 30—40 հոգով թշնամու մի քանի հաղարանոց բանակներն են ոչնչացրել կամ փախուստի մատնել: Պատմիչ Ղևոնդի Գործող կերպարները հրաշքներ չեն գործում, դյուցազուններ չեն, այլ սովորական մահկանացուներ: Անգամ այնտեղ, որտեղ Ղևոնդը կարող էր և պետք էր որ հպարտանար հայերի քաջությամբ, առանց որևէ հրաշքներ վերագրելու նրանց, նա այդ չի անում, այլ աշխատում է պատճառաբանել

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

⁸ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 10—11:

թշնամու պարտությունը: Նկարագրելով Վարդանակերտի ճակատամարտը և հայերի հաղթանակը, գրում է, թե հայերը թեպետ թվով քիչ էին, ընդամենը 2000 հոգի, սակայն նրանց սրերից թշնամուց շատերը սպանվեցին, և անմիջապես ավելացնում է, թե քանի որ օրերը ցրտաշունչ ու սառնամանիք էին և առավել ևս սաստկացող դառնաշունչ օդը զրկում էր համայնի զորքին փրենց արիական զորությունից⁹: Հայերի հաղթանակը ոչ քե նրանց փաշտքյան ապրիլում է, այլ թշնամու զորքերի մարտունակությունից զրկված լինելու: Այլ խոսքով Ղևոնդը ժամանակակիցներին հասկացնել է սովել, որ եթե այդպիսի օրեր չլինեին, նրանք չէին հաղթանակի, որովհետև թշնամին աբիական զորություն ուներ:

Ղևոնդը Սեբեոսի նման շատ լավ հասկացել էր թշնամու հիմնադրան նախատեսը, այն է՝ ոչնչացնել հայերի գիմադրողական ուժը՝ նախաբարներին իրենց զորքերով, դրանով փակ ապահովեն իրենց տիրապետությունը: Վլէթ խալիֆն էլ Մորիկ կայսրի նման է մտածել, որ եթե նրանց չոչնչացնեն՝ իրենց փշխանությունը միշտ անապահով կլինի¹⁰: Վարդանակերտում կրած պարտությունից հետո գալով նման եզրակացության, խալիֆը հրամայել է Մահմեդ զորավարին իրականացնել փր ծրագիրը, որը Ղևոնդը «անիրավ հրաման» է համարում:

Ղևոնդն ստատում է, թե Վլէթից առաջ այդ ծրագիրը հղացել էր Մահմեդ զորավարի մոտ և երբ հայ նախարարներն իմացել են զորավարի «վատ խորհրդի» մասին, նրանք փորհել են, թե ինչպես փրկեն իրենց կյանքը, որոշել են թողնել հայրենիքը, զնալ հունաց թագավորի մոտ: Վասպուրականի նախարարներից ոմանք անջատվել են նրանցից և գնացել Վասպուրական, որպեսզի մի տմն աուրբ, ընարյալ և չի հոգևոր փմաստությամբ մարդու հարցնեն, թե իրենք ինչպե՞ս վարվեն, ի՞նչ անեն:

Աշխարհի կոբուստը, եկեղեցիների փորժանումը, նախարարական առհմերից զրկվելը ողբացող այդ մարդը ոչ մի խորհուրդ չի կարողացել տալ քացի այն, որ առել է. միայն անձնապահ լինել և զգուշաբալ նենգությունից¹¹:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23—24:

Փարպեցու մոտ Վարդան Մամիկոնյանն էլ էր Տիգրանում առե-
րես ուրաջությունից հետո որոշել թողնել հայրենիքը, հեռանալ
Բյուզանդիա, ապա այն ժամանակ հայ նախարարները միաբան-
ված, մեկ մարդու պես առիպել են նրան ետ կանգնել փր այդ քայ-
լից և զլխավորել ասպատամբությունը: Ղևոնդի մոտ ոչ միայն նա-
խարարներին փրենց այդ որոշումից մտ վանգնեցնող չկա, այլև,
ընդհակառակը, նրանք, փնչպես տեսնում ենք, դիմել են սուրբ,
ընտրյալ միայնակյացին. և ի՞նչ, Ղևոնդը միայնակյացի՞ն հորինել
է, որպեսզի նրա բերանով ասի իր կարծիքը, ծրագիրը ավելի հա-
մոզիչ դարձնելու համար: «Ընտրյալն» է ասել՝ ելքը միայն «անձ-
նապահ լինել և զգուշանալ նենգությունից» և ոչ թե ինքը՝ պատ-
մագիրը:

Խոսելով 760-ական թվականներին Ատրպատականի արաբնե-
րի կողմից Վասպուրականին պատճառած արհամիրքների և հա-
յերի դիմադրության մասին, պատմիչը որոշակի ասում է, թե շա-
տերը զգուշանալով անձնապահ են եղել, քանի որ այն ժամանակ
չեն մարտնչել աշխարհի նեղությունը տեսել: Հայոց նախարար-
ներից ոմանք, լքել են փրենց ժառանգությունը և փախել Հունաց
աշխարհը: Իսկ Գադիկը, որ Արծրունյաց տան տերն էր, իբրև
չգտնելով փախուստի տեղ, գնացել ամրացել է Նկան ամրոցում, և
իր մոտ հավաքելով Վասպուրականի նախարարներին, փրենց հե-
յալներով, գնացել ասպատակել է Ատրպատական աշխարհի կող-
մերը, աջնտեղ նրանք ասածուն անհանգստե՞ր են կատարել,
անօրեններին նմանվելով, որ վայել չէր Բիստոնյաներին: Աշխար-
հից պահանջել էր հարկ քաղում տաճնապով, շարաշար տանջանք-
ներով¹²:

Գադիկ Արծրունին «զգուշանալով, անձնապահ» չէր եղել և ոչ
էլ լքել էր հայրենիքն ու փախել հեռացել: Նա փր հայրենիքը ներ-
խուժած և արհամիրքներ պատճառող թշնամու դեմ անցել էր հակա-
հարձակման՝ հայրենիքը պաշտպանելու և թշնամուց իր եղբայրների
վրեժն առնելու նպատակով: Վասպուրականում ծանր պարտու-
թյան մատնելով արաբներին, նա նրանց մնացորդներին հետա-
պնդել է, ապա ներխուժել է Ատրպատական, հասել մինչև Հեր և
Զարեանդ և թշնամու հետ մխրվել է աջնպես, փնչպես նրանք են

¹² Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 133—134:

վարվել հայերի հետ՝ դաժանորեն հաշվեհարդար է տեսել: Սակայն հզոր թշնամու դեմ երկար չի կարողացել պատերազմել, ստիպված նահանջել է, ամրացել Նկան ամրոցում, մեկ տարի դիմադրելուց հետո ի վերջո խաբեությամբ ձերբակալվել ու ուղարկվել է խալիֆի մոտ, ուր և մահացել է:

Գազիկի և նրա համախոհների հերոսական դիմադրությունը փոտրելուց հետո, արաբները նորանոր արհավիրքներ են պատճառել վասսալականին:

Գազիկի ծավալած մարտերը, սակայն, Ղևոնդին չեն ոգևորել, քնդհակառակը, նա դրանք աստծուն անհաճո գործ է համարել, վաչրագ թշնամու հետ իր փոկ բնում հաշվեհարդար տեսնելը՝ քրիստոնյաներին ոչ վայել գործ:

Այդպես չեն դատել V դարի մեր պատմիչները: Նրանք մեծ ոգևորությունը և հպարտությունը ներկայացրել են թշնամիների դեմ հայերի մղած ամենապիտքը հերոսամարտերը, թշնամիների երկրրում Վասակի, Մուշեղի, Մանվելի, Սմբատի և ուրիշների փայլուն հաջթանակները: Նրանք բոլոր հաղթանակներն ու հերոսամարտերը համարել են ոչ միայն աստծուն հաճելի գործ, այլև աստծու կամքով ու օգնությամբ կատարված խրդություններ:

Գազիկ Արծրունին գործել էր Ղևոնդի սկզբունքին հակառակ, այդ փոկ պատճառով էլ նա Գազիկի և նրա համախոհների գործունեությունը անօրեններին վայել գործ է համարում: Պատմիչ Ղևոնդի նախադեմն է եղել ժամանակակիցներին ցույց տալ և համոզել, որ չհետեւն գազիկներին, որ նման լայլերը նորանոր շարիֆներ են բերում հայրենիքին ու ժողովրդին, որ պետք է համբերել զգուշանալ, անձնապահ լինել, կամ բողոքել հայրենիքը հեռանալ: Սահակ կաթողիկոսի՝ արաբ զորավարին գրած նամակում էլ Ղևոնդը հայ նախարարներին ու ռազմիկներին անունից արաբներին էլ հասկացնում, խորհուրդ է տալիս, թե եթե իմ ժողովրդի հետ խաղաղություն անես, նա քեզ կծառայի, հարկ տալով: Սուրդ հեռու պահիր արյունից և ձեռքդ՝ ավարտությունից, և նրանք քեզ ամենալին պիտու կհնազանդվեն: Այնուհետև ասում է, որ բռնի դավաճապիտ չանես, փրավունք ունենա՞նք պաշտելու մեր հավատը և, ավելացնում է, թե եթե խնդրածներս կատարես, տերը քո իշխանությանը հաջողություն կտա, և քո կամքի խորհուրդները կկատարվեն, և տերը բոլորին կհնազանդեցնի քո ձեռքի տակ: Իսկ եթե չկամենաս

լսել իմ խոսքերին, և իմ աշխարհին վնաս հասցնես, ամբողջով թող խորհուրդը, քայլվածքդ հաստատուն չի դարձնի, քո զորքերի սիրտը շուտ կտա՝ չկատարել քո կամքը և բոլոր կողմերից քո անձին նեղիչներ կհարուցի, և քո իշխանությունդ հաստատուն չի լինի¹³:

Ամեն ինչ անողը տերն է, աստվածը, չկա մարդը: Խաղաղության պայմաններում ըստ Ղևոնդի, մարդը ի սրտե հնազանդվող է, բռնությունների դեպքում գործող անձն տերն է և ոչ մարդը:

Խոսելով 740-ական թվականների վերջին Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբության մասին, Ղևոնդը արդեն այն «անօգուտ խորհուրդ», «ապիրատության գործ» է համարում, իսկ մասնակիցներին՝ հանցավորներ, չարասերներ և այլն:

Օգտվելով խալիֆայության ներսում բռնկված ներքին խռովություններից, Անգրեովկասի ժողովուրդները ապստամբել են, հայերին գլխավորել է Գրիգորը: Սակայն ըստ Ղևոնդի, Գրիգորը ապստամբել է ոչ թե արաբների լուծը թողնելու, այլ իշխանությունը Աշոտ Բագրատունուց խլելու համար:

Այն ժամանակ Երկրի բոլոր նախարարները խորհել են, գրում է Ղևոնդը, հնազանդության լուծը թողնել և ապստամբել. և այդ հորդորել է Գրիգորը, որը այդ խորամանկությունը նյութել էր Աշոտից իշխանությունը խլելու համար: Հայոց բոլոր նախարարները եկել են Աշոտ փշխանի մոտ, ստիպել են նրան կամակցել և միաբանել «անօգուտ խորհրդին»: Տեսնելով նախարարների և նրանց այրուծի միաբանությունը, որոնք «անօգուտ խորհրդի» կողմն էին, Աշոտը նախարարներին մեկ առ մեկ կանչել է իր մոտ և խնդրել չմասնակցել «ապիրատության» գործին: Պատճառաբանել է, որ դա խելացի ամածված գործ չէ, որ իրենք ուժ չունեն, թվով քիչ են, որ թշնամուն չեն կարող դիմակայել և երկիրը հասնել «վիշապի բերանից», որ գրանում վերենք չարչարանքի և վտանգի կենթարկեն իրենց: Խրատել էր, թե մի արեք այդ բանը և շարունակեցեք հարկը վճարել և պահպանեք ունեցվածքը — այգիները, անտառները, և անդաստանները¹⁴: Եթե նախիջևանի եղեռնական դեպքից առաջ հայ նախարարները շտանկով արաբների լուծը, որոշել էին իրենց փրկելու համար լքել հայրենիքը, արաբներին թողնել

¹³ Ղևոնդ, էջ 29:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121—122:

իրենց բնակութեան տեղերը, այգիները, անտառները, անդաստանները և զնան Բյուզանդիա, ապա դարի երկրորդ կեսին, երբ Բյուզանդիան թուլացել էր, և հայերը նրանից սպասելիքներ չունեին, Աշոտ Բագրատունին հայերի կյանքը և ունեցվածքը փրկելու միակ ելքը հնազանդութունն է համարել: Այդպես է դատել պատմիչ Ղևոնդը և իր կերպարների բերանով փառգել այդ գաղափարը:

Ղևոնդին քաջ հայտնի է եղել նախորդ դարերում Մամիկոնյանների խաղաղած դերը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում, սակայն ժամանակները փոխվել էին, Ղևոնդին հարկավոր է եղել նրանց ներկայացնել ոչ թե համազգային շահերի պաշտպանների, ոչ թե օտարի լծի դեմ ժողովրդի ուժերի համախմբողի ու կազմակերպչի, պայքարի զրոշակակիրների դերում, այլ պաշտոնի, դիրքի ձգտողների:

Գրիգոր Մամիկոնյանը հնազանդութեան լուծը թողնափելու համար է ապստամբել, իսկ Բագրատունի Աշոտը դեմ է եղել ասլըստամբոթյանը, ելնելով անձնական շահերից:

Նախարարները անդրդվելի են մնացել և Աշոտին ասել են, եթե շմիաբանի իրենց որոշմանը, նրա մոտ փր զորքերից ոչ մեկը, չի մնա, որ իրենք չեն կարող հաշտվել այն դառն միժակի հետ, որում գտնվում է Հայոց երկիրը¹⁵:

Ղևոնդին անհրաժեշտ է եղել ցույց տալ, որ այդ մճռականությունն ու միաբանությունը հայրենիքին ոչ թե օգուտ է ապրել, այլ նոր չարիքների առիթ: Եվ ահա, Աշոտը հարկադրաբար միացել է ապստամբներին և նրանք անցել են Տայոց երկիրը: Այնտեղ, առում է պատմիչը, ապստամբների գնդին են խառնվել «հանցանքի» ուղիները, որոնք չեն ճանաչել ոչ աստծու երկյուղը, ոչ իշխանների ահը և ոչ ծերերի սրատիվը, այլ իբրև այլազգի և օտարացյալ՝ ապստամբներ են, դերել իրենց եղբայրներին և ազգակիցներին և շատ ավարատություն արել, չարաչար տանջելով իրենց եղբայրներին: Դրա համար աստված քայքայել է նրանց միաբանությունը, և նրանց «ապիրատութեան գործը» հաջողություն չի ունեցել¹⁶:

Ղևոնդն այստեղ էլ մեղանշել է պատմութեան առաջ, «հան-

15 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 122:

16 ՏՆ՝ս Ղևոնդ, էջ 123:

ցանքի որդիները», «այլադպիները», «օտարացածները» ոչ այլ քան եղել, քան սրբալիկյանները¹⁷, որոնք օտար բռնակառնների դեմ կռվելու հետ մեկտեղ առաջ են քաշել նրա սեփական շահագործողների դեմ պայքարի հարցը, որպիսի հանգամանքը և վախեցրել էր ապստամբների շարքում անվճարական ու տառապանալից նախարարներիին, որոնք և Աշոտ Բարդուղիմեոս գլխավորությամբ դրժել են իրենց երգումը, լքել գիւնդներին և դավաճանաբար ետ փախել Բագրևանդ: Գրիգորը «իբրև լեռներով թռչող ապուսկ», ասում է Ղևվոնդը, հասել է դավաճաններին, բռնել, լուրացրել է Աշոտին, «ամբողջ երկրի պարծանքին»¹⁸, հավանաբար և մյուսներին:

Ըստ Ղևոնդի, Գրիգորը Աշոտից փրկվելու փորձն է լուծել և ոչ թե դավաճանություն համար նրան պատժել, այդ մասին Ղևոնդը լուրում է: «Հանցանքի որդիներին» նման ձևով ներկայացնելու նպատակն այն էր, որպեսզի ցույց տա, որ Աշոտը ճիշտ էր, իսկ Գրիգորը ախար, որի համար և առտծու դատաւարանին է արժանացել: Շատ օրեր հետո, գրում է սրտամիշը, Գրիգորի վրա է հասել «աստծու դատաւարանը նրա գործերին արժանի», որովհետև որովայնը ուռել է, աստիկի ցավերից տառապել և այդպես «տատկել» է հիշատակ շթողնելով, շհիշվելով¹⁹:

Ղևոնդի համար «անմիտ խորհուրդ» է եղել նաև 774 թվականին Արտավազդ և Մուշեղ Մամիկոնյանների գլխավորած ապստամբությունը, ավելին՝ այն «վնասակար աղետի գործ» էր:

Նա ասում է, թե նախարարները տեսնելով Մուշեղի հաղթանակը, բոլորը միացել են «անմիտ խորհրդին», որովհետև կարծել են թե Իսմայելի իշխանության վերջը եկել է, մանավանդ առավել խաբվել են իրենց կարծիքի մեջ մի ժամ մոռոզներից, որն ասել էր, թե արդեն մոտ է ձեր փրկության ժամը, կոչ էր արել ժողովրդին՝ վրեժ լուծել, «յազգէն Իսմայելի», վերականգնել «Թորգոմյան տան» քաղաքությունը, որ նիշտ է, իրենք էին, բայց նրանցից ամեն մեկը հազարին կհալածեւ, իսկ երկուսը՝ տաւ հազարին:

17 Р. Бартикан, К вопросу о павликианском движении в первой половине VIII в., см. Византийский временник, т. VIII, 1956, стр. 127.
Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1957, էջ 516—517:

18 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 124:

19 Նույն տեղում, էջ 124:

Ղևոնդը խիստ բացասաբար է արամադրված մոնոպոլի նկատմամբ: Դյուրահույզ «նամիկ ժողովրդին» իր կողմը դրաված և ժողովրդի կողմից «տեսանող» հռչակված մոնոպոլի քարոզը որակել է որպես սնուռի և քնդունայն մարգարեսխոսություն, ամբողջ գրգռող և պատռող «տեսիլ սուտ» և «ըզանֆ ի սրտից» և մոնոպոլին՝ խաբերայ և մոլեկան առն²⁰:

Հակառակ մոնոպոլի մարգարեությունը, Ղևոնդը նորից մի Բագրատունու բերանով (Աշոտի). որ «էր այլ խոհական հանճարով», «վնասակար աղետի գործին» չի միտքանել, այլ ասպտամբներին համոզել է հրաժարվել վնասակար որոշումից, որ նրանք կայացրել են մոլեկան մոնոպոլի վնասակար քարոզից: Նա էլ է խորհուրդ տվել անձնապահ լինել: Ղևոնդը նորից իր ծրագիրն է առաջ քաշում, այս անգամ էլ այդ Աշոտի միջոցով: Վերջինս նախարարներին ասում է. լիզնամին հզոր է, անթիվ զորք կա նրա ձեռքի տակ, զենքի անշափ պատրաստություն, բոլոր թագավորությունները, որոնք նրա իշխանությունը հակառակվեցին, բրոտի անոթի պես փշրվեցին, եթե հոսմեացիների (կարգա բյուզանդացիների—Լ.Վ.Բ.) թագավորությունը չկարողացավ ձեռք բարձրացնել նրա վրա, ապա աստափահար դողում է նրանից և տերունական հրամանին դեմ չի հանդգնում, չէ՞ որ դուք տեղյակ եք հունաց արքայի գոյությունը, նրա քաջությունը, գործի թագավորյանն ու պատրաստականությունը, մարտոտնականությունը, բայց նրա մտքով երբեք չի անցնում Հայոց աշխարհը նրա ձեռքից առնելու: Եթե այդ այդպես է, ասում է պատմիչը, դիմելով ասպտամբ նախարարներին, արդյոք ո՞ւմ եք ապավինել, կամ ի՞նչ գոյությունը և ի՞նչ տեղով եք նրա անհաղթելի իշխանության դեմ դուրս գալիս: Ձեր օգուտը և աշխարհի կարիքներն ու խաղաղությունը ես տեսնում եմ: Ելք հետևյալն է. կամ ետ դառնալ, հնազանդվել նրանց և հանդարտվել ու ապրել խաղաղությամբ ձեր երկրում և կամ ընտանիքներով հանդերձ փախչել ձեր երկրից և լքել, բողնել ձեր հայրերի ժառանգությունը, ձեր բնակության տեղերը, անտառները, անդաստանները, ձեր հայրերի գերեզմանները և գնալ հունաց արքայի մոտ պանդխտության: Եվ կամ մի օր նեղիչների ձեռքը կընկնենք, և անախորժի մահով ձեր կյանքից կզրկեն նրանք,

20 Նույն աեղում, էջ 142:

քանի որ ես գիտեմ Իսմայելի իշխանի առնաստվածությունը՝ չի հանգստանա մինչև չկատարի իր կամքը²¹։

Այդ նույն Աշոտը, որ գտնվել էր Խլաթում, երբ արաբական զորքը ապստամբներին պատժելու նպատակով ժամանել է Խլաթ, այդ մասին տեղեկացրել է նախարարներին և կոչ արել նրանց, թե ուր էլ որ նրանք կան, մի առող հավաքվեն և ապրեն ու մեռնեն միմյանց համար²²։ Պատմիչն այստեղ հակառու է իրեն, նրա Աշոտը մի դեպքում սրահանջում է նախարարներից հրաժարվել ապստամբելու որոշումից, փսկ այս դեպքում՝ միաբանություն կոչ է անում։ Պատմիչի այդ հակառույթունը բացատրելի է։ Պետք էր ցույց տալ, որ եթե ապստամբները լսին Աշոտին, պարտություն չէին կրի, կամ կմեռնեին միմյանց համար։ Ապստամբները չեն վատահել նյութն, թիրեա ճիշտ մեկ հատկացել նրա նպատակը՝ դավաճանությունից խուսափելու համար ցանկացել էր պաշարումից փրկել քաղաքը և ցույց տալ, որ ինքն է իսմայելացիների մոտերիմը²³։

Աշոտին շվստահողների վախճանը պարզ էր։ Արճեշի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայերը չորաչար պարտություն են կրել, հետևակ զորքի, որ աշխարհագրայիններ էին, մեծ մասը կոտորվել էր, պատճառը՝ նրանք մերկ էին և առանց զենքի, պատերազմի փորձ չունեին, հմուտ չէին, թշնամին ցրծություն մեջ է, Հայոց աշխարհը՝ ցավագին հառաչանքի մեջ, Աշոտը նիշտ էր, հայերը ուժ ու զենք չունեին, թշնամին հղոր էր, սեփիվ զորք ունեւր մինչև աստամները զինված։ Ղևոնդն այնուհետև նկարագրում է այդ զենքերից հետո արաբական զորքերի պատճառած արհաւիրքները, սովերածություններն ու դաժնովածային կոտորածները²⁴։

«Բագմազուխ հգոր վիշապին հնազանդվելու կոչ անող Ղևոնդի հայրենասիրական զգացումները քելադում էին նրան ընդգծելու, շեշտելու, որ ստեղծված պայմաններում, շնայած հայերը «նուագունք էին» նրանց ապստամբական փորձերը նորանոր շարիքներ էին պատճառում, սակայն «նուագունք» այդ հայերը փշսխրանքներ ու վնասներ չեն պատճառել հգոր քշնամուն։

21 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 142—144։

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145։

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146։

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148—152։

Ղևոնդը պատմում է, որ Կարինը պաշտպանող հայոց զորքը Արճնշի պարտության լուրն ատանալուց հետո, շնայած կարող էր անցնել հուլյների կողմը, և փրկել իր կյանքը, սակայն լավ է համարել մահը, քան ատենել աշխարհի կորուստը և Քրիստոսի ևկեղեցու անպատվությունը: Նրանք թեպետև քիչ էին, սակայն լինքնակամ հոժարությամբ դիմել են դեպի վիշտը, թշնամին հաղթել է: Քաջահաղթ նահատակները ոգեշնչել են միմյանց, ասելով՝ քաջությամբ մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար: Եվ մինչև վերջը քաջաբար կռվել են²⁵:

Ղևոնդի «Պատմության» մեջ այս ճակատամարտն է, որ «անմիտ խորհուրդ» չի համարված: Թերևս դա բացատրվի նրանով, որ հայոց այդ զորքը գլխավորել է սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, որը հունաց կողմը չէր կարող անցնել, քանի որ Բագրատունիները հունական կողմնորոշման երգվյալ թշնամիներն էին և նրանց տրիշ բան չէր մտում, քան ճակատամարտ տալ թշնամուն և շատերի հետ նահատակվել իր բարձակից և նիդակակից Սահակի հետ: Հավանական է, որ այս հանգամանքն է Բագրատունիների ջատագով պատմիչ Ղևոնդին տալիս մի պահ նահանջ կատարել իր սկզբունքից—քաղաքական ծրագրից և «անմիտ խորհուրդ» չհամարել այդ ճակատամարտը: Ամբողջ VIII դարում արաբների դեմ ուղղված ապստամբություններին Բագրատունիների նախարարական տեղից այդ երկու փշխաններն են, որ բացառություն են կազմել մասնակցելով այդ ճակատամարտին:

Ղևոնդի ազգային արժանապատվությունը պահանջում էր ցույց տալ, որ հայր ամենաօրհասական պահին երբեք չի խնայել իր կյանքը հայրենիքի ու ժողովրդի համար, անգամ այն պայմաններում, երբ համոզված է եղել, որ ելքը սեփական անձի կորուստն է: Սակայն ստեղծված պայմաններում, երբ դեռ խալիֆաթը հզոր էր, պատմիչը նորից ստիպված է ողբալ երանելի քաջահատակների քաջագործությունների պատճառած ծանր հետևանքները:

Նա ցավով պրոտ է, որ ապստամբությունը ճնշելուց հետո հայոց աշխարհի տղբը և շարժարանքը ապստիկ ուժեղացավ, որովհետև մեծ առաջնորդները և պատվական զորագրոսները միանձամանակ հեռացան, ամբողջ լերկիրը խոր տխրության մեջ ընկավ:

25 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 148—150:

լալիս էին և ցավում հզոր և քաջ նահատակների մահը, քանի որ նրանց օգնությունից զրկվեցին, մատնվեցին փառանքար. թշնամիների ձեռքը: Սնգամ տեղ չկար, որ մարդիկ համարձակ ու ազատ արտասվեին և ողբային ննջեցյալներին²⁶:

* * *

Ղևոնդ պատմիչի հայրենասիրությունը ավելի շատ և ավելի վառ դրսևորվել է հայրենիքի և ժողովրդի դուրքան՝ օտար և անդական իշխողների պատնառած սարսավիների նկարագրություններում, քան ժամանակակիցներին, V դարի պատմագիրների օրինակով, հայրենիքի սնցյալի փառքով դատարարակելու, նախնիների ախրանքներով ողբնշնչելու մեջ:

Խորենացին էլ է ողբացել, սակայն նրա ողբը մի տեսակ մարտակոչ էր, Փարպեցին էլ է ողբացել, սակայն միաժամանակ հանդես է եկել ահեղ դատավորի դերում: Ուրիշ էր Ղևոնդի ապրած ժամանակը: Նրան, որ փաստորեն քարոզում էր Բագրատունիների վարած քաղաքականությունը, նրան, որ իր «Պատմությունը» գրել է մի Բագրատունու հանձնարարությամբ, ուրիշ բան չէր մնում, քան ողբալ անեղանքի վիճակը և միաժամանակ քարոզել, խրատել համբերատարություն և հնազանդություն:

Նախիջևանի և Խուսի աղետի մասին գրելուց հետո, ցավով նկատում է, որ այն ժամանակ Հայոց աշխարհը զրկվեց նախարարական տոհմերից, հայերը թափուր մնացին վնչպես ոչխարը գայլերի մեջ: Թշնամին անօրինակ չարությունք հարձակվեց ժողովրդի վրա, աղետալի վիճակի մեջ էր պահում նրան: Սարսավիները շտանելով, երկրի բնակիչները ցավագին հառաչանքի աղաղակ էին քարձրացնում երկրին²⁷:

Խոսելով ծանր հարկադրահանքության մասին, Ղևոնդը վշտացած ու զայրույթով գրում է, որ Հայոց աշխարհի վրա խիստ ծանրացավ հարկադրահանքության լուծը, քանի որ վայրենի թշնամու շփոթումն ագահությունը չբավարարվեց Քրիստոսի հոտի ընտրյալների միսն ուտելով և նրան արհամարհողների արյունը իբրև ջուր խմելով, այլ ամբողջ Հայոց երկիրը զցեց անասնի աղքատության

26 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 151—152:

27 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

մեջ, երկրում վերջացավ արծաթ վաստակելը և ամեն մեկը տալով՝ փրկեց տանեցած-չունեցածը՝ փրկեց անձի փրկության դիրքը չէին գտնում, և շարաշար տանջանքներով գերարաններով և կախաղաններով տանջում էին մարդկանց։ Շատերը փախչում էին, փախչելովում ալրերում և կիրճերում, ոմանք ձյունահեղձ և գետավեժ էին լինում անտանելի աղետի պատճառով, որովհետև վաստակ չկար, որ փառստակեին, դռնեին սրահանջվող սակի արծաթը, տակը — հարկը սրահանջում էին ըստ տղամարդկանց գլխաթվի։ Նրանց, որոնք զրկվել էին փրկեց տանեցվածքից, պարաններով կապում էին, աղքատացավ Հայոց երկիրը, առհասարակ աղքատություն հասցրեց ճաշակում էին նաև նախարարներն ու մեծամեծները²⁸։

Սրտի անհուն կսկիծով է գրում Ղևոնդը այդ դառնությունների մասին։ Հայրապետներն արհամարհված են, կպիսկոպոսները ծաղրված, քահանաները՝ ծեծի և խոշտանկումների ենթարկված, իշխանները և նախարարները շարշարված ու քայքայված, ռամիկների բաղմունքները շարաշար տանջանքների ենթարկված, ոմանց հարկատու հանջությունն ապատճառով ստատիկ փոկահարություն տանջում էին, ոմանց դառնաշունչ ձմռանը մեղկացնում էին, լիճը գցում։ Չտանելով աճ գործը, երկրի զորագլուխները հեկեկում ու հառաչում էին²⁹։

Հարոտն-ալ-Ռաշիդի դաժանությունների կապակցությամբ Ղևոնդն ընդգծում է, որ այդ ժամանակ ոչ ոք իր ունեցվածքի տերը չէր, ամեն ինչ ավարի էր ենթակա, շատերը ինքնակամությամբ դիմում էին փախուստի։ Զրկվելով ամեն ինչից, մեղք և բոբիլ, սովամահները թվով 12 հազար տղամարդ իրենց կանանցով և երեխաներով փախել էին Հոնաց երկիրը ապրուստի միջոց գտնվող նպատակով³⁰, դառնությամբ արձանագրում է սրատմիչը։

Սուլեյման ոստիկանը մարդկանց վրա անբառնալի ծանր լուծ էր դրել, հրաման էր ասվել հարկը միսնգամից գանձել։ «Սառտահայի» այդ որդին³¹ հրամայել էր վապարե կնիք դնել բոլորի պարանոցներին, ամեն մի կնիքի համար «պահանջել էր բազում գուլալս» մինչև մարդկանց հասցրել էր հետին անանկություն։

28 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 135—136։

29 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137։

30 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168։

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167։

Ղևոնդը դստնությամբ արձանագրում է, որ իր հայրենիքն ավերել են ոչ միայն արաբները, այլև հույնիդն ու հյուսիսային ցեղերը:

* * *

Այս բոլորից հետո, հասկանալի է, թե ինչպիսի ատելություն պիտի խոսեր և խոսում է մեր պատմագիրը արաբների մասին: Նա նրանց համարել է օձեր, վիշապներ, գայլեր, վայրենամիտ, անողորմ ազգ:

Բագրատունի աշոտների բերանով ասում է, թե չենք կարող մեր երկիրը հանել «վիշապի բերանից»³²:

Արաբ պաշտոնյան՝ «գայլի կերպարանք էր հագել-ստացել»³³:

Թեոդորոս Ուտունին իր զորքով չէր վարողացել հասնել արաբական բանակին, որովհետև արաբները օդաթև արագությունը հարձակվել են իրրե թևավոր օձեր և առաջ շարժվել³⁴:

Գրիի ընկած արաբ զորավարը խնդրել է չսպանել իրեն, ասել է քրիստոնյաները ողորմած են: Վասարուրակառի իշխան Սամաատի բերանով Ղևոնդը նկատում է, որ ողորմությունը ողորմածներին է արժանի անել, փակ դուռ «անողորմ ազգ էք և ողորմության ոչ արժանի»³⁵:

Ըստ պատմիչի, արաբները նենգ են ու խաբալս: Նախիջևանի և Խոամի եկեղեցիներում բանտարկված հայ նախարարներից արաբ զորավարները շատ ոսկի ու արծաթ են պահանջել, խոտաանալով այն տտանալուց հետո նրանց կենդանի թողնել և ազատ արձակել, սակայն պահանջվածը ստանալուց հետո բոլորին սպանել են³⁶:

Իր ատելությունն արտահայտելու նպատակով Ղևոնդը հորինել է Ճենաց թագավորի պատասխան նամակը արաբ Մահմեդ զորավարին, որը նամակով նրանից պահանջել էր հպատակություն հաջանել արաբներին:

32 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 122—128:

33 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163, 35, 166:

34 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

35 Նույն տեղում, էջ 27, 137:

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

Ճեննաց թաղավորը գրել է. «Գիտաստի, զի լիրբ քան զամենայն շուն իցես դու և ի տունն պաղշոտութեան վարանեալ. և այդորիկ աղապատ շար ցանկութիւն քո ի համբաւ գնդեցիկ կուսից փմոց խեղճս ստիկեալ՝ հարկեցոյց զքեզ դնել դանձն քո և զանձինսս զօրացդ նկնեոց ընդ քեզ, իբրև թէ ոչ գոյին գերեզմանք փ Դամասկոս անձանց ձերոց: Այլ արդ գիտաստի, զի աշխարհս մեր ոչ է մտեալ ընդ հարկաւ ուրուք, և ոչ ես ի յանձին կալայց. բայց թէ ընծայ լինէն խնդրեացես ըստ օրինի թաղատրաց տաց քեզ, և յարուցեալ երթիցես խաղաղութեամբ ի տեղի քո»³⁷:

Այնուհետև գրում է, թե խնչարիտի խորամանկությամբ Ճեննաց թաղավոր ձենբակուրը, ջարդել է Մահմեդի զորքը և նա «կորագլուխ ամոթով» վերադարձել է³⁸:

Այսպես, ատելությամբ տրամադրված դեպի արաբ բռնակալները, այնուամենայնիվ, ինչպես տեսանք, հեռատես հայրենասեր պատմիչը գերադասել է ու քարոզել չբմբոստանալ նրանց դեմ, այլ անձնատարհ լինել և զգուշանալ նենգությունից: Ժամանակներն էին սրահանջում այդպես մտածել ու գործել:

VII—IX դարերի մեր պատմագիրները, այդ թվում և Ղևոնդը, որոնք քարոզել են համբերատալություն ու հպատակություն օտար տիրակալներին, սակայն աչք չեն փակել նրանց դաժանություններին և վրոճայականությունների փաստերի նկատմամբ և այդ արել են նրա համար, որպեսզի հենց իրենց՝ այդ տիրակալներին ցույց տան փշխանության տչ չափավոր օգտագործման վնասն ու չարիքը:

Ղևոնդը, սակայն, չի խորշել նաև դրվատական խոսք ասելու արաբ առանձին սրաշտոնյաների մասին, որոնք հարկադրված, իրենց պետութան ու անձնատան շահերից ելնելով, աշխատել են սահմահարել արաբների շարաշահումներն ու բռնությունները, կողոպուտը: Այսպես, Աբդլ-Աղիզ ոստիկանը խորագետ է եղել, լի հրկրավոր խմատտությամբ, որովհետև իր փշխանությունը հատատելուց հետո, հրովարտակով, կայսրության սահմաններում քնակություն հաստատած հայ նախարարներին, որոնք ապստամբություն: պարտությունից հետո հարկադրված ապաստան են գտել այնտեղ, համուղել է վերադառնալ Հայաստան և տիրել իրենց տիրույթ-

37 Նույն տեղում, էջ 38—39:

38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

ներին: Այդ ռատիօնը անիրավ հարձակումներից երկիրը խաղաղեցրել, Իսմայելի որդիների խրոխտացչալ անզգամությունը սաստիկ կշտամբանքով սահմանափակել է, վերաշինել է Դվին քաղաքը առաջինից ավելի հզոր ու ընդարձակ, ամրացրել պարիսպների մուտքերը և այլն³⁹:

Դրվատանքի խոսքի է արժանացել նաև Մլախան ռատիկոսը, որը նույնպես սահմանափակել է բռնությունը, անիրատվության դորժը, մահվան է դատապարտել ավազակներին, զոռերին և բռնկարգության թշնամիներին⁴⁰:

Ղևոնդը դատապարտում է անազնվոթյունը: Ասիրատություն է համարում այն հայ նախարարների արածը, որոնք կայսրության կողմից որպես բնակատեղի տրված Փոթի քաղաքի գանձերը և եկեղեցիների ստաւքը, Աբդլ-Ալիզի հրովարտաբերն լլատահելով, հափըշտակել ան ու վերադարձել Հայաստան⁴¹:

* * *

Ղևոնդ պատմադիրն էլ, Սեբեոսի պես, համոզված է եղել, որ արաբներն փրենց արշաւանքներն ու նվաճումները, սիրապետության հաստատումը կատարել են ստածու հրամանով:

Սահակ կաթողիկոսը Մահմեդ զորավարին գրած նամակում ասել է, թե ձեր Իսմայել հորը աստված է խոստացել և տվել տիեզերքը ի ծառայութուն և ի հնազանդութուն⁴²:

Ղևոնդն էլ համոզված է, որ մարդկանց զործած մեղքերի համար աստված նրանց պատժում է:

Հրեաները, որոնք ըստ Ղևոնդի, արաբներին հրահրել են աշխարհակալության և նրանց առաջնորդել են դեպի Հայաստան, արաբներին ասել են, թե աստված Աբրահամին է խոստացած եղել երկրի բնակիչներին առաջ ի ծառայութուն: Բայց մեր նախնիների շարության վրա աստված բարկացել է և մեր թագավորությունը վերցրել է տվել ձեզ և մեզ մատնել ւտրկական ծառայության⁴³:

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35—56:

40 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 114:

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

Կոստանդնուպոլսում արաբական զորքերի խորտակումից հետո, Մաշիմն աղաչել է կայսրին իրեն չսպանել: Ղևոնդը գրում է. տները թշնամիներից վերծխնդրությոնը հատուցեց, Ղևոնի բերանով էլ ասում է. վիճիմ տները դատեց և քո անօրենությունը քո գլխին բերեց-դարձրեց: Կայսրը Մաշիմին աղստատել է, որպեսզի նա դնա սլատմի աստծու մեծամեծ զորությունների մասին, որ մեա տեսել է⁴⁴:

Աստված վրեժ է լուծել արաբներից նաև Արծալի ամրոցում, նրանց գործած վայրագությունների համար: «Ամենատէս աստվածը աստեա շառավ իր հավատացյալներին, այլ վերծխնդիր եղավ գործած չարիքների համար»⁴⁵, գրում է Ղևոնդը:

Ըստ Ղևոնդի, արաբ Հասան զորավարը եկել էր Հայոց երկիրը հնազանդեցնելու աստծու կամքով և ոչ իր, որովհետև աստված բարկացել էր հայերի վրա, դրա ապացույցն է նաև, ասում է սլատմի՝ Վրեժ, մորեկի, կարկուտի, երաշտի հաճախակի լինելը⁴⁶:

Հատկառակ Սեբեոսի, Ղևոնդն էլ V դարի սրատմագիրներ Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Փարսեցու նման տգիտություն, օրհասական վիճակի, ազնուի ելքը աղոթքն է համարել: Նա էլ նեղն ընկածներին աղոթեցնում է, և մեծ մասամբ աղոթողները դուրս են գալիս ծանր վիճակից, սիրկվում են: Աստված ամենատկարողն է, նեղյալների ապավենը, վտանգի մեջ գտնվողների օգնականը, չարչարվածներին հանգստացնողը⁴⁷: Աստված «կյանքի շտեմարան է»⁴⁸, Քրիստոսը աշխարհների փրկիչը⁴⁹:

Բյուզանդական Պրոկոպիոս զորավարը հաջող սրտերազմելու, հաղթանակելու համար ապավինել էր ոչ թե աստծուն, այլ իր զորքի բազմություն վրա և դրա սլատմառով էլ շարաշար սլարտվել է տե մեխոստի դիմել, ասում է Ղևոնդը:

Հրաշքներով, տեսիլներով, երազներով շատ շտարվող Ղևոնդը, սակայն, ընդօրինակելով Սեբեոսին, հրաշապատում ձևով է նկա-

44 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 110—111:

45 Նույն տեղում, էջ 11:

46 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 136:

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

48 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108:

բազրում Կոստանդնուպոլսի սրաշարումն արաքների կողմից և ազատագրումը: Հիմնական նյութը վերցնելով Սեբեոսից, փոփոխելով վրայսրի ու արաք զորավարի անունները, յուրովի է պատմում: Սեբեոսի մոտ կայսրը Կոստանդն է, զորավարը՝ Մոսավիան, Ղեկնդի մոտ Լևոնն է կայսրը, Մարիմը՝ զորավարը: Արաքական թիվ շտանեցող հեծելազորը և հետևակը ցամաքից, հզոր նավատորմը՝ ծովից սրաշարել են Կոստանդնուպոլիսը: Սիրտը խոցված Լևոն կայսրը 3 օր շարունակ աղոթել է և հրամայել քաղաքի ողջ բնակչությանը նույնպես աղոթել: Մարիմ ստանալով կայսրի սրտառախան նամակը, զաղանացել է, հրամայել՝ սկսել հարձակումը: Կայսրը կարգադրել է հայրապետին և քաղաքի ամբողջ բնակչությանը ջերմ հավատով իրենց մարտակից անել Քրիստոսի անհաղթելի և սլաշծառացյալ խաչը: Կայսրը անձամբ վերցրել է խաչը և ամբողջ բազմությամբ գնացել է, բացել քաղաքի դռները, դուրս եկել քաղաքից, մոտեցել է ծովին: Լևոնը խաչը բարձրացրել է ջրի վրա և ասել. «Օղնիր մեզ առածու որդի Քրիստոս, աշխարհների փրկիչ»: Սուրբ խաչի զորությունից ծովն անմիջապես ալիկոծվել է, տատիկ նավաբեկություն է եղել, թշնամու զորքի մեծ մասն իր մահկանացուն է վնքել ծովում, մնացածին ալիքները նետել են թրակիա, իսկ ոմանց էլ հեռավոր մի կղզի: Իսկ նրանք, ովքեր այդ արհաճիրից ազատվել են, ցամաքի վրա են մնացել, այն չեն քաշել, այլ սլաշարել և լծողել են, որ սովամահ ընեն, քանի որ ուտելիք չեն ունեցել: Պաշարվածները ձիերը, ջորիները սպառելուց հետո, սկսել են հարձերին ու ծառաներին ուտել, այդ նրանց սովորությունն է եղել⁵⁰: Խաչի զորությունը, իբր թե, ոչնչացրել է թշնամու 500 հազարանոց բանակը:

* * *

Ի տարբերություն V դարի պատմագիրների, որոնք խարազանել ևն հայ հոգևորականության մի մասի արատաւոր կողմերը, Ղեռնդն ընդհակառակը, զովաբանում է նրանց, ցույց տալիս հոգեւորականության դործունեութունը և այդ դործունեության արդյունքները:

Տալով արաքների կողմից Ս. Գրիգորի ուխտի գրավման պատ-

⁵⁰ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 109—110:

մությունը, պատամխը դրում է, որ նրանք տեսել են այնտեղ երևելի և սպառվական արդուզարդի վայելչութիւնը, որ ամբարել էին երկրի թագավորները, փշխաններն ու նախարարները: Քահանայական հրեշտակակերպ դասի կարգուկանոնը, վարդապետի և սաշտոնյաների բարեկարգութիւնը⁵¹:

Երբ նախարարները իմացել են, որ խալիֆ Աբդլ Մելիքը հրամայել է Մահմեդ զորավարին՝ բազմաթիւ զորք վերցնել և գնալ Հայոց աշխարհ սրտով ու քերությամբ նվաճել, վատնքը կանխելու նպատակով նրանք Սահակ կաթողիկոսին և նրա հետ մի քանի եպիսկոպոսների ուղարկել են արաբների մոտ, որպէսզի բանակցեն նրանց զորավարի հետ:

Սահակը խառն քաղաքում մահացել է, շտեմնելով զորավարին, աւակայն մինչև մահը նամակ է գրել, որ հանձնեն նրան, որ շարադրել է փր գալու նպատակը: Նամակի բովանդակութեան մասին վերևում արդեն ասվել է:

Մահմեդ զորավարը, ասում է Ղևոնդը, Սահակի դիակի մոտ նամակը կարդալուց հետո, ասել է, որ իմացավ նրա իմաստութեան մասին իրեն գրած նամակից, քաջ հովիվի նման փր հոտի մատին հողալով, շտապել է գալ ընդառաջ, չվախենալով իր սրից: Մահմեդը որոշել է իր սուրը անմեղ մարդկանց վրա չբարձրացնի: Խոստացել է կատարել Սահակի բոլոր խնդրածները և եթե որևէ բանում ինքը սխալվի, նամակում գրված անեծքները թող գան իր վրա⁵²:

Այսպիսով, Ղևոնդի նպատակը պարզ է՝ Սահակը փրկել է Հայաստանը ավերածութիւններից և ժողովուրդը՝ բնաջնջումից:

Ղևոնդի մոտ հոգեւորականներից միակ բացասական տիպը Ստեփանոսն է, որ մեծ կաշառքով կարողացել էր սիրել կաթողիկոսական աթոռին և վատնել մայր եկեղեցու աթոռի ամբողջ ունեցւածքը⁵³:

Արաբական արշավանքների ու նվաճումների, արաբա-բյուզանդական հակամարտութիւնների, արաբների ու բյուզանդացիների՝ Հայաստանին և հայ ժողովրդին պատճառած շարիքների ու

51 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 20:

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28—30:

53 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 170:

նրանց հետևանքների, խալիֆների իշխած տարիների, արաբների
ծանր հարկային քաղաքականության, հայ աղնվականության
ոչնչացման, հայերի ազատագրական սպասամթոթյունների և
դրանց հետ առնչված հարցերի սրատմության ստուգատարտում
աղբբոր է Ղևոնդի պատմական երկը, այն հիմնականում ականա-
տեսի ու ականջալորի ստեղծագործություն է:

Ղևոնդի պատմական երկով՝ ավարտվում է Հայաստանի վաղ
ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սրատմագրությունը: Ի՞նչ IX դարում
թվակոխում է իր զարգացման նոր վտուղ:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

V դարում ծնունդ առած մեսրոպատառ հայ գրականութեամբ սկիզբ դրվեց աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ բաղմաշարչար հայ ժողովրդի հեռավոր անցյալի կենսագրութեան ստեղծմանը, կենսագրութուն, որի առանցքը կազմել է կյանքի ու մահու պայքարը աշխարհակալութեան ձգտող պետութեանների դեմ իր գոյատևման, անկախութեան ու ազատութեան համար։ Այդ պայքարի գիտակցման անհրաժեշտութեան էր, որ կյանքի է փոչել քաղաքական ու հոգևոր մաքառումների ամենահզոր դեմքերից մեկին՝ պատմագրութեանը։ Հայրենիքի ճակատագրով մտահոգված հայ հասարակութեան առաջադեմ մտավորականները խոր գիտակցել են պատմական պիտութեան դերը և նշանակութեունը ժողովրդին ինքնաճանաչ դարձնելու, լուսավորելու, նրան՝ հայրենիքի ու դավանանքի նկատմամբ սիրո ու նվիրվածության ոգով դաստիարակելու, վերահաս արհալիրքներին դիմադրելու համար ուժերը կազմակերպելու ու լարելու գործում։ Նրանք ձգտել են պատմութեան ուժով ու միջոցով հաղթահարել փրենց ժամանակների դառն իրականութեունը, պատմութեան մեջ տեսնելով ուսուցանողի ու դաստիարակչի հզորագույն կարողութեունը—ուժը։ Նրանք ձգտել են այդ դառն իրականութեանը հակադրել հերոսական էջերով հարուստ ու պանծալի անցյալը, այն օրինակ ծառայեցնել իրենց ապրած օրերին—ներկային, վերջինիս բախտը տնօրինողներին և իրեն ժողովրդին, քաղաքացիականութեան դաս տալ։

Վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի հայ պատմագրութեունը, վերը նշված այդ վեհ նպատակներին ծառայեցնելու ձգտումը, հինց ըսկըզբից պայմանավորել է նրա աշխարհիկ բովանդակութեունը և ուրույն տեղը համաշխարհային պատմագրութեան մեջ։

Նրանք նախարկել են դիվանների վրայով, որպեսզի հասնեն խաղաղ նավահանգիստ—իրենց նպատակները իրականություն դարձնեն, չգոյից գոյ ստեղծեն, իրենց հայրենիքին ու ժողովրդին ծննդական տան, որպեսզի ժամանակակիցներն ու գալիք սերունդները մոռացության չտան անցյալի ու իրենց ժամանակների քաղաքական, առօրյա-տնտեսական ու հոգևոր-մշակութային վայնքում տեղի ունեցած իրադարձությունները: Նրանք բոլորն էլ ձգտել են գրավոր հուշարձաններով անմահացնել իրենց ու իրենց ապրած ժամանակները և սրիտի ասել, մեծ պատվով ու ջանասիրությամբ են վատարել այդ:

Ինչքան էլ նրանց վրա աղդել է քրիստոնեական-աստվածաբանական դրահանությունը, սակայն այնուամենայնիվ նրանց սրտմտական երկերը ընդհանրապես մշակված են աղգալիս բովանդակությամբ, կասրված են իրենց միջավայրի և դարաշրջանի փրահան պայմանների հետ և բխում են ժամանակի պահանջից: Նրանք բոլորն էլ կյանքի են կոչվել որոշակի գործնական նպատակադրումներով վասրված ժամանակի ստեղծված իրավիճակի հետ:

V դարում հայ սրտմտական դիտությունը բուռն ծաղկում է ապրել և դրա համար դարերն ու սերունդները շատ բանով են պարտական այդ դարի պատմագիրների փայլուն համաստեղությանը, որի ստեղծած պատմական շատ անգուգական արժեք ներկայացնող ինքնուրույն և թարգմանչական երկերը այսօր մտել են համաշխարհային պատմագրության ոսկե ֆոնդը:

V դարում է մեծանուն Մովսես Խորենացին մշակել պատմական դիտության ընդհանուր սկզբունքները, պատմության հիմնական տարրերը, ըստ նրա պատմությունը ունի իր սուբյեկտը, գործողության վայրը, ժամանակն ու պատճառը, առանց դրանց, պատմությունը առասպել է: Պատմական ուսումնասիրության գրելխաղը խնդիրը Խորենացին համարել է իրադարձությունների և երևույթների պատճառական չափի բացահայտումը: Ըստ նրա, պատմության ամենից անհրաժեշտ տարրերն են իրադարձությունների հետևանքների ու հանգամանքների և հատկապես նրանց պատճառների բացահայտումը:

Սինթեզելով Աստվածաշնչի և հունա-հռոմեական պատմափիլիսոփայական միտքը, պատմագիրները ստեղծեցին մոր մեթոդներ ու բարոյագիտական գնահատումներ, նոր պատկերացումներ պատ-

մական աշխատութիւններին նշանակութեան մասին: Գիտնական պատմաբան խորհնացին միայն կարող էր գրել, թե առանց ժամանակագրութեան չկա պատմութիւն:

Միայն հայրենիքին անհուն նվիրւած Փառաստոս Բուրանդը կարող էր ցույց տալ հայրենի հողի ու ջրի ուժն ու հզօրութիւնը: Միայն Նդիշեն կարող էր գրել, թե գիտակցւած մահը անմահութիւնն է: Կալ է աշբով կույր ըինել, քան մտքով մուշր: Միայն հայ պատմագրութեան առաջնեկը—Կորյունը կարող էր անմահացնել հայ ժողովրդի հոգեւոր ազատութեան զինքը ատելծողին՝ հանճարեղ Մեսրոպ Մաշտոցին:

Միայն խորհնացին և Ղազար Փարպեցին կարող էին հանգես դալ իրենց ժամանակի անողոր դատավորի դերում: Նրանք են, հայ մշակութիւի անխոնջ մշակներն են, որ դարեր շարունակ վառ են պահել իրենց ժողովրդի՝ իր գոյութեան համար մղած ազատագրական պայքարի սրբազան կրակը: Միայն Փարպեցին կարող էր պատմագրից սրահանջել՝ շեղածը չալելացնել, եղածները չալակասեցնել և կրճատել անհոգ կերպով, այլ բոլորը հրապարակ հանել բարեմիտ զգուշութեամբ:

Մեր պատմագիրները յուրացրել են Աստվածաշնչի ոչ միայն աստվածաբանական պատմական համըմբոնումը (կոնցեպցիան), այլև, ճիշտ է, ոչ ամբողջական ձևով, բանական ռացիոնալիստական քննադատութեան տարրերը և դուալիստական աշխարհայացքը:

Աշխարհաճանաչողութեան անտիկ-հեթանոսական և քրիստոնեական տարրերի առկայութիւնը հինգերորդ դարի մեր պատմագիրներին աշխարհայացքում վրէին անգամ ցույց են տալիս, թե անցման այդ շրջանում, որքան բնորոշ է եղել դադափարախոտութեան ու մշակութի բոլոր ոլորտներում հնի ու նորի պայքարը:

Պատմագիրներ խորհնացուն և Նդիշեն հատուկ է պատմականութեան սկզբունքի խիստ պահպանումը: Նրանք պահպանելով խիստ հետևողականութիւն, նախքան կոնկրետ փրագրաֆութիւններին նկարագրութեան անցնելը անհրաժեշտ արտկերացում են տալիս քաղաքական ընդհանուր վիճակի և դարաշրջանի մասին:

Պատմագիրները հարուստ ու բազմակողմանի նյութ են պարունակում ոչ միայն Հայաստանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու հոգեւոր կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների մասին, այլև նրա պատմութեան հետ առնչվող հոռու ու մոտիկ

երկրների ու ժողովուրդների մասին, շնորհիվ այն բանի, որ նրանք Հայաստանի պատմությունը մեկուսացված չեն տվել և չէին էլ կարող տալ, քանի որ ճակատագրի բերումով Հայաստանի պատմությունը միշտ սերտորեն կապված է եղել նվաճողների և նրան շրջապատող ժողովուրդների պատմության հետ: Պատմագիրները Հայաստանի պատմությունը տվել են Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների, Հռոմի, Բյուզանդիայի պատմության ընդհանուր պատմաբանի վրա, ուստի նրանց պատմական երկերը ավելի կամ նվազ չափով սկզբնաղբյուր են նաև այդ ժողովուրդների ու երկրների պատմության համար: Դրանում է կայանում հայ պատմագրության առանձնահատկությունը, որը և պայմանավորել է նրա դրաված ուրույն դերն ու տեղը համաշխարհային պատմագրության մեջ:

Ֆ. Էնգելսը բնութագրելով վերածնունդը, գրել է.

«Դա մարդկության մինչ այդ ասլորած մեծագույն պրոգրեսիվ հեղաշրջումն էր, մի դարաշրջան, որը տխրամենների վարիք տանք և որը տխրամենների ստեղծեց՝ մտքի ուժի, խանդավառության և բնավորության, բազմակողմանիության և գիտնականության գծով: ...Նրանք ավելի կամ պակաս չափով համակված էին փրկանք ժամանակի արկածախնդրական բնույթով: Այն ժամանակ դրեթն չկար ոչ մի խոշոր մարդ, որը հեռավոր ճանապարհորդություններ չկատարեր, չխոսեր շուրս կամ հինգ լեզվով, չփայլեր ստեղծագործության մի քանի ասպարեզներում...: Բայց ինչ որ հատկապես բնորոշ է նրանց համար, այդ սցեն է, որ նրանք գրեթե բոլորը ասլորում են իրենց ժամանակի բոլոր շահերով, մասնակցում են պրակտիկ պայքարին, կանգնում են այս կամ այն կուսակցության կողմը և մաքառում են՝ որը խոսքով ու գրչով, որը սրով, սղոն էլ փեն մեկով և թե մյուսով»¹: Ֆ. Էնգելսի այս ասույթները ավելի կամ պակաս չափով վերաբերում են մեռ, կարելի է ասել, վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի հայ պատմագիրներին:

¹ Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը, արվեստի մասին, հատ. 1, Երևան, 1963, էջ 420:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ*

ԿՈՐՅՈՒՆ

Հրատարակություններ

Կորյուն, Պատմություն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրովպայ, Վենետիկ, 1833**:
Կորյուն, Պատմություն սրբոյն Մեսրովպայ, Սոփերք հայկական, հ. ԺԱ, Վենետիկ,
1854:

Կորյուն, Պատմություն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրովպայ վարդապետի,
Թիֆլիզ, 1913:

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի Քննական բնագիրը կազմեց Գ. Ֆնտզլյան, Երուսա-
ղեմ, 1930:

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի Աշխատասիրությամբ Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941:

Կորյուն, Պատմություն վարուց ս. Մաշտոցի, հրատարակություն հանդերձ ներա-
ծովյամբ և ծանոթագրությամբ Ն. Ակինյանի, Վիեննա, 1952:

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի Աշխարհարար թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1962:

* Աշխատության մեջ նշված հայ պատմագիրներին համառոտ մատենագիտու-
թյունը կադմել է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի պատմագրության բաժնի
աշխատակից Ս. Տ. Մարարյանը, օգտագործելով մատենագրական երկերը, նրանց
վերաբերյալ ուսումնասիրությունները (Ջարբհանալյան Գ., Հայկական հին դպրու-
թեան պատմություն, Վենետիկ, 1897, Կ. Քիսլայրյան, Պատմություն հայ գրականու-
թյան, հ. Ա, Վենետիկ, 1944), մատենագիտական աշխատությունները (Պետրոս-
յան Հ., Հայ հին և միջնադարյան գրականության համառոտ բիրլիոգրաֆիա
(V—X դդ.), Երևան, 1941, Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա,
Երևան, 1959, Նույնի Նդիշի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան,
1957, (գրքին կից մատենագիտությունը, էջ 204—219):

Ս. Մարարյանն օգտագործել է նաև Ալ. Մլասնիկյանի անվան պետական,
ԳԱ Դրամագրամնալ, Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի գրադարանների հա-
մապատասխան քարտարանները:

** Նույն վայրերում վերահրատարակված երկերի միայն տարեթվերն են
նշված:

- Ղաֆադարյան Կ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939:
- Թորոսյան Հ., Համառոտ տեսություն կորեան և իւր գրութեան վերայ, «Բազմավէպ», 1897, էջ 110, 303:
- Թորոսյան Հ., Քանի մը խնդրական կէտեր կորեան գրքին մէջ, «Բազմավէպ», 1932, էջ 261—264:
- Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, 412—512—1912, Կ. Պոլիս, 1912:
- Իննիսյան Ղ., Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. III, Վենետիկ, 1834, էջ 74:
- Լեւ, Հայ գրքի տոնը, Տիփլիս, 1912:
- Լեւ, Ս. Մեսրոպ (Սահակ-Մեսրոպեան մատենադարան), Թիֆլիս, 1904:
- Լեւ, Ս. Մեսրոպ, Երևան, 1962:
- Խալաթյան Կ., Ս. Սահակի և Մաշտոցի գործունեութիւնը, հօգուտ հայ լուսավորութեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1904, էջ 257:
- Հաբուսյունյան Ի. Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892:
- Հողովածներ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1913 թ. Ին համարը. նվիրված գրերի գլուտի 1500 և հայկական տպագրութեան 400-ամյակին:
- Մալխասյան Սա., Մեսրոպ Մաշտոց և կորյուն, Մատենադարանական դիտողություններ, Երևան, 1961, էջ 12—17:
- Մարկվարտի դեկուլցը արեւելագետների համագումարին, հայ տառերի գլուտի մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1902, նոյեմբեր:
- Մելիք-Յոսեֆյան Կ., «Վարք Մաշտոցի» ժանրը և պատմագրական նշանակությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 25—48:
- Մկրչան Մ., Հինգերորդ դարի հայ պատմագրությունը, «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածու, Երևան, 1963, էջ 133—161:
- Նանուպետյան Կ., Ուսումնասիրություն սբ. Մեսրոպեա վարուց և հայկական գրոց գիտին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1913, էջ 122, 1914, էջ 1, 49, 113:
- Չամչյան Մ., Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տևառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլեւալ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ և չերիս հասորս տրոհնալ, Վենետիկ, 1784, Ա հ., էջ 12, 509, 521, 536, 537:
- Սահաֆյան Հ., Հայ գրերու գիտին 1500 և տպագրութեան 400 ամյակներու առթիւ, «Բազմավէպ», 1914, էջ 70—75:
- Տաղավարյան Ն., Մագում հայ տառից, Վիեննա, 1895:
- Տաշյան Հ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1897, էջ 110: (Առանձին գրքով, Վիեննա, 1897):
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիւ. (Պատասխան Լեոյի բաց նամակին), «Արարատ», 1912, էջ 499—514:
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Աջից ձախ հայ գրութիւն, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 137:
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Դրի նույնատիպ օրինակներ, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913:
- Տեր-Սահակյան Կ., Հայրենագիտական դիտողություններ: Ս. կորեան հատակտորիկ մը, որ միայն Ագաթանգեղոսի մէջ կը գտնուի, «Բազմավէպ», 1905, էջ 550—552:

- Փափագլան Վ., Պատմության Հայոց գրականության, մասն 1, Երևան, 1907, էջ 104:
- Քիսլյարցյան Կ., Պատմության հայ գրականության, առաջին մաս, Վենետիկ, 1944, էջ 65—67:
- Մովսիսյան, Կորին և Մակարայիցուց հայ թարգմանիչը, «Սիոն», 1935, էջ 181:
- Յետտեր Պ., Կորին, Եպիսկոպոս ի Վիրս, հետևյալ հրատ. մեջ «Հայկական աշխատասիրությունը հայագետ Պ. Յէթթերի, ի մի ամփոփում և թարգմանում հանդերձ ծանոթութեամբ ի Զ. Յակովրայ Վ. Տաշեան», Վիեննա, 1895, էջ 78—82:
- Ֆետցյան Գ., Ներածություն Վարդ Մաշտոցի գրքին, Երուսաղեմ, 1930: Տեսնել նաև «Անահիտ», 1929, Բ. 1, էջ 111, Բ. 2, էջ 79:
- Ֆետցյան Գ., Կորին և խորենացի, «Անահիտ», 1931, Բ. 2, էջ 48, Բ. 4, էջ 62, 1931, Բ. 1—2, էջ 58:
- Ֆետցյան Գ., Պատասխան պրոֆ. Ադոնցին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 529:
- Ֆետցյան Գ., Նկատողություններ Մաշտոց-Մեսրոպր անուան և Կորեան բնագրի և ժամանակի մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1926, էջ 268:
- Ֆետցյան Գ., Կորինի լեզուն, «Հայաստանի կոչնակ», 1933, էջ 80—81, 105—106:
- Ֆետցյան Գ., Ուսումնասիրություններ Կորինի շուրջ, Ա. Պատմական ակնարկ մը, Բ. Կորին և Ազաթանգեղոս, «Անահիտ», 1929, № 1, էջ 111—116, № 3, էջ 21—28:

Ռուսերեն և օսար լեզուներով

- Кучук-Ноаннесов Х., Краткий очерк армянской литературы V в., М., 1914.
- Эмиш Н. О., Об армянском алфавите. В книге Эмиша Н. О. Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (1858—1884 гг.), М., 1896, стр. 204—230.
- Marquart J., Über den Ursprung des armenischen Alphabets in Verbindung mit der Biographie des heil. Maš'toc', լույս է տեսել 1911—1912 թթ.:

Ա Գ Ա Թ Ա Ն Դ Ե Ղ Ո Ս *

Հրատարակություններ

- Դիրք վրդասանության. որ կոչի հոմանունակի Ազաթանգեղոս, Կ. Պոլիս, 1709: Ազարանգեղոս, Օրբազյուղ (Կ. Պոլիս), 1822 կամ 1824:

* Մինչև 1959 թ. քաղվածք է Զ. Անասյանի կազմած Ազաթանգեղոսի մատենագիտությունից: (Տես, Զ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ 151—213):

«Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1835, 1862, 1930:

Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882:

«Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանախեանց, Թիֆլիս, 1909, 1914:

Քարգմանություններ օտար լեզուներով

Storia di Agatangelo. Versione italiana, Illustrata dai monaci armeni Mechitaristi, riveduta quanto allo stile da N. Tomma seo. Venezia, Tip. Armena di S. Lazzaro, 1843.

Agathange, Histoire du regne de Tiridate et de la predication de saint Gregoire l'Illuminateur: tradulte pour la premiere fois en français sur le texte armenien, accompagnée de la version grecque par Victor Langlois, Paris, 1867.

Agathange. Histoire du regne de Tiridate et de la predication de saint Gregoire l'Illuminateur, etc., Parisiis, 1884.

Agathangelos, Historia conversionis regis Tiridatis ad religionem christianam, et vita S. Gregorii Illuminatoris. Vennitiis, 1835.

Վերսիաներ օտար լեզուներով

1. Հունական խմբագրություններ

ա. Հալքենայան օրինակ

Acta (Sancti Gregorii), auctore Agathangelo: ex Bibliotheca Medicaea Florent. S. Laurentii, interprete, Joanne Stiltingo, Acta Sanctorum, Septembris t. VIII, Antverpiae, 1762, p. 320—402.

Այլ տպ.—Acta (Sancti Gregorii), auctore Agathangelo: ex Bibliotheca Medicaea Florent. S. Laurentii, interprete Joanne Stiltingo, տե՛ս Acta Sanctorum, Septembris t. VIII, Parisiis et Romae, 1865, p. 320—402.

Այլ տպ.—'Αγᾱθᾱγγελος. „Acta Sanctorum“ septembris, tomus VIII, page 320 et seq.—„Acta sancti Gregorii“, auctore Agathangelo; ex Bibliotheca Medicaea Florent. S. Laurentii, interprete Joanne Stiltingo. Paris, 1867 p.

բ. Մետափրաստյան օրինակ

Βίος καὶ πολιτεία καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας. Vita et conversatio et martyrium sancti martyris Gregorii Magnae Armeniae, հետեյալ հրատ. մեջ. J. P. Migne. Patrologiae cursus completus, ser. gr., t. CXV, Parisiis, 1865, p. 943—996.

գ. Մադրիդյան օրինակ

Ηράξεις καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου ἱερομάρτυρος Γρηγορίου τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας, հետեյալ հրատ. մեջ. G. Garitte „Documents pour l'étude du livre d'Agathange“, Rome, 1946.

դ. Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարբ), Թարգմանություն հունարեն բնագրից՝ 2. Բարբիկյան, «Էջմիածին», 1966, № Ը, էջ 46—51:

2. Լատինական վերսիս

Vita (Sancti Gregorii) altera, auctore anonymo; ex codice ms. Bibliothecae Barberinae (հրատ. J. Stilling), տե՛ս Acta Sanctorum, Septembris I, VIII, Antverpiae, 1762, p. 402—413.

3. Վրացերեն վերսիս

წამებაჲ წმინდისა მღდელ მოწამისა გრიგოლი პართელისაჲ გუჯუტობჲნ მამოა
• *հსოხკალ* *հრათ. ძეგ.* დ, ჟორდანია (*հრათ.*) „ქრონიკები და სხვა მასალა
საქართველოს ისტორიისა“, ტფილისი. 1892, გვ. 18—27.

4. Սլավոնական վերսիս

Мучение Григорія, епископа Арменьскаго, и Рипсимія и Гаянны и другихъ
30 и 6 днь, пострадавшихъ во Арменехъ, в Калавѣдънеуное, *հსոხკალ*
հրათ. ძեგ., Великия минней четви, собранныя всероссийскимъ митро-
политомъ Макариемъ. Сентябрь, дни 25—30, изд. Археографической
Коммиссии, Санкт-Петербург, 1883, стр. 2221—2267.

5. Իտալերեն վերսիս

Vita e miracoli di S. Gregorio arcivescovo e primate d'Armenia cavata
da un antico esemplare Latino scritto in lettere Longobarde e da
Simon Metafraste, e della relatione della christianita dell 'Armenia,
posta in luce ad istanza della M. R. S. madre donna Leonora Pigna-
tello abbatesa di S. Gregorio. Neapoli, Scorrighii, 1630.

6. Արարական վերսիս

Արարական վերսիսի հայերեն դրարար թարգմանությունը. Մկրտիչին
Հաղոց, Վրաց, Արխագաց և Այանաց ի սրբոյն Գրիգորէ ի յոս հրատարակու-
թենէ, կատարելոյ ըստ արարեթն օրինակի յուսուցապետ Նիկողայոսէ Մոսի
Թարգմանեաց ի հայ՝ միարան Ս. Էջմիածնի Յուսիկ արքեպիսկոպոս: (Ար-
տատպեալ «յԱրարատ» ամսագրէ): Ի Վաղարշապատ, Ներքորաշարի տպա-
րան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1911:

4. Եթովպական վերսիս

Vida de S. Gregorio, patriarcha da Armenia. Conversao dos Armentos ao
cristianismo. Versao etiopica, publicada por Francisco Maria Este-
ves Pereira. Lisboa, 1903.

- Արևիկյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 157—166, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 179—189:
- Աղունց Ն., Գրիգոր Լուսավորիչ և Սահակ Պարբե, «Հայրենիք» (ամսագիր) 2 տարի, 1927/28, № 9, էջ 73—80:
- Ալիբեյան Ն., Քննություն վարուց ս. Արեւիկոսի Յերապոլսոյ եպիսկոպոսի (նպաստ մը հայ վկայարանական պատմութեան), ս. Արեւիկոսի վարքն և Ագաթանգեղոս ու Փ. Բիւզանդ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1913, էջ 513—526:
- Ալիբեյան Ն., Փառաւոր Բիւզանդ և իւր Պատմութեան խարդախուը (նախընթաց զեկոյց), «Միաձայն», Բելուրթ, Ա տարի, 1929/40, № 5, էջ 11—14:
- Ալիբեյան Ն., Անակ Պարբե և Խոսրով Ա-ի սպանման վէպը Ագաթանգեղոսի քով, մատենագրական-պատմական ուսումնասիրութիւն, «Աւետիք», Բելուրթ, Ա տարի, 1942, էջ 17—21, և 37—40:
- Ալիբեյան Ն., Արտաշիր Բաբականի վէպը յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ և ս. Գրիգորի նորագիտ յունարէն վարքը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1947, էջ 567—581:
- Ալիբեյան Ն., Ս. Գրիգոր Լուսավորչի առները նկատուի մարմարեայ Տօնացոյցին վրայ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1947, էջ 600—614:
- Ալիբեյան Ն., Վկայարանութիւն սրբոյն Կիրոյի (Կիրակոսի) և մօր նորա Աննայի, Ագաթանգեղոսի աղբիւրներէն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1948, էջ 129—155:
- Ալիբեյան Ն., Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ (Մահուան 1700-ամեակի առիթով), «Միաբար Տօնագիրք» հրատ. մէջ, Վիեննա, 1949, էջ 3—58:
- Ալիբեյան Ն., Ագաթանգեղոսի Հայոց դարձի պատմությունը, հեղինակի «Մատենագրական հետազոտություններ», հրատ. մէջ, հ. Ե, Վիեննա, 1953, էջ 1—17:
- Անաւայան Հր., Քննություն կրկնագիր Ագաթանգեղոսի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1913, էջ 1—20:
- Անդրիկյան Ն., Տեղեկութիւններ Սանդուխտի վկայաբանութեան վրայ, «Բազմավէպ», 1905, էջ 522—555:
- Ավգերյան Հ., Լատին լեզուն և գրականութիւնը նախնեաց քով: Ագաթանգեղոս—Փառաւոր Բիւզանդացի—Լատինագիտաց դպրոց և ոսկեդարեան հայերէնի զաղանիքը, «Բազմավէպ», 1909, էջ 145—160:
- Գաբրիւլյան Հ., Ագաթանգեղոս, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1889, էջ 24—25:
- Թիւրյալյան Հ., Ագաթանգեղոսի ձեռագիր մը և Հ. Նահապետեանի ուղղագրութիւնները (Նումակ Գ. Նահապետյանին), «Բազմավէպ», 1907, էջ 309—310:
- Թիւրյալյան Հ., Յ. Թիւրեքեանի Ագաթանգեղոյ ձեռագիր օրինակը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 26—31:
- Թուրոյան Հ., Քանի մը խնդրական կէտեր Կորեան գրքին մէջ, «Բազմավէպ», 1932, էջ 261—264:
- Թովմեյան Հ., Նկատողութիւններ Ագաթանգեղոսի և Փառաւորի մասին, «Արարատ», 1901, էջ 516—518:
- Կարիւր Օգ., Հեթանոս Հայաստանի ուր մեհտաններն Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացոյ համեմատ, Քննադատական ուսումնասիրութիւն, Թարգմ. Հ. Տաշեան, Վիեննա, 1899:

- Մալխասյան Սս., Ազաթանգեղոս առ Գեորգյայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղայ գրոց (Քննադատութիւն Հ. Տաշեանի, Համանուն երկի), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1891, էջ 41—43:
- Մալխասյան Սս., Հայերեն և արաբերեն Ազաթանգեղոսները, «Էջմիածին», Գ տարի, 1946, № 11—12, էջ 24—34:
- Մսերյանց Մսեր, Ազաթանգեղոս, «Եռաբաղ», 1859, էջ 310—311:
- Մուրադյան Պ., Ազաթանգեղոսի Պատմության հնագույն պատմողներ Մատենադարանի ձեռագրերի հավաքածուում, «Երաբեր» հաս. գիտ., 1971, № 1—2 (348), էջ 37—48:
- Մուրադյան Պ., Ազաթանգեղոսի Պատմության մի հատվածի հին վրացերեն թարգմանությունը (ձեռիպսիմյանց վկայարանությունը), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 1, էջ 63—76:
- Նահապետյան Գ., Ուղղադրութիւններ Ազաթանգեղայ Պատմութեան, «Բաղմավէպ», 1907, էջ 103—106 և 147—150:
- Չազրեյան Ե., Հայերէն հին ձեռագիրներուն վրայ, «Եւրոպա», 1848, էջ 38:
- Չոպաւեյան Արշ., Յաճախապատումի շուրջ, «Անահիտ», 1932, հլս.—հոկտ., էջ 84—90:
- Պազիկ Խաճ, Ազաթանգեղոս, «Աւետարներ», Կ. Պոլիս, 1914, 25, 27, էջ 29:
- Ջնտոյան Ն., Ազաթանգեղոս, «Բաղմավէպ», 1878, էջ 229—232:
- Սարգիսյան Բ., Ազաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան գաղանիքն, Ներածութիւն, «Բաղմավէպ», 1889, էջ 6—13:
- Սարգիսյան Բ., Լուծումն Բանարագութեան Կորեան կամ Ազաթանգեղոսի հանգերէ վաւերաբանութեամբ ընդարձակ պատմութեան ս. Մեսրոպայ, «Բաղմավէպ», 1889, էջ 193—199 և 225—232:
- Տաշեան Հ., Ազաթանգեղոս առ Գեորգյայ ասորի եպիսկոպոսի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 1—4, 36—39, 49—53, 85—87, 97—100, 129—134 և 145—150:
- Տաշեան Հ., Պատմական արժէք Ազաթանգեղայ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 193—198, 225—230, 241—249 և 273—275:
- Տաշեան Հ., Ազաթանգեղոս առ Գեորգյայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, 1891:
- Տեր-Հակոբյան Հ., Ազաթանգեղոս և Նդիշէ (Չեռագիր), «Բաղմավէպ», 1931, էջ 265—267:
- Տեր-Վեռնիկյան Ա., Ազաթանգեղոսի նորահայտ արաբական ձեռագիրը, «Գրական թերթ», Երևան, 1965, 10 դեկտեմբերի, № 50, էջ 4:
- Տեր-Վեռնիկյան Ա., Ազաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը (արաբերեն բնագիր և ուսումնասիրություն), Երևան, 1968:
- Տեր-Վեռնիկյան Ա., Ազաթանգեղոսի մի նորահայտ հունարեն խմբագրություն (Օբրիդայի վարքը), «Էջմիածին», 1973, մարտ, էջ 36—40:
- Տեր-Վեռնիկյան Ա., Ազաթանգեղոսի մի նոր բնագիր, (Փարիզի հայկական ուսմանց հանդեսի VIII հատորում լույս տեսած «Հայոց կաթողիկոս սուրբ Գրիգորի վարքը»՝ արաբերեն բնագրի մասին, VII դ.), «Պատմաբանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 303—304:
- Տեր-Մկրտչյան Գ., Ազաթանգեղոսի ագրիւրներից, «Արարատ», 1896, էջ 425—440:

ՏԵՐ-Պողոսյան Գ., Նկարագրություններ Փառատոսի պատմության վերաբերեալ, մասն
Ա, Վիեննա, 1901, էջ 70—95 (Ազախանդեղոս և Փառատոս) և 99—104
(Ազախանդեղոս և Ղազար Փարպեցի):

ՏԵՐ-Ասեղյան Կ., Հայրենագիտական գիտություններ: Ս. Կորեան հատակոտո-
րիկ մը, որ միայն Ազախանդեղոսի մէջ կը գտնուի, «Բաղմամլէս», 1905,
էջ 550—552:

Քիպարեան Կ., Պատմութիւն հայ գրականութեան, Վենետիկ, 1944, էջ 70—75:

Յնուգլյան Գ., Ուսումնասիրություններ Կորիւնի շուրջ: Ա. Պատմական ակնարկ մը:
Բ. Կորիւն և Ազախանդեղոս, «Անահիտ», 1929, № 1, էջ 111—116, № 2,
էջ 79—86, № 3, էջ 21—28:

Յնուգլյան Գ., Ջաճախապատմի շուրջ, «Անահիտ», 1932, էջ 84—86:

Ռուսերէն և օսմար լեզուներով

Март Н., Минимое географическое название тромастак в истории Агафан-
гела. Записки Восточного отделения Императорского Русского
Археологического Общества, т. IX, 1895, стр. 191—197.

Март Н., Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов Святым Григорием.
СПб., 1905.

Garitte G., „La traduction manuscrite de l'Agathange grec“. Revue d'His-
toire Ecclesiastique, t. XXXII, 1941, p. 190—209.

Garitte G., „Fragments palimpsestes de l'Agathange grec“. Le Museon,
t. LVI, 1943, p. 35—53.

Garitte G., „Fragments de l'Agathange grec en traduction arabe“. Le
Museon, t. LIX, 1946, p. 413—420

Garitte G., „Documents pour l'étude du livre d'Agathange“. Roma, Città
del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana. 1946. (=Studie e testi.
127).

Garitte G., „Sur un fragment georgien d'Agathange“. Louvain, L. Dubecq,
1948.

Garitte G., „Une version arabe de l'Agathange grec dans le Sin. ar. 395“. Louvain, 1950.

Gutschmid Alfr. v., „Agathangelos“, Leipzig, 1877. Druck von G. Kreys-
ing. (Besonders abgedruckt aus der Zeitschrift der Deutschen Mor-
genländischen Gesellschaft. Bd. XXXI, S. 1—60).

Gutschmid Alfr. v., „Kleine Schriften“, hrsg. von Fr. Rühl, Bd. III,
Leipzig, 1892, S. 339—420. „Agathangelos“.

Meillet A., „Remarques sur le texte de l'historien armenien Agathange“, Paris, 1911.

Lagarde Paul de, Զրատ., „Agathangelus und die Akten Gregors von Arm-
enien“, Göttingen, 1887.

- Thoumajan G.*, „Agathangelos et la doctrine de l'Eglise Armenienne au V siecle“, Lauzanne, Impr. Georges Bridel, 1879.
- Tommaseo N.*, „Agathangelos“, *Տեղեկալ հրատ. ձեռք* „Storia di Agatangelo“
ecc. Venezia, 1843, p. IX—XXIII.

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԻ

Հրատարակություններ

- Բուզանդարանի պատմության, շարադրեալ Բուզանդայ մեծի պատմագրի, Կ. Պոլիս, 1730:
- Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց ի շորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832, 1883, 1889, 1893, 1894:
- Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883:
- Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:
- Փաւստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ աւիգոմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947, 1968:

Թարգմանություններ օտար լեզուներով

- „Collection des historiens anciens et modernes de l'Armenie“, Paris, 1867. Ֆրանսերեն թարգմանությունը Էմիլի:
- Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens. Aus dem Armenischen übersetzt und mit einer Abhandlung über die geographie Armentens eingeleitet von D. r M. Lauer. Köln, 1879.

Գ Բ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

- Աբելյան Մ., Փաւստոս Բուզանդ, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 189—197:
- Աբելյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 166—173:
- Ալիշան Ղ., Հայապատում, պատմիչը և պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 46—47:
- Ալիևյան Ն., Փաւստոս Բուզանդի աղբյուրները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1924, էջ 97, (Առանձին զրոյթ. Մատենադարանի հետազոտութիւնների, քննութիւն և բնագրեր, հ. Բ, Վիեննա, 1924):
- Ալիևյան Ն., Սիրէոսի ժամանակագիրն և Փ. Բիւզանդեայ Ա. Պատմութիւնը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1938, էջ 9 և այլն:
- Անադյան Հր., Մի բանի սրբագրություններ Փաւստոսի և Փարսեցու մեջ, «Արարատ», 1911, էջ 22—229:
- Անադյան Հ., Բուզանդարանի ոտսերեն թարգմանությունը (ապակեախ), Երևան, 1954, էջ 13—14 և 18—20:

- Բյուզանդացի Ն., *Քննասեր*, սրակ առաջին, Ստոկհոլմ, 1887, էջ 17—60:
- Բյուզանդացի Ն., *Կորյուն վարդապետ* և *նորին թարգմանութիւնք*. գիրք Մակարայեցոց, եւթադ Աղեքսանդրացի, Ազաթանգեղոս և Փաւստոս Բուզանդ, Հանդերձ ղիտողութեամբք, տեղեկութեամբք և լուսարանութեամբք, Տփղիս, 1900:
- Դարբընյան Հ., *Հինգերորդ դարու շորս հայ պատմագրութեանց ժամանակները*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1899, էջ 40—43:
- Դարբընյան Հ., *Փաւստոս Բիւզանդացի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1881, էջ 40:*
- Դարագաշյան Ա., *Քննական պատմութիւն հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լիզվարանական և բանասիրական տեղեկութեանց, Թիֆլիս, 1895, էջ 66—67:*
- Մասն Բ, Պատմական ժամանակ, Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսութեան, գլ. Գ:
- Դարագաշյան Ա., Փ. Բուզանդա մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, էջ 200—208:
- Դեկցեր Հ., *Փաւստոս Բուզանդ կամ հայկական եկեղեցւոյ սկզբնավորութիւն, թարգմ. Հ. Թորոսյան, Վենետիկ, 1896:*
- Դևորգյան Վ., *Փալստոս Բուզանդի «Հայոց պատմութեան» բնագրի հարցի շուրջը, Երևան, 1963:*
- Դադրաշյան Հ., *Փաւստոս Բիւզանդացի և իւր Պատմութեան խարդախողը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1897, էջ 83—88, 118—123, 137—145, 183—186, 193—197, 257—264, 331—337, 1898 թ., էջ 5—10, 38—41, 169—173, 193—198, (առանձին գրքով, Վիեննա, 1898):*
- Ե. Մ., *Փաւստոս Բիւզանդ, Վիեննա, 1890:*
- Ջաբրահայան Դ., *Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ—ԺԴ դար), Վենետիկ, 1897, էջ 242—255:*
- Ջամիլյան Ա., *Հայ գրականութեան պատմութիւն, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 71—78:*
- Թափնյան Հ., *Նկատողութիւններ Ազաթանգեղոսի և Փաւստոսի մասին, «Արարատ», 1901, էջ 516—518:*
- Հրանտ Ա., *Փալստոս Բուզանդ և Ստեփան Մալխասյանց, «Պայքար», Ութթթաուն, 1964, 16 հունվար, № 13, էջ 1, 4, № 14, էջ 1—2, № 16, էջ 1, № 17, էջ 1, 4, № 18, էջ 1—2:*
- Հրանտ Ա., *Խորենացի և Փալստոս, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, էջ 128—139:*
- Հրանտ Ա., *Փալստոս Բուզանդ և Ստեփան Մալխասյանց, Պատմական քննարկումներ, Բեյրութ, 1968, էջ 190—210:*
- Մալխասյան Ստ., *Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի Պատմութեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, էջ 35—43, 81—84, 101—108, (նույնը առանձին գրքով, Վիեննա, 1896):*
- Մալխասյան Ստ., *Մի նկատողութիւն Փաւստոսի Պատմութեան մասին, «Հանդէս հայագիտական», Մարտտրիկ, 1903, սրակ Ա, էջ 64—66:*
- Մալխասյան Ստ., *Փալստոս Բուզանդ, «Մատենագիտական դիտողութիւններ» հրատ. մեջ, Երևան, 1961, էջ 54—68:*
- Մատիկյան Ա., *Անանուն կամ կեղծ Սեբէոս, Վիեննա, 1913:*
- Մատարյան Նդ., *Փաւստոս Բիւզանդ, Վիեննա, 1890, էջ 33—35:*

- Մելիք-Օհանջանյան Կ., Տիրան-Տրդատ էպոսը ըստ Փավստոս Բուզանդի, «Տեղեկագիր» (ՀՍՍՀ ԳԱ), 1947, № 6, էջ 59—74, № 7, էջ 59—77:
- Մկրչյան Մ., Հինգերորդ դարի հայ պատմագրությունը, «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածուի մեջ, Երևան, 1963, էջ 133—160:
- Նահապետյան Գ., Ուղղադրություններ Փավստոս Բուզանդացու Պատմության մեջ, «Բաղմավույ», 1906, էջ 348, 311, 397, 445, 497, 539:
- Չամչյան Մ., Պատմություն Հայոց, Գ. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 91, 447, 745:
- Տեր-Պողոսյան Գ., Նկատողություններ Փավստոսի Պատմության վերաբերեալ, «Հանդիս Ամսօրեայ», 1900, էջ 97—101, 158—165, 197—201, 239—243, 270—279, 357—362 (առանձին գրքով, Վիեննա, 1901):
- Տեր-Պողոսյան Գ., Նկատողություններ Փավստոսի Պատմության վերաբերեալ, «Հանդիս Ամսօրեայ», 1914, էջ 183—206, 480—500, 626—636:
- Տեր-Մկրչյան Գ., Փավստոսի Ձեռագրերը, «Հանդիս Հայագիտական», Մարտիրոսի, 1904, Բ. սրահ, էջ 267—286:
- Փավստյան Վ., Պատմություն Հայոց զրականության, Երևան, 1907, էջ 80—81:
- Քիսպուրյան Կ., Պատմություն հայ զրականության, Վենետիկ, 1944, էջ 75—82:
- Օշական Յ., Փավստոս Բուզանդ, Թ. Լոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»-ի մէջ, 1927, էջ 361—366:

Ռուսերեն և օտար լեզուներով

- Адонц Н., Начальная история Армении у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского (По поводу брошюры С. Малхасянца: *Սերէտի Պատմութիւնը և Մ. Խորենացի 1899*, Тифлис), Оттиск из 8 тома № 1 и № 2 «Византийского Временника», 1901.
- Адонц Н., Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», № 6, 1922, стр. 235—272.
- Анасян А., Библиография (трудов и литератур о Фавстос Бузанде) «История Армении Фавстоса Бузанда», Ереван, 1953, стр. 233—37.
- Меликсет-Беков Л., Следы «Истории Армении» Фауста Византийского в древнегрузинской литературе. «Сообщение Академии наук Груз. ССР», том 3, 1942, стр. 359—366. (на груз. и русск. яз.).
- Мелконян Г., Армянский перевод «Жития Мар-Авгена» (из источников Фавста Бузанда). «Палестинский сборник», вып. 17, 1967, стр. 121—124.
- П(атканов) К., Библиографический очерк армянской исторической литературы, СПб, 1879.
- Эмиш Н., Faustus de Byzance. В сборнике: Исследования и статьи Н. О. Эмина по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858—1884 гг.), М., 1896, стр. 266—274.

- Iohannissian H.*, „Das literarische Porträt der Armenier bei ihren Historikern vom. V—III. Jahrh. n. Chr. mit einer Einleitung über ihre Abstammung, historische Entwicklung und Geschichtschreibung“ (Rötha bei Leipzig, Druck von G. Aritz 1912), S. 134—194.
- Marquart I.*, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 5. Zur Kritik des Faustus v. Byzanz. Philologus, Band LV, Heft 2. Göttingen, 1896.
- Patrubany Lur. von*, Die Geschichte Armeniens des Faustos Buzandaci, Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, Bd. II, 1900, S. 1—5 u 17—23.
- Peeters P.*, Le debut de la persecution de Sapor, d'apres Fauste de Byzance (Paris, 1920).
- Prederic F.*, Serait-ce la solution de l'enigme du livre VI de Fauste de Byzance? (Արդյո՞ք սա լուծումն է Փավստոս Բուզանդի 6-րդ գրքի առեղծվածի), Բաղմավէտ, 1966, թիվ 4—6, էջ 95—97:

Մ Ո Վ Ս Ն Ս Խ Ո Ր Ն Ն Ա Յ Ի

Հրատարակությունները

- Ազգաբանությունն տոհմին Յաբեթեան, Յօրինեցեալ ի Մովսիսէ հորենացոյ, Ամստերդամ, 1685:
- Մովսէսի հորենացոյ պատմութիւն և աշխարհադրութիւն, Լոնդոն, 1736:
- Ազգաբանությունն տոհմին Յաբեթեան, Յօրինեալ ի Մովսիսէ հորենացոյ, Վենետիկ, 1752:
- Մովսէսի հորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1827, 1841, 1881, 1955:
- Արրոյ հօրն մերոյ Մովսէսի հորենացոյ, մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1843, 1865:
- Մովսէսի հորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Փարիզ, 1845:
- Արրոյ հօրն մերոյ Մովսէսի հորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1881, 1910, 1913:
- Մովսէսի հորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Հարությունեան, Տիփլիս, 1913:
- Մովսէս հորենացու Հայկական Պատմութիւն: Աշխարհարար թարգմանեց և լուսաբանեց Խ. Ստեփանն, Ս. Պետերբուրգ, 1889, 1898:
- Մովսես հորենացի. Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ ակադ. Ստ. Մալխասյանի, 1940, 1961, 1968:
- Մովսես հորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1970:

Թարգմանություններ հունարեն և օտար լեզուներով

- Армянская история, сочиненная Моисеем Хоренским с кратким географическим описанием древней Армении. Перевел с армянского на русский язык Иосиф Иоаннесов. В двух частях, СПб., 1809.

История Арменни Моисея Хоренского. Перевел с армянского и объяснил
Н. Эмин, М., 1858, 1893.

Խոմիներէն հրատարակություն

Epitome Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armeno-
rum et Parthorum, item series principum Iberiae et Georgiae, a Bren-
nero. Stockholm. 1723.

Moysis Chorenensis, Historiae Armeniacae libri III. Accedit ejusdem Scri-
ptoris Epitome Geographiae, Praemittitur Praefatio, quae de Littera-
tura ac Versione Sacra Armeniaca agit... Armeniace ediderunt, la-
tine verterunt, notisque illustrarunt Gullelmus et Georgius Gul-
Whisthoni filij; Aulae Clarensis Cantabrigiensi aliquandiu Alumni.
Լոնդոն, 1726.

Իտալերէն հրատարակություն

Storia di Mose ecc. N. Tommaseo. Venezia, 1841.

Storia di Mose ecc. N. Tommaseo. Venezia, 1850.

Գերմաներէն քաղցմանություն մասնական

Moses von Chorene, Geschichte Gross-Armeniens, aus dem Armenischen
übersetz, von Dr. M. Lauer, Regensbourg, 1869.

Ֆրանսերէն հրատարակություն

Hist. d'Arm. de M. de Khorenatzzi. Le Vaillant de Florival. Paris, 1836,
1841. Հայ բնագրին հետև 1845:

Moise de Kh. Hist. V. Langlois. Paris, 1869.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսէս Խորենացու Հայոց պատ-
մութեան մեջ, Վաղարշապատ, 1901:

✓ Աբեղյան Մ., Մովսէս Խորենացի, Երկիր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 276—321:

Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան 1944,
էջ 249—291:

✓ Աբրահամյան Ա., Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի
շուրջը, Երևան, 1940:

✓ Աբրահամյան Ա., Մովսէս Խորենացի, Երևան, 1959:

Աբրահամյան Ռ., Ֆերգովսին և յուր Շահնամեն (ծննդյան 1000-ամյակի առթիվ).
Թեհրան, 1934:

- Աղսնց Ն., Մ. Խորենացու «Հայոց պատմութեան» թուականի մասին, «Սիոն», 1936, էջ 335:
- Ալիշան Ղ., Հայաստան. պատմիչը և պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 51—56:
- Ալիշան Ղ., Մովսէս Խորենացի և իւր Հայոց պատմութիւնը, «Բաղմավէպ», 1847, էջ 150:
- Ալիշան Ղ., Մովսէս Քերթոզաճայր Հայոց, «Բաղմավէպ», 1849, էջ 51:
- Ալիշան Ղ., Յաղագս Մովսիսի Խորենացու Դ անվանեալ գրոցն պատմութեան, «Բաղմավէպ», 1851, էջ 69:
- Ալիշան Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնը Հայոց, Վենետիկ, 1895:
- ✓ Ալիշան Ղ., Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890 (Տե՛ս անվանացանկ):
- Ալիշան Ղ., Հին պատառիկ մի Մովսիսի Խորենացու, «Բաղմավէպ», 1898, էջ 165—174:
- Ալիւնյան Ն., Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» բնագրի վերակազմութեան խնդիրը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1914, էջ 681—692:
- Ալիւնյան Ն., Մովսէս Խորենացու ժամանակն ու անձնավորութիւնը, «Անահիտ», Փարիզ, 1929, № 4, էջ 67—77:
- Ալիւնյան Ն., Մովսէս Խորենացու ողորդ Ղեոնդ Երեցի Պատմութեան վերջաբանն է, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1930, էջ 8—41:
- ✓ Ալիւնյան Ն., Մովսէս Խորենացի և Ղեոնդ Երեց Երկու պատմագիրներու նույնութեան հարցը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1930, էջ 131—156, 257, 381: (Առանձին գրքով. Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Գ, Ղեոնդ Երեց և Մովսէս Խորենացի, Վիեննա, 1931):
- Ալիւնյան Ն., Բյուրաստի Աժդահակ և համայնաւարն Մաղդակ հայ ավանդավէպի մէջ ըստ Մովսէս Խորենացու, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 1—22:
- Ալիւնյան Ն., Դարձեալ Մաղդակ և Մովսէս Խորենացի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 340—351:
- Անսոյան Հր., Մովսէս Խորենացի, «Հայոց գրերը» գրքում, Երևան, 1968, էջ 40—42:
- Անդրեասյան Ա., «Խոհեր» գրքում, Բիւրութ, 1968, էջ 88—91:
- Առաքելյան Հ., Մովսէս Խորենացին և նրա քննադատները, «Մշակ», 1902, № 19 և 11:
- Բաւրիկյան Հ., Դառնիի հունարեն արձանագրութիւնը և Մովսէս Խորենացին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3, էջ 229—334:
- Բաւսեղյան Լ., Հայերի մարդաբանական կերպարը Մ. Խորենացու նկարագրութեամբ, «Դիտութիւն և անխելակ», 1968, № 7, էջ 10—13:
- Բյուզանդացի Ն., Հայկական բառարանութիւն, Ուղղութիւնը ընթերցուածոց մատենագրութեանց նախնաց և նշանակութեան բառից ինչ, Կոստանդնուպոլիս, 1880:
- Բյուզանդացի Ն., Մ. Խորենացին յորում ամի գրած է գիր Պատմութիւնը, «Քննասէր», Ա և Բ տետր, Ստոկհոլմ, 1887, էջ 7, 29:

Բյուզանդացի Ն., Հայերեն հին գրականության խնդիրները, Ա. Մովսէս Խորենացի, «Մշակ», 1898, հոկտ. 23, 24, 28. նոյեմբեր 7, 12, 26, 27. դեկտ. 25, 1899, հունվ. 28, 29:

Բյուզանդացի Ն., Մովսէս Խորենացի, «Ազգարար», 1930. № 11, 37, 38, 39 ևն: Գաբազանցի Ա., Քննական պատմութիւն Հայոց ըստ նորագոյն պատմական, լեզվաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց, Թիֆլիս, 1895:

Գաբրընյան Հ., Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակը, հ. Ա., 1849:

Գաբրընյան Հ., Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1851:

Գաբրընյան Հ., Հինգերորդ դարու ըստ հայ պատմագրութեանց ժամանակները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1887, էջ 9—12:

Գալեմբարյան Գ., Խորենացիի անուամբ հասած գրքերու հիդրինակը, «Տաճար», 1912, էջ 285:

Կասպարյան Ա., Մ. Խորենացու ըմբռնումը պատմութեան մասին, «Հայրենիք», 1929, № 8, էջ 117:

Կարբիւր Ա., Նորագոյն աղբիւրը Մ. Խորենացու, Թարգմ. Տաշեանի, Վիեննա, հ. Ա., 1893, հ. Բ., 1894:

Կարբիւր Ա., Արգարու գրոյց Մ. Խորենացու Պատմութեան մէջ, Թարգմ. Մէնելի-շեանի, Վիեննա, 1897:

Կարբիւր Ա., Հէթանոս Հայաստանի ութ մեհեանները ևն, Թարգմ. Տաշեանի, Վիեննա, 1899:

Կելցեր Հ., Համառոտ պատմութիւն հայոց, Թարգմ. Գր. Գալիմբարեանի, Վիեննա, 1897 (Գրախոսականը՝ «Մշակ», 1897, 10):

Կելցեր Հ., Հետազոտութիւն հայ գիցարանութեան, Թարգմ. Հ. Թորոսեանի, Վենետիկ, 1897, (Գրախոսականը՝ «Մասիս», 1897, 112):

Կեռոյցյան Բ., Խորենացիի Խորենացու պետք է հասկանալ, Վաղարշապատ, 1899, հ. Ա., հ. Բ., Թիֆլիս, 1902:

Կեռոյցյան Բ., Խորենացիի և դարի առաջին բառերից մատենագիր, Վաղարշապատ, 1908:

Կեռոյցյան Բ., Իրարանցում և այլոց վաստակը, Ակամա պատասխան, «Արարատ», 1911, էջ 319—324, 339—394:

✓ Կեռոյցյան Հ., Փալատոս Բյուզանդացիի և իւր պատմութեան խարդախողը, քննութիւն Մ. Խորենացու աղբիւրների մասին, Վիեննա, 1898:

Կաշտեանց Ն., Ո՞րն է Պատմահոր ծննդավայրը, «Սովետական Հայաստան», 1969, 12 հունվար, № 10, էջ 4:

Կավթյան Հ., «Թուեկեաց» երգերի անվանման առթիւ (Մ. Խորենացու մոտ), «Էջմիածին», 1974, հուլիս (է), էջ 46—48:

Զամինյան Ա., Մ. Խորենացի. իր ժամանակը ևն. «Անահիտ», 1931, № 1—2, էջ 117:

Զարբնապլյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Գ—ԺԳ. դար), Վենետիկ, 1897, էջ 334—387):

Զարբնապլյան Գ., Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզվի և մատենագրութեան յարեմուտս, ԺԳ—ԺԹ դար, Վենետիկ, 1895:

Էմին Մ., Վեպր հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850:

Էմին Մ., Մովսէս Խորենացիին և հայոց հին վեպերը, քննութիւն, թարգմ. Գր. Խա-
յաթեանի, Թիֆլիս, 1886: (նոյնը թարգմանել է Խ. Հովհաննիսյանը, Թիֆ-
լիս, 1884):

Խալաթյան Գ., Ղազար Փարպեցի և գործը նորին, պատմական և գրական քննու-
թիւն, Մոսկվա, 1883:

Խալաթյան Գ., Մովսէս Խորենացու նորագոյն աղբյուրների մասին, քննադատա-
կան ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1898:

Խալաթյան Գ., Մարարա Մծուրնացի կամ Էնզո Ազաթանգեղոս (Բազմավէպս
հանդէսից), Վեննա, 1893:

Խալաթյան Գ., Եղիշոյ Աբգար թագավորը ըստ Խորենացոյ, Մոսկվա, 1900:

Խալաթյան Գ., Հայ Արշակունիք ըստ Մովսէսի Խորենացոյ կամ նոր ուսումնասի-
րութիւններ Մովսէս Խորենացոյ մասին, Վիեննա, 1897:

Խալաթյան Գ., Մովսէս Խորենացի և իւր աղբյուրները, «Արարատ», 1897, էջ 531,
539, (առանձին հրատ., Վաղարշապատ, 1898):

Խալաթյան Գ., Մի բացատրութիւն Մովսէս Խորենացու աղբյուրների առթիւ,
«Մշակ», № 18, 1896:

Խալաթյան Գ., Մովսէս Խորենացոյ Հայոց պատմութիւնը և Ստեփանի թարգ-
մանութեամբ, Ս. Պետրոբուրգ, 1890:

Խալաթյան Գ., Հին Հայոց ժողովրդական վեպերը և Մովսէս Խորենացի, «Հանդէս
Ամսօրեայ», 1904, էջ 14—18, 146—149, 204—206:

Խալաթյան Գ., Կիրոսի չազմողն Հայոց Արտաշէսն էր, «Հանդէս Ամսօրեայ»,
1902, էջ 353:

Կոնիքեր Փ., Մովսէս Խորենացոյ իմականը, թարգմ. Տաշեանի, «Հանդէս Ամս-
օրեայ», 1902, էջ 1—6, 85—90:

Կոնիքեր Փ., Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան աղբերաց խնդիրը, «Հանդէս
Ամսօրեայ», 1902, էջ 129—132, 193—198, 236—240:

Կոնիքեր Փ., Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան ժամանակի մասին, «Հանդէս
Ամսօրեայ», 1903, էջ 30—32, 33—36, 85—90, 152—157, 215—218,
317—320, 325—329:

Կուղձիա Ա., Բ. Մ. Խորենացոյ Պատմութեան որչափ հաւասար պէտք է ընծա-
յել, թարգմ. Ճնառոյանի, «Բազմավէպ», 1877, էջ 42, 110, 213, 289:

Հայկական աշխատութիւնը հայագետ Ֆեյլիերի, ի մի ամփոփված և թարգմանված,
հանդիւրձ ծանոթութեամբ ի Հ. Տաշեան, Վիեննա, 1895:

Հաւարթյան Մ., Ո՞րն է Մովսէս Խորենացու ծննդավայրը, «Էրաբեր հաս. գիտ.»
(ՀՍՍՀ ԳԱ), 1969, № 12, էջ 81—90:

Հացունի Վ., Պիտոյից գրքի մասին, քննադատութիւն Ա. Բաղդասարեանի, «Բազ-
մավէպ», 1887, էջ 306, 1888, էջ 20, 230, 323:

Հացունի Վ., Ան Սահակ Արծրունի թղթոյն քննադատութիւնը Բ. Սարգիսեանի,
«Բազմավէպ», 1887, էջ 97:

Հացունի Վ., Մ. Խորենացին կը գտնուի ի հինգերորդ դար, Վեննա, 1935
(Արատադութիւն, «Բազմավէպ» է):

- Հիւրշման Հ., Հին հայոց աեղույ անունները, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլէղեկճեանի: Վիեննա, 1907:
- Հրանտ Ա., Մովսէս Խորենացի, առաջին հայ ազգայնականը, Խորենացիի Պատմութեան «չորրորդ» գիրքը, Խորենացի և Փափստոս, աե՛ս Հրանտ Արմէն, «Պատմական քննարկումներ» գրքում, Բեյրութ, 1968, էջ 13—35, 69—87, 88—118:
- Հրանտ Ա., Խորենացին և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 1, էջ 127—138:
- Հրանտ Ա., Խորենացիի Պատմագրքի գրության բնականը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 3—4, էջ 291—296:
- Հրանտ Ա., Խորենացի և Փափստոս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, էջ 128—139:
- Հրանտ Ա., Խորենացին և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, «Նոր օր», Լոս Անջելոս, 1969, 14 հեկտ. №72, էջ 3, № 74—75, էջ 3:
- Հրանտ Ա., Պատմական քննարկումներ, Բեյրութ, 1968:
- Հրանտ Ա., Խորենացի, Նիշն և Հ. Ն. Ալիսյան, Երուսաղեմ, 1951:
- Հրանտ Ա., Պատմություն Խորենացիի քննադատության, Երուսաղեմ, 1954:
- Ղանալանյան Ա., Որպեսզի լույս տաս՝ պիտի այրվես... (Մովսէս Խորենացու նոր արձանը): «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1961, 12 նոյեմբերի, № 261, էջ 4:
- Շնուրյան Ն., Գաղատեան ի վերայ Խորենացույն և դատաւոր նորա, «Բազմավէպ», 1877, էջ 42. 1878, էջ 32—45:
- Շուրուրյան Բ., Խորենացուն Խորենացով պետք է հասկանալ, Վաղարշապատ, 1899:
- Շուրուրյան Բ., Խորենացին և դարի առաջին բառորդի մատենագիրը, Վաղարշապատ, 1908:
- Մալխասյան Սո., Մովսէս Խորենացու նոր աղբիւրները, «Մուրճ», 1892, № 12:
- Մալխասյան Սո., նորագոյն կարծիքներ Մովսէս Խորենացու Պատմութեան մասին, «Մշակ», 13 հունիսի, 1898:
- Մալխասյան Սո., Սերկոսի Պատմությունը և Մովսէս Խորենացի, Մատենադրական ուսումնասիրություն, Թիֆլիս, 1899:
- Մալխասյան Սո., Հայկական վեպը Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, «Մշակ», 1896, հունիսի 1:
- Մալխասյան Սո., ներածություն (տե՛ս Մովսէս Խորենացի. Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն, ծանոթություններ, Երևան, 1940):
- Մալխասյան Սո., Խորենացու առեղծվածի շուրջը, Երևան, 1940:
- Մալխասյան Սո., Մ. Խորենացին Բաղդեղոնական էր: (Պատասխան Ե. Տ. Մինասյանին), Երևան, 1944:
- Մալխասյան Սո., Մովսէս Խորենացի, «Մատենագիտական գիտություններ» հրատ. մեջ, Երևան, 1961, էջ 69—91:
- Մալխասյան Սո., Ամառային ուղևորություն դեպի ի Հայս, նկատողություններ և քաղվածքներ հայկական ձեռագրերից, Թարգմ. Ա. Անուիսեանի, Վիեննա, 1892:
- Մալխասյան Սո., Անանունի Հայոց նախնական պատմության մասին, Թարգմ. Հայկական, 1942:

«Հանդիս Ամսօրեայ», 1895, էջ 18, 54, 108, 195, 277, 1896, էջ 18, 54, 108, 195, 207, 1898, էջ 313:

Մուս Ն., Մար Աբասի մասին, «Մշակ», 1902, № 224, 225, «Բաղմավիկ», 1903, էջ 440, 1895, էջ 457:

Մառկուսու Յ., Հայ Բզեաշխար, թարգմ. Հ. Կեսեկեանի, Վիեննա, 1903:

Մանանդյան Հ., Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934:

Տեր-Մովսիսյան Մ., Մովսես Խորենացույ մեկ նոր աղբյուրը, «Արարատ», 1893, էջ 65—76:

Մեսրոպ վրդ., Սոկրատ պատմագիր և Մովսես Խորենացի, «Արարատ», 1898, էջ 165—173:

Միսրյան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ, 1896:

Միսրյան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ, «Արարատ», 1897, էջ 422—424:

Միսրյան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Հայկականք. Ա.—ԺԲ (արտատպւած «Արարատից», 1894), Վաղարշապատ, 1894:

Մկրչյան Մ., Հինգերորդ դարի հայ պատմագրութիւնը, «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածուի մէջ, Երևան, 1963, էջ 133—160:

Մկրչյան Մ., Մովսես Խորենացու աշխարհայացքը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1965, № 1, էջ 32—50:

Մկրչյան Մ., Մովսես Խորենացի, Երևան, 1970:

Նանասլույան Գ., Ուղղագրութիւն Խորենացու, «Բաղմավիկ», 1911, էջ 193, 331:

Շանինյան Լ., Պարսից Արշակունի հարստութեան հիմնադրման տարեթիւնը ըստ Խորենացու, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 155—172:

Շանինյան Լ., Նորից Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» ժամանակագրութեան մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 135—156:

Շանինյան Լ., Մովսես Խորենացու ժամանակագրութեան մի քանի հարցերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 131—155:

Շանինյան Լ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» արժանահավատութեան մասին, «Գարուն», Երևան, 1971, № 4, էջ 77—85:

Շանինյան Լ., Մովսես Խորենացու «Պատմութեան» մէջ հիշատակվող Վահեի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 4, էջ 172—178:

Չամչյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 12, 523, 538, 539, 541, 777, հ. Բ, էջ 126, 164, 373:

Չոպանյան Ա., Գրադէտը և մարդը Խորենացիի մէջ, «Անահիտ», 1931, № 1—2, էջ 1:

Պալասանյան Սո. Պատմութիւն հայոց գրականութեան, Թիֆլիս, 1865:

Պասմանյան Կ., Քննութիւն ողորդն Մովսիսի Խորենացու, «Հանդիս Ամսօրեայ», 1891, էջ 362, 364:

Պառոնյան Ս., Մովսէսի Խորենացու նոր աղբերաց գլխին ի պրոֆ. Կարիրեհ, «Հանդիս Ամսօրեայ», 1892, էջ 343—346:

Պառոնյան Ս., Մ. Խորենացու Պատմութեան Հայոց ուղղագրեալ եւն., «Բանասէր», 1899, էջ 93, 178, 349, 1900, էջ 347, 1901, էջ 50, 1903, էջ 166, 75, 349:

- Մարգիսյան Բ., Տեսութիւն Մարաբասեան սուանդութեան ըստ Մ. Խորենացոյ և անոր աղբերաց վերայ, «Բաղմավէպ», 1883, էջ 54, 111, 208, 308 ևն, 1884, էջ 35, 123, 220, 315, 1885, էջ 11, 108:
- Մարգիսյան Բ., Տեսոն գրչի մի նոր մենամարտը Մ. Խորենացոյ դեմ և անհաշտութիւն, «Բաղմավէպ», 1914, էջ 289:
- Մարգիսյան Բ., Խորենացոյ կեղծիք մը ալ, Արտավազդ Մանգակունի թե՛ Մամիկոնեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1910, էջ 17:
- Մարգիսյան Բ., Կուտշմիթ ի Համապատումն Բրիտանական և եղծ կարծեաց նորա, «Բաղմավէպ», 1886, էջ 1:
- Մարգիսյան Բ., Քննադատութիւն քննադատութեան Ա. Կարբիւրի և Խորենացոյ Ե դարու բնագործը, Վենետիկ, 1895, էջ 198:
- Մարգիսյան Բ., Սոկրատայ Հին թարգմանութիւն ևն, «Բաղմավէպ», 1897, էջ 365:
- Մարգիսյան Բ., Մ. Խորենացոյ հնութեան նոր ապացոյցներ, «Բաղմավէպ», 1903, էջ 509, 541:
- Մարգիսյան Բ., Երկրորդ արեւելեան ժողովն ևն, «Բաղմավէպ», 1905, էջ 202, 301, 418:
- Մարգսյան Գ., Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մօտ, «Բանբեր Մասնագորանի», 1956, №3, էջ 31—42:
- Մարգսյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965:
- Մարգսյան Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966:
- Մարգսյան Գ., Խորենացու «Պատմութիւն» ժամանակագրական համակարգի վերականգնման մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1, էջ 119—146:
- Մարգսյան Գ., Դարձյալ Մովսես Խորենացու ժամանակագրական համակարգի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 156—158:
- Մարգսյան Գ., Մովսես Խորենացին և նրա «Հայոց պատմութիւնը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 43—60:
- Սահակյան Շ., Բացատրութիւն մը Խորենացոյ «Տենչայր Սայենիկ» հատվածի մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 334—347:
- Սարուխան. Յիրզուտի և Մ. Խորենացի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1935, էջ 1, 24 ևն:
- Սիւն Վ., Նշմարներ նախնի հայ քաղաքակրթութեան ըստ Խորենացի Մովսիսի, «Արարատ», 1911, էջ 466:
- Սվալբլադ Պ., Պատմահայր Մովսես Խորենացի (կյանքն ու գործունեությունը), «Պաշար», Իտամբուլ, 1969, 14 օգոստոսի, № 77, էջ 4—5:
- Սուխասյան Կ., Մովսես Խորենացին և հունական էպոսը, «Գարուն», 1974, № 10, էջ 68—69:
- Տաշյան Հ., Ուսումնասիրութիւնը Սոոյն Կալիսթենա, վարույց Աղբրսանդրի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1891—1892 և առանձին զրոյթ, Վիեննա, 1892:
- Տեղա Ե., Թղթակցութիւն Մ. Խորենացոյ վերայ, «Բաղմավէպ», 1894, էջ 544, 1895, էջ 65, 1897, էջ 9:
- Տիրացյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» և Ստրաբոնի «Աշխար-

Հաղորդյան» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. III—II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1962, № 6, էջ 7—24:

Փափազյան Վ., Պատմության հայոց գրականության, Երևան, 1907, էջ 123—139:

Քիպարյան Կ., Պատմության հայ գրականության, Վենետիկ, 1944, էջ 136—156:

Ֆետիսյան Գ., Մովսէս Խորենացիի և պարսից առասպելները, «Հայաստանի կոչնակ», ԼԵ, էջ 725:

Ֆետիսյան Գ., Կորին և Խորենացի, «Անահիտ», 1931, № 1—2, էջ 58:

Ուսուերեն և օտար լեզուներով

Абрамян Аш., Мовсес Хоренаци, Ереван, 1962.

Адоиц Н., Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908. (Նույնը հոդված ունի Խորենացու մասին «Византийский Временник». т. 8, вып. 1—2).

Акопян Т., Природа Армении и соседних стран по труду М. Хоренаци «История Армении» в кн. «Тезисы докладов первой Закавказской конференции по истории науки», 7—11 октября 1965 г., Ереван, 1965, стр. 77—78.

Акопян Э., «История Армении» Мовсеса Хоренаци в оценке К. Патканяна, «Вестник общ. наук», Ереван, 1971, № 6, стр. 68—74.

Марр Н., Арабское извлечение из сирийской хроники Марабаса, «Записки Восточн. Отд. Имп. Русск. Арх. Общ.», том 14 и отдельн. оттиск СПб., 1902.

Марр Н., К критике «Истории» Моисея Хоренского, СПб., 1898.

Марр Н., О начальной истории Армении Анонима. К вопросу об источниках истории Моисея Хоренского, «Византийский Временник», 1894, 2.

Марр Н., Из летней поездки в Армению. Отдельный оттиск из «Записок Восточн. Отд. Имп. Русского Арх. Общ.», 1890, т. VI, стр. 135—223.

Меликсет-Беков Л., История Креста Нины (к проблеме Моисея Хоренского), «Известия Армянского филиала АН СССР», 1941, № 9 (14), стр. 59—63.

Мкрян М., Мовсес Хоренаци, Ереван, 1969.

Патканов К., Библиографический очерк армянской исторической литературы, СПб., 1879.

Патканов К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, ЖМНП, 1874—1881, [Առանձին գրքով СПб., 1881].

Саркисян Г., О хронологической канве «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, М., 1960.

Халатянц Г., Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского. Опыта критики источников, ч. I. Исследование, ч. II. Материалы, М., 1896.

- Халатянц Г., Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников, ч. I. Исследование, ч. II. Материалы, М., 1903.
- Халатянц Г., Начало критического изучения «Истории Армении» Моисея Хоренского. ЖМНП, 1894, октябрь.
- Шахназарян Н. А., Моисес Хоренаци и вопрос о дате основания парфянского государства Аршакидов, «Вестник Ереван. университета», 1974, № 1, стр. 89—99.
- Эмин Н. О., Очерк религии и верований языческих армян (1864), в кн. Эмин Н. О. Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (1858—1894 гг.). С приложением переводов из армянских историков, М., 1896.
- Эмин Н. О., Мидийцы в древней Армении. Новое толкование Жюлем Опертом слова «Астнаг» (1882). (в кн. «Исследования и статьи...») стр. 122—132.
- Эмин Н. О., Династический список Хайкидов в «Истории Армении» Моисея Хоренского (в кн. «Исследования и статьи...») стр. 173—203.
- Эмин Н. О., Вахаги—Вишапака в армянской мифологии, есть Индра— (1874), (в кн. Исследования и статьи...) стр. 61—84.
- Akinian N., Mosses Chorenaci, armenischer Geschichtsschreiber. Pauly-Niss. Krolls-Realen. Bd. VI, 1935.
- Baumgartner A., Ueber das Buch die „Chrie“ ZDMG, 1886, Heft—III p. 457—515.
- Baumgartner A., Dr. M. Lauer und das zweite Buch des Moses Chorenacizi, Leipzig, 1885.
- Blau O., Die Herren von Sophene und deren Münzen, Numismatische Zeitschrift, Wien, 1877, IX, p. 108.
- Carriere A., Moise de Khorene et les Généalogies patriarcales, Paris, 1891. Rev. hist. XXV, № 387.
- Carriere A., Nouvelles sources de Moïse de Khorene, Vienne, 1893. (Հայերեն թարգմ. Հ. Տաշեանի, Նորագոյն աղբերք Մովսէսի Խորենացոյ, հտ. II. Վենետիկ, 1893):
- Carriere A., Nouvelles sources de Moïse de Khorène. Supplement. Vienne, 1894. (Հայերեն թարգմ. Հ. Տաշեանի, Նորագոյն աղբերք Մովսէսի Խորենացոյ, հտ. II, հավելված, Վենետիկ, 1894):
- Carriere A., La legende d'Abgar dans l'Histoire d'Armenie de Moise de Khorene, Paris, 1895 (Հայերեն թարգմ. Գ. Մենեիշեանի, Արգարու զբոսոյցը Մովսէս Խորենացու Պատմութեան մէջ, բնագաւառ, ուսումնասիրութիւն, Վենետիկ, 1897):
- Dulaurier Ed., Etude sur les chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Armenie, Journal Asiatique, 1852, Nol. vol. XIX.
- Dulaurier Ed., Les chants populaires de l'Armenie, Revue de deux mondes, 1852.

- Freret., Memoires sur l'ere armenienne. Oeuvres Completes, t. XII, p. 187—254 Memoires de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres, t. XLVII, p. 98.
- Getzer H., Die Armenische Mythologie, Beiträge der Königl. Sächs. Gesell. d. Wissenschaften. Sitzung vom 7 dec. 1895.
- Gutschmid A., Über Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Choren, Leipzig, 1876 (*«Բարձրագույն», 1877, էջ 43—51*).
- Gutschmid A., Kleine Schriften, Bd. III, Leipzig, 1892, p. 282—338.
- Gutschmid A., Untersuchungen über die Geschichte des Königsreichs Osroene, St., Petersb., 1889, Memoires de l'Academie Imper, des sciences St. Petersb., 1887, VII, sessie T. XXXV, № 1, p. 17.
- Hübischmann H., Die altarmenischen Ortsnamen. Strassburg, 1904.
- Kiepert H., Ueber die älteste Landes und Volksgeschichte von Armenien. Monatsberichte d. Königl. Pr. Akad. d. Wissensch, Berlin, 1899.
- La-Croze., Thesaurus epistolicus Lacrozianus, Leipzig, 1762—1764.
- Langlois V., Les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène, Paris, 1858.
- Langlois V., Etudes sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène, Bulletin de l'Acad. imp. d. Sciences. Mel. asiatique, t. IV, p. 293—368.
- Landire, Note sur Moïse de Khorène, historien de la Grande Arménie, Paris, 1898.
- Petermann I., Ueber Moses Chorenensis und die Quellen seiner Geschichte der Armenier, Sitzungsber. d. Berl. Acad. d. Wiss. 1851.
- Petermann I., Ueber die schriftl. Quellen des Moses, Chor. (*հույն տեղագիր, 1852*).
- Quatremere., Observations sur la ville de Ninive, Journ. des Savants, 1850, p. 364.
- Richard M., Essai sur l'histoire d'Arménie par Moïse de Khorène, Paris, 1856.
- Renan., Histoire generale des langues semitiques, Paris, 1858, p. 262.
- Saint Martin M., Notices sur la vie et les ecrits de Moïse de Khorène, Journ. Asiat, 1823, II, p. 321—344.
- Saint Martin M., Fragments d'une histoire d'Arsacides. Paris, 1850, I. p. 145—158.
- Vetter P., Sibyllen-Citat bei Moses von Choren. Theol. Quartalschr. Tübingen, 1892, III.
- Vetter P., Moses von Choren. Wetzer und Weltes. Kirchenlexicon. VIII, 1893.
- Vetter P., Moses von Choren, in Nirsches Patrologie und Patristik. Mainz. 1885, Bd. III.
- Vetter P., Das Buch des Mar Abas von Nisibis, im Fesetgruss R. p. Roth, 1893.

Vetter P., Die nationalen Gesänge der alten Armenier, Theol. Quartalschrift, Tübingen. 1894. (Վերը հիշված բոլորի հայերեն թարգմ. «Հայկական աշխատութիւնք հայագետ պ. Ֆեթթեբի, ի մի ամփոփված և թարգմանված, հանդերձ ծանոթութեամբ ի Հ. Տաշկան, Վիեննա, 1895):

Ե Ղ Ի Շ Ե

Հրատարակություններ

Գիրք պատմութեան սրբոց Վարդանանց զօրավարացն Հայոց, Արարեալ սրբոյ Եղիշէի վարդապետին, Կ. Պոլիս, 1764:

Դիրք որ կոչի Եղիշէ պատմագիրք, Պետերբուրգ, 1787:

Դիրք որ կոչի Եղիշէ պատմագիրք, Կալկաթա, 1816:

Պատմութիւն նահատկութեան սրբոց Վարդանանց և Ղեկոնդեանց բահանայից, արարեալ սրբոյն Եղիշէի գերահռչակ վարդապետի, Կ. Պոլիս, 1823:

Եղիշէի սրբոյն վասն պատերազմին Վարդանանց, Վենետիկ, 1828:

Եղիշէի վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Վենետիկ, 1838:

Եղիշէի սրբոյ վասն պատերազմին Վարդանանց, Մոսկվա, 1861:

Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, ըստ Անձեացեացն օրինակի, Թեոդոսիա, 1861:

Եղիշէի վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երուսաղեմ, 1865:

Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, ըստ Անձեացեացն օրինակի, Կ. Պոլիս, 1866, 1871, 1904, 1912, 1913:

Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, Զմիւռնիա, 1867:

Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, ըստ Անձեացեացն օրինակի, Տիֆլիս, 1879:

Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, ըստ Անձեացեացն օրինակի, Մոսկվա, 1892:

Եղիշէի վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասյան, Երևան, 1957:

Եղիշէի վարդապետի պատմութիւնը Վարդանի և հայոց պատերազմի համար, թարգմ. Մ. Սիմեոնեանցի, Մոսկվա, 1863:

Եղիշէի Պատմութիւնը Վարդանի և Հայոց պատերազմի համար, թարգմ. Հ. Ղուկասեանցի, Թիֆլիս, 1891:

Եղիշէ, Վարդանանց պատմութիւն, թարգմ. Գ. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1911:

Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը, թարգմ. Հ. Վարժ., Կ. Պոլիս, 1911:

Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը, թարգմանութեամբ, ներածական ուսումնասիրութեամբ և ծանոթագրութիւններով պրոֆ. դ-ր Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946, 1958, 1971:

Թարգմանություններ ռուսերէն և օտար լեզուներով

История Егише Вардапета, Перевод с армянского Петра Шаншнеева, Тифлис, 1853.

Егише, Война армян против персов, Харьков, 1884. Ռուսերէն թարգմանութիւնք Ե. Դիւլյոնի:

The history of Vartan, and of the battle of the Armenians, containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians: by Elisaeus, translated from the armenian by C. Neumann, London, 1830.

Yeghisheh. The Delphic Press, New York, 1952. Անգլերեն թարգմանությունը Տ. Ս. Պոյաճյանի:

Eliseo, storico armeno del quinto secolo. Versione del prete Giuseppe Cappelletti, Venezia, 1840. Իտալերեն թարգմանությունը Հ. Կապելլետտիի:

Soulevement national de l'Armenie chretienne au V siecle contre la loi de Zoroastre. sous le commandement du prince Vartan le Mamigonian, Paris, 1841. Ֆրանսերեն թարգմանությունը Դր. Գապարաճեանի:

Eitsee Vartabed, Histoire de Vartan et de la guerre des Armeniens, Paris, 1869. Ֆրանսերեն թարգմանությունը Վ. Լանդոլուայի:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. Մ. Ա., Եղիշի վսեմախօս պատմագիր Հայոց, «Արծուի վասպուրական», Վան, հ. Բ, 1858, էջ 251—257:

Աբելյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 291—311. տե՛ս նաև էջ 2, 103, 321, 324, 325, 328—329, 388, 432, 433, 439, 448 և 456:

Աբելյան Մ., Եղիշի, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 322—342:

Արքյան Լ., Ազգային բանաստեղծութեան պատմական զարգացումը, Եղիշի և Շնորհալի, Սևադ ուրբաթը, «Բաղմավէպ», 1914, էջ 127—131:

Ալիշան Ղ., Հնդեմասաներորդ զարեղարձ նահատակութեան սրբոց վարդանանց և անոնց ընկերակից նոր յայտնուած, «Բաղմավէպ», 1851, էջ 225—230, հոգովածը անստորագիր է:

Ակիմյան Ն., (հրատարակիչ), Եղիշիի վարդապետի հարցմունք և պատասխանք ի դիրս Ծննդոց, Վիեննա, 1924, Առաջարան, էջ 3—6:

Ակիմյան Ն., Եղիշի վարդապետ և իւր Պատմութիւն Հայոց պատերազմի, մասն Ա, Վիեննա, 1923 («Ազգային մատենադարան», ՃԿԳ):

Ակիմյան Ն., Եղիշի վարդապետ և իւր Պատմութիւն Հայոց պատերազմը, մասն Բ, Վիեննա, 1936: («Ազգային մատենադարան», ՃԽ):

Ակիմյան Ն., Եղիշի վարդապետ և իւր Պատմութիւն Հայոց պատերազմի, մասն Գ, Վիեննա, 1953 («Ազգային մատենադարան», ՃԿԳ):

Ակիմյան Ն., Եղիշի վարդապետ Կողբացի, Կեանքն և գրական գործունէութիւնը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1950, էջ 385—422, 1951, էջ 1—43:

Ակիմյան Ն., Կարմիր վարդան և Աւարայրի ճակատամարտը ըստ Ղազար Փարպեցւոյ, Վիեննա, 1951, էջ 47—48:

Աղբալյան Ն., Եղիշիի Պատմութեան մասին, «Սիւն», 1933, էջ 220—224:

Աղբալյան Ն., Եղիշի, «Ազգարար», 12 և 19 փետր. 1944 թ., № 67 և № 68:

- Անառայան Հր., Հայերեն նոր բառեր եղիշէի մատենագրութեանց մեջ, «Բաղմամլէպ», 1925, էջ 173—174:
- Անառայան Հր., Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, հ. Բ, Վեներտիկ, 1922, էջ 219—222:
- Այնթալյան Փ., եղիշէի վարդանանց պատմութեան զաղարարական և ղեղարվեստական արժանիքները, «Էջմիածին», ԺԱ. տարի, 1954, № 2, էջ 18—21:
- Անգրիկյան Ն., եղիշէի ճառական մատենագրութիւնը, «Բաղմամլէպ», 1905, էջ 487—490:
- Առաքելյան Վարդ., եղիշէ, վարդանանց պատմութիւնը (Ե. Տեր-Մինասյանի թարգմանութեան առթիւ), «Բանբեր Մատենագրարանի», № 3, Երևան, 1956, էջ 203—217:
- Աստուրյան Հ., եղիշէի Պատմութեան նորագիտ հատակոտորներ, «Բաղմամլէպ», 1906, էջ 7—9, 59—64 և 110—111:
- Արմեն Հ. Ք., եղիշէ և Հ. Ն. Ակինեան, «Սիւն», 1951, էջ 208—212, 239—241 և 304—307:
- Արմեն Հ. Ք., Խորհնացի, եղիշէ և հ. Ներսէս Ակինեան, Երուսաղեմ, 1951:
- Արմեն Հ. Ք., Հայ պատմագրութիւն (Եղիշէի և Ղազար Փարսկեցու մասին), «Պատմական քննարկումներ» զրբում, Բեյրութ, 1968, էջ 36—68:
- Բասմաշյան Կ., եղիշէ և իւր քննադատը, «Ամենուն Տարեցոյցը», 1924, էջ 137—138:
- Բասմաշյան Կ. Հ., Բանասիրական թղթակցութիւնք Օրմանեան և Սարգիսեան վարդապետներու հետ 1887—1888 թուերուն, Փարիզ, 1924, էջ 43—45, «Վարդանանց պատերազմի տեղը»:
- Դաթրեւյան Հ., Հինգերորդ դարու շուրս հայ պատմագրութեան ժամանակները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1887, էջ 9—12:
- Դաւալենկյան Դր., եղիշէ, «Տաճար», Կ. Պոլիս, Գ տարի, 1912, էջ 49—52, 69—72:
- Դուշակյան Թ., Հատակոտորներ եղիշէի վարդանանց պատմութեան, «Սիւն», 1932, էջ 210—218, ստորագրւած՝ «Թ. Ե. Գ.»:
- Դաւրյան Նդ., եղիշէ, Բարձումա, «Երկրագունդ», Կ. Պոլիս, 2 տարի, 1888, էջ 14—26:
- Զամիլյան Ա., եղիշէ վարդապետ, «Սիւն», 1934, էջ 150—153:
- Հաբրեանյան Դ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ—ԺԳ դար), Դ տպ., Վեներտիկ, 1897, էջ ԻԷ—ԻԸ, 295, 334—349, 742 և 782:
- Թիւրախյան Հ., եղիշէ, «Արարատ», 1903, էջ 635—642, և 724—736:
- Լեւոնյան Թ., եղիշէ և Ոսկեբերան, «Բաղմամլէպ», 1917, էջ 107—108:
- Խալաթյան Դր., եղիշէի աղբիւրների առթիւ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895, էջ 113—116:
- Խալաթյան Ա., Փիւռն Երրայեցի և եղիշէ, «Բիւրակն», նոր շրջան, ԺԷ տարի, 1899, էջ 788—791:
- Կյալեանյան Բ., եղիշէ, Քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1909 («Աղգային մատենագրան», ԾԷ):
- Կոնիբե Զ. Կ., եղիշէի Պատմութեան հատակոտորք, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1893, էջ 129—133:

Կոստանյանց Կ., Հիստորիա. Հայոց մարդկանցիցի պատմութեան առաջին մասի համար յատարարան. ձանդիւթիւնը, ժամանակագրութիւնը և պատմական հատուածներ, գիրք Գ, Վիեննա, 1877:

Կոստանյանց Կ., Նդիշէի Պատմութեան բնագիրը, «Լումայ», 1902, № 1, էջ 183—193, ստորագրված է «Կ. Կ.»:

Հակոբյան Գ., Նդիշէ, մահվան 1500-ամյակի առթիւ, «Գրական-Յերի», Երևան, 1966, 27 մայիսի. № 22:

Հաւուրյունյան Ա., Նդիշէի և Մակարայեցոց գրքերի յարաբերութեան խնդիրը, «Արարատ», 1896, էջ 553—555:

Հաւուրյունյան Ա., Մարգարէից գրքերի հետքերը Նդիշէի Պատմութեան մէջ, «Արարատ», 1897, էջ 211—212:

Հացուրի Վ., Խորհրդածութիւնը Նդիշէի Պատմութեան վերայ, Վենետիկ, 1896:

Հովսեփյան Գ., Նդիշէի ձեռագիրները համեմատութիւն, Վաղարշապատ, 1892:

Հոռո, Նդիշէ և իւր բնաներորդ դարու հայ ուսումնասիրողը և քննադատը, հանգրձ լուսկուածութիւն, Կ. Պոլիս, 1923:

Մանուկյան Ճ., Վարդանանց պատերազմը, Նդիշէի և Փարսեցիի համագրութիւնը, Բոստոն, 1954:

Մինասյան Մ., Մեյիյի դատողութիւնները Փարսեցու Բղթի և Նդիշէի երրորդ գլխի վերաբերյալ, «Բանրեր Մատենադարանի», 1969, № 9, էջ 49—58:

Մյսայան Գ., Նդիշէ վարդապետ և իւր Վարդանանց պատմութիւնը, «Հայաստանի Կոչնակ», 1929, էջ 904—907:

Նալբանդյան Վ., Նդիշէ, Երևան, 1959:

Նախապետյան Գ., Ուղղագրութիւնը Նդիշէի, «Բաղմալէպ», 1907, էջ 211—215:

Նախապետյան Գ., Սրբադրութիւններ Նդիշէի՝ Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, «Բաղմալէպ», 1931, էջ 73—74:

Շիրմազանյան Գ., Թէ ո՛ւր են Աւարայր և Տղմուտ, «Արարատ», 1872, էջ 423—427, 463—570:

Շիրմազանյան Գ., Գարձեալ՝ Թէ ո՛ւր են Աւարայր և Տղմուտ, «Արարատ», 1873, էջ 185—188:

Պալի Խան, Նդիշէ, «Աւստաբեր», 1914, էջ 519—522 և 564—567:

Տայան Ղ., Նդիշէի շորս Յեղանակները հնագոյն գրչագրի մը մէջ, Վենետիկ, 1911:

Տեր-Հակոբյան Հ., Աղաթանգեղոս և Նդիշէ, «Բաղմալէպ», 1931, էջ 264—267, ստորագրված՝ «Իրադիկ»:

Տեր-Մինասյան Ն., Նդիշէի Վարդանանց պատմութիւնը և նրա նորագոյն քննադատը, «Տեղեկագիր» ՍՍՁՄ գիտութիւնների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի, 1943, № 3, էջ 63—98:

Տեր-Մինասյան Ն., Նդիշէի Վարդանանց պատմութիւն մասին եղած քննութիւնների շուրջը, «Տեղեկագիր» ՍՍՁՂ գիտութիւնների ակադեմիայի, հասարակական գիտութիւններ, 1944, № 1—2, էջ 89—103:

Տեր-Մինասյան Ն., Վերջին անգամ Ն. Ակիւնյանն ու Նդիշէի «Վարդանանց պատմութիւնը», «Բանրեր մատենադարանի», № 5, 1960, էջ 527—538:

Տեր-Մովսիսյան Ն., Նախապաշարմունքներ Նդիշէ պատմագրի կանոններում, «Աղ-

- զագրական հանդես», 1897, գիրք Բ, էջ 295—299, ստորագրված՝ «Մեկ-
րոպ վարդապետ»
- ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ., եղիշէի Պատմութեան աղբիւրը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895,
էջ 20—23, 55—61 և 110—113:
- ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ., նկատողութիւններ եղիշէի Պատմութեան վերաբերեալ, «Հան-
դէս Ամսօրեայ», 1896, էջ 129—133, 168—170, 197—200, 302—305:
- ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ., եղիշէի Պատմութեան ըննադատութեան առիթ, «Հանդէս Ամ-
սօրեայ», 1897, էջ 230—235:
- ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ., նկատողութիւններ եղիշէի Պատմութեան վերաբերեալ, Ե. յե-
ղանակ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1902, էջ 202—205, 317—321:
- ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ., եղիշէի ըննական ուսումնասիրութեան մի հատուածի առիթ,
«Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, էջ 219—220:
- ՓԷՆԻԿՅԱՆ ՆԳ., Հորոյի եղիշէն, «Բազմավէպ», 1923, էջ 374—377, 1924, էջ 22—25
և 52—56:
- ՓԷՆԻԿՅԱՆ ՆԳ., Ս. եղիշէ վ. պատմագիր և դարու (Հ. Ն. Ակինեան վ. ի ըննական
ուսումնասիրութեան առիթ), «Բազմավէպ», 1931, էջ 193—200:
- ՓՈՐՐՈՎԱԼ ՄԻԲ., եղիշէի Պատմութեան շարադրութեան թուականը, «Բազմավէպ»,
1898, էջ 6—10 և 57—60:
- ՓՈՐՐՈՎԱԼ ՄԻԲ., եղիշէի վարդապետի վարդանանց և Հայոց պատերազմի և ըն-
նադատութիւնը Միքայէլ փաշայի Փորթուզալ, Վենետիկ, 1902:
- ՓՈՐՐՈՎԱԼ ՄԻԲ., եղիշէի վարդապետի վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին
և ըննադատութիւնը Միքայէլ փաշայի Փորթուզալ, Վենետիկ, 1903:
- ՔԻՍԱԲՅԱՆ Կ., Պատմութիւն հայ գրականութեան, Վենետիկ, 1944, էջ 116—133:
- Օշական Հայկ, եղիշէ, «Զուարթնոց», Փարիզ, 1929, էջ 15—18 և 67—69:
- ՕՐՄԱՆԿՅԱՆ Մ., Ժամանակագրութիւն դործոց վարդանանց. Ժամանակագրութիւն
ըստ եղիշէ պատմագրի և Ղազարայ Փարսեցու, «Լուսնայ», 1900, գիրք Ա,
էջ 337—347: Ստորագրված՝ «Ս.»:
- (Անանուն), եղիշէ վարդապետ և իւր երկասիրութիւնը, «Սիոն», 1869, էջ 32—34:
- (Անանուն), եղիշէ վարդապետ պատմաբան մատենագիր հինգերորդ դարու, «Արա-
րատ», 1868/69, էջ 89—93:

Ռուսերէն լեզվով

- Абегян М., История древнеармянской литературы, т. 1, Ереван, 1948,
стр. 241—262.
- Адоныч Н., Марзпан Васак перед судом историков, СПб., 1904 (Отдельный
отпуск из «Записок Восточного Отделения Императорского Русского
Археологического Общества», т. 15, стр. 0122—0130).
- Веселовский Ю., Литературный деятель героической эпохи, «Кавказский
Вестник», Тифлис, т. 2, 1901, № 2, стр. 49—67.
- Налбандян В., Египте, Ереван, 1972.
- Эриксон Э. В., Объяснение некоторых сообщений армянского историка

Египет с точки зрения психиатрии, «Кавказский Вестник», Тифлис, т. 3, 1902, № 3, стр. 85—93.

ՂԱԶԱՐ ԺԱՐՊԵՅԻ

Հրատարակություններ

Հաղարայ Փարսեղյոշու արարեալ պատմութիւնն ի բաժանմանէ թաղաւորութեան
Արշակունեաց մինչեւ ցօր մարդպանութեան Վահանայ Մամիկոնեոյ, Վննե-
տիկ, 1793:

Ղաղարայ փարսեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրքի առ Վահան Մամիկոնեան,
Վենետիկ, 1873—1891, 1933:

Ղազարայ ֓արպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Բողոք առ Վահան Մամիկոնեան,
աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեանի և Ստ. Մալխասեանի (Առաջարանով և
ծանոթութեւ), Թիֆլիս, 1904, 1907:

Ղաղար Ժարուկեղու Հայոց Պատմությունը և Վահան Մամիկոնյանի դրած Թուղթը,
 Խորագմ. աշխարհաբար Մ. Տեր-Պետրոսյան, Ալեքսանդրապոլ, 1895:

Ղազար Փարսեգի, Հայկական համալսարան, Երևան, 1972:

Միայն թղթի հրատարակություններ

Ղաղարայ փարպեցոյ Թուղթ առ Վահան Տէրն Մամիկոնէից (Լույս է ընծայել
Մկրտիչ Էմինը), Մոսկովա, 1853:

Ղազար Փարսեղյու գրած Թուղթը, մեղադրությունն ստախոս աբեղաներին, թարգմանությունն և բացատրությունը Մ. Նալբանդանյ, Մ. Նալբանդյանի համառոտ կենսագրությամբ, Ս. Պետերբուրգ, 1868:

Թարգմանություններ օտար լեզուներով

Abregé de la vie politique et guerrière du prince du Vahau le Mamigonian, Paris, 1843. Ֆրանսերեն մասնական թարգմանությունը Գապարաճյանի «Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie», Paris, 1869.

Ֆրանսերեն խաղաղանությունը Հ. Կեսարյանի:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ի Ք Յ Ո Ի Ն

Արևիյան Մ., Ղաղար փարսեղի, երկեր, Հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 343—376:

Արևիյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 411—340:

Ադրնց Ն., Վասիլ Հայկազն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1931, Բ. 11, էջ 120:

Սրեյան Լ., Ղազար Փարոյեցոյ պատմութեան Յառաջարանին նոր ընթերցում մը, «Բազմակէտ», 1916, էջ 145:

Ալիշան Վ., Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901,
էջ 60—64:

- Ալիշան Ղ., Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 158, 174, 206:
- Ակիմյան Ն., Քննություն տեսական ս. Սահակալ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 466, 1937, էջ 48:
- Անաույան Հր., Ղազար Փարպեցի. Հայոց գրերը, Երևան, 1958, էջ 35—40:
- Ավգեր Հ., Լաւին լեզուն և գրականութիւնը նախնեաց ժող. Ղազար Փարպեցու Թուղթն առ Վ. Մամիկոնեան, «Բազմավէպ», 1909, էջ 59, 145:
- Ավդալբեկյան Մ., Բանասիրական ճշգրտումներ, Ղազար Փարպեցու «Թղթի» Մ. Նալբանդյանի թարգմանության տարեթիւի հարցը, «Տեղեկագիր» (ՀՍՀՄ ԳԱ) հասարակական գիտություններ, Երևան, 1957, № 1, էջ 93—100:
- Բլուզանդացի Ն., Հայկական բառարանութիւն, ուղղութիւնը ընթերցվածոց մասին նազրութեանց նախնեաց և նշանակութեան բառից ինչ, Կոստանդնուպոլիս, 1860, էջ 79—85:
- Բլուզանդացի Ն., Քննասեր, Բ պրակ, Ստոկհոլմ, 1887, էջ 16—58:
- Բլուզանդացի Ն., Ղ. Փարպեցու և Մ. Խորենացու մէկ աղբսը, «Բիւրակն», 1898, էջ 559:
- Բլուզանդացի Ն., Ղ. Փարպեցու Պատմութեան Հայոց Յառաջարան, «Էլումայ», 1896, էջ 309:
- Բլուզանդացի Ն., Քննություն Մալխասեան հրատարակութեանց Ազաթանգիտի և Ղազար Փարպեցու, Վենետիկ, 1911. (Արտատպ. «Յուշարձան» 6):
- Գարբրեյան Հ., Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրութեանց ժամանակները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1887, էջ 9—12:
- Գառգաշյան Ա., Քննական Պատմութիւն Հայոց, Դ. Թիֆլիս, 1895, էջ 120:
- Ն. Մ., Ղազարալ Փարպեցու Պատմութեան Յառաջարանը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1887, էջ 166—167:
- Ջաբրահանյան Գ., Հայկական հին գպրութեան պատմութիւն (Դ—ԺԴ դար), Վենետիկ, 1897, էջ 391—406:
- Ջամիլյան Ա., Հայ գրականութեան պատմութիւն, Նոր Նախիջևան, 1914, էջ 78—85:
- Էմին Մ., Ղազար Փարպեցի, տե՛ս Մ. Էմինի երկասիրությունները հայոց լեզվի, գրականության և պատմության մասին (1840—1855 թթ.) զրբում, Մոսկվա, 1898, էջ 164—185 (Նույն իբրև առաջարան ղեակոված է նաև Ղազար Փարպեցու Թուղթն առ Վահան Տէրն Մամիկոնէից զրբում, Մոսկվա, 1853):
- Թանմիզյան Ն., Դիտողություն Փարպեցու պատմության մեջ Սահակ Պարթևին վերաբերող մի արտահայտության մասին V դարում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 3, էջ 177—181:
- Խալաթյան Գ., Ղազար Փարպեցի և գործը նորին, Մոսկվա, 1883:
- Մովսիսյան Ն., Ղազար Փարպեցի, Նորագոյտ հատված (Երուսաղեմի ս. Աթոռի ճառընտրի մեջ գտնված Փարպեցու «Հայոց պատմութեան» մի հատվածի տարբերությունները Վենետիկի և Թիֆլիսի հրատարակությունների հետ), «Սիոն», Երուսաղեմ, 1966, № 4, էջ 200—204:
- Հառությունյան Ի., Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 203—236, 216—236:
- Հառությունյան Գ., Ղազար Փարպեցի, Երևան, 1962:

- Հրանտ. Ա., Հայ պատմագրությունը (Եղիշևի և Ղազար Փարպեցու մասին). անս
Հրանտ Արմենի «Պատմական բնագրություններ» գրքում, Բեյրութ, 1968,
էջ 36—68:
- Մալխասյան Սա., Ուղղագրություններ Ղազար Փարպեցու Պատմության և Թղթի,
«Հանդես Հայագիտության», 1903, հ. Բ, էջ 226:
- Մալխասյան Սա., Ղազար և Բաբգլեն, «Լույս», 1903, Բ. 6, էջ 224:
- Մալխասյան Սա., Եղիշև և Ղազար Փարպեցի, «Մատենագիտական գիտություն-
ներ հրատ. մեջ», Երևան, 1961, էջ 130—157:
- Մանդալյան Ա., Վարդանանց պատերազմը, Եղիշևի և Փարպեցու համագրությունը,
Բոսլոն, տպ. «Հայրենիք», 1954:
- Մատարյան Ե., Փարպեցու Յառաջաբանի մասին, «Հանդես Ամսօրեայ», 1887,
էջ 166:
- Իրինասյան Մ., Մեջի գիտությունները Փարպեցու Թղթի և Եղիշևի երրորդ գլխի
վերաբերյալ, «Բանբեր Մատենագրարանի» 1969, № 9, էջ 49—58:
- Մկրչյան Մ., Հինգերորդ դարի հայ պատմագրությունը, «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողո-
վածուի մեջ, Երևան, 1963, էջ 133—160:
- Նալբանդյան Մ., Ղազար Փարպեցու գրած լուղթը. մեղագրություն ստախոս արև-
դաներին, Ս. Պետրոսյան, 1868, էջ 18—74:
- Նսմապետյան Կ., Նոր ուղղագրություններ Ղազար Փարպեցու ընթերցումներին,
«Բաղմավէպ», 1906, էջ 166, 204:
- Չամչյան Մ., Պատմություն Հայոց, Ա հ., Վիննետիկ, 1784, էջ 14, 540, Բ հ., էջ 217:
- Պարոնյան Ս., Ղ. Փարպեցու Պատմության Հայոց Յառաջաբանն ուղղագրելու ևն,
«Բանասեր», 1899, էջ 267:
- Պոդոպյան Ն., Նորագույն հատված Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության»,
«Բանբեր Մատենագրարանի», Երևան, 1967, № 8, էջ 263—274:
- Սարգիսյան Բ., Երկու խոսք Ղ. Փարպեցու նոր տպագրության առթիվ, «Բաղմա-
վէպ», 1905, էջ 52, 129:
- Սարգիսյան Բ., Տեսիլ ս. Սահակայ, «Բաղմավէպ», 1931, էջ 529, 1932, էջ 12:
- Սարգիսյան Բ., Փարպեցու Յառաջաբանն ուղղուած, «Բաղմավէպ», 1932, էջ 44:
- Վանաստուր, Փարպեցու Թուղթին վաւերականութիւնը, «Բաղմավէպ», 1909, էջ 248:
- Տաշյան Հ., Պատմագիրք Հայոց, Ղ. Փարպեցի, «Հանդես Ամսօրեայ», 1904, էջ 224:
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը, «Արարատ», 1901, էջ 542—549:
- Տեր-Պողոսյան Կ., Եղիշէի Պատմութեան աղբիւրը, «Հանդես Ամսօրեայ» 1895,
էջ 20, 58—61, 110—113:
- Տեր-Պողոսյան Կ., Նկատողութիւններ Եղիշէի պատմութեան վերաբերեալ, «Հան-
դես Ամսօրեայ», 1896, էջ 129—133, 168—170, 197—200, 302—305:
- Տեր-Սահակյան Կ., Փոստ և ս. Սահակայ տեսիլքը, «Բաղմավէպ», 1905, էջ 28, 134:
- Փափազյան Վ., Պատմութիւն հայոց գրականութեան, Երևան, 1907, էջ 120—123:
- Քիպարյան Կ., Պատմութիւն հայ գրականութեան, Վիննետիկ, 1944, էջ 92—99:
- Օշական Հ., Ղազար Փարպեցի, «Ընդհանուր Տարեցոյց», Աղգային Հիւանդանոցին,
1927, էջ 29:

Հրատարակություններ

- Պատմության Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, Կ. Պոլիս, 1851:
 Պատմության Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, Ս. Պետերբուրգ, 1879:
 Պատմության Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, Բիֆիս, 1913:
 Սեբեոս եպիսկոպոսի պատմություն, բաղդատովեամբ ձևադրաց, հանդերձ առաջարկն և ծանոթություններ ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939:

Թարգմանություններ ոտներեն և օտար լեզուներով

- История императора Иракла, сочинение епископа Себеоса, писателя VII столетия. Перевод с армянского с объяснениями, примечаниями К. Патканова, СПб, 1862.
 История епископа Себеоса. Перевод с четвертого исправленного армянского изд. С. Малхасян, Ереван, 1939.
 Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. [Übersetzt von] Dr. Heinrich Hübschmann, [Leipzig, 1875].
 Histoire d'Heraclius par l'évêque Sebêos, traduite de l'arménien et annotée par Frédéric Macler, Paris, 1904.
 (Հրատարակված է առանց առաջին չորս գլուխների, որոնք թարգմանիչը Սեբեոսին չի համարել: Այդ չորս գլուխներից առաջին երկուսը հրատարակված են առանձին 1867 թ. Վ. Լանգլուայի ժողովածուում (Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie... par Victor Langlois, T. I, Paris, 1867, էջ 195—200), իսկ մյուս երկուսը գլուխները՝ 1906 թ.՝ Pseudo-Sebeos. Texte arménien traduit et annotée par Frédéric Macler, 1905 (տպված է Փարիզի Journal asiatique 1905 թ. հունիս-օգոստոս 121—155 էջերում):

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

- Արեղյան Մ., Սեբեոս եպիսկոպոս, Երևան, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 429—433:
 Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 386—398:
 Արզալյան Գ., Բանասիրական հետախուզումներ, «Բաների Մատենադարանի», 1958, № 4, էջ 61—76:
 Արզալյան Գ., Երկու տարբեր հեղինակներ Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունում, «Բաների Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 25—56:
 Արզալյան Գ., «Սեբեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1965:
 Այիշան Ղ., Հայագաատում, պատմիչը և պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 70:

- Այինյան Ն., Մատենադարան հետազոտություններ, քննություն և բնագրեր, հ. Թ., Վիեննա, 1924:
- Անառյան Հր., Նորագլուխ բառեր Սերէոսի մէջ, «Արարատ», 1907, էջ 230—231:
- Բյուզանդացի Ն., Իմ կարծիքը զիլիկին հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմության Սոկրատ Սրբուստիկոսի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1893:
- Գրիգորյան Մ., Դիտողություններ և սրբագրություններ Սերէոսի Պատմագրոց բնագրին վերայ, Վիեննա, 1973:
- Ղաբրբանալյան Ի., Հայկական հին դպրութեան պատմություն (Դ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1897, էջ 435—441:
- Զամինյան Ա., Հայ գրականության պատմություն, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 117:
- Եոռնյան Խ., Սերեոս պատմիչը և նրա երկը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, № 9, էջ 50—100:
- Մալխասյան Առ., Սերէոսի պատմությունը և Մ. Խորենացի, Մատենադարանի ուսումնասիրություն, Թիֆլիս, 1893:
- Մալխասյան Առ., Առաջարան և ծանոթագրություններ, տե՛ս Սերէոս եպիսկոպոսի Պատմություն, Երևան, 1939:
- Մալխասյան Առ., Սերեոս եպիսկոպոս, «Մատենադարանական դիտողություններ» հրատ. մեջ, Երևան, 1961, էջ 179—196:
- Մատիկյան Ա., Անանունը կամ կեղծ Սերէոս, Վիեննա, 1913:
- Մինեղասյան Բ., Առաջարան, տե՛ս «Պատմություն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Կ. Պոլիս, 1851:
- Սուրբիսյան Բ., Միմեոն Ապարանեցի և Կեղծ-Սերէոսի առեղծվածը, «Բաղմավէպ», 1915, էջ 1—9, 33—39:
- Տեր-Մինասյան Ն., Այսպես կոչված Պարսից ժողովը, «Արարատ», 1907, էջ 179—195:
- Տեր-Միքէլյան Ա., Ծանոթություններ. տե՛ս Սամուելի քահանայի Անեցոյ հաւորմունք ի շրոջ պատմագրաց, յաղագս Գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծաղկաբաղ արարեալ, Վաղարշապատ, 1893:
- Չափշյան Մ., Պատմություն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1784, էջ 345:
- Փափուգյան Վ., Պատմություն հայոց գրականության (բանահիւսութեան պատմություն), Երևան, 1907, էջ 172—174:
- Քիլարցյան Կ., Պատմություն հայ գրականության, Վենետիկ, 1944, էջ 172—186:

Ուսուերեն և օտար լեզուներով

- Адоныц Н. Начальная история Армении у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского. По поводу брошюры С. Малхасяна «Византийский Временник», т. 8, 1901 № 1—2.
- Март Н., О начальной истории Армении Анонима, «Византийский Временник», 1894.
- Халатян Г., Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского. Опыт критики источников, ч. I, Исследование, ч. II, Материалы, М., 1896, глава 2. Аноним как поздний апокриф, стр. 58—105.

Brossel M., Rapport sur un voyage archeologique dans la Georgie et l'Arménie, en 1847/48 St. Petersb. 1851.

Ernest Gerand., Die persischen Feldzüge des Kaisers Heracleios, Leipzig, 1898.

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ, ԶԵՆՈՐ ԳԼԿ

Հրատարակություններ

Հովհան Մամիկոնյանի անունով հրատարակվել են՝

«Յովհաննու Մամիկոնեի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, 1889:

Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941:

Զենոր Գլակի անունով հրատարակվել են՝

Դիրք Պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, Որ կոչի Զենոր, Կ. Պոլիս, 1719:

Պատմութիւն երկրին Տարօնոյ, Կալկաթա, 1814:

Թարգմանություններ օտար լեզուներով

Histoire de Daron par Lénob de Klag, évêque syrien, traduite pour la première fois de l'arménien, et accompagnée de notes, par Ev. Prud'homme. Paris, 1864.

Zenob de Klag, évêque syrien; Histoire de Daron, traduction nouvelle par V. Langlois. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français.) Paris, Librairie de Firmin—Didot frères, fils C. Tome I, 1867.

Jean Mamigonien, Continuation de l'histoire de Daron, traduite pour la première fois de l'arménien par Jean-Raphaël Emine. Paris, 1869.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արեղյան Մ., Զենոր Գլակ և Հովհան Մամիկոնյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1963, էջ 447—449:

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 403—408:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, պատմիչը և պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 69—70:

Ե. Մ., Զենոր Գլակ և Մովսես Խորենացի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 4—5:

Զամինյան Ա., Պատմութիւն հայ գրականութեան, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 142—143:

Զաքարիանյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1897, էջ 431—434, 234—237:

- Աբեղյան Մ., Ղևոնդ պատմագիր, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 473—479:
- Աբեղյան Մ., Հայոց հին դրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 427—433:
- Աբրահամյան Ա., Ղևոնդ պատմիչի երկու նոր ձեռագրերը, «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1939, 9 հունվարի, № 144, էջ 3:
- Ալիշան Ղ., Հայագատում, պատմիչը և պատմությունը Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 16—17:
- Ակիբյան Ն., Ղևոնդ երեց պատմագիր, մատենագրական պատմական ուսումնասիրություն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1929, էջ 330, 458, 593, 705:
- Ակիբյան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Գ, Ղևոնդ երեց և Մովսես Խորենացի, Վիեննա, 1931:
- Ջամիլյան Ա., Հայ գրականության պատմություն, Նոր Նախիջևան, 1914, էջ 135:
- Ջաբրահայան Գ., Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—Ժ դար), Վենետիկ, 1897, էջ 497:
- Խայրիկյան Դ., Երեք սուրբեր՝ Մեսրոպ Մաշտոց, Ղևոնդ երեց, Դրիգոր Նարեկացի, Մարտել, մատենաշար, «Բանբեր», 1954:
- Մայիսյան Ստ., Ղևոնդ պատմագիր, «Մատենագիտական դիտողություններ» հրատ. մեջ, Երևան, 1961, էջ 197—202:
- Մյուլլեր Ֆ., Պատմություն Ղևոնդեայ մեծի վ.-ի Հայոց, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1888, էջ 128—130. (Գրախոսական):
- Պամբյան Մ., Պատմություն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 503, 508, 509, 521, 627, 528, 536, հ. Բ, էջ 28, 42, 47, 68, 71, 78, 83:
- Փափազյան Վ., Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն), մասն 1, Երևան, 1907, էջ 176—178:
- Քիպարյան Կ., Պատմություն հայ գրականության, Վենետիկ, 1944, էջ 205—207:

ԼԵՎՈՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԲԱԲԱՅԱՆ
ЛЕВОН ОГАНЕСОВИЧ БАБАЯН

ԴԻՎԱԳՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱԳ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Պատասխանատու խմբագիր Վ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Հրատարակչական խմբագիր Վ. Մ. ԱՄԻՐՔԵԿՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Մ. Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՎՖ 05034 Պատվեր 494 Հրատ. 4419 Տպաքանակ 2000
Հանձնված է շարվածքի 3/V 1976 թ.: Ստորագրված է տպագրության 4/III 1977 թ.:
Տպագրական 25,75 մամուլ, հրատ. 20,9 մամուլ, պլաթան. 23,95 մամուլ,
թուղթ № 1, 60×84¹/₁₆: Դինը 2 Լ. 33 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 դ.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան

Ի ՈՎ ԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	5
✕ Խորյունը և նրա «Վարդ Մաշտոցի» երկը	26
✕ Սգաթանդեղոսը և նրա պատմական երկը	52
✕ Փալատոս Բուզանդը և նրա «Հայոց պատմությունը»	79
✕ Պատմահայրը և նրա «Հայոց պատմությունը»	123
✓ Սղիշեն և նրա «Վառն Հայոց պատերազմին» երկը	207
✕ Ղազար Փարսկեցին և նրա պատմագրական ժառանգությունը	241
Սնանուն պատմագիրը	299
✕ Սերեոսը և նրա «Պատմությունը»	303
«Պատմություն Տարոնոյ» երկը և նրա պատմական արժեքը	328
✕ Ղևոնդ պատմագիրը	348
Վերջարան	371
Համառոտ մատենագիտություն	375

ЦЕНА

A58409

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220058409